

Національний педагогічний університет
імені М.П.Драгоманова

Українська Академія Наук

Тілея

Науковий вісник

Збірник наукових праць

- Історичні науки
- Філософські науки
- Політичні науки

Випуск 29

Київ – 2009

Збірник засновано 2004 року
Вихід з друку – щомісячно

**Фахове видання з історичних, філософських та
 політичних наук затверджено постановою Президії ВАК України
 від 14 вересня 2006 року № 1-05/8 (доповнення до переліку № 18,
 Бюлетень ВАК України № 10, 2006)**

*Свідоцтво про державну реєстрацію друкованого засобу
 масової інформації серія КВ № 11192-72 ПР від 5 травня 2006 р.*

Головний редактор – ВАШКЕВИЧ В.М.,
 доктор філософських наук, академік Української академії наук

Відповідальний секретар – КРИВОШЕЯ В.В.,
 доктор історичних наук, академік Української академії наук

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

З історичних наук:

АНДРУСИШИН Б.І., доктор історичних наук, професор,
 академік Академії наук вищої школи України

ВОЙЦЕХІВСЬКА І.Н., доктор історичних наук, професор

ГОНЧАР Б.М., доктор історичних наук, професор

ДРОБОТ І.І., доктор історичних наук, професор

КОЛЕСНИК В.Ф., доктор історичних наук, професор,
 член-кореспондент Національної академії наук України

КОТЛЯР Ю.В., доктор історичних наук, професор

МИХАЙЛЮК В.П., доктор історичних наук, професор

НЕСТУЛЯ О.О., доктор історичних наук, професор,
 академік Української академії наук

СОЛДАТЕНКО В.Ф., доктор історичних наук, професор,
 член-кореспондент Національної академії наук України

СУШКО О.О., доктор історичних наук, професор

МАКАРЧУК С.С., кандидат історичних наук, доцент

ФІРОВ П.Т., кандидат історичних наук, доцент

З філософських наук:

АНДРУЩЕНКО В.П., доктор філософських наук, професор,
 член-кореспондент Національної академії наук України,
 академік Академії педагогічних наук України

БЕХ В.П., доктор філософських наук, професор,
 академік Української академії політичних наук

БОНДАРЕНКО О.В., доктор філософських наук, доцент

ВОЛИНКА Г.І., доктор філософських наук, професор

ГАВЕЛЯ В.Л., доктор філософських наук, професор

КУЦЕПАЛ С.В., доктор філософських наук,
 професор, академік Української академії наук

ЗАКОВИЧ М.М., доктор філософських наук, професор

МИХАЛЬЧЕНКО М.І., доктор філософських наук,
 професор, член-кореспондент Національної академії наук України,
 академік Української академії політичних наук

ОНІПКО О.Ф., доктор технічних наук, академік Української академії наук

ХАЛАМЕНДИК В.Б., доктор філософських наук, доцент

АКОПЯН В.Г., кандидат філософських наук, академік Української академії наук

ХІМЧЕНКО О.Г., кандидат філософських наук, професор,
 член-кореспондент Української академії наук

З політичних наук:

БАБКИНА О.В., доктор політичних наук, професор

БАЛАБАНОВ К.В., доктор політичних наук, професор

БИДЗЮРА І.П., доктор політичних наук, професор

ІВАНОВ М.С., доктор політичних наук, професор

КАРТУНОВ О.В., доктор політичних наук, професор,
 академік Української академії політичних наук

КОТИГОРЕНКО В.О., доктор політичних наук,
 академік Української академії політичних наук

ОНИЩЕНКО І.Г., доктор політичних наук, професор

РИМАРЕНКО С.Ю., доктор політичних наук, професор

ШАПОВАЛ Ю.І., доктор історичних наук,
 професор, академік Української академії політичних наук

ШКЛЯР Л.Є., доктор політичних наук, професор

Гілея* (науковий вісник): Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. –
 К., 2009. – Випуск 29. – 446 с.

Друкується за рішенням:

**Вченої ради Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова
 (протокол № 4 від 26 листопада 2009 р.); Президії Української Академії Наук
 (протокол № 09-11-26/1 від 26 листопада 2009 р.)**

*Концепція збірника базується на багатоплановому науковому висвітленні
 проблем інформаційної цивілізації, що формується. Основні рубрики
 охоплюють галузі історичних, філософських та політичних наук. Розрахований
 на фахівців гуманітарних та соціально-політичних наук.*

*Гілея — в стародавні часи територія лісової Скіфії між
 Борисфеном (Дніпром) і Гіпанісом (Південним Бугом).
 Рештки цієї «лісової квітки» залишилися до теперішнього
 часу на території Миколаївської та Херсонської
 областей. (Докладніше див.: Геродот. Історія.IV.16-25).

© Редакційна колегія, 2009
 © Автори статей, 2009
 © Національний педагогічний університет
 імені М.П.Драгоманова, 2009
 © Українська академія наук, 2009

ВІДДІЛЕННЯ РЕДАКЦІЇ

Збірника наукових праць «Гілея (науковий вісник)»

ВІННИЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Інститут історії, етнології
і права Вінницького державного
педагогічного університету
імені М. Коцюбинського, м. Вінниця)
керівник **Степанчук Ю.С.**,
кандидат історичних наук
E-mail: iiep@inbox.ru

ДОНЕЦЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Донецький національний
університет, м. Донецьк)
керівник **Андрієнко О.В.**,
кандидат філософських наук, доцент
E-mail: elena_andrienko8@mail.ru

ЗАПОРІЗЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Запорізький національний
технічний університет, м. Запоріжжя)
керівник **Бондаренко О.В.**, доктор
філософських наук, доцент
E-mail: gileya_zaporizhzhya@ukr.net

ІВАНО-ФРАНКІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Прикарпатський національний
університет імені Василя
Стефаника, м. Івано-Франківськ)
керівник **Дичковська Г.О.**,
кандидат філософських наук, доцент
E-mail: go_osmomysl@ukr.net

ЛУГАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Східноукраїнський національний
університет імені В. Даля, м. Луганськ)
керівник **Михайлюк В.П.**,
доктор історичних наук, професор
E-mail: vital_mih@ukr.net

ЛЬВІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Національний університет
«Львівська політехніка», м. Львів)
керівник **Карівець І.В.**,
кандидат філософських наук, доцент
E-mail: sacre@ukr.net

МАРІУПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Маріупольський державний
гуманітарний університет)
керівник **Дегтеренко А.М.**,
кандидат політичних наук, доцент
E-mail: degterenko777@ukr.net

МИКОЛАЇВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Південнослов'янський інститут Київського
славистичного університету, м. Миколаїв)
керівник **Хімченко О.Г.**, кандидат
філософських наук, професор,
член-кореспондент УАН; координатор
Макарчук С.С., кандидат
історичних наук, доцент
E-mail: Alex_x_5@ukr.net або
rvgreabis@farlep.mk.ua

ОДЕСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Одеський національний
університет імені І.І. Мечникова)
керівник **Барвінська П.І.**, кандидат історичних
наук, доцент
E-mail: barwinskaja@ua.fm

ПОЛТАВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Полтавський факультет Національної
юридичної академії України
імені Ярослава Мудрого)
керівник **Куцупал С.В.**,
доктор філософських наук, професор
E-mail: svkutsepai@rambler.ru

СЕВАСТОПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Севастопольський національний технічний
університет, м. Севастополь)
керівник **Фіров П.Т.**, кандидат
історичних наук, доцент
Тел.: 8 068 925 74 57

СИМФЕРОПОЛЬСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Кримський економічний
інститут Київського національного
економічного університету імені В. Гетьмана)
керівник **Попов О.Д.**,
кандидат історичних наук, доцент
E-mail: popalex79@mail.ru

УМАНСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Уманський державний педагогічний
університет імені Павла Тичини, м. Умань)
керівник **Кривошея І.І.**,
кандидат історичних наук, доцент
E-mail: kii1969@mail.ru

ХАРКІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Національний технічний університет
«Харківський політехнічний інститут»,
м. Харків) керівник **Владленова І.В.**, кандидат
філософських наук, доцент
E-mail: vladlenova@email.ua

ЧЕРНІГІВСЬКЕ ВІДДІЛЕННЯ

(Чернігівський педагогічний
університет імені Т.Г. Шевченка)
керівник **Горобець С.М.**, викладач
E-mail: olen-g@yandex.ru

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

УДК 930.1(477)

Солдатенко В.Ф.

Революційний чинник в українській історії

Розглядається сучасний підхід до визначення ролі революцій в історичному поступі загалом, в українській спільноті зокрема.

Ключові слова: революція, українська історія, кон'юнктура.

Кожен автор, який ставить перед собою завдання оприлюднити своє бачення певних проблем, чи ж то цілих відтинків (епох) минулого, наче б то апіорі має в голові, як мінімум, незгоду (може – сумніви) з тим, як вони були відтворені в публікаціях попередників. Природним є бажання включити до аналізу певні, не враховані раніше, додаткові документально-фактологічні матеріали, запропонувати відмінну логіку, власні оцінки й узагальнення. То ж, здається, певна уможлядна схема (хай не в деталях, а в самих загальних контурах – передбаченнях) існує з самого початку. І дослідник, починаючи вимальовувати заново історичну картину, вільно чи не вільно має й попередні уможлядні орієнтири. Це зовсім не упередження, це радше одна з серйозних мотивацій, чому науковець знову береться за розробку теми, чи періоду, з приводу яких уже «зламано немало списів».

Загалом «переписування», точніше мабуть – переосмислення минулого, яке здійснюється кожним новим поколінням, зовсім не показник низького наукового рівня наявних уже історичних праць, не свідчення довільного маніпулювання знаннями – незнаннями, реаліями – фантазіями, правдою – обманом. Тут закладено, вочевидь, певний смисл, зумовлений діалектикою життя: з кожного нового щабля розвитку історичні події бачаться науковцю дещо під іншим кутом зору, в іншому світлі й масштабі (йдеться, звісно, не про банальну кон'юнктуру, коли історичний матеріал використовується на примітивну потребу сьогодення і препарується зі свідомим відходом від наукових принципів).

Мотивацією нових звернень до подій, явищ, процесів, які вже ретельно й неодноразово вивчалися, може бути й усвідомлення авторами (та й читачами їх творів), що певні елементи знання з неминучістю обмежувалися, зокрема й через специфічний рівень суспільної свідомості, не говорячи уже про прагматичну кон'юнктуру, ідеологічно-політичну заданість тощо.

Запрошуємо Вас відвідати наш сайт: www.gileya.org.ua

Див. також: Сайт Національної бібліотеки України імені В. І. Вернадського:
www.nbuv.gov.ua/portal Розділ: *Наукова періодика України: журнали та збірники наукових праць*

Кожен дослідник розраховує зробити бодай невеликий, однак все ж власний (бажано б помітніший) крок уперед в якомога адекватнішому відтворенні минулого досвіду, його об'єктивному тлумаченні й виваженій кваліфікації. В цьому аспекті можливі й ті висновки, які, так би мовити, не планувалися. Їх не можна було передбачити. Вони є породженням збагачення фактологічного боку справи, коригування точки зору до нього, ґрунтовніших, всебічніших, вивіреніших підходів.

Сполучення ж обох вищеозначених компонентів здатне пролонгувати нескінченний процес наближення до істини, що є найпершим і найвищим призначенням науки, дати багату, плідну поживу для продукування повчальних уроків, які якнайбільше відповідають якнайвимогливішим запитам сьогодення і можуть бути ефективно використані для потреб перспективного суспільного поступу.

Відправним моментом для продукування узагальнень з означеної проблеми, природно, є сучасний підхід до визначення ролі революцій в історичному поступі загалом, української спільноти зокрема. Контраверсійність проблеми самоочевидна, незліченну кількість разів історіографічно й ідеологічно-політично підтверджена. Однак обійти її неможливо. І навіть налаштовуючись на поміркованість, «академічну компромісність», все ж з невимовною невідворотністю слід займати чітку й ясну позицію, усвідомлюючи, що все одно в ній тією чи іншою мірою буде присутня (принаймні в ретроспекціях) психологічна ситуація сьогодення, реагування на домінуючі умонастрої, тенденції розвитку суспільної думки.

Одна з найпоширеніших точок зору сьогодні – безкомпромісне за-судження революцій. А основні аргументи з посиланнями на останнє, ХХ століття, зводяться до того, що вони порушили природний цивілізаційний поступ, привели до нічим невинуватених соціальних експериментів, які зрештою у переважній кількості випадків зумовили тяжкі людські випробування, катаклізми, катастрофи, не лише не наблизили суспільство до щастя, благополуччя, а віддалили від них, дестабілізували світ, змусили повернутися до давно апробованих, надійних шляхів, засобів «нормальної» життєдіяльності. Найбільші претензії висувуються до ідеологів радикальних моделей суспільного переустрою, прискорених варіантів досягнення прогресу. Революціонери постають у образі страшних монстрів, злочинців, що «зомбуючи» пересічних громадян, брутально їх ошукуючи, заводять у безвиході, прирікають на бідування й трагедії.

Не вдаючись до спростування далеко небездоганної логіки вищеозначених тверджень, є сенс спочатку спокійно, спираючись на мінімум історичних знань і уявлень, якими володіє практично кожна освічена особистість, поміркувати над відповідями на деякі питання, без яких навіть вдалі й переконливі на перший погляд умоглядні конструкції все ж залишаться поверховими, або й такими, що штучно «зависають», не маючи надійного фундаменту.

Важко знайти в історії людства ту грань, коли пізнаючи світ, вперше виникло бажання змінити його, вдосконалити суспільні зв'язки. Можливо ці два напрямки розумової діяльності розвивалися у взаємозв'язку, взаємозумовленості (швидше за все, так і було). А ще одночасно додавалися природні, хоча й стихійні рефлекторні почуття тих, хто опинялися залежними, пригнобленими, але не бажали терпіти свого стану. І чим більше ті, хто в силу якихось причин вивищився, прагнули довести правомірність,

доцільність статус-кво, зберегти рівновагу, яка завжди була нетривкою і удаваною, тим більше виявлялося бажання знищити панівний порядок, вивратися на нові щаблі розвитку. Так, самою природою розвитку людського суспільства, підвладного законам еволюції, несумісним з «тупцюванням» на одній стадії, породжувалися революції як неминучі історичні феномени. Звісно у одних вони завжди породжували і породжують жах і огиду, а іншим, навпаки, віщують надію на нове, краще життя.

Ясна річ, кардинальна ломка порядків не може бути безболісною. Однак в цьому пункті міркувань дуже важливо зрозуміти, що більше, і в першу чергу, винні в революціях не ті, хто до них кличе, а ті керівні сили суспільства, які, діючи здебільшого за інерцією, не знаходять творчих можливостей (почасти не хочуть їх шукати) для безкризового і безконфліктного розв'язання проблем, що постійно виносяться на історичну авансцену. Зусилля ж витрачаються на дискредитацію нових ідей та різноманітну боротьбу (включаючи й фізичну) проти їх носіїв.

Сутність революцій не в їх кровожерливості, насильствах, перепривласненні благ, а зміні принципів функціонування суспільства. При всій своїй спонтанності й стихійності це цілком закономірне явище, аж ніяк не суперечне природі життя, а, навпаки, іманентне їй, зумовлене не суб'єктивними нахилами, намірами, настроями, а об'єктивним ходом самого життя. Революції – це рух, це його внутрішня потреба, коли інший (еволюційний) шлях не дає ефекту, а лише загострює суперечності, не дає виходу з кризових станів.

Революції – це перерив поступальності. Безперервність розвитку – природна даність. А безперервність окремих етапів, їх органічна досконалість – утопія.

У ході революцій знищуються бар'єри, які заважають прогресивному поступу, долаються закоренілі традиції, змінюються уяви. «Вороги революції, контрреволюціонери полюбляють говорити про жахи і зло революцій – зауважував М.Бердяєв. – Але не мають права говорити, – рішуче заперечує відомий філософ. – Відповідальні за жахи й зло революції перш за все старе, дореволюційне життя і його захисники. Відповідальність завжди лежить на тих, які нагорі, а не внизу. Жахи революції – є лише трансформацією жахів старих режимів, лише дія старих отрут. Саме старі отрути і є злом в революції. Ось чому контрреволюційні сили можуть лише посилити зло в революціях, ніколи не можуть від нього звільнити» [1, с.188-189].

Глибоко проникаючи в сутність дії об'єктивних історичних механізмів оригінальний мислитель не може не визнати: «Є дві мети в соціальному житті – зменшення людських страждань, бідності й приниження і творення позитивних цінностей. Можливий конфлікт між цими цінностями, але кінець-кінцем вони поєднані, тому що зменшити людські страждання, бідність і приниження – значить розкрити людині можливість творити цінності» [1, с.195].

Є й інша детермінованість революцій – їх гуманізаційна спрямованість, прагнення задовольнити найнагальніші потреби існування людини (скажімо, в їжі) – проблема, яка не може розв'язуватися сама собою в «збалансованому» соціально-неоднорідному суспільстві: «Не можна відмовитися вирішувати проблему хліба для трудящих мас на тій підставі, що при нерозв'язаності цієї проблеми і при пригнобленні мас культура була красивою» [1, 13]. Розшарований соціум – це «співтовариство», де експлу-

ататор і деспот елементарно не може бути людським стосовно залежного від нього (економічно, політично, юридично, ідеологічно, освітньо й т. ін.) індивідуума. В кращому разі можна досягти послаблення напруженості в стосунках, зняти ж проблему в принципі неможливо.

Отже, за будь-якого ставлення до революцій «відмінити» їх не можна. То ж обіцянки політичних сил, діячів запобігти таким катаклізмам завжди приховують в собі нереальність. Революції можна дещо відстрочити певними зусиллями, прагматично прорахованими кроками, компромісами й т. ін. Але вони невіддільні від життєвого поступу.

Інша справа, що здійснюючи радикальні суспільні прориви, ініціатори, керівники революцій достатньо швидко потрапляють в полон уявлень, що досягнутий ними рівень організації можна (і слід) лише дещо вдосконалювати, «рихтувати», однак не можна (не варто) кардинально змінювати. Виконавши на перших порах свою авангардну роль, вони надалі перетворюються на охоронців набутих станів розвитку, на гальмо для радикальних зрушень, стають на перешкоді й суб'єктивно «заперечують» дальший прогрес.

Різновидом революцій в їх обширній класифікації – «соціальні революції», «політичні революції», «революції знизу», «революції мас», «революції зверху», «революційний верхівковий переворот», «революційний заколот» тощо) є національно-визвольні революції. Головна їх особливість полягає в тому, що першопричиною прагнення до радикальних змін є національна нерівність, залежність; їх нестерпний стан зумовлює пориви цілих етнічних груп (колективів), націй проти інонаціонального засилля, задля ліквідації національної несправедливості й досягнення ніким іншим не обмежуваних можливостей для повноцінної реалізації власних потенцій.

Вивченням революцій займаються (і немало) й ті, хто заперечує їх правомірність, намагається дискредитувати, звести оцінку до однозначно негативної суспільної ролі [2]. Умовно здійснювані зусилля можна найменувати анти-, негативно- або превентивно революційними концепціями. Однак незмінно пробиває собі дорогу й комплексний, всебічний науковий підхід, який породив чималу конструктивну (не апологетичну) літературу. В останні роки науковий напрямок навіть почали іменувати спеціальним терміном – революціологія [3].

Орієнтуючись на досягнуті результати (в концентрованому вигляді вони представлені в згаданій книзі В. Шепелевої, а тому свідомо вдаючись до теоретичних, історіографічних запозичень з її комплексної праці – щоб не повторювати від свого імені пророблене), звісно в потрібних випадках ставлячись до них з необхідною мірою критичності, можна вже на новому якісному рівні – рівні науково-теоретичного аналізу окреслити найзагальніші уяви про роль революцій в історичному процесі.

Відправними елементами – логічними «блоками» стали «теорія природного права» й концепція «суспільного договору», основи яких закладалися такими мислителями і політичними діячами як Дж. Мільтон, Дж. Лільберн, Дж. Локк, Т. Гобс, Ж.-Ж. Руссо, Дж. Вашингтон, Т. Джеферсон, М. Робесп'єр та ін. Наріжна неспростовна ідея полягає в тому, що боротьба за природні права (на життя, свободу, щастя, рівність, братерство) абсолютно правомірні, оскільки існують раніше договору-закону. Відтак революція в ім'я прав і супроти усталеного закону цілком правомірна саме через свою природність.

Слід зауважити побіжно, що коли цьому сформульованому принциповому погляду протиставлялися консервативні концепції (скажімо, подані у праці Е. Берка «Роздуми про революції у Франції»), вони не могли витримати сутнісної конкуренції й у науково-теоретичному сенсі програвали, виявлялися безпорадними. Співвідношення підходів не мінялося й тоді, коли з різних причин захоплено оптимістичні сприйняття й кваліфікації революцій (Т. Пейн «Права людини») ставали значно стриманішими, виваженішими. Не змогли поколивати позицій прибічників революційно-оптимістичних поглядів і достатньо глибоко обґрунтовані ідеї еволюціонізму, зокрема концепції соціальної еволюції Г. Спенсера й О. Конта (еволюція – норма, благо, революція – злочин, біда).

Полеміка в суспільнознавчій літературі впродовж кількох століть лише з новою силою підтверджує: революція – один з двох природних варіантів руху необхідних соціальних змін.

Достатньо наочно невідворотний детермінізм революцій аргументують прибічники так званого абстрактно-натуралістичного напрямку. Так, для автора широко відомої книги «Анатомія революції» (1938 р.) К. Брінтона суспільство – це живий організм, що постійно росте й розвивається, а його оболонка (надбудови, політичні зокрема), як своєрідний «шкіряний покров» не в змозі розвиватися такою ж, синхронною мірою, автоматично і співмірно відповідати потребам організму – то ж він «підганяється» до умов, що безкінечно змінюються такими свідомими й болочими зусиллями як революції. Отже причини революцій – об'єктивні, щонайгостріші потреби росту, самого життя, організації суспільства, навіть «спасіння» останнього в кризових обставинах через віднаходження адекватних кроків, які забезпечують можливості висхідного розвитку.

Розвиваючи й конкретизуючи абстрактно-натуралістичний напрямок в революціології, прибічники політико-правового напрямку (Д. Бодін, Б. Адамс, П. Сорокін, Л. Едвард, Д. Уебстер) підходять до революцій в першу чергу як політичних переворотів, які, своєю чергою, відкривають шлях до соціальних трансформацій (еволюцій), втім як і технічних, культурних, релігійних зрушень тощо (Г. Лебон, Ч. Елльвуд, К. Брінтон, Д. Пітті, марксистські автори).

Поширення набув і соціально-структурний напрямок (Т. Парсонс, Ч. Джонсон). Згідно його уявлень, суспільство як соціальна система недовго може знаходитися в «нормальному», «здоровому», «стійкому» стані, перебувати у відносному, умовному балансі, рівновазі. Динамічно розвиваючись як складно організована система, суспільство саме собою входить в асинхронність іманентних йому соціальних цінностей і витвореного на даний момент соціально-політичного середовища. Настає час революцій як особливого виду змін, коли інші варіанти «не спрацьовують», втрачають «рятівне» значення.

Одним з цікавих проявів соціально-структурного (системно-структурного) підходу є *елітистські* концепції (Г. Моска, В. Парето, Р. Міхельс), за якими політична влада в суспільстві має належати еліті, яка перебуває в постійній циркуляції (перманентний прихід у владні структури найобдарованіших, найрозумніших, найвольовитіших, найфаховіших особистостей з одночасним «відсіюванням» елементів, які перестают відповідати критеріям еліти). Якщо такі канали соціальної мобільності забуваються, «костеніють», революції постають як останні клапани циркуляції еліти, рятівники, які «хірургічним втручанням», попри всю його

болісність, відкривають перспективу оздоровлення, зокрема морального (А. Тойнбі), Англіський релігійний філософ і історик вважає зміну еліт (як би не намагалися чіплятися за свої удавані переваги ті, хто не можуть запропонувати конструктивні відповіді на виклики часу) зовсім не випадковими актами, а цілком природними, об'єктивно зумовленими: «рух постійно виявляється в феномені розпаду – через безсміслені й дику руйнування цінностей до відродження в новому акті творення» [4, с. 28].

Для А. Тойнбі незаперечно: якщо суспільство не в змозі відповідати на «виклики Часу», воно ставить на собі хрест, провалюється, невмолимо розчиняється у Питьмі, приречено на загибель. Революція в цьому зв'язку (процес, який відповідає загально цивілізаційній тенденції розвитку), безумовно, повинна розглядатися як відповідь соціуму на історичний виклик. Звісно, здатною давати відповіді на виклики Історії лише «творча меншість» вона і опиняється на чолі революційного процесу.

Найскладнішим і найважче адаптованим до історичного ґрунту залишається «психологічний напрямок» сучасної революціології. Втім, зародився він достатньо давно і має за собою такі гучні в науці імена як Г. Лебон, П. Аман, Д. Йодер, Ч. Елвуд, П. Сорокін, М. Вебер, В. Зомбарт і багато інших. Всі вони тією чи іншою мірою схильні шукати якийсь універсальний, всезагальний, притаманний усім революціям психологічний фундамент як органічний закон життя суспільства. Так сталося, що при цьому значно більше розробляються не стільки позитивні начала індивідумів, груп, страт – такі, скажімо, як альтруїзм, колективізм, тяжіння до гармонійності, взаємодопомоги (П. Кропоткін, Л. Мечніков, К. Тімірязєв, Л. Гумільов, Г. Заварзін), а негативні інстинкти – егоїзм, страх, заздрість, ненависть, садизм і т. ін. (соціал-дарвіністи Д. Гумплович, У. Мак-Дугалл, У. Самнер, Е. Росс та ін.). На жаль, такий однобічний крен породжує просто злостиву, цинічну нервово антигуманну літературу як книга В. Булдакова «Красная смута. Природа и последствия революционного насилия» [5]. Правда, поміркованіші (можливо – просто прагматичніші) школи і напрямки демонструють вміння інтегрувати в себе, точніше – обертати собі на користь будь-який настрій, протестне дійство – аж до соціальних конфліктів включно. Це соціальне маніпулювання, яке, між іншим, здійснюється тим ефективніше, чим краще й глибше розпізнається дійсна природа походження конфліктів на всіх їх зрізах – від індивідуально-особистісних до глобально-вселюдських.

Лапідарно окреслені вище напрямки у вивченні феномена революцій, попри певні неминучі суперечності, «нестиковки», все ж дають можливість здійснювати множинність, різноманітність підходів, які в чомусь доповнюють один одного, в чомусь «перекривають», в чомусь породжують зрозумілі різночитання, а разом свідчать про об'єктивно-суб'єктивну закономірність явища, яке аналізується, і здатність підлягати системному науковому дослідженню, поясненню з обґрунтованими результатами – висновками.

У найзагальнішому революції – це найінтенсивніші, найусвідомленіші і найнасиленіші процеси в межах всієї сукупності соціальних рухів, їх апогей і кульмінація (Х. Арендт, С. Ханінгтон, Ш. Ейзенштадт). В них якнайповніше втілюються емоції, високі пориви, неабиякі організаційні здібності, високо розвинута ідеологія соціального протесту і визвольного ідеалу, заснованого на вірі в Справедливість, Рівність, Свободу, Прогрес, на переконанні, що революції відкривають шлях до кращого, досконалі-

шого соціального порядку. Ставка в революціях робиться на пріоритет політики, ідеали прогресу, розуму, на соціальну й культурну активність, потенційну здатність покращувати суспільні відносини. При всьому драматизмі протікання, революції найуспішніші періоди – прориви в історії до нової якості, до змін у моральній сфері. Обґрунтованим виглядає марксистський підхід, за яким революції здійснюють злам застарілої політичної надбудови і створення нової, що, як правило, супроводжується подоланням опору певних, часом достатньо чисельних суспільних груп.

Водночас варто враховувати, що революції охоплюють суспільство в цілому як єдиний суспільний організм і різні сфери громадського життя. Цілком правомірними є терміни: промислова, індустріальна, наукова, науково-технічна, управлінська, інформаційна, соціальна, політична, культурна, інтелектуальна, духовна, моральна, сексуальна, екологічна революції. Якщо революції не досягають, або не відразу (не з першого разу) досягають тієї мети, яка оформляється в програми, теорії, концепції її ідеологами, їх внесок у цивілізаційний поступ все одно позитивний. Таку їх властивість дуже тонко підмітив один з найяскравіших представників народництва, інтелектуал П. Лавров. Він наголошував: «Саме в процесі боротьби за найширшу й найвищу, навіть і недосяжну життєву мету можуть бути здійснені ті реальні цілі, які роблять історію людства процесом прогресивним. Реальний прогрес історії складається ні з чого іншого, як з окремих завоювань, зроблених за прагнення до далеко ширшої і далекої правди в мислі і житті, завоювань, які були б неможливими, якби перед очима особистостей, які здійснюють ці завоювання, не вимальовувалися ідеали далеко ширші, правда далеко радикальніші» [6, с. 23].

Практично ту ж думку, значно лапідарніше повторив і М. Вебер, підкресливши, що навіть утопічними задумами політики-революціонери спонукають іти за горизонт, оскільки «можливого не можна було б досягнути, якби в світі знову і знову не тягнулись до неможливого» [7, с. 706].

Якщо революції, не досягши мети, завершившись поразками, не знімають назрілих суспільних суперечностей, неминуче залишається об'єктивний ґрунт для їх повторення (наприклад, за 12 років – 1905-1917 – в Росії відбулося аж три революції з повторними намаганнями розв'язання багатьох тих самих проблем), іноді за «дозріліших» обставин, а іноді – ще за складніших умов, що нерідко призводить до більш загострених форм протікання, спонтанних «викидів» енергії, вибухів ексцесів, яких би, вочевидь, вдалося уникнути за своєчасного досягнення історично зумовлених потреб, подолання кризових фаз розвитку.

Революціологи пропонують цілу низку логічних критеріїв, застосування яких дозволяє ввести певний порядок у кваліфікацію революцій, тобто її типологізацію.

Оскільки набір критеріїв (схем), до яких вдаються дослідники, має відмінності, по різному оформляються і пропоновані типології (абсолютизувати жодної не варто, апіорі розуміючи їх умовність).

Так, у схемі Р. Тантера – М. Мідларського акцент зроблено на критеріях: а) ступінь участі мас; б) тривалість революцій; в) рівень насильства; г) цілі повстанців. В результаті вицеляються чотири типи революцій.

1) Революція мас – рух широких соціальних сил, тривалий за часом, з високим рівнем насильства, рух, який веде до фундаментальних політичних і соціальних змін.

2) Революційний переворот, «революція згори» – порівняно невисокий рівень участі мас, короткочасність, поміркованість в усіх сферах діяльності і як наслідок – зміни лише в політичній системі суспільства.

3) Переворот – реформа – еклектичний варіант, коли опора – мета робиться на другому елементі, а перший по суті підпорядковується другому, відтак він здійснюється майже за революційний переворот, з меншою рішучістю, інтенсивністю.

4) «Двірцева революція» – заколот, здійснюється без участі мас, швидкоплинно, миттєво, з обмеженим, «точковим» насильством і без скільки-небудь помітних внутрішніх політичних наслідків – змін.

Ф. Гросс значною мірою слідує означеній схемі, хоча вводить і новий елемент – комбінований етап революцій – «революції згори» і «революції знизу».

За типологічною схемою Ч. Джонсона, в якій нарізними є критерії:

а) мета; б) особистість революціонерів (еліта, середні верстви, нижчі верстви;

в) ідеологія руху (реформізм, націоналізм, месіанство);

г) урегульованість (стихийність чи плановість), виділяється шість типів революцій.

1) Жакерія – широкий масовий стихійний рух селянства з обмеженими цілями – вимогами (ослабити ступінь гноблення, повернути втрачені права і т. ін.) без постановки питання про необхідність повалення наявного політичного ладу).

2) Месіанський рух – має всі ознаки жакерії, однак доповнюється формулюванням мети, хоча і проблемної, утопічної (зміни ладу), однак заключно-мобілізаційної.

3) Анархічний бунт – ностальгічна реакція – несприйняття змін під знаком романтизації – ідеалізації старого (зразок – Вандея).

4) Верхівковий державний переворот – дворцева революція.

5) Якобінська комуністична революція, основними ознаками якої є стихійність, масовість, спрямованість до радикального політичного і соціального переустрою. Це фактична «революція мас», «революція знизу» за попередньою схемою.

6) Збройний масовий виступ – добре підготовлений в усіх відношеннях національний і соціальний рух на базі партизанської війни.

Свою логіку має і вичленення із множини революцій тих, які виявилися особливо масштабними, справили вплив (іноді визначальний і довготривалий) на цивілізаційний поступ. Так Ш. Ейзенштадт вибудовує ланцюжок «Великих революцій»: «Великий заколот (1640–1660 рр.) і «Славна революція» (1688 р.) в Англії, «Американська революція (1761–1766 рр.), Велика французька революція кінця XVIII ст., європейські революції 1848 р., Паризька Комуна 1871 р., Велика Жовтнева соціалістична революція, комуністична революція в Китаї (1911–1948 рр.).

Зрештою, міркування з приводу типології революцій неможливі без звернення до марксистського спадку. В методологічному відношенні марксизм розрізняє а) рухи-переходи, зрушення в рамках однієї суспільно-економічної формації і б) переходи (стрибки) між суспільними формаціями.

Орієнтуючись на них, сучасний дослідник В. Шепелева сформулювала власну градацію: «...Катаклізми, які породжені суперечностями між

«базисом» (який виривається вперед) і старою надбудовою (передусім політичною владою) є сенс визначати як «політичні революції». Катаклізм всередині «базиса» – між продуктивними силами (найдинамічнішим соціальним чинником) і виробничими відносинами на міжформаційному рівні (коли неможливо вже обійтися лише перетвореними формами старих сутностей) – можливо, виправдано називати «революціями соціальними» 4, с. 49. Аналізуючи різні, часом відмінні сентенції К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна, історик «еластично» солідаризується з точкою зору (П. Ткачов, М. Ріджсі, Ю. Красін), згідно якої вирішальною ознакою і політичним змістом соціальної революції є перехід влади в руки революційного класу [4, с. 50].

На сьогодні зусиллями представників різних галузей гуманітарного знання досить ґрунтовно, детально розроблені складові елементи – аспекти революціології. Хоча «дрібниць», «другорядностей» тут немає, все ж є сенс згадати про ті моменти, які безпосередньо дотичні до піднятої теми.

Йдеться, передусім, про революційні альтернативи як втілення історичної детермінованості, перетворення ймовірної можливості – тенденції на життєву реальію. Важливо брати в розрахунок, що наявності об'єктивних передумов для революційного прориву може виявитися і недостатньо для «автоматичного» сходження на більш високий суспільний щабель, що вибір шляху суспільного розвитку – це надскладна рівнодіюча боротьби класів (страт), активності різних соціальних сил – тенденцій. Слід мати на увазі й те, що реалізація однієї з «можливостей» «виключає», «знімає» реалізацію інших «можливостей» на даному історичному відтинку. Щоправда, неантагоністичні вектори здатні хоча б частково «зійтися», «співпасти», витворюючи еклектичний (не в осудному сенсі, а в розумінні поєднання, доповнення) варіант.

Оскільки при наявності об'єктивних передумов вибір дальшого шляху суспільного поступу залежить від суб'єктивного чинника, саме на останній покладається історична відповідальність за використання шансу, за визначення відповідного (критичного) моменту активізації вирішальних дій. В політології такий переламний момент іменують точкою біфуркації системи. В цьому сенсі ленінські «крилаті» слова «зволікання смерті подібне», «завтра буде пізно» не яскрава риторика, а жорстка істина. На піку революційної кризи вагання лідерів, їх схильність до м'якості, обережності, поміркованості, гуманності швидше недолік, аніж рішучість, непохитність, незламність. Невиправданим браком радикалізму можна згубити не лише суб'єктивну справу окремої особистості, групи, партії, класу, можна втратити саму «можливість», яка не так часто складається сприятливо.

Однак «зчеплення» об'єктивного з суб'єктивним також відбувається і не автоматично і не просто: суб'єктів політики, які претендують на роль виразників інтересів не лише тих чи інших сил, а й історичного прогресу в цілому, акторів, здатних краще за інших, адекватніше відчувати «виклики часу», «запити історії», завжди більше ніж достатньо. І всі вони, як правило, ведуть відчайдушну боротьбу за впливи, за те, щоб створити під своєю зверхністю «критичну більшість», схилити на свій бік «терези історії».

Сказане має пряме відношення і до реалізації в суспільному поступі прямого і звивистого шляху розвитку. Звісно, найбажанішим видається

прямий шлях – найповнішого найінтенсивнішого втілення історичної необхідності. Однак подібний ідеальний варіант вкрай рідкісний: тенденції, яка відбиває закономірність, протистоїть контртенденція, та ще й, як правило, не одна. Тоді парадигма набуває складної, зітканої з суперечностей і різновекторностей парадигми, що включає в себе післякризовий прорив вперед, до нової якості і, водночас, широкий спектр відтінків реакційної, консервативної поведінки, прагматизм, вимушений реалізм, угодовство, компроміси, рятівне реформаторство тощо.

Дуже непростою, багатоаспектною постає проблема «ціни революції», «сплати» за суспільний прогрес, неминучості чи допустимості «жертв» й т. ін. Полишаючи остеронь розмови про «передчасні революції», діалектично зумовлені «провали назад», слід констатувати, що не лише представники всіх вищезначених наукових напрямків революціології, але навіть і найяскравіші репрезентанти релігійно-філософської думки (М. Бердяєв, С. Булгаков, С. Франк, євразійці) сходяться на тому, що революції – один з найефективніших (якщо не найефективніший) спосіб руху соціуму вектором прогресу. Саме вони відкривають можливість в історично найкоротші строки опинитися на вістрі загальноцивілізаційного поступу, долаючи відсталість і всі пов'язані з нею біди, зберегти життя цілих поколінь від історичного (точніше позаісторичного) животіння, забезпечення для власної нації – народу – суперетносу переважаючих щодо інших спільнот або оптимізованих позицій на міжнародній арені, в міжнародному поділі праці, на світовому ринку всіх і всіляких товарів і послуг. Саме так забезпечуються найсприятливіші умови для самореалізації всіх внутрішніх потенцій суспільства відповідно до загальноцивілізаційних тенденцій розвитку. Здавалось би, за такі перспективи або жодної ціни не жаль, або вона за будь-яких обставин буде незрівнянно меншою, ніж «блукання історичними манівцями», або марнотратне «тушцювання в болоті».

Однак з моменту перших революційних «дослідів» здійснювався вал їх тлумачень як «соціальної хвороби», «стихійного лиха», «руйнівного зла» «патологічного відхилення від природного шляху людства», «кривавого насильства над історією» тощо (Ж. Елмоль, М. Понти, Е. Франк, Д. Бруген, С. Хук та ін.). Вважаючи революції «найсупотворливішим, найдорожчим способом руху вперед», руху «вкрай малоефективного й болісного», прибічники подібної позиції пропонують суспільній свідомості дуже примітивну думку: хай буде що завгодно, тільки не революція. Народною мудрістю така позиція кваліфікується просто: за деревами не бачити лісу. Якщо суспільство не в спроможі реалізувати назрілу історичну необхідність, відмовляється від належної відповіді на виклики часу, воно неминуче прирікає себе на історичне небуття, розпад, деградацію, зникнення з історичної арени і тим самим гальмує, завдає шкоди й загальноцивілізаційному прогресу. Отже доводиться говорити про ціну відмови від революцій, тобто від прогресу, виміряти яку взагалі неможливо.

Якщо виходити з тези про народні маси як творців історії (після К. Маркса, Ф. Енгельса, В. Леніна її дуже глибоко й предметно обґрунтовує в своїх працях один з кращих знавців суспільних рухів ХХ століття П. Волобуєв), то вона якнайповніше й найрельєфніше виявляється саме в епохи соціальних революцій. Отже за законами логіки – революції – найдемократичніше явище. В цьому зв'язку варто ще раз звернутися до прикметного історіософського зауваження-висновку А. Тойнбі: «великі

новації ніколи не приходять згори, вони завжди розвиваються знизу догори, подібно до дерев»[4, с. 71].

Зрештою, хто б то не був, зустрічаючись зі звинуваченнями революцій в антигуманізмі, насильстві, терорі, не полишаючи правди фактів, не можуть заперечити, що всі покоління революціонерів, починаючи хоча б із соціалістів і комуністів-утопістів, таких радикальних прибічників зміни світоустрою як К. Маркс, Ф. Енгельс, В. Ленін, беззастережно вважали найкращим, найперспективнішим, найбажанішим варіантом прогресу революцію мирну, безкровну, обережну, поступову, «реформістську». Однак і її перспектива, і досвід здійснення завжди потрапляли у залежність зовсім не від інтересів, розрахунків, планів революціонерів...

Дуже промовистий приклад – поширений Виконавчим комітетом «Народної Волі» лист спадкоємного царя після вбивства Олександра Другого. В ньому щиро, зворушливо говорилося: «Кривава трагедія, яка розігралася на Катерининському каналі (місце вбивства царя – В. С.), не була випадковістю... Пояснювати подібні факти зловмисністю окремих особистостей або хоча б «зграї» може лише людина, зовсім нездатна аналізувати життя народів. Революціонерів створюють обставини, всезагальне невдоволення народу, прагнення... до нових суспільних форм». Охарактеризувавши політику уряду як посилення народного рабства, примноження репресій проти противників хижачького ладу, народо-вольці наголошували: «З такого становища може бути лише два виходи: або революція, абсолютно неминуча, яку не можна відвернути жодними stratami, або добровільне звернення верховної влади до народу... В інтересах рідної країни, для уникнення... страшних бідувань, завжди супутніх революції, Виконавчий Комітет звертається до вашої величності з порадою обрати другий шлях». Надзвичайно прикметні наступні слова листа: «...Як тільки верховна влада перестане бути свавільною..., Виконавчий Комітет сам припинить свою діяльність...», щоб присвятити себе культурній роботі на благо рідного народу. Мирна ідейна боротьба змінить насильство, яке противне нам більше, ніж вашим слугам»[4, с. 43].

(далі буде)

Список використаних джерел

1. Бердяев Н.А. О рабстве и свободе человека. Опыт персоналистической философии. – С. 188-189.
2. Див., напр.: Красин Ю.А. Революцией уstraшенные. Критический очерк буржуазных концепций социальной революции. – М., 1975; Гавлин М., Казакова Л. Современные буржуазные теории социальной революции. – М., 1980; Гавлин М., Казакова Л. Великий Октябрь и буржуазная социология революции. – М., 1987; Плимак Е.Г., Пантин И.К. Драма российских реформ и революций (сравнительно-политический анализ). – Ч.1-2. – М., 2000.
3. Див.: Уоддис Дж. «Новые» теории революции. – М., 1975; Волобуев П.В. Выбор путей общественного развития: теория, история, современность. – М., 1987; Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905-1907 гг. – 1917-1922 гг. – М., 1997; Управление риском. Риск, устойчивое развитие. Синергетика. – М., 2000; Хантингтон С. Политический порядок в меняющихся обществах. – М., 2004; Шепелева В.Б. Революциология. Проблема предпосылок революционного процесса 1917 года в России (по материалам отечественной и зарубежной историографии): Уч. пособие. – Омск, 2005. – 392 с.

4. Цит. за: Шепелева В.Б. Революциология. Проблема предпосылок революционного процесса 1917 года в России (по материалам отечественной и зарубежной историографии): Уч. пособие. – Омск, 2005. – 392 с.

5. Булдаков В.П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия. – М., 1997. – 376 с.

6. Цит. за: С чего начинается личность. 2-е изд. – М., 1984.

7. Вебер М. Политика как призвание и профессия // Избранные произведения. – М., 1990.

Солдатенко В.Ф. Революционный фактор в украинской истории

Рассматривается современный подход к определению роли революций в исторической поступи вообще, в украинской общности в частности.

Ключевые слова: революция, украинская история, конъюнктура.

Soldatenko, V.F. A revolutionary factor in the history of Ukraine

Review of the approach of nowadays toward definition of the role played by the revolution in the historical pace in general and in the Ukrainian community in particular.

Key words: a revolution, the history of Ukraine, the economic situation.

УДК 94 (477): 856.8 «16/17»

Міронова І.С.

Історія київської пошти (друга половина ХУП–ХІХ ст.)

На основі джерельних та архівних матеріалів, розглядається створення поштових установ на території московсько-київського тракту в другій половині XVII–XVIII ст. та діяльність київської пошти у ХІХ ст. Зроблено висновку, що влаштування поштових станів від Москви до Києва дало поштовх до подальшого розвитку поштової справи в нашій країні.

Ключові слова: пошта, поштові контори, поштові тракти, швидка гоньба, ямщики.

Історія розвитку поштового зв'язку на Київщині почалася в середині XVII ст. і багата цікавими фактами і подіями, що заслуговують уваги сучасників. Питанням розвитку та діяльності поштового зв'язку в Україні присвятили свої праці дослідники В.Бізіна, В.Мухін, В.Мороз, П.Дюков [2, с.10] та ін. В своїх роботах автори виклали основні віхи виникнення, становлення й розвитку поштового зв'язку на території України. Проте, згадана проблема у працях вітчизняних істориків не отримала належного висвітлення. Саме цю прогалину намагається заповнити автор статті.

Починаючи з березня 1667 р., швидку гоньбу від Москви до Путивля в офіційних документах стали називати поштою. Але це ніяким чином не відобразилося на її діяльності і структурі. Як і раніше, царські грамоти і воеводські листи доставляли трубники, стрільці, пушкарі та інші посадові особи. В цьому ж році швидка гоньба з Москви до українського кордону стала відомчою. Вона була передана у ведення Малоросійського приказу, головою якого з 15 червня став О.Л.Ордин-Нащокин. З цього часу і на довгі роки пересилання листів в Україну отримало назву «пошти із Малоросійського приказу» [8, с.523].

На початку 1669 р. головою Малоросійського приказу було обрано боярина Артамона Сергійовича Матвеева. Одним із перших заходів, здійснених ним, було впорядкування роботи київської пошти. В травні 1669 р. київському воеводі Г.А.Козловському був направлений указ про особисту відповідальність за влаштування поштових станів по українським містам. Для виконання наказу, він запропонував київському війту і бургомистрам купити для поштової гоньби десять коней і найняти провідників. Але на це війт відповів, що «в Києві для пошти охочих людей немає, а на покупку коней вони дають всього десять рублів» [3, с.121]. В результаті, цар Олексій Михайлович наказав купити десять коней для швидкої гоньби за рахунок державної казни. В поштарі він наказав взяти

стрільців і солдат із російських полків, розташованих в Україні. Поштові стани були влаштовані також в Ніжині і Батурині.

В Києві, Ніжині і Батурині влаштовували спеціальні двори для прийому пошти і утримання коней. На перших двох знаходилося по п'ять стрільців і солдат з десятима конями. На батуринській станції поставили севських ямщиків.

14 серпня 1669 р. в українські міста, де були розташовані російські гарнізони, було відправлено наказ пересилати кореспонденцію через влаштовану пошту на куплених конях. Замість нарочних гінців із Києва до Москви, крім важливих справ, наказано було посилати стрільців. Чому ж так? Невже простим стрільцям довіряли більше, ніж їх командирам? Відповідь проста. В ці роки продовжував діяти указ 1627 р. про видачу підвод проїжджаючим в залежності від їх положення в службовій ієрархії. Стрілець за цим указом отримував одну підводу, а начальнику, навіть самому маленькому – десятнику, вже полагалося дві. Так що таке розпорядження було направлено на економію транспортних засобів.

Поштар із Києва доїжджав до Ніжина, потім на поштовому дворі він під розписку здавав кореспонденцію старості. Відмітка «скільки яких листів і якого числа» робилася в особливому зошиті. Прізвище поштаря до «записного зошита» не заносилося. 28 серпня 1669 р. вийшов указ, який зобов'язував записувати також імена пошталйонів. Раз на півроку ці документи відсилалися в Москву в Малоросійський приказ для звітування. Деякі із цих «записних зошитів» збереглися у справах Малоросійського і Розрядного приказів Російського архіву давніх актів (Москва) [29]. По них можна встановити, як ходила пошта в Київ в 1669-1674 рр.

Пошта із Москви уходила по віторках вночі, коли всі прикази закінчували роботу. Звичний час відправки поштаря – 23 год. На другий день пошта прибувала до Калуги о 21 год., в Болхів – о 10 год. в четвер і того ж дня о 19 год. – в Карачів. О восьмій годині ранку наступного дня поштар приїжджав до Севська, о третій годині в суботу – до Путивля, о 16 год. в суботу – до Батурина. У неділю о другій годині ночі пошта приходила до Ніжина і через 15 годин її зустрічали в Києві. Назад пошта відправлялася в середу [3,с.122].

Весь дев'ятисотверстовий шлях від Москви до Києва при нормальних умовах гоньби пошта проходила за 114 годин (в середньому 8 верст на годину). Іноді бували відхилення в той чи інший бік на дві-три години. В непогоду ставалося, що пошта проходила свій шлях вдвічі довше, але такі запізнення не ставилися нікому в провину. Курйозний випадок відбувся влітку 1671 р. Пошта, відправлена із Москви 16 липня, за 72 години доїхала до Путивля (600 верст) зі швидкістю вище середньої, останні 300 верст до Києва вона повзла біля 60 годин. Через що відбулася затримка – невідомо [3,с.123].

До влаштування регулярної гоньби між Путивлем і Києвом, кур'єри із Києва їздили до Путивля або до Севська без підміни і там передавали свою кореспонденцію регулярній пошті. Коли гінця супроводжував провідник із Батурина, то, доїхавши до Путивля, він брав тут нових коней, а українських залишав. Але були випадки, що через нестачу ямщиків в Батурині коней давали без провідників. Тоді гінцю доводилося, отримавши в Путивлі іншого коня, «малоросійську підводу» доводити до Севська і там залишати. Прийомом і поверненням скакунів з України відали службовці Ямського приказу, спеціально для того поставлені в Севську.

На цей рахунок 7 травня 1669 р. київському і севському воєводам дали відповідну інструкцію [30].

1674 р. знаменний для київської пошти двома подіями. По-перше, дещо змінилася структура швидкої гоньби. З цього часу поштарів почали обирати тільки із числа ямщиків. Якщо місцевих людей не вистачало, то їх, за розпорядженням Ямського приказа, могли переселити з інших районів держави. Платити їм жалування та забезпечувати кінними став Ямський приказ. Служилих людей від доставки кореспонденції звільнили. Але грамоти до відправки приймали і роздавали в Малоросійському приказі.

З перших днів існування швидкої гоньби, вона доставляла тільки офіційну кореспонденцію. 17 березня 1674 р. гетьманом Запорізького війська Іваном Самойловичем був підписаний договір «Переяславські статті». В нього було включено розділ про гінців і пошту. В статті 19 договору говорилося про влаштування пошти в Києві, Ніжині і Батурині. Із цих міст наказано було пересилати царю будь-які листи [11]. Під будь-якими листами розумілися воєводські відписки, приватні чолобитні, які до цих пір українською поштою не пересилалися. Такою була друга зміна, яка відбулася в київській швидкій гоньбі.

В 1674 р. вийшов ще один указ, в якому розбирався регламент київської пошти. Але в ньому нічого не говорилося про регулярний характер поштових пересилань. Від воєвод вимагали, щоб вони пересилали листи від Києва до Москви через влаштовану пошту і утримували її в належному стані [20].

В XVII ст. пошта до Києва ходила ще одним трактом – через Калугу, Брянськ і Севськ. До того ж на цій лінії, як доводить М.В.Закреєвський – автор праці «Описание Киева», приватні листи приймалися не тільки в Києві, але в Ніжині і Батурині [6,с.61].

Не збереглося відомостей про місцезнаходження [поштамтів] тієї пори в українських містах. М.В.Закреєвський висловив думку, що в Києві кореспонденцію приймали і видавали в Старому або Верхньому місті, в районі сучасної площі Богдана Хмельницького і примикаючої до неї частини Володимирівської вулиці.

В останній чверті XVII ст. активність київської пошти стала погіршуватися. Помер цар Олексій Михайлович. Відійшли від політичних справ обидва впорядники пошти в Україні: О.Л.Ордин-Нащокин пішов у монастир, піддався опалі і був зісланий до Пустозерська А.С.Матвеев.

Було ще одне піднесення в роботі київської пошти, коли в серпні 1686 р. місцевий воєвода Г.І.Косагов написав донесення в Москву, що для посилок звістових відписок і будь-яких справ у нього на станах не вистачає людей, а запорізькі полковники, сотники і урядники підвод не дають. Царі Іван і Петро послали указ севському воєводі Л.Р.Неплюєву про влаштування пошти в українських містах до Переволочни, Кодака і Запорізької Січі [33]. Л.Р.Неплюєв послав стародубця Івана Дубровського до гетьмана Івана Самойловича і просив надати розпорядження полтавському полковнику, щоб той виділив людей, які знають цей шлях. Але перший досвід, здається, закінчився нічим – ніяких свідчень про роботу запорізької пошти в 1689 р. не збереглося [8,с.510].

З кожним роком справи на українській поштовій лінії йшли все гірше і гірше. Листи подовгу затримувалися в дорозі. Із Києва до Москви кореспонденція почала приходити днів через 15-20. Тоді як нарочні гінці прибували на шостий-сьомий день. Особливо погано справи відбувалися на ділянці між Києвом і Путивлем.

В чому ж полягали причини затримки пошти. Протягом двох місяців воеводи у всіх містах опитували поштарів, а потім їх «скаски» надіслали до Москви. Що ж з'ясувалося?

За двадцять з лишнім років існування пошти в Київ багато змінилося на київській дорозі, а також у всій Росії. В роки правління Федора Олексійовича почала падати купівельна спроможність рубля, піднялися ціни на хліб, сіль. Це не могло не відобразитися на благополуччі ямщиків. Досить мала платня за працю – поштарі отримували стільки ж, як раніше трубники і стрільці, по десять рублів на рік – змушувала їх займатися на шкоду пошті ізвозом та іншими промислами. Зовсім був відсутнім контроль за пересилання кореспонденції. Часто замість себе ямщики відправляли з листами дітей і найманих робітників. Якщо на дорозі зустрічалися два поштаря, то вони обмінювалися зв'язками з кореспонденцією і поверталися кожний до свого стану. При цьому часто листи губилися.

За результатами слідства, уряд 29 травня 1691 р. видав указ: на зворотньому боці листа підписувати прізвище поштаря, число і години прийому. Одночасно заборонялося довіряти листи найманцям і дітям і обмінюватися поштою на дорозі. За порушення указу винуватих чекало жорстоке покарання [12]. Укладачі розпорядження вловили саму сутність того, що відбувалося: послаблення дисципліни серед поштарів і відсутність потрібного контролю за ними з боку ямських старост. Тепер вже, по крайній мірі – теоретично, неможливо стало посильним обмінюватися листами: повинно було двічі згадуватися прізвище поштаря – у відмітках про прийом і здачу кореспонденції [28].

Але, як видно із наступної переписки Малоросійського приказу з міськими воеводами, прийняті міри практично не покращили поштову справу в Україні. Кореспонденція доставлялася нерегулярно і з великими запізненнями. Причина залишалася дотеперішньою – погані дороги і відсутність на станах потрібного числа коней.

Через десять років з'явилася ще одна причина затримки пошти: зменшилося число станів на київській дорозі. Через нестачу гінців і коней на тракці ліквідували п'ять станів. І якщо раніше посильний із Москви проїжджав тільки біля 50 верст, то тепер він їхав до Калуги (180 верст), навіть не міняючи коней. Зняли ямщиків і зі стану між Севськом і Путивлем.

Необхідно звернути увагу на різке скорочення об'єму пересилаємої кореспонденції, яка скоротилася майже в чотири рази.

На початку XVIII ст., коли швидка гоньба в Київ прийшла до повного упадку, Іван Мазепа декілька разів просив Петра I відновити пошту. На це прохання цар наказав влаштувати поштову гоньбу через Київ до Білої Церкви, де знаходилася резиденція Мазепи [31]. Всі чоловіки царю слід було відправляти в Москву по пошті у в'язці із Військовою канцелярією. Одночасно привели в порядок всі стани між Москвою і Києвом і добавили нові [32]. Так, в листі від 23 січня 1707 р. Іван Мазепа повідомляв Гаврилу Івановичу Головіну про влаштування правильної поштової гоньби між Києвом і Жолковою, для чого він просив надати йому 300 козаків і потрібну кількість коней [15].

За наказом Петра I від 25 січня 1702 р. київським ямщикам було встановлено жалування «по 20 рублів на вить, всього 400 рублів на рік» [39].

13 грудня 1703 р. для влаштування пошти в українські міста відправився піддячий Малоросійського приказу Степан Фролов. До цього часу севський воевода Михайло Ртищев обрав для служби між Києвом і

Білою Церквою чотирьох поштарів, дав їм вісім коней. Майбутнім гінцям С.Фролов прочитав царський указ, в якому велілося під страхом жорстокого покарання і тортур, пошту возити обережно в сумках під паху, щоб не замочити під дощем і не зіпсувати листів. Один одному потрібно було віддавати листи на станах під розписку [3, с.125].

Разом з поштарями Степан Фролов поїхав в Батурин, де його чекав гетьманський канцелярист Данило Болбот. Удвох вони розставили поштарів від Києва до Білої Церкви. Стани знаходилися через 15, 25 і 30 верст, а в яких містах – невідомо. В доповіді Степана Фролова згадується тільки Васильків під Києвом і говориться, що він привіз в Москву розписку про те, в яких містах влаштовані пошти, і скільки верст від одного стану до іншого [21]. На зворотньому шляху піддячий С.Фролов перевірів, як воеводи виконали царський наказ про ремонт мостів, влаштування переправ через ріки і гатей на болотах.

В 1715-1721 рр. указами Петра I в українських містах влаштовувалися звичайні пошти. Продовжував діяти поштовий тракт від Москви через Калугу, Болхів, Севськ до Києва (влаштований Петром I у вересні 1708 р.), який нараховував 960 верст [27]. Шлях від Глухова до Києва нараховував 420 верст, до того ж стани знаходилися один від одного на відстані у 20 верст [43]. В містах, де існували поштові стани, потрібно було відпускати поштових коней. Для перевезень подорожніх, депеш, посилок відпускали по одному коню. Якщо пошти було багато, міста повинні були виділяти поштовим людям підводи [53].

Петро I порівняно мало цікавився українськими справами. Всі його помисли були направлені на північно-захід до Балтійського моря. Тільки цим можна пояснити той факт, що за його правління пошта в Київ, хоча не припиняла своєї діяльності, але працювала з невеликим навантаженням і частими зупинками. Правда, коли воєнні дії проти Швеції переносилися в Україну, відроджувалася швидка гоньба на південно-західних трактах і пошта працювала чітко і з повною віддачею.

Майже все XVIII ст. київська пошта тягнула жалюгідне існування. Вона вважалася самою ненадійною в державі. І тільки наприкінці століття, коли почалося інтенсивне освоєння причорноморських степів, українська поштова лінія вийшла за значимістю на одне із перших місць.

Згідно указу Київської губернської канцелярії від 25 квітня 1725 р. про ліквідування поштового двору, київський магістрат кожного року обирав поштмейстера, який зобов'язувався кожного місяця надавати в магістрат реєстр, в якому вказувалося, скільки було відпущено і за якими подорожніми підвод протягом місяця. Ось одне із таких донесень з реєстром за листопад 1731 р. Із цього донесення, яке було подане поштмейстером Семеном Марковичем видно, що підводи надавалися від Києва до Броварів протягом листопада 14 разів і до Борисполя – 7 разів. Всіх підвод протягом місяця було відпущено з поштового двору 30, в тому числі без прогонів – 22, а за прогони – 8. До того ж, через нестачу поштових коней, дві підводи були найняті у мешканців і за них заплачено із ратуші 90 коп., а прогонів по ним отримано поштою – 72 коп. [7, с.11]. Крім того, за наказом імператриці, кожного місяця київська пошта мала надавати безкоштовно від 15 до 20 підвод для потреб київської ратуші [34].

В 1729 р. царським наказом була встановлена поверстова оплата за поштові прогони від Москви до Києва, яка становила чотири гроші на 10 верст за одного коня [22]. 1 вересня 1738 р. царським наказом знову була

влаштована пошта від Москви через Калугу, Севськ і Глухів до Києва [23].

Нова війна з Туреччиною змусила уряд поквапитися з влаштуванням пошти, необхідної йому для правильних відносин з армією. Тому указом 1740 р. Анна Іоанівна наказала влаштувати тимчасову пошту «від Москви до малоросійських міст, далі до Києва і у всі інші губернії і провінції до знатних міст» [13;24]. На кожному з цих станів мати по шість добрих коней, «щоб ніякої затримки в їзді кур'єрів не було» [25]. 21 травня 1742 р. Сенат за пропозицією генерал-прокурора наказав ліквідувати пошти, які були влаштовані в Україні за часи російсько-турецької війни, а утримувати тільки одну – від Глухова по Київському тракту [9,с.68].

Таким чином, в Україні в середині XVIII ст. залишилася пошта тільки по київському тракту, але і цією поштою, як писав П.О.Рум'янець Катерині II, могли користуватися тільки старшини, в інших випадках користувалися нарочними кур'єрами [19]. Такий спосіб спілкування, крім того, що був нерегулярним, обходився дуже дорого. Так, за розрахунками поштдиректора Скоропадського для пересилання тільки одних казенних пакетів нарочними за один рік потрібно було отримувати із малоросійського скарбу більше 6 тис. руб. [9,с.68].

За архівними матеріалами, на 1752 р. на київському тракті існували поштові стани в Глухові, Кролевіці, Батурині, Борзні і Козельці [40]. В 1753 р. був виданий указ Генеральної військової канцелярії про справне утримання мостів і доріг по тракту від Москви до Києва [54]. В 1764 р. був влаштований поштовий тракт від Василькова до Білої Церкви на відстані 50 верст один від одного [17].

Створення малоросійського поштамту відбулося швидко. В 1765 р., напередодні нової російсько-турецької війни, був виданий короткий наказ, за яким обер-поштмейстерська контора в Києві перетворилася в поштамт з передачею йому всіх губернських контор і поштових станцій на території України [45]. Одночасно київським зв'язковим доручалося підтримувати зв'язок з військовими листоношами в армії фельдмаршала П.О.Рум'янцева [46;47]. Прикордонний поштамт влаштовувався як нова контора, яка здійснювала зв'язок з Туреччиною. В цьому ж році в Києві були введені посади поштмейстерів і поштутримувачів, які зобов'язані були повідомляти про утримання пошт, про прибутки і збитки щодо поштових грошей у Поштовий департамент, який знаходився в Санкт-Петербурзі [18]. В роки війни Катерина II відмінила пільги щодо безкоштовного користування підводами. Так, всі особи будь-якого звання і кур'єри, які проїжджали через прикордонний поштамт, мали сплачувати за кожну поштову підводу по 3 гроші за версту [42]. Після закінчення російсько-турецької війни, з 1776 р., почали налагоджуватися регулярні поштові відносини між двома державами [3,с.300]. Поштові станції Київського тракту повинні були виділяти по 15 коней для кур'єрів, які їхали із Петербурга і назад до головнокомандуючого армією князя Голіцина і графа Рум'янцева, а також повинні були ремонтувати за свій рахунок дороги, мости і гаті [50].

Перша шосейна поштова дорога була прокладена в Україні від Есмані до Глухова в 1766 р. Поштові тракти влаштовувалися на маршрутах: Глухів – Київ, Глухів – Полтава, Полтава – Київ, Стародуб – Київ через Чернігів, Глухів – Чернігів, Глухів – Переяслав, Полтава – Чернігів, Ромни – Лубни. Всього 9, на протязі 2358 верст, поштових станцій 72, із них 15 з поштмейстерами. В 1768 р. було влаштовано перевезення пошти із Києва через Переяслав у Кременчук, в 1770 р. – між Полтавою і

Кременчуком, в 1774 р. – між Черніговом і Добрянкою [4,с.172-177]. В 1770 р. поштові станції між Києвом і Кременчуком були ліквідовані [49]. Натомість важливе значення приділялося поштовому тракту, який направлявся з Москви до Києва через Севськ [38]. На мешканців полків була покладена повинність присилати погонщиків з візками, кіньми і зброєю для поштових станцій, розташованих по київському тракту [48].

В 1769 р. був виданий указ Сенату про обов'язкове надання коней кур'єрам Військової колегії поштовими станами київського тракту [51]. Крім пошти і кур'єрів, на поштові станції цього тракту покладалося перевезення артилерійського знаряддя [35;36;37;52]. За уповільнення в доставці пошти від Києва до Санкт-Петербурга винні поштарі і кур'єри сплачували штраф [26].

Для початку 80-х рр. XVIII ст., коли Гетьманщина втратила останні ознаки державності й рештки політичної автономії, а її територію було поділено в імперських інтересах на три намісництва: Київське, Новгород-Сіверське та Чернігівське, маємо свідчення про активні «ремонт» шляхів і поліпшення поштового зв'язку (1779 – 1783 рр.) [41]. В 1784 р. такі заходи багато в чому обумовив очікуваний приїзд в Україну Катерини II. Тоді ж П.О.Рум'янець видав кілька розпоряджень про взяття в різних селах певної кількості коней, щоб забезпечити безперебійну доставку кореспонденції [4,с.178-180].

Отже, досліджуючи історію влаштування і розвитку поштових установ в другій половині XVIII ст. можна зробити висновок, що пошта в Україні при графі П.О.Рум'яцевому набула яскраво офіційного характеру. Але остаточно втративши національні ознаки, українська пошта повністю була підпорядкована загальноімперським порядкам.

Сам Київ в кінці XVIII ст. швидко зростав і розвивався. Якщо в 1797 р. тут мешкало лише 19 тис. чол., то через 80 років його населення збільшилося майже у сім разів. Зростання міста спонукало до розширення поштових служб. В 1833 р. Київська губернська поштова контора була перетворена із 2-го в 1-й клас [5]. 1 червня 1840 р. на Печерську в домі померлого чиновника відкрилося перше відділення поштової контори, а з 1880-х рр. її філіали діяли на Лук'янівці, Деміївці, на великих ринках. З 1850 р. пошта містилася на Хрещатику [10,с.79].

В 1820 р. на дорогах Російської імперії з'явилася новинка дорожньої техніки – діліжанс. Через декілька років екіпажі з'явилися на шляху Москва – Київ [44,с.22]. Відділення поштових діліжансів Києва з червня 1865 р. було переведено до будинку «старої пошти» на Подолі [2,с.21].

В 1843 р. між Петербургом і Києвом були влаштовані важкі пошти, а з 1845 р. важка пошта їздила між Києвом і Сімферополем [14].

В Києві для поштової контори в 20-ті роки XIX ст. казною був придбаний кам'яний будинок на розі Олександрівської та Андріївської вулиць. Будинок виявився тісним і незручним. Але лише в 1849 р. для поштової контори і відділення діліжансів був куплений дім на Хрещатику, №24-26 – невеликий трьохповерховий кам'яний будинок, який належав шляхтичу Онуфрію Юрійовичу Головинському.

З 1 червня 1840 р. в Києві за розпорядженням Вищого поштового керівництва в Печерській частині в домі померлого чиновника Кистеня було відкрите перше в місті поштове відділення і розпочатий прийом казенної і приватної грошової, страхової і простої кореспонденції. 28 жовтня 1850 р. «Киевские губернские ведомости» повідомили, що з 15 жовтня Київська поштова контора перейшла на Хрещатик до знов при-

дбаного будинку і тут розпочався прийом кореспонденції. З цього часу головна пошта Києва постійно знаходилася на його центральній вулиці. В 1873 р. до будинку були добудовані флігеля. В правому корпусі приймалися і видавалися посылки, грошові і цінні пакети, в лівому – проста і заказна кореспонденція, роздавалися штемпельні конверти, марки, бланки. Приймалася і видавалася заказна кореспонденція з 8 год. ранку до 16 год. дня, проста – з 8 до 20 год. вечора, з 8 до 22 год. вечора можна було купити знаки поштової оплати.

2 грудня 1852 р. на прохання купецтва і за згодою з Поштовим департаментом, враховуючи значний зріст населення, на Подолі було відкрито поштове відділення в кам'яній будові до Міської думи (будинки купця Сухоти). В 1887 р. поштове відділення було відкрито в приміському районі Києва на Деміївці. В кінці грудня 1872 р. в Києві почала діяти міська пошта [1,с.171-172].

«Путеводитель к святыне Киева» за 1891 р. сповіщав, що управління Київського поштово-телеграфного округу розміщувалося по вул. Великій Житомирській, 24 (начальник округу – дійсний статський радник Ф.Г.Цецинівський), Київська поштова контора – на вул. Хрещатик, 24 (начальник – колезький радник Г.Г.Єремєєв). Печерське поштово-телеграфне відділення знаходилося на розі вулиці Еспланадної і Хрестового провулку (начальник – колезький асесор Д.М.Квітко), Подольське поштово-телеграфне відділення – на Андріївському спуску, 3 (начальник – колезький асесор В.О.Глазер), Лук'янівське поштово-телеграфне відділення на вул. Великій Дорогожицькій, 34 (начальник – губернський секретар Е.О.Пушкарєвич). Завідуючим поштовою станцією був С.В.Щеголев [2,с.21-22].

В путівнику за 1897 р. відзначалося, що у відділеннях на Печорську і Подолі посылки не приймалися, а на Лук'янівці – приймалися, але не видавалися. Продаж марок, прийом простих і заказних листів і бандеролей відбувався також у Головній телеграфній конторі (вул. Велика Володимирівська, 13) в будь-який час вдень і вночі, не виключаючи свят.

В поштовому відділенні на вокзалі будь-яка кореспонденція приймалася за 1,5-2 години до відходу кожного поїзда. Грошові і цінні пакети відправлялися тільки з поштовими поїздами, проста і заказна кореспонденція – з кожним поїздом. Із контори на вокзал пошта відправлялася за 1 годину до відходу поїзда.

Отримана кореспонденція розносилася листоношами два рази на день не пізніше 14 год. дня і 20 год. вечора. Листи, опущені в поштові ящики, виймалися три рази на день: о 5 год. вночі, 11 год. ранку і 16 год. дня. Міські листи, опущені до 14 год. дня, доставлялися адресатами в той же день. Цінні листи і грошові пакети доставлялися 2 рази на день: з 9 год. ранку до 12 год. та з 17 до 20 год. вечора. За доставку з адресатів стягувалася плата.

В кінці XIX ст. поштова контора в Києві була перетворена в Центральну поштову контору, а відділення на Печорську, Подолі, Лук'янівці, Деміївці в Києво-Печерську, Києво-Подольську, Києво-Лук'янівську, Деміївську поштово-телеграфні контори. Тоді ж були відкриті відділення на пристані, галицькому і Троїцькому базарах [2,с.21-22].

Отже, київські поштові заклади зв'язку відігравали важливу роль у житті тогочасної України. Розпочате у другій половині XVII ст. влаштування поштових станів від Москви до Глухова, Києва та інших міст,

дало поштовх до подальшого розвитку поштової справи нашої країни. Не дивлячись на всілякі труднощі у становленні поштових установ, а саме: поганий стан доріг, уповільненість доставки листів та ін., державою були відрегульовані поштові шляхи, покращилася небезпека перевезень кореспонденції і багажів. З XVIII ст. почалося створення поштової служби у звичному для нас вигляді, коли вона стала доступною як для потреб держави, так і для комерційної та приватної кореспонденції.

Список використаних джерел

1. Базилевич К. Почта в России в XIX веке. – М.: Изд-во НКПТ, 1927. – 196 с.
2. Бизина В.Г. Из истории украинской почты (К 225-летию Киевского почтамта). – К.: [Б.в.], 2000. – 91 с.
3. Вигилев А.Н. История отечественной почты. – 2 изд. – М.: Радио и связь, 1990. – 312 с.
4. Гуржій О. Пошта Гетьманщини в другій половині XVII – XVIII ст. // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 6. – К.: Ін-т історії України НАН, 2002. – С.167-181.
5. Державний архів Херсонської області. – Ф.82. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.182.
6. Закреевский Н.В. Описание Киева. – М., 1868. – Т.І – 563 с.
7. Киевская почта в 1731 г. // Киевская старина. – 1898. – №1. – С.11.
8. Козловский И.П. Первые почты и первые почтмейстеры в Московском государстве. – Варшава, 1931. – Т.І. – 536 с.
9. Максимович Г.А. Деятельность Румянцова-Задунайского по управлению Малороссией. – Т.І. – Нежин: Типо-Литография насл. В.К.Меленевского, 1913. – 400 с.
10. Мухін В., Мороз В., Дюков П., Иванов В., Юрій В. Від гінця до Інтернету. Нариси з історії української пошти. – К.: [Б.в.], 2002. – 327 с.
11. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ): Собрание 1-е. – СПб., 1830. – Т.І. – №573.
12. ПСЗ. – Т.ІІІ. – №1408.
13. ПСЗ. – Т.ХІ. – №8182.
14. Прибавление к общему циркуляру по главному управлению почт. – 1845. – №24. – Арк.12.
15. Російський державний архів давніх актів (Москва) (далі – РДАДА). – Ф.124. – Оп.4. – Спр.60. – Арк.1-2зв.
16. РДАДА (Москва). – Ф.124. – Оп.4. – Спр.62. – Арк.1-2зв.
17. РДАДА (Москва). – Ф.124. – Оп.6. – Спр.140. – Арк.1-1зв.
18. РДАДА (Москва). – Ф.13. – Оп.1. – Спр.74. – Арк.4зв.
19. РДАДА (Москва). – Ф.13. – Оп.1. – Спр.93. – Арк.20-20зв.
20. РДАДА (Москва). – Ф.162. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.1.
21. РДАДА (Москва). – Ф.162. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.79-79зв.
22. РДАДА (Москва). – Ф.162. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.139-139зв.
23. РДАДА (Москва). – Ф.162. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.153.
24. РДАДА (Москва). – Ф.162. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.159-159зв.
25. РДАДА (Москва). – Ф.162. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.160-160зв.
26. РДАДА (Москва). – Ф.162. – Оп.1. – Спр.1. – Арк.268-268зв.
27. РДАДА (Москва). – Ф.162. – Оп.1. – Спр.2. – Арк.1-4зв.
28. РДАДА (Москва). – Ф.210. – Оп.21. – Спр.1087. – Арк.1-4.
29. РДАДА (Москва). – Ф.229. – Оп.2. – Спр.63. – Арк.1-146.
30. РДАДА (Москва). – Ф.229. – Оп.2. – Спр.63. – Арк.24-25зв.
31. РДАДА (Москва). – Ф.229. – Оп.2. – Спр.122. – Арк.693.

32. РДАДА (Москва). – Ф.229. – Оп.2. – Спр.122. – Арк.795-796зв.
33. РДАДА (Москва). – Ф.229. – Оп.5. – Спр.136. – Арк.1-2зв.
34. РДАДА (Москва). – Ф.248. – Оп.29. – Спр.1828. – Арк.22-22зв.
35. РДАДА (Москва). – Ф.290. – Оп.1. – Спр.638. – Арк.1-6.
36. РДАДА (Москва). – Ф.290. – Оп.1. – Спр.641. – Арк.1-3.
37. РДАДА (Москва). – Ф.290. – Оп.1. – Спр.647. – Арк.1-2зв.
38. РДАДА (Москва). – Ф.290. – Оп.1. – Спр.651. – Арк.1-2.
39. РДАДА (Москва). – Ф.342. – Оп.1. – Спр.25. – Арк.13.
40. РДАДА (Москва). – Ф.342. – Оп.1. – Спр.49. – Арк.122зв.-123зв.
41. РДАДА (Москва). – Ф.342. – Оп.1. – Спр.163. – Арк.6.
42. РДАДА (Москва). – Ф.342. – Оп.1. – Спр.172. – Арк.431.
43. РДАДА (Москва). – Ф.342. – Оп.1. – Спр.200. – Арк.72зв.-73.
44. Сафонов Н.А., Карминский В.А. Письмо оправляется в путь. Рассказы о зарождении и развитии отечественной почты. – М.: Изд-во [Связь], 1965. – 70 с.
45. Центральний державний історичний архів м. Києва (далі – ЦДІАК). – Ф.54. – Оп.3. – Спр.724. – Арк.1-5.
46. ЦДІАК. – Ф.54. – Оп.3. – Спр.2104. – Арк.1.
47. ЦДІАК. – Ф.54. – Оп.3. – Спр.2230. – Арк.1.
48. ЦДІАК. – Ф.54. – Оп.3. – Спр.2687. – Арк.1.
49. ЦДІАК. – Ф.54. – Оп.3. – Спр.3364. – Арк.1.
50. ЦДІАК. – Ф.54. – Оп.3. – Спр.3369. – Арк.1.
51. ЦДІАК. – Ф.54. – Оп.3. – Спр.3382. – Арк.1.
52. ЦДІАК. – Ф.54. – Оп.3. – Спр.3390. – Арк.1.
53. ЦДІАК. – Ф.59. – Оп.1. – Спр.374. – Арк.2-6.
54. ЦДІАК. – Ф.59. – Оп.1. – Спр.2257. – Арк.1-2.

Миронова И.С. История Киевской почты (вторая половина XVII – XIX ст.)

На основе источников и архивных материалов, в статье рассматривается создание почтовых учреждений на территории московско-киевского тракта во второй половине XVII – XVIII в. и деятельность киевской почты в XIX в. Автор приходит к выводу, что устройство почтовых станций от Москвы до Киева, дало толчок к дальнейшему развитию почтового дела в нашей стране.

Ключевые слова: почта, почтовые конторы, почтовые тракты, скорая гоньба, ямщики.

Mironova, I.S. History of Kiev post (the second half of XVII till XIX centuries)

On the basis of sources and archived materials, in the article creation of postal establishments is examined on territory of moskovsko-kievskogo highway in the second half of the seventeenth – eighteenth of ages and activity of Kievan mail in the nineteenth age. An author comes to the conclusion, that device of postal establishments from Moscow to Kiev, gave a shove to further development of postal business in our country.

Key words: mail, postal offices, postal highways, fast of gon'ba, stagecoach drivers.

УДК 82-92:821.161.1 Даль

Євдокімов М.О.

Історія судового процесу над Володимиром Далем за епіграми на віце-адмірала Грейга

Розглядається проблема авторства епіграм Володимира Даля на віце-адмірала Грейга, вплив судового переслідування юного публіциста на його щирсердечний стан і захоплення надалі романтизмом.

Ключові слова: епіграма, автор, суд, покарання, щирсердечне сум'яття, романтизм.

Перша половина XIX ст., коли відбувалося становлення і розвиток Володимира Даля як публіциста, характеризується прагненням російських імператорів побудувати і відрегулювати апарат управління державою. Величезна роль при цьому покладалась на суди. Недарма В.О. Ключевський називає 1796 – 1855 роки «... епохою господства и усиленного развития бюрократии в нашей истории» [1, с.276].

Обюрокращені були і суди, що чітко простежується на історії судового процесу на початку 20-х років XIX ст. над Володимиром Далем за епіграми на віце-адмірала Грейга – безпосереднього начальника батька Володимира І.М. Даля.

Цей неприємний для Володимира Даля випадок неодноразово розглядався далезнавцями. Однак при цьому, на наш погляд, випускалась суттєва деталь: чи був насправді винуватим В.Даль в образі Грейга, чи це зведення рахунків через суд останнього з його батьком, котрий був в свій час при житті у Луганську не в кращих відносинах з батьком віце-адмірала. Дана проблема не була предметом спеціального дослідження і потребує більш різнобічної розробки. У листопаді 2008 р. вивинилося 185 років з часу судового переслідування В. Даля і пам'ять про цю трагічну подію дозволяє нам знов звернутися до питання про злочини Грейгів та їх слухняних бюрократичних суддів.

Мотив творчих задумів як наукова проблема письменницької публіцистики в українському журналістичнознавстві найбільш повно в 2004 р. розглянута доктором філологічних наук, професором В.М. Галич [2, с.114-128]. За її твердженням, задум, тема, концепція, ідея створення, як складові процесу, публіцистичного твору завжди перебували в полі зору дослідників журналістської майстерності. В аналізі етапів цього процесу, а саме: виникнення задуму, збирання й систематизації матеріалу (формування теми, розробка концепції попереднього знайомства з жит-

тевими явищами, зустрічі з героями) і реалізації задуму – мають чимало загального з народженням художнього твору.

Ряд учених, крім тих, хто безпосередньо вивчає публіцистику, не враховуючи специфіку журналістського твору, дотепер часто користуються надбаннями літературознавства. Між тим журналістський твір починається не так, як художній, про що ще в 1989 році доказово обґрунтував український теоретик публіцистики В.І. Здоровега. Поставивши собі питання, із чого починається журналістський твір, він відзначив: «Багатьом не знайомим із проблемами творчості людям, у тому числі й початківцям журналістам, здається, що журналістський твір починається з факту. Думаютъ при цьому приблизно так: журналістика відображає, відкриває, аналізує факти реального життя. Отже, з факту, конкретного життєвого явища й починається журналістська творчість. Насправді ж, – продовжує теоретик, – процес творчості значно складніший. Без сумніву, факти, явища дійсності є предметом зображення, джерелом виступів, поштовхом до написання заміток, кореспонденцій, нарисів, фейлетонів. Однак між фактами дійсності й конкретними творами журналістики існує ряд проміжних логічних операцій, без осмислення й аналізу яких важко охопити творчий процес у журналістиці» [3, с.45-46].

Виходячи із цього В.І. Здоровега, а потім В.М. Галич прийшли до висновку, що між задумом і завершеним публіцистичним твором існує не тільки серія логічних, але й складних психологічних операцій, спрямованих на переплавлення факту в образ, і навпаки, образ, вибудований на експресивно-почуттєвому сприйнятті життєвого матеріалу, – у пізнаваний факт. «Особливо складною, – на думку В.М. Галич, – є технологія формування задуму у творчості письменника-публіциста, тому що духовний простір творця являє собою єдиний і стійкий моноліт почуття й думки, у якому часом важко розрізнити стадії обкресленого визрівання наміру написати художній або публіцистичний твір» [2, с.114].

У даному контексті цікавою і змістовною є творча лабораторія Володимира Даля, одного із провідних прозаїків ХІХ сторіччя, у духовній коморі якого публіцистика займає помітне місце, характеризуючи його не тільки як пильного спостерігача за явищами свого часу, але й чуйного на злобу дня Громадянина, істинно російського за духом патріота Росії.

Специфіка художнього мислення письменника завжди цікавила численних дослідників його творчості, особливо, коли мова йшла про неповторність життєвого шляху різнобічно обдарованого творця, його долі, його таланту. Однак В. Даль, як і більшість письменників його часу, скупо говорив про особливості своєї багатогранної роботи, рідко ділився власними творчими задумами. І все ж його публіцистика, вступні статті до книг і архівні документи відкривають завісу над таємницями художньої майстерності письменника-публіциста.

У період творчого становлення (1823-1833 рр.), який почався «справою» про епіграми й закінчився до від'їзду Даля в Оренбург у липні 1833 року, йшов напружений і наполегливий пошук свого шляху в житті, у літературі й публіцистиці. Пов'язано це було з розжалуванням Даля восени 1823 р. у матроси. Але вже навесні 1824 р. він, завдяки тільки особистим зусиллям, був переведений лейтенантом і відкликаний на Балтику; 1 січня 1826 р. подає у відставку й вступає до Дерптського університету; одержавши в березні 1829 р. диплом доктора, відправляється

на Балкани для участі в російсько-турецькій війні як лікар, а в 1831 р. у складі російської армії здійснює похід у Польщу. У березні 1832 р. переводиться ординатором до Петербурзького військового госпіталю, а восени того ж року виходять його «Русские сказки...». Ця книга стала миттєво популярною, однак була заборонена, а Даль знову заарештований (цього разу на добу). «Настільки насичений ритм життя збагачував Даля запасом вражень, – пише Ю.П. Фесенко, – але довго не дозволяв зайнятися кропіткою обробкою створюваних творів. Всупереч обставинам він наполегливо шукає свій шлях у літературі» [4, с.46].

У 1827 р. опубліковано два вірші в «Славянине» [5]. В «Московском телеграфе» за 1830 р. надрукована повість «Цыганка» [6]. В 1832 р. з'являються «Русские сказки...» На початку 1833 р. вийшла друком перша книжка «Былей и небылиц» з повістю «Нападение» і трохи видозміненою «Цыганкою». Але всьому цьому передувала проба пера в жанрі художньої публіцистики – жанрі епіграми на Грейга і його коханку. Через багато років, у своєму «Толковом словаре...» В. Даль визначить цей жанр: «Эпиграма – ж. греч. краткое стихотворенье, с основою острой или колкой мысли. У нас, – відзначив Даль, – эпиграма приняла вид колкой насмешки... [эпиграма] тист, сочинитель эпиграм» [7, т.4, с.665]. Майже так само визначається епіграма й у наші дні в книзі «Мир русской культуры», виданої в 2004 р.: «Эпиграмма – один из видов сатирической поэзии; небольшое стихотворение, зло высмеивающее какое-либо лицо» (виділ. нами. – Авт.) [8, с.117].

Не з огляду на пояснення Даля про те, що «У нас, – то есть на Руси – исстари вплоть до его времени, – эпиграмма приняла вид колкой насмешки над каким-либо лицом», ряд дослідників [9, с.504], орієнтуючись тільки на журналістикознавче визначення цього жанру в радянський час як «... короткое, часто в виде монострофы, сатирическое стихотворение, направленное против *негативного социального явления...*» (виділ. нами. – Авт.) [7, т.1, с.310], дивуються, чому розклеєна в ніч із 19 на 20 квітня 1823 р. по Миколаєву нижченаведена епіграма викликала бурхливе обурення ображеного віце-адмірала й породила його донос в аудиторіатський департамент морського міністерства на підозрюваного мічмана Даля. Після виявлення нової епіграми при обшуку його квартири справа була передана в суд. «Саме це суворе послання, – пише Ю.П. Фесенко, – поклато початок вражаючому і за нинішніми мірками судовому спектаклю. Мабуть, перед нами єдиний випадок у російській літературі ХІХ ст., коли написання аж ніяк не антиурядових і взагалі не політичних епіграм привело до такого допитливого розгляду» [4, с.47].

Випадок єдиний. Однак треба враховувати, що ображена особа швидко визначила в малонаселеному Миколаєві адресата й автора епіграми, тоді як в інших подібних випадках цього не було зроблено, а не тому, що епіграма була непроти «негативного соціального явища». Широко відомі сьогодні епіграми О.С. Пушкіна, приміром, на неугодних йому персон, існували начебто поза їх автором, він не був відомий цим персонам як епіграматист (за Далем), тобто Пушкін не залишав «видимого сліду», хоча багато хто здогадувався, що злободенні й непримиренні епіграми належали йому [10, с.47]. У вірші «О муза пламенной сатиры!» він, зокрема, відзначив: «А вы, ребята подлецы, – / Вперёд! Всю вашу сволочь буду / Я мучить казнию стыда! / Но если же кого забуду, / Прошу напомнить,

господа! / О, сколько лиц бесстыдно-бледных, / О, сколько лбов широко-медных / Готовы от меня принять / Неизгладимую печать!».

Коментуючи цей твір, Ю. Русакова особливо підкреслила, що «Рукопису цього вірша не збереглося. Приятелі Пушкіна С.А. Соболевський і Д.А. Еристов зберегли у своїй пам'яті ці безцінні рядки й – що так важливо! – їхнє призначення: «Пушкін хотів видати особливу книжку епіграм і приготував для неї повідомлювану нині передмову» [10,с.30-31].

Як відомо, така книга, за зрозумілими причинами, тоді не була видана. Інакше доля Пушкіна могла бути багато в чому схожою з долею Даля. І випадок допитливого розгляду творчості поета міг би багаторазово повторитися. Однак і вищенаведений вірш, і коментар наводять на думку, що Пушкін був більш обережний, тобто усвідомлював, що в його столітті «лбы широкомедные» не прощають «острой и колкой мысли». Для них, як і для Грейга, «особиста честь» вище батьківщини.

Хоча друга епіграма Даля на цього офіцера флоту вищого рангу спростовувала першу, по суті, вона загострювала її. Задум у Даля-публіциста був ясний: колючим глузуванням розголосити мерзенні комерційні операції віце-адмірала і його «любовные» пристрасті до «той польке, что годика три назад / Приехала взявши какой-то подряд». Він виразно проступає в повному тексті першої одинадцятирядкової епіграми:

«С дозволення начальства.
Профессор Мараки сим объявляет
Что он безподобный содержит трактир;
При чём всепокорнейше напоминает
Он, зброду носящему флотский Мундир,
Что теща его есть давно уж подруга
Той польки что годика три назад
Приехала, взявши какой то подряд;
Зачем он советует жителям Буга
Как можно по чаще его навещать,
Иначе, (он всем что есть свято клянётся),
Подрядчица скоро до всех доберётся!

Профессоры Руски язики А. Мараки» [11,арк.1–10б,68].

На першому плані фігурує професор А. Маракі, але за його спиною стоять Грейг і його коханка.

Друга дванадцятирядкова епіграма, знайдена при обшуку у Даля, на наш погляд, більш композиційно витримана. «Скрытый» натяк на перший її варіант, хоча й завуальований, однак проступає чітко і ясно, і повинен був, на думку їх автора, привести суддів до рішення про непричетність В. Даля до першої епіграми. Ось текст другої епіграми:

«Без дозволення начальства.
Антикритика.
1) Дурак как Мараки над ним забавлялся
Марая Мараку он сам замарался;
На всех как Мараки пасквили писать

Ума хоть и станет, бумаги не стать.
2) Та полька не полька, а лейка, жидовка,
Сатирик в герольдии знать не служил.
Сестра её мать, такая ж торговки
Подрядами ставят что Бог подарил;
3) В каком-то местечке меня уверяли
Что лейку прогнали и высекли там;
Я право не верю! Из зависти лгали!
Наш битого мяса не любит и сам!» [11,п.69].

Однак порівняння епіграм не залишає місця, на нашу думку, для сумніву про приналежність їх різним авторам. Не прийняли доводів В. Даля й судді, хоча із цього приводу є й інші думки. «Безперечно, – пише Ю.П. Фесенко, – різноманіття в написанні повинне було утруднити пошук призвідників. Розклеювання листівок навряд чи здійснювалося одною людиною. Тому, незважаючи на зізнання В. Даля у написанні другої епіграми й відмова від авторства першої, обидві вони лише приблизно можуть належати йому. Даль займає чітку позицію не вилучувати нікого зі своїх приятелів. Він холоднокровно обходить каверзні пастки й незмінно викриває несправедливий суд [4,с.48]. У 1841 р. в «Автобиографической записке», опублікованій в «Русской старине» у 1878 році, В. Даль ствердно сказав: «Если сочинителя обвиняют в чём-либо, основываясь на сочинениях его, то ему позволено оправдываться тем же: своими сочинениями» [12,с.183-184]. Ці слова дають нам підставу стверджувати, що як ні відхрещувався В. Даль від першої епіграми, вона все-таки належала йому – неспокійному справедливому публіцистові.

Можливо, він приймав активну участь у літературній обробці першої епіграми, котру міг першим не точно продекламувати хтось із друзів Даля на одній із вечірок того періоду його життя, так як напрошується питання, навіщо він написав другу епіграму. Все це потребує додаткового, більш глибокого дослідження.

Цим прийомом Даль користувався двічі: в 1823 р. у справі про епіграми, й у 1832 р. при забороні своїх казок. На суді молодий мічман, дворянин, недавній випускник елітного Морського корпусу на очах усього флоту кинув виклик тому, хто заплутав у страшних зловживаннях, «особливо з господарського керування» віце-адміралові, уміло використовуючи для свого виправдання той самий твір, що стався йому в провину. Все це свідчить про високу громадянську позицію молодого публіциста Даля, який не захотів миритися із грубими безладдями на Чорноморському флоті.

Відомо, що Даль відповів відмовою на вимогу комісії від 13 вересня 1823 р. підтвердити неупередженість судового розгляду [11,арк.51]. Комісія не взяла до уваги його протесту, а лукавий віце-адмірал Грейг 23 вересня того ж року зізнався: «...я не визнаю його як такого, хто заслуговує поваги, і тому в приклад іншим... думаю: підсудного – мічмана Даля, розжалувати у матроси на шість місяців» і тримати «при каманде арестованных» [11,арк.5-6 об].

Що це означало в дійсності, можна дізнатися з мемуарів Ф.Ф. Вигеля (1786-1856) – літератора, таємного радника; із травня 1823 р. – чиновника по керуванню Новоросією й Бессарабією; із грудня 1824 р. по червень

1826 р. – бессарабського віце-губернатора; приятеля О.С. Пушкіна [4,с.229], який у своїх «Записках» [13,с.100] відзначив, що, гостюючи у Грейга 13 вересня 1823 р., довідався про спорудження ним підземного саду й після огляду виритої ями записав: «И эти затеи, исключая *трудоарестантских рот* (підкреслено нами. – Авт.), стоило больших денег. А так как среди арестантов рот находился и матрос Даль, то... даже трудно представить всю изощрённость иезуитских унижений, выпавших на его долю» [4,с.51]. Як свідчив Ф.Ф. Вигель, через рік або півтора яму довелося заривати [13,с.100]. Тобто після закінчення розжалування мічмана Даля і його наступного від'їзду з Миколаєва риття котлована втрачає своє призначення – якнайбільше принизити вільнолюбного дворянина – матроса-арештанта, настроїти проти нього численних друзів і знайомих у флоті й Миколаєві.

Однак люди, що близько знали справжню сутність правдолюбного Даля, не тільки не відвернулися від нього, але, навпаки, усіляко сприяли йому після арештантського строку знайти спокій і впевненість у своїх силах і найголовніше – художньо-публіцистичних здібностях.

Краснодарський дослідник Є.П. Горбенко підтвердив дане положення на прикладі історії знайомства й творчих контактів племінниці поета В.А. Жуковського Ганни Петрівни Зонтаг (1787-1864), що вийшла заміж за американця за походженням Єгора Васильовича Зонтаг, що служив за особливими дорученнями у Миколаєві під началом адмірала Грейга [14]. Володимир Даль, за власним його визнанням, «искал знакомства и товарищества с лучшими людьми» (Російський архів, 1872,с.2250), писав вірші, і ні для кого в Миколаєві не було секретом, що Зонтаг – родичка Жуковського – була серед приятелів майбутнього художника слова. У неї часто гостювали відомі петербурзькі літератори. Був серед них і В. Даль. Протягом 77-літнього життя «Зонтаг дружила з багатьма відомими літераторами, у тому числі й з Далем» [14,с.42]. Позналилися вони в Миколаєві, де В. Даль служив тоді ще мічманом у флоті з 1819 року й куди родина Зонтаг приїхала наприкінці 1822 р. «Миколаївській дружбі», як охрестила її Зонтаг, – пише Є.П. Горбенко, – призначено було зберегтися на довгі роки» [14,с.42]. І що характерно, двозначна ситуація, у яку потрапив Даль через епіграми, не вплинула на ставлення до нього Г.П. Зонтаг, гостем будинку якої часто бував і Грейг. Відразу після від'їзду Даля до Москви в 1824 р. Зонтаг сповіщає про його приїзд сестру А.П. Єлагіну, будинок якої був відомий у Москві: на недільних вечорах в Єлагіних бували П.Я. Чаадаєв, Є.А. Баратинський, друзі синів Івана й Петра Киреевських. 23 жовтня 1824 р. Зонтаг пише В. Далю: «Припрепровождаю к вам одну строчку к моей сестре, которая уже предварена о вашем приезде; но эту записочку посылаю только для того, чтобы вам иметь её адрес и чтобы, вошед в горницу, вы не имели неприятности склонять собственного вашего имени. С тех пор, как вы из Николаева уехали, я видела матушку вашу два раза...» [15]. Зміст листа перейнятий прагненням допомогти Далю в зближенні з утвореними вільномислячими літературними колами, тому що Зонтаг, видимо, були добре відомі його задуми присвятити себе літературним працям і протест, що виразився під час суду, проти існуючих порядків.

Разом з тим варто враховувати, що задум створення епіграм і поведінка Даля на суді не мала характеру «політичної боротьби й прямого заперечення всього віджилого» [15,с.68].

Досліджуючи причини й задум створення В. Далем епіграм, до вищевикладеного варто додати, що Грейг був добре обізнаний про «залежне» становище директора Луганського заводу Гаскойна від батька В. Даля Івана Матвійовича в 1803-1805 рр. Саме батько Грейга – С.К. Грейг сприяв запрошенню К. Гаскойна з Англії до Росії директором на Олександрівський гарматний завод у Петрозаводську в 1878 р. Зазначена обставина додатково пояснює езуйтську жорстокість Грейга до розжалуваного мічмана Даля. «Здається, – пише Ю.П. Фесенко, – в епіграмах виражена широко існуюча думка про віце-адмірала. Уже в далівських «Записках» 1820 р. виразно змальоване його цинічне ставлення до нижніх чинів» [4,с.50].

Таким чином, можна стверджувати, що судове переслідування не могло не відбитися на подальшій художньо-публіцистичній творчості Даля. У наступному за епіграмами невиданому його «Романе в письмах» виразно відчутні сумніви й щиросердне сум'яття. Виникають настрої, співзвучні модним тоді віянням романтизму. Причиною тому – судове переслідування Володимира Івановича віце-адміралом Грейгом і розжалування починаю чого публіциста в матроси.

Список використаних джерел

1. Ключевський В.О. Сочинения. В 9 т. Т. VIII. Статьи / Под ред. В.Л. Янина; Послесл. В.А. Александрова; Комент. Составили В.А. Александров, В.Г. Зимина. – М.: Мысль, 1990. – 443 с.
2. Галич В.М. Олесь Гончар – журналіст, публіцист, редактор: еволюція творчої майстерності: Монографія. – К.: Наук. думка, 2004. – 816 с.
3. Здорова В. Складові майстерності // Творчий пошук журналіста. – К.: Либідь, 1985. – С.3-45.
4. Фесенко Ю.П. Проза В.И. Даля. Творческая эволюция. – Луганск; Санкт-Петербург: Альма-матер, 1999. – 262 с.
5. Даль В.И. Письмо к Гречу из Уральска, 25 сент. 1833 г. // Сев. пчела. – № 230. – С.920; № 231. – С.923.
6. Даль В.И. Цыганка: Повесть // Моск. телеграф. – 1830. – №21. – С.36-57; № 22. – С.165-185.
7. Даль В.И. Толковый словарь живого великорусского языка: В 4-х т. – М.: Русский язык, 1978 -1980.
8. Добролюбов Н.А. Современное обозрение // Современник. – 1858. – № 4.
9. Порудоминский В.И. Жизнь и слово: Даль: Повествование: Для сред. и ст. возраста / Худож. Ю. Иванов; послесл. В.П. Аникина. – М.: Мол. Гвардия, 1985. – 222 с.; ил. – (Пионер – значит первый; Вып. 86).
10. Пушкин А.С. Сто стихотворений и десять писем / Сост. и коммент. Ю. Русаковой. – М.: Молодая гвардия, 1969. – 352 с., с илл. – («Тебе в дорогу, романтик»).
11. РГА. - ВМФ. - Ф.33. - Оп.2. - Д.213.
12. Даль В.И. Автобиографическая записка. 1841 // Рус. старина. – 1878. – № 5. – С.183-184.
13. РГИА. - Ф.772. - Оп.1. - Ч.6.

14. Горбенко Е.П. А.П. Зонтаг и В.И. Даль (К истории знакомства и творческих контактов) // Творческое наследие В.И. Даля в идейно-нравственном формировании личности. – Ворошиловград, 1988. – С. 42-44.

15. Чудинова Г.В. О непреходящем значении культурной традиции В.И. Даля (К постановке проблемы) // Тезисы докладов и сообщений четвертых Далеvских чтений. – Ворошиловград, 1988. – С.67-69.

Евдокимов Н.А. История судебного процесса над Владимиром Далем за эпиграммы на вице-адмирала Грейга

Рассматривается проблема авторства эпиграмм Владимира Даля на вице-адмирала Грейга, влияние судебного преследования юного публициста на его душевное состояние и увлечение в дальнейшем романтизмом.

Ключевые слова: эпиграмма, автор, суд, наказание, душевное смятение, романтизм.

Evdokimov, M.O. History of trial above Volodymyr Dal for epigrams on vice-admiral Greyg

In the article the problem of authorship of epigrams of Vladimir Dal's is examined on a vice-admiral Greyg, influence of prosecution of young publicist on his emotional state and fascination in future by romanticism.

Key words: epigram, author, court, punishment, heartfelt confusion, romanticism.

УДК 94(470+571)»17»:392.5

Петренко І.М.

Шлюб і сім'я в повсякденній культурі дворян Російської імперії XVIII ст.

Проаналізовано шлюбно-сімейні відносини у дворянському середовищі Російської імперії XVIII ст. Визначено, що шлюб і сім'я дворян являли собою складне переплетіння звичаїв, утверджених народною традицією, релігійних обрядів і європейських взірців.

Ключові слова: шлюб, сім'я, родинні відносини, Російська Православна Церква, модернізація, традиція, заручини, посаг.

Актуальним напрямком сучасних вітчизняних студій є історія повсякденності, тобто осмислення свідомості і діяльності людини в типових сферах приватного життя. Українську історичну науку, хоч і пізніше, ніж західноєвропейську, також не оминула ця тенденція. Одним із напрямків вивчення історії повсякденності є шлюбно-сімейні відносини, які належать до консервативної сфери міжособистісних людських відносин. Родинні відносини становлять собою своєрідну квінтесенцію політичних, економічних, соціальних і правових інститутів. Еволюція родини тісно пов'язана з розвитком суспільних відносин, тому вивчення історії шлюбу і сім'ї важливе для дослідження особливостей руху населення, осмислення специфіки правових відносин, розвитку політичних, економічних і соціальних систем. На них сфокусовано багато ключових проблем суспільства. Протягом історії основи моральності, духовності і державності закладалися у родині. Поруч із студіюванням соціально-економічних процесів, соціальної боротьби, масових народних рухів і воєнних кампаній бурхливого XVIII ст. увагу привертають історія побуту, родини, моральності того періоду.

Питання шлюбно-сімейних відносин дворян Російської імперії XVIII ст. у контексті повсякденної культури належать до маловивчених. Однак, деякі аспекти визначеної теми дослідження знайшли своє відображення у роботах сучасних учених. Зокрема, історик Ю.Гончаров дослідив ключові проблеми тенденції розвитку сім'ї в провінційному місті періоду модернізації: шлюбно-сімейне законодавство Російської імперії, демографічні процеси в родині, економіку сім'ї і внутрішньосімейні відносини [1]. Російський історик культури Ю.Лотман декілька параграфів своєї монографії присвятив дослідженню заручин, шлюбу, розлученню, статусу жінки у дворянському середовищі Російської імперії [2]. Великий внесок у дослідження соціальної історії Росії зробив історик Б.Миронов. Учений присвятив ряд публікацій дослідженню демографічної поведінки серед православного населення Російської імперії XVIII – XIX ст., коли почався перехід від так званої східноєвропейської до західноєвропейської моделі

шлюбності і від традиційної до сучасної моделі відтворення населення [3]. Російська історик Н.Пушкарьова акцентувала свою увагу на проблемах історії повсякденності, зокрема, становищі жінки в сім'ї Х – ХХ ст., материнстві, російській сім'ї у «новій» і «традиційній» демографічній історії [4]. Дослідниця М.Цатурова вперше в радянській історіографії дослідила російське сімейне право, розглянула основні інститути сімейного права: укладання шлюбу, опіку і попечительство, розлучення, припинення шлюбу [5].

Метою даної розвідки є аналіз шлюбно-сімейних відносин привілейованого стану російського суспільства – дворянства, які у XVIII ст. перебували на стадії оновлення, зокрема, його шлюбних стратегій, посагу, вибору подружньої пари, причин і перебігу розлучення тощо.

XVIII ст. стало переломним в історії Російської імперії. Тоді було покладено початок великій промисловості, здійснено реформу системи управління держави, впроваджено фінансову реформу, створено регулярну армію і збудовано військово-морський флот. У Росії запанувала абсолютна монархія, яка прагнула перебудувати старий побут, мораль і сім'ю на новий лад. Реформований державний апарат і регулярна армія потребували освічених і енергійних громадянських і військових діячів. Однак виховати їх було не можливо, не вирвавши дворянина із обстановки закостенілого і рутинного сімейного побуту, що цурався новизни і прогресивних змін, які вже назріли в державі. Новому часу необхідні були нові люди, але сімейний устрій піддавався змінам із великими труднощами.

Відтак започатковані Петром I (1682-1725 рр.) і продовжені його наступниками реформи європеїзації держави глибоко вплинули на всі сфери життя російського суспільства, в тому числі і на сімейний побут. При цьому слід урахувати, що сфера шлюбно-сімейних відносин відрізнялася значним консерватизмом, тож її перебудови не відразу дали результат, незважаючи на настирливе їх культивування з боку царя та уряду імперії. За словами російської дослідниці Л.Семенової, «ніколи до цього (перша чверть XVIII ст. – І.П.) держава не ставила мети добитися настільки всеохоплюючої регламентації життя підданих, починаючи з покрою вбрання і закінчуючи заповненням дозвілля» [6,с.7].

Особливий інтерес для розкриття даної теми становить збірка життєвих настанов і моральних повчань «Юности честное зерцало». Цей твір, що являє собою складну компіляцію із перекладених та оригінальних текстів, був уперше опублікований 1717 р., після чого неодноразово перевидавався. Як яскравий приклад епохи петровських перетворень, пам'ятка і має вузький становий характер, адже розкриває новизну дворянського побуту.

За правління Петра I було започатковано вдосконалення сімейного права в Російській імперії і позбавлення його від релігійного впливу. Реформатор спробував перебудувати інститут шлюбу на розумних началах. Укази Петра I засвідчують його ознайомлення з європейським стилем життя та особисту зацікавленість, адже перший шлюб царя, укладений «по-старому», виявився невдалим. Однак, за словами відомого російського вченого Ю.Лотмана, «ритуал заміжжя в дворянському товаристві XVIII – початку XIX ст. носить сліди тих же суперечностей, що й усе побутове життя. Традиційні російські звичаї вступали в конфлікт із уявленнями про європеїзм. Насправді цей «європеїзм» був досить далеким від європейської реальності» [2].

Перед укладенням шлюбу потрібно було виконати ряд умов, які робили його легальним і визнаним суспільством. Перше нововведення Петра I у цьому напрямку полягало в узаконенні вільного вибору нареченого і нареченої (3 квітня 1702 р. видано указ про скасування «рядних записів» – договору батьків наречених про те, що їхні діти одружаться у визначений термін, де вказувався розмір приданого нареченої, іноді обумовлювався розмір неустойки на випадок недотримання договору). Згідно з указом Петра I наречений міг не одружуватися, коли його обраниця була «безобразна, скорбна и нездрава» [7,с.710]. Для знайомства майбутнього подружжя встановлювався термін у шість тижнів від заручин до вінчання. Отже, влада батьків щодо влаштування долі дітей суттєво обмежувалася, а культивувався погляд на сімейний союз як акт волевиявлення наречених.

На початку XVIII ст. цар Петро I установив новий шлюбний вік. Указом від 23 березня 1714 р. про успадковування маєтків молодшими дітьми дворян чоловічої статі їм заборонялося одружуватися раніше 20 років, а жінкам – раніше 17. Цей документ спрямовувався на зміцнення дворянського стану, з якого формувалися рекрути – військова і державна еліта. Указ втручався у компетенцію церковної влади і, по суті, скасовував візантійську норму права. Новація монарха не викликала схвалення у духовенства, проте Петро I діяв згідно з державними інтересами. Ранній шлюб зв'язував молодих людей, а цар-реформатор хотів змінити звичний спосіб життя, створити таку ситуацію, за якої економічно вигідніше було не сидіти в маєтках, а пробувати свої сили у військовій, дипломатичній справі тощо. Численні військові походи, здійснені за його володарювання, вимагали участі в них грамотних, добре навчених військовослужбовців. Для виконання цих завдань потрібні були вільні, не обтяжені дружинами й дітьми молоді люди, зацікавлені зробити кар'єру з усією самовідданістю, що відповідала їхньому віку й енергії. Підвищення шлюбного віку давало можливість законодавцю регулювати такі процеси. Однак запроваджена Петром I норма закону не застосовувалася навіть у період його царювання. Нововведення викликали невдоволення підданих, оскільки ламали багатовікові традиції народу. З цієї причини багато указів Петра I залишилися на папері. Оскільки указ про шлюбний вік обмежував волю батьків щодо розпорядження маєтками і встановлював нетрадиційний вік одруження (замість визначеного Стоглавом 1551 р. – 15 років), його майже не дотримувалися, а 1731 року скасували. У 1774 р. Синод наказав духовенству одружуватися лише в тому випадку, коли нареченому виповнилося не менше 15 років, а нареченій – 13 [8,с.66].

У 1721 році Петро I встановив шлюбний вік для гардемаринів 25 років [9]. Цей указ був підтверджений у 1765 році [10]. Згодом ці укази були також скасовані.

Як показує практика, традиція ранніх шлюбів найдовше зберігалася у середовищі феодального дворянства. Так, мемуарист А.Болотов повідомляв, що він сватався до 12-річної нареченої і зіграв весілля через рік після сватання. Князь Ю.Долгорукий одружився з 11-річною дівчинкою. Датський посол Юст Юль зауважував у своїх Записках, що дружині воєводи, в якого він гостював, не було і 12 років. Зазвичай у дворянському середовищі XVIII ст. вік наречених становив 15 років.

Про визначення максимального віку для укладання шлюбу ні в церковному візантійському праві, ні в давньоруських законах не згадується.

Однак давні церковні правила забороняли вдовам укладати шлюб після 60 років. Греко-римські закони такого правила в собі не містили. У XVIII ст. був установлений граничний вік для тих, хто укладав шлюб, – 80 років. Мотиви цього були такі: «Брак от Бога установлен есть для умножения рода человеческого, чего от имеющего за 80 лет надеяться весьма отчаянно» [11, с.355].

У 1744 році в Синоді заслуховувалася справа про шлюб колишнього дійсного статського радника, 82-річного Григорія Єргольського з удовою Парасковією Десятовою. У вирішенні даної справи, що становить 632 аркуші, брала безпосередню участь імператриця Єлизавета. З'ясувалося, що священник здійснив вінчання пари відбулося священником таємно вночі, без «вечной памяти» [12, арк.1]. Це свідчить про те, що священнослужитель і пара свідомо пішли на укладання протизаконного шлюбу. Рішення Синоду було наступним: «<...> оных Ергольских с вдовою Десятова разлучить для того, что брак об Бога установлен есть ради умножения бы рода человеческого, чего оным обретающимся за семьдесят лет надеяться весьма отчаянно. Как именованный Ергольский находится уже осмидесяти лет <...> должен уже думать не о плотоугодии, а о спасении своей души» [13, арк.6].

Подружжя розлучили, а вдову Парасковію Десятову було звинувачено в чаклунстві і запроторено в монастир. Ергольського ж, зважаючи на його поважний вік, від перебування в монастирі звільнили [13, арк.8зв.,44].

У XVIII в. виникла нова умова для укладання шлюбу, запроваджена світським законодавством, – згоду на шлюб військовослужбовців мали давати їхні полкові командири [14]. Спочатку ця норма застосовувалася лише до гардемаринів, а потім була поширена на всіх військовослужбовців. До того ж згода батьків на шлюб сина військовослужбовця не скасовувалася. З 1800 р. генерали і старші офіцери мали запитувати «высочайшее соизволение на брак», тобто згоду імператора.

Ще однією умовою для вступу в шлюб, запровадженою світським законодавством, було вивчення математики. Створюючи армію, флот, міцний державний апарат, Петро I потребував освічених людей. Флоту були необхідні люди, котрі знали б геометрію. З цією метою цар видав Іменний указ від 20 січня 1714 р., яким ухвалював «послать во все губернии по несколько человек из школ математических, чтобы учить дворянских детей... цыфири и геометрии, положить штраф такой, что вольно будет жениться, пока сего выучатся» [15]. Згідно з указами Петра I, дворянські діти, діти дячих і піддячих у віці від 10 до 15 років мали навчатися. При завершенні курсу наук молодим людям видавалися листи, без яких їм не дозволялося одружуватися. Стежити за наявністю в молодих людей цих листів зобов'язані були архієреї, які у разі невиконання приписів піддавалися штрафу.

6 квітня 1722 р. Петро I видав указ, у якому наведено приклади, коли батьки «движимое и недвижимое имение дают в наследие детям их таковым дуракам, что ни в какую службу не годятся, а другие не смотря на их дурачество, но для богатства отдают за оных своих дочерей и свойственниц замуж, от которых добраго наследия к государственной пользе надеяться не можно, к тому ж и оное имение, получа беспутно, расточают, а поданных быют и мучат, и смертный убийства чинят, и недвижимое в пустоту приводят». У таких випадках цар наказував «дураков» освідчувати в Сенаті і «буде по свидетельству явятся таковые, которые ни в науку,

ни в службу не годились, и впредь не годятся, отнюдь жениться и замуж идтить не допускать и венечных памятьей не давать» [16].

Вирішальне значення при укладанні шлюбу мало посаг. Якщо небагаті дворяни обмежувалися скромним приданим (одяг, прикраси), то багаті складали довгі списки приданого (маєтки, ікони, дорогий одяг, коштовності тощо). Обов'язково до списку посагу включали постіль нареченої з подушками і ковдрами. Шлюб у дворянських родинах був передусім майновою угодою. Наречені мало бачилися до весілля, адже особисті прив'язаності і почуття могли лише перешкодити укладанню батьками вигідної оборудки – шлюбу дітей.

У 1753 р. було законодавчо затверджено роздільність зобов'язальних прав подружжя, скасовано взаємну зобов'язаність щодо сплати боргів одне одного. За законом батько мав утримувати своїх незаконнонароджених дітей і їхню матір, але такі діти не брали участі у спадкуванні за законом, а лише за заповітом [17, с.45].

Зазвичай знайомства майбутніх наречених відбувалося навесні, а шлюби укладалися восени. У день Святої Покрови дівчата молилися і просили послати їм нареченого. Наприкінці ж листопада вже справляли весілля. Дворянські весілля зберігали зв'язок з цією традицією. Як правило, до Москви з'їжджалися дівчата шлюбного віку і мешкали там до Трійці. Увесь цей час, за винятком постів, проходили бали, де молоді люди знайомилися. Найчастіше сватання являло собою бесіду з батьками нареченої. Після отриманої у них попередньої згоди до зали запрошували наречену, у якій запитували згоди на шлюб. Попередня бесіда з дівчиною вважалася порушенням правил пристойності. Однак практично, починаючи з 70-х років XVIII ст. молодий чоловік заздалегідь розмовляв з дівчиною на балу або на будь-яких світських заходах. Така бесіда вважалася пристойною і ні до чого не зобов'язувала. Цим вона відрізнялася від звичаю індивідуального відвідання дому, де вже була дівчина на виданні, адже це накладало певні зобов'язання на молодого чоловіка, а його раптове припинення візитів давало привід для образливих пліток про наречену. Іноді сватання могло відбуватися і без згоди дівчини, яка поступалася наказам або вмовлянням батьків. Однак це було досить небезпечно, бо наречена могла відмовитися від шлюбу в церкві під час вінчання. У випадку, коли дівчина не бажала виходити заміж або батьки вважали партію не вигідною, вони тактовно дякували претендентові за честь і говорили, що їхня дочка ще не думає про заміжжя, занадто молода, або має намір кудись поїхати, зокрема в Італію. У разі згоди розпочиналася підготовка до весілля. Наречений влаштовував парубочу вечірку: прощався з неodrужними приятелями і молодістю.

Дворянське весілля відрізнялося від селянського не лише багатством, але й помітною «європеїзацією». Поєднуючи в собі риси народного обряду, церковних приписів і специфічного дворянського побуту, воно являло собою своєрідну суміш. У XVIII ст. після весілля у дворянському середовищі практикувалося кілька моделей поведінки. Найпоширенішим звичаєм було відразу, після виходу з церкви, в кареті вирушити за кордон. Інший варіант – від'їзд у село – був поширений у середовищі незаможних дворян, адже не вимагав великих матеріальних витрат. Він не виключав і святкування в місті (зазвичай у Москві). Прийнято було, щоб одружені переїжджали в новий будинок або в найняту квартиру.

Одним із нововведень XVIII ст. стало розлучення, яке піддавалося багатьом змінам порівняно з попередньою добою. У зв'язку з тим, що в післяпетровські часи за жінкою зберігалися права юридичної особи, розлучення стали частішими, ніж до цього. Це вступало в суперечність із традиціями і церковними канонами. Для розлучення потрібне було рішення духовної консисторії, затверджене єпархіальним архієреєм. З 1806 р. шлюборозлучні справи передали до компетенції Синоду – одного з вищих державних органів протягом 1721-1917 рр., який видав справами Православної Церкви. Саме ця інстанція виносила остаточний вердикт.

Як правило, ініціатива розлучення надходила від чоловіка. Дружина зазвичай виступала в шлюборозлучних процесах як пригнічена сторона. За законом розлучена дружина залишала дім чоловіка зі своїм посагом. На практиці їй було важко відвоювати свої права. Чоловік мав багато способів не віддавати їй придане, найчастіше застосовував побої. Він змущував дружину і змушував прийняти чернечий постриг. Так, у 1721-1722 рр. князь А.В.Долгоруков змусив свою дружину, уроджену Шереметьєву, піти в монастир, подавши листа, де зізнавалася в тому, що витратила своє придане на себе і відмовляється за себе і своїх спадкоємців від позовів на нього. Як тільки жінці вдалося вирватися з чоловікового дому і втекти до батьків, вона опротестувала свій лист і вимагала повернення їй приданого.

Згідно з указом від 13 грудня 1744 р., справи «знатних персон» передавалися на височайший розгляд, тобто затвердження імператором. Є чимало прикладів, коли особисте втручання царя чи цариці вирішували долі підданих. Так, під тиском Петра I розлучився з першою дружиною, уродженою А.Ф.Хітрово, генерал-прокурор Сенату П.І.Ягужинський, який довго не наважувався на цей крок. За правилами Кормчої книги він не мав законних причин для розірвання шлюбу. Однак їх подружнє життя було нестерпним через безумство дружини. Під час приступів меланхолії і безпам'ятства вона біла і кусала всіх, хто потрапляв під руку, змушувала над прислужку, зривала з себе одяг, трощила предмети. Завдяки втручання Петра I Синод через рік після подання прохання про розлучення задовольнив клопотання Ягужинського. Дружина була відіслана до Федорівського монастиря під Переяславом-Заліським. Звідти вона чинила кілька спроб утечі, але була спіймана [18, с.263]. Перебуваючи в обителі, жінка намагалася опротестувати свій шлюб із генерал-прокурором, тому він змушений був надати в Синод листи, датовані 1716 р., які свідчили про її зради. Сам же Ягужинський у день прийняття колишньою дружиною чернечого постригу одружився вдруге з Головкиною [19, с.90].

У часи правління Катерини II (1762-1796 рр.) графиня К.К.Розумовська таємно обвінчалася з одруженим П.Ф.Апраксіним. Спочатку ніби то пару переслідували, а потім наказали покинутій дружині Апраксіна, щоб вона йшла в монастир, що узгоджувалося з її намірами.

Шлюб міг бути розірваним лише за наявності причин, визначених законом. Основною причиною для розлучення був перелюб. У допетровські часи за цей проступок карали переважно жінок. Чоловік невірної не лише міг, але й зобов'язувався з нею розлучитися. Більше того, якщо він пробачав зраду, то карали і його. Невірний же чоловік спокутував свій гріх роком єпитимії і грошовим штрафом. Імператор Петро I, котрий прагнув урівняти чоловіків і жінок, скасував таке положення. З того часу перелюб чоловіка визнавався приводом до припинення шлюбу, а насильне роз-

лучення з невірною дружиною залишилося в минулому. Обов'язковою умовою розриву шлюбного союзу з причини невірності було свідчення двох-трьох свідків і народження позашлюбних дітей. Чистосердечне зізнання в провині не визнавалося. Гл. 20 Артикула воєнного (173) запроваджувалася смертна кара у випадку, коли найближчі свояки, котрим через близьку спорідненість одружуватися не можна, чинитимуть перелюб. Тож Петро I встановив смертну кару за злочини, які за церковними правилами каралися єпитимією.

У 1720 р. уперше в російському законодавстві з'явилася нова причина для розлучення – заслання. До Петра I дружини засланих чоловіків мали слідувати за засудженими чоловіками. Однак з того часу дружинам каторжан надавалася свобода: їм дозволялося знову виходити заміж або приймати чернечий постриг. Однією з перших скористалася нею перша дружина полковника Г.І.Орлова. Надалі Синод карав за будь-які спроби розширити коло дій цієї причини. І найчастіше на прохання дружин, чиї чоловіки були позбавлені дворянства і розжалувані з офіцерів у рядові, слідувала відповідь: стан військовослужбовця не є безчестя.

Досить рідко і неохоче розривалися шлюби в дворянському середовищі через бажання подружжя прийняти чернечий постриг. Синод, урахувуючи допетровську практику, коли чоловіки нерідко відправляли набридливих дружин у монастир, щоб укласти новий шлюб, заборонив чинити так до смерті одного з подружжя.

Ще однією причиною для розлучення була нездатність одного з подружжя до шлюбного співжиття (зокрема, імпотенція чоловіка). Однак тут передбачалося багато нюансів. Передусім прохання подавалося не раніше ніж через три роки після укладання шлюбу, безсилля мало бути вродженим, а не таким, що настало в шлюбі, вимагалася наявність відповідної медичної довідки. Однак Православна Церква прагнула зберегти кожний шлюбний союз, навіть найбільш невдалий. Тому справа княгині С.Наришкіної, яка подала позов про розлучення з чоловіком, закінчилася не на її користь, хоча наявні були дві причини для розлучення: невірність чоловіка (причому випадковий зв'язок призив до зараження його сифілісом і внаслідок хвороби – до статевого безсилля). Однак свідків перелюбу чоловіка не знайшлося. Не вдалося довести і безсилля чоловіка, бо від шлюбу народилися діти.

Приводом для розлучення могло служити і посягання одного з подружжя на життя іншого або жорстока, небезпечна для життя і здоров'я поведінка одного з подружжя з іншим. У такій ситуації найчастіше чоловіку і дружині дозволяли жити окремо, однак повторно одружувати вони не мали права. Сподівання, очевидно, було на те, що з часом вони помиряться і житимуть у мирі і злагоді.

У ситуаціях, коли питання про повторний шлюб не стояло, дворяни зазвичай не ускладнювали собі життя бюрократичною тяганиною, офіційне розлучення заміняючи фактичним: роз'їжджалися і мирно ділили статки (маєтки, кріпаків, гроші тощо), після чого жінка отримувала свободу. Однак за такої відносної свободи чоловіки зобов'язані були відповідати за своїх дружин, зокрема утримувати їх матеріально.

Досить класичним у цьому сенсі є приклад графа О.В.Суворова і його дружини Варвари Іванівни. Його конфлікт і фактичне розлучення призвело до галасливого скандалу, у який була втягнута петербурзька знать, включаючи імператора Павла I. У жовтні 1797 р. жінка, заручившись

підтримкою знатних вельмож та скориставшись холодним ставленням імператора Павла I до її чоловіка, вимагала від останнього, з яким давно жила окремо, сплатити її борги – 22 тис. руб., а також збільшення річного утримання. Полководець через посередників відповів, що сам має борги і тому не може їй допомогти. Через імператорського фаворита генерал-прокурора Куракіна справа дійшла до царя. При вирішенні конфлікту Павло I став на бік графині. Натхнення цим Варвара Іванівна подала прохання, в якому вже не обмежилася сумою у 22 тис., а скаржилася на відсутність будинку, і на матеріальні труднощі. Вона виявила бажання жити в маєтку свого чоловіка, користуватися його майном, яке приносило прибутку не менше 8 тис. руб. на рік. Павло I підтримав дружину і Суворов змушений був підкоритися волі імператора. Сімейні чвари й опала знову підштовхнули графа до неординарного вирішення справ: на початку 1799 р. він звернувся до імператора з проханням дозволити прийняти чернечий постриг. Однак замість цього Павло I присвоїв йому звання генераліс-муса і призначив командувати союзними арміями у боях із французами.

Очевидно, саме в традиції неформального розлучення криється причина такого поширеного явища, як багатоженство. Частково воно пояснюється і не завжди сумлінним ставленням духовенства при збиранні довідок про тих осіб, котрі уклала дали шлюб. Наприклад, у 1776 р. в Московській духовній консисторії слухали справу кадета І.Філіппова. За рік він устиг одружитися п'ять разів. У подібних випадках зазвичай відновлювався перший шлюб, однак коли ображена дружина цього не бажала, то на чоловіка чекала пожиттєва безшлюбність.

Траплялися випадки, коли шлюбозрлучна ситуація не вписувалася в жодну з причин, що визнавалася Церквою і державою. Тоді сторони сідали за стіл переговорів і визначали суму коштів (або їх еквівалент), що компенсували втрату. Так сталося у 1812 р. з полковником Б.С.Соковиним. Він був закоханий в 12-річну красуню, котру побачив на балу в провінційному містечку. Виявилося, що дівчина одружена зі старцем Долинським, але з ним не живе. Тоді офіцер поїхав до її чоловіка домовлятися про розлучення. Той погодився поступитися дружиною за крупну суму – 5 тис. руб.

Сплативши старому чоловікові гроші й отримавши прохання про розлучення, Соковин негайно відправив документи в Санкт-Петербург, приклавши до них листи до впливових знайомих, котрі здатні були посприяти швидкому закінченню шлюбозрлучного процесу. Час минав, а відповіді не було. Крім того розпочиналася війна з французами. За порадою одного командира ескадронну Соковин звернувся до великого князя Костянтина Павловича, прихильного до нього. І не встиг полк далеко відійти від місця дислокації, як полковника наздогнав кур'єр із запискою великого князя на ім'я полкового священика. У ній дозволялося повінчати командира Новгородського кірасирського полку Б.С.Соковина з уродженою Огранович, не чекаючи надходження з Петербурга паперів про розірвання її першого шлюбу. Так офіцер поїхав на війну щасливим чоловіком [20, с.105].

Уряд Російської імперії, впроваджуючи так звану популяціоністичну («популяционистическую») політику, що полягала в покровительстві шлюбом як головному засобу збільшення народонаселення, неминуче стикався з церковними законами, які встановлювали численні перешкоди для укладання шлюбу, особливо через споріднення і свояцтво. Імператриця Єлизавета Петрівна в 1744 р. наказала Синоду скласти точні та ясні пра-

вила про шлюби, заборонені через споріднення і свояцтво, але так їх і не дочекавшись, 23 листопада 1752 р. ухвалила – надалі розривати шлюби тільки за законними причинами, тобто якщо вони укладені в ступенях споріднення і свояцтва, заборонених правилами св. Апостолів, св. Отців і Духовним регламентом. З того часу в Синоді встановилася практика: шлюби навіть 4 ступеня кровного споріднення і свояцтва не дозволялися, але коли вони вже були укладені, то подружжя не розлучали, а піддавали епитимії.

Однак формального законодавчого затвердження цієї практики Синодом не відбулося. Тому в 1765 р. Катерина II знову здійснила спробу наказати Синоду скласти точне і ясне положення про ступені споріднення і свояцтва, заборонених для укладання шлюбу. На виконання цього членом Синоду архієпископом Санкт-Петербурзьким Гавриїлом Кременецьким, було складено трактат про порядок і умови укладання шлюбу. Однак він не вступив у дію, бо не був прийнятий на законодавчому рівні. У 1777 р. Катерина II щодо одного аристократичного шлюбу (Орлова з Зінов'євою), укладеного в 4 ступені споріднення, знову нагадала Синоду про необхідність якнайшвидшого видання точних і ясних правил із цього приводу. Однак законодавче вирішення даного питання настало лише 19 січня 1810 р. [21, с.21].

Отже, шлюбно-сімейні відносини в повсякденній культурі носили становий характер. Шлюб і сім'я дворян Російської імперії XVIII ст. являли собою складне переплетіння звичаїв, утверджених народною традицією, релігійних обрядів, вільнодумства, європейських взірців. Незважаючи на всі нововведення XVIII ст., у дворянському побуті домінували традиційні форми укладання шлюбів: наречений отримував згоду батьків, після чого вже відкривався наречений. Такі принципи допетровського сімейного права, як влада чоловіка над дружиною і батьків над дітьми, зберегли свою силу. Розлучення зазвичай надходило з боку чоловіка, його було важко отримати, хоча заступництво впливових осіб, а іноді й імператора або імператриці, могло швидко допомогти вирішити справу. Не зважаючи на це, модернізаційні процеси вносили в повсякденну культуру дворян зміни, руйнували традиційний, патріархальний уклад їхнього шлюбно-сімейного життя.

Дана стаття не претендує на цілковиту вичерпність, тому подальші розвідки будуть спрямовані на розширення джерельної бази і хронологічних рамок дослідження.

Список використаних джерел

1. Гончаров Ю. М. Городская семья второй половины XIX – начала XX в. / Юрий Михайлович Гончаров. – Барнаул : Изд-во Алт.ун-та, 2002. – 325 с.
2. Лотман Ю. Беседы о русской культуре. Быт и традиции русского дворянства (XVIII – начало XIX века) [Электронный ресурс] / Ю. Лотман // Режим доступа до книги : http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/History/Lotman/05.php.
3. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX вв.) / Борис Николаевич Миронов. – СПб. : Издательство «Дмитрий Булавин», 1999. – Т. 1. – 548 с.; Т. 2. – 566 с.
4. Пушкарёва Н. Л. Русская семья X-XVII вв. в «новой» и «традиционной» демографической истории / Н. Л. Пушкарёва // Этнографическое обозрение. – 1996. – № 3. – С.66-79; Пушкарёва Н.Л. Женщина в русской семье (X-XX века) /

Н. Л. Пушкарьова // Русские / Отв. ред. В. А. Александров и др. – М. : Наука, 1999. – С.456-465.

5. Цатурова М. К. Русское семейное право XVI-XVIII вв. / М. К. Цатурова. – М. : Юрид. лит., 1991. – 112 с.

6. Семенова Л. Н. Очерки истории и культурной жизни России (Первая половина XVIII в.) / Л. Н. Семенова. – Л. : Наука, 1982. – 280 с.

7. Законодательство Петра I / [Клеандрова В. М., Колобов Б. В., Кутына Г. А. и др.]; под ред. А. А. Преображенского, Т. Е. Новицкой. – М. : Юрид. лит., 1997. – 879 с.

8. Государство и право России в период становления и развития абсолютизма (вторая половина XVII – конец XVIII в.) [упор.: А. Рогожин, А. Ярмыш. – К. : УМКВО, 1989. – 80 с.

9. Полное собрание законов Российской империи (далі – ПСЗ). – Т. VI. – № 3937.

10. ПСЗ. – Т. XVII. – № 12459.

11. Суворов Н. Учебник церковного права / Николай Суворов. – М., 1912. – 531 с.

12. Российский государственный исторический архив (далі – РГИА). – Ф.796. – Оп.25. – Д.596.

13. РГИА. – Ф.796. – Оп.25. – Д.736.

14. ПСЗРИ. – Т. IV. – № 3977.

15. ПСЗРИ. – Т. V. – № 2762.

16. ПСЗРИ. – Т. VI. – № 3949.

17. Мионов Б. Н. Социальная история России периода империи (XVIII-начало XX вв.) / Борис Николаевич Мионов. – СПб. : Издательство «Дмитрий Булавин», 1999. – Т. 2. – 566 с.

18. Описание документов и дел, хранящихся в архиве Святейшего Правительствующего Синода. – СПб., 1878. – Т. II, ч. II. – 652 с., LXXX с., 1 с., 31 с., 59 с.

19. Горский С. Русская женщина XVIII века / С. Горский. – М., 1912. – 95 с.

20. Максимова Т. О. Из прошлого / Т. О. Максимова // Наука в России. – 2003. – № 1. – С.100-105.

21. Павлов А. С. Брачное право православной церкви / А. С. Павлов // Богословский вестник. – 1901. – № 5. – С.1-29.

Петренко И. Н. Брак и семья в повседневной культуре дворян Российской империи XVIII в.

Проанализировано брачно-семейные отношения в среде дворян Российской империи XVIII в. Определено, что брак и семья дворян представляли сложное переплетение обычаев, утвержденных народной традицией, религиозных обрядов и европейских образцов.

Ключевые слова: брак, семья, брачно-семейные отношения, Российская Православная Церковь, модернизация, традиция, обручение, приданое.

Petrenko, I. M. Marriage and family in everyday life of nobility in Russian empire in the 18-th century

Marriage-family relations among nobility in Russian empire in the 18-th century are analyzed in the article. The author defines that marriage and family of nobility were complicated combination of customs, religious ceremony and western patterns.

Key words: marriage, family, marriage-family relation, Russian Orthodox church, modernization, tradition, betrothal, dowry.

УДК 792.027

Савчак Г. Я.

Постать Лесь Курбаса в історії театрального мистецтва доби «Розстріляного Відродження»

Аналізується творча діяльність Лесь Курбаса в контексті створення театру нового типу. На відміну від класичного театру корифеїв, – театру художнього узагальнення ідеї, театру обраних перетворень.

Ключові слова: Студія молодих акторів, театр, Молодий театр, театр-лабораторія, театр-академія, театр-вишу, «Березиль», «Кийдрамте».

Лесь Курбас прийшов на українську сцену напередодні зламів в її історії, напередодні Великої Жовтневої революції. Митець переймався ідеями революції, вирішуючи творчі завдання, яких чимало накопичилось у попередні роки духовної кризи, наступу реакції і визрівання соціального вибуху. Л. Курбасові довелося долати відставання національного театру від сусідніх, що відрізнялися більш розвинутою культурою, а також впроваджувати свої ідеї в створення нового національного театру, свідченням чого є його натхнення і вагома праця.

Доля немов сама підбала про те, щоб молодим митець здобув усе необхідне для здійснення свого історичного призначення. Лесь Курбас здобув досить широку гуманітарну освіту, навчаючись у Віденському та Львівському університетах, цілеспрямовано готував себе до театральної діяльності, пильно стежив за тогочасним театральним життям не тільки рідної Галичини, всієї України, але й Австро-Угорщини, Польщі, Німеччини, згодом – Росії. Самостійно студіював драматичну творчість стародавніх греків, а також В. Шекспіра, Г. Ібсена, А. Чехова, Г. Гауптмана та інших корифеїв світової драматургії. Поглиблено вивчав театрознавчу літературу, мистецьку періодику, посібники та підручники з акторського мистецтва.

Лесь Курбас починав як актор, щедро обдарований природою для яскравого амплуа героя і трагіка нового типу, виразника інтелектуального начала в мистецтві, на зразок Й. Кайндца, С. Моїссі, В. Качалова, М. Чехова. Хоча слід зауважити, що й комедійні ролі не були митцеві чужими. Створені ним на галицькій сцені, у трупі М. Садовського та згодом у Молодому театрі образи Гурмана («Украдене щастя» І. Франка), Астрова («Дядя Ваня» А. Чехова), Кареніна («Живий труп» Л. Толстого), Збігнєва («Мазепа»), Хлестакова («Ревізор» М. Гоголя), Арно («Йола» Є. Журавського), Річарда («У пущі» Лесі Українки), Леона («Горе брехунові»), Едіпа («Едіп Цар» Софокла), засвідчували значний творчий

діапазон молодого митця, неабияку силу його впливу на глядачів, заповідали йому в майбутньому славу сценічної зірки першої величини. Проте, Лесь Курбас поступився заманливою перспективою в ім'я стократ важчої і складнішої діяльності - режисера і педагога, бо саме вона стала ключовою в новітньому театрі, а для нього самого виявилася справжнім покликанням.

З часів 1912-1914 рр., працюючи актором у Львівському театрі товариства «Руська бесіда», Л.Курбас разом з Г.Юрою, С.Семдором та цілою групою молоді плекає задум утворення театрального колективу, здатного грати найскладніші драматичні твори світового репертуару, а відтак, театру, озброєного передовою майстерністю. Тоді, напередодні Першої світової війни, цю мрію здійснити не пощастило, як не вдалося її реалізувати й у першому з організованих Л.Курбасом театрів, що мав назву «Тернопільські театральні вечори» (1915-1916 рр.). Молодих аматорів, що увійшли до трупи, треба було спочатку навчати азів професії, і далекосяжні наміри довелося відкласти на майбутнє.

Нагода втілити творчі задуми видалася навесні 1916 р., коли Л.Курбас на пропозицію М.Садовського вступив до його трупи і близько зійшовся з трупою учнів Музично-драматичної школи ім. М.Лисенка, також захоплених ідеями нової сцени, нового, ще небаченого і нечуваного, але обов'язково - високого і прекрасного. Так, 1916 року виникла Студія молодих, що незабаром придбала назву Молодого театру. Йшов 1917 рік, оповитий терновим вінцем революції, і мистецтво Молодого театру не могло не пройти через її горнило. Якою мала стати творчість нового колективу, а по суті, оновленого національного театру?..

В одній із своїх статей Л.Курбас зауважив, що група засновників Молодого театру, шукаючи власний мистецький шлях, «проробила величезну дослідно-аналітичну працю в царині театру» [1, с.287]. Ці слова слід віднести передусім до самого митця. Молодий театр справді став колективом, що набрав яскраво вираженого студійного, пошукового, виховного характеру. І цією ознакою перегукувався зі студійними захопленнями, а чи не всіх найвидатніших режисерів тієї доби - К.Станіславського, В.Мейерхольда, Є.Вахтангова, О.Таїрова, К.Марджанішвілі, при цьому в повній мірі зберігаючи власну самотність. Як і зазначені режисери-новатори, Л.Курбас ставив перед театром високі громадянські завдання, багато в чому йшов із ними паралельним, хоча й самотнім, мистецьким шляхом. Лесь Курбас прагнув утворення мистецького колективу, до складу якого б входили однодумці, вихованці єдиної школи, заснований на колективістській етиці; декларував пошук об'єктивних законів акторської творчості, спільних для митців усіх націй; згодом проголосив першочерговість режистури в театральному синтезі мистецтв, навіртаючи українську сцену до засад режисерського театру. Все це було реалізацією передових тенденцій розвитку світового театру. Репертуар Молодого театру нагадував антологію новинок тогочасної драми – Л.Андрєєв, Г.Гауптман, М.Гальбе, В.Винниченко, Є.Жулавський, О.Олесь, Б.Шоу та ін. Проте, неперевершеними були постановки 1918 р. драми Лесі Українки «У пущі» та Г.Ібсена «Підпори громадянства»; титанічний «Едіп-Цар» Софокла (перша постановка трагедії на українській сцені), а головне, інсценізовані Л.Курбасом у 1919 р. бунтарські твори Т.Г.Шевченка («Шевченківський вечір»).

Молодий театр, який виник, за образним висловом Л.Курбаса, на грані двох світів – старого і нового, двох світоглядів, двох театральних культур, закономірно прийшов у табір революції, став тим вуликом, з якого вилетів рій новаторських починань української радянської театральної культури. Це були і заснований Л. Курбасом Київський драматичний театр «Кийдрамте» (1920-1921 рр.), театр ім. І.Франка, заснований «молодотеатрівцем» Г.Юрою, і Житомирський Незалежний театр С.Бондарчука, і Чернігівська студія К.Кошевського, і Кам'янець-Подільський Камерний театр А.Петрицького і О.Перегуди, і «Центростудія» М. Терещенка. Не всі з них витримали випробування часом, але всі разом, спільно з тогочасними починаннями П.Саксаганського, О.Корольчука, Б.Романицького стали «червоним заспівом» українського радянського театру.

З 1917 року починається педагогічна та теоретична, породжена згаданою вище дослідно-аналітичною працею, діяльність Л.Курбаса, ідеолога нового мистецтва. «Підручним будівельним матеріалом» для зведення споруди нового театру, розробки власної естетичної концепції стали для режисера всі відомі на той час здобутки розвинених театральних культур: від Московського Художнього театру, визнаного лідера світової сцени, до пошуків тогочасних зарубіжних митців. І йшлося не про запозичення готових форм та перенесення їх на український ґрунт, а насамперед, про органічний зв'язок з національною і світовою культурою, що стає метою зусиль Леся Курбаса.

Статті та виступи режисера в періодичній пресі – це не тільки документи історії Молодого театру і «Кийдрамте», але й віхи мистецького, а ширше, духовного формування Л.Курбаса, становлення його світогляду, остаточного визначення ідейно-політичної позиції в боротьбі соціальних сил, що зійшлися в непримиренних битвах громадянської війни 1918-1922 рр.

Політичні симпатії Леся Курбаса в цілому визначилися набагато раніше, ще в студентські роки, коли він узяв участь у студентських заворушеннях та демонстраціях у Львові, за що був виключений 1911 р. з університету. Це були погляди демократа й соціаліста, що формувалися під впливом творчості І.Франка і Лесі Українки, М.Горького і А.Чехова та внаслідок знайомства з марксистською літературою. Бурхливі події революції та громадянської війни поставили молодого митця перед необхідністю чіткої відповіді: з ким іти, до якої політичної сили приєднатися?!

Лесь Курбас без вагань обирає шлях служіння революційному народові. На сторінках журналу «Театральні вісті» (1917, №5-6) він рішуче засуджує аполітичну позицію деяких діячів сцени, бачить в орієнтації на трудящі маси єдиний шлях оздоровлення театру. «Нам навіть слід іти з робітниками, - пише режисер, - бо визволення театру від служіння звироднілому смакові буржуазії, від опереток, фарсу, псевдохудожніх мініатюр і т. ін., визволення творчості справжнього артиста від залежності, від «зборів» з кишені багатих класів, від грання під смак буржуазії можливе тільки в майбутньому кращому устрої, де доперва буде вільне вміння» [2, с.382]. І завершує свою думку чітким висловом: «Театр є ... дуже важливим культурним, а навіть політичним фактором» [2, с.383]. Звичайно, що за часів панування Центральної ради відкрито виявляти свої погляди було небезпечно. А навесні 1918 р., коли до Києва ввійшла Червона Армія, колектив Молодого театру надіслав до члена Реввійськради В.П.Затонського

делегацію, яка заявила, що учасники трупи вважають себе більшовиками в мистецтві і просять використати їх для пропагандисткої роботи.

Бурхливу діяльність розгортає Л.Курбас у знову захопленому Червоною Армією Києві влітку 1919 р., зокрема, беручи участь у створенні першого українського оперного театру Музичної драми. Весну 1920 р. режисер зустрів славнозвісними «Гайдамаками» за Шевченком. Особливе значення для театру Л.Курбаса мали зворушливо братерські взаємини артистів з бійцями і командирами Червонопрапорної Волинської 45-ї стрілецької дивізії легендарної дивізії Йони Якіра та Григорія Котовського.

Високу місію мистецтва в суспільстві Лесь Курбас справедливо пов'язував з його високим моральним змістом, гуманістичним спрямуванням. Митець захоплювався етичним вченням Г.Сковороди, працями соціалістів-утопістів, мріяв певний час про утворення своєрідного театрального братства або комуні, члени якої б вели здорове трудове життя, власноруч обробляючи землю, і, водночас, цілком безкорисливо творили б нове мистецтво й несли його в народ. І хоча ці мрії про театр-комуну так і не були здійснені, їхнім духом переймалося кожне театральне починання Леся Курбаса: і Молодий театр, і «Киїдрамте», і численні студії при них, і, особливо, «Березіль» – справжній осередок не тільки нового мистецтва, але й нових людських взаємин.

Лесь Курбас у певному розумінні реалізував утопічну мрію Г.Крега, природно цілком її переосмисливши. У злидній і голодній, спустошеній війною країні, без коштів і жодної сторонньої допомоги реалізував її у велетенських масштабах, створив у 1920-х рр. дев'ять майстерень, крім яких було засновано цілу мережу науково-творчих лабораторій та студій. Йдеться про мистецьке об'єднання «Березіль», яке охоплювало понад 250 осіб. Це був театр-лабораторія, театр-академія і водночас театру-вищу. І хоча свій задум Л.Курбасу не пощастило довести до завершення, все ж він увійшов в історію світової культури як унікальне досягнення. Як театральний і громадський діяч Лесь Курбас поставився до свого поклонання з найвищою мірою громадянської відповідальності, свідченням чого є напутні слова, які він отримав від І.Я.Франка у Львові та Миколи Садовського в Києві.

Новаторська діяльність і теоретичні пошуки Леся Курбаса жилилися надзвичайно широким колом джерел. Серед них доводиться називати чи не всі хоч трохи помітні явища не лише театрального, а й загалом культурного життя початку ХХ століття. У бесідах з акторами він розповідає про творчість митців, які стали для нього взірцями, акторів – Й.Кайнца, С.Моїссі, Л.Сольського, М.Чехова, режисерів – М.Ренгардта, Т.Павліковського, О.Брама, Ж.Капо. Дещо пізніше – К.Станіславського, В.Немировича-Данченка, В.Мейерхольда, Є.Вахтангова, С.Ейзенштейна, О.Таїрова, К.Марджанішвілі, С.Ахметелі. Л.Курбас посилався на десятки імен письменників, художників, критиків, філософів. Ще ширше коло явищ, які не задокументовані посиланнями, але, безумовно, були добре відомі режисерові, і відгомін яких неважко відчутися з контексту його статей, промов та лекцій. Вражає унікальна обізнаність Л.Курбаса з різноманітними течіями європейського образотворчого мистецтва – від французьких імпресіоністів, фовістів, кубістів – до італійських футуристів та творчості литовця Чюрльоніса. Так само він був обізнаний і з музикою: від європейської класики до новітніх зразків, тим більше, що сам прекрасно володів фортепіано, мав чудовий музичний слух. Любив і знав поезію Г.Гейне,

Р.М.Рільке, В.Маяковського, П.Тичини, М.Семенка, не кажучи вже про творчість Т.Г.Шевченка, І.Я.Франка, Лесі Українки.

Лесь Курбас добре знав австрійську і польську сцени, бачив деякі німецькі театри, зокрема трупу М.Рейнгардта. Словом, коло його художніх захоплень було надзвичайно обтяжним, мистецька ерудиція напрочуд широкою. Само собою зрозуміло, що Л.Курбас не проминув, здається, жодного з теоретичних питань того часу, безпосередньо присвячених питанням театру. Серед них книги і статті режисерів А.Аніна, О.Брама, Г.Крега, Г.Фукса, М.Євреїнова, Ф.Комісаржевського, В.Мейерхольда; театральних педагогів – Ф.Дельсарта, Е.Жак-Далькроза, С.Волконського. Йому була добре відома широка полеміка, що велася в Росії в передреволюційні роки навколо проблеми так званої «кризи театру», в якій взяли активну участь А.Луначарський, В.Брюсов, А.Белый, О.Бенуа, В.Мейерхольд, В.Немирович-Данченко та багато інших діячів літератури та мистецтва. Власне, диктувала тоді не лише театральна Росія, сперечалася вся театральна Європа. У глобальній полеміці зійшлися тоді чи не всі наявні літературно-мистецькі напрями та школи: реалізм, натуралізм, імпресіонізм, символізм, футуризм, неоромантизм тощо. Причому, театр був лише одним із плацдармів протистояння ідей, хоча й найбільш гарячим. В орбіту суперечок було втягнуто не лише проблеми філософії, мистецтва, а й засади поетики, навіть технології художньої творчості. Саме на період зближення з конструктивізмом і ще не переборених, принаймні зовні, впливів експресіонізму припадають статті Л.Курбаса, опубліковані в журналі «Барикади театру», який у 1923-1924 рр. видавав його «Березіль» – це були записи лекцій для акторів, значно менше – лекції для режисерів.

Маючи експансивну, навіть максимальну вдачу, Л.Курбас перекреслює в цих статтях дещо з попередніх мистецьких уподобань: психологізм (стаття «Психологізм на сцені»), захоплення музикою в театрі, відточеність і гармонію сценічних форм (стаття «Естество»). І варто уважніше вчитатися в задержкуваті, епатажні та відверто полемічні виступи Л.Курбаса, і тоді виявиться, що воює він не з психологічним театром як таким, не з виразністю сценічної форми, а з порожнечою змісту, суспільною індиферентністю старого театру, із псевдо-психологізмом. У цих статтях Л.Курбас слушно застерігає митців «лівого» напрямку від безконтрольного суб'єктивізму, що може призвести до втрати соціальних орієнтирів, захоплення технічно-організаційними завданнями замість ідеологічно-організаційних, а врешті – до формалізму. «Мистецький твір, - пише він, - повинен будуватися не «від і для творця», а «від і для сприймаючого глядача» [1, с.263]. Лесь Курбас підкреслює, що театр завжди був і є, в якійсь мірі, рупором і, більше чи менше, трибуною. А крім того, театр – організатор емоцій, театр – «настройщик» глядача по камертону відповідної висоти бадьорості, активності, ентузіазму, устремління в майбутнє, підхоплено рішучістю.

Отже, незважаючи на несприятливу для творчості атмосферу нерозуміння, недоброзичливості, а то й цькування, Л.Курбас не занепадав духом, виявляв справді партійне спрямування творчості її високий громадянський пафос, глибоку зацікавленість в утвердженні мистецтва на позиціях правди і художньої досконалості. Він до останньої миттєвості вів мужню боротьбу з поширеними тенденціями спрощенства, вульгаризації мистецтва, як тоді писали – «художнього ліквідаторства», що характеризували собою позиції більшості його опонентів. Можливо саме тому, що

режисер не відступив перед їхнім натиском, не промовчав, не поступився своїми переконаннями, його й було наклепницьки обмовлено, звільнено з посади, а незабаром, на початку 1934 року, незаконно репресовано.

Статті та виступи Леся Курбаса 1927-1933 рр. становлять для сучасного читача особливий інтерес, оскільки в них знаходимо цікаві міркування митця з питань, що й досі зберігають актуальність, суспільну гостроту. В них йдеться про шляхи розвитку національної театральної культури, про принципову, безкомпромісну боротьбу митця за право мистецтва говорити правду про свій час, про його обов'язок, не поступатися високим художнім рівнем заради кон'юнктури й пристосування. Саме тому творчий доробок Леся Курбаса сьогодні так незмінно привертає увагу молодих мистецьких поколінь, становлячи собою цінну духовну спадщину української радянської культури доби «Розстріляного Відродження».

Список використаних джерел

1. *Леся Курбас*. Статті и воспоминания о Л.Курбасе. Литературное наследие. – М.: Искусство, 1988. – 463 с.
2. *Курбас Л.* Березиль: Из творчої спадщини. – К.: Дніпро, 1988. – 518 с.

Савчак Г.Я. Фигура Леся Курбаса в истории театрального искусства эпохи «Расстрелянного Возрождения»

Анализируется творческая деятельность Леся Курбаса в контексте создания театра нового типа. В отличие от классического театра корифеев, - театра художественного обобщения идеи, театра образных преобразований.

Ключевые слова: Студия молодых актеров, театр, Молодой театр, театр-лаборатория, театр-академия, театр-вуз, «Березиль», «Кийдрамте».

Savchak, G.Y. The Figure of Les' Kurbas in the history of dramatic art in the age of «Shot Renaissance»

The creative activity of Les' Kurbas is analysed in the connection of foundation of the new type theatre. As opposed to the classic theatre of coryphaeus, - the theatre of artistic generalization of idea, the theatre of figurative transformations.

Key words: Young Actors Studio, theatre, Young Theatre, theatre-laboratory, theatre-academy, the theatre-university, «Berezil» Theater, «Kyidramth».

УДК [334.735:92«19»:642.1/5]477

Онiпко Т.В.

Діяльність споживчої кооперації України щодо забезпечення дітей харчуванням у період голоду 1921-1922 рр.

Розкрито роль споживчої кооперації України в організації порятунку дітей шляхом налагодження гарячого харчування в період голоду 1921-1922 рр. Акцентовано на тому, що відкриття кооперативних їдалень та пунктів харчування для голодуючих дітей мало добродійний характер і було суттєвою допомогою державі у вирішенні продовольчої проблеми.

Ключові слова: неп, голод, держава допомога, споживча кооперація, громадське харчування.

Традиційно турбота про дітей є першочерговим завданням будь-якого суспільства. Нині проблема збереження фізичного та морального здоров'я дітей та підлітків в Україні загострилася у зв'язку з різким погіршенням соціально-економічної ситуації та збільшенням випуску недоброякісної продукції споживання. Державі, на жаль, не вдається забезпечити та гарантувати якісне і калорійне харчування підростаючого покоління як у сім'ях, так і в дитячих закладах та школах. Причиною цього є зростання безробіття та звуження державних субсидій малозабезпеченим категоріям населення. З огляду на це актуальним видається вітчизняна історична практика залучення до вирішення соціальних проблем громадсько-господарських організацій. Зокрема, таким є досвід споживчої кооперації України щодо забезпечення голодуючих дітей у перші роки непу, коли існувала продовольча криза, побороти яку самостійно держава була не в змозі. На нашу думку, кооперативний сектор економіки і сьогодні має достатній потенціал для того, щоб зробити внесок у підтримку менш захищених верств суспільства шляхом забезпечення їх якісним харчуванням за помірними цінами.

Зазначимо, що історіографічна база питання про становлення кооперативного харчування в роки непу обмежена. Якщо досвід торговельної галузі споживчої кооперації у 1920-ті рр. певною мірою висвітлено в наукових дослідженнях, то особливості організації громадського харчування з'ясовано не достатньо. Зупинимось на тих працях, які стосуються даної проблеми.

Перші розвідки про роль громадського харчування споживчої кооперації в забезпеченні населення, які вийшли в 1920-ті – на початку 1930-х рр., були написані з марксистських позицій, а відтак у них акцентувалася увага не лише на соціально-економічному, але й на політичному значенні вказаного питання. Переважно це були брошури, присвячені ролі закладів

громадського харчування у переоблаштуванні побуту робітників, жінок, молоді [1;2;3;4;5].

У 1930-1940-ті рр. питання щодо становлення громадського харчування в системі споживчої кооперації практично не вивчалось. Крім цього у середині 30-х рр. XX ст. перестав виходити у світ журнал «Проблеми питання», редакційну раду якого складали провідні українські науковці, зокрема академіки О.О. Богомолець, В.Я. Данилевський, О.В. Палладін та інші.

З-поміж робіт післявоєнного періоду заслуговує на увагу монографія російського радянського вченого Я.А. Кістанова, який окреслив загальні тенденції розвитку кооперативного громадського харчування протягом 1920-х рр. [6]. Однак класово-партійний підхід до висвітлення матеріалу став перепорою на шляху до об'єктивного з'ясування досягнень споживчої кооперації в галузі харчування, зокрема, у книзі не було висвітлено питання про допомогу кооператорів голодуючому населенню у 1921-1922 рр.

Одна з перших спроб з'ясування причин та наслідків голоду 1921 р. належить Ю.А. Полякову [7]. У його праці «1921–й: перемога над голодом» розкрито шляхи подолання голоду 1921 р. в Україні, проте роль споживчої кооперації у відкритті громадських їдалень для дітей-біженців лише згадана.

Фрагментарно окреслив роль кооперативних організацій республіки у забезпеченні голодуючих дітей шляхом налагодження громадського харчування Б.І. Хорошун, присвятивши своє дослідження аналізу продовольчої політики на Україні в 1920-30-ті рр. [8].

Слід згадати збірник документів та матеріалів «Голод 1921-1923 років на Україні» [9], що вийшов у 1996 р. У ньому систематизовано матеріали, які з'ясовують соціальні причини голоду та його наслідки для різних верств населення. Водночас лише окремі документи вказують на участь закладів громадського харчування системи споживчої кооперації у подоланні продовольчих труднощів перших років непу, зокрема на допомогу дітям, що, на нашу думку, є суттєвим недоліком у комплектуванні матеріалів.

З огляду на вищесказане можна констатувати, що до сьогодні питання залучення кооперативних організацій до вирішенні продовольчого забезпечення підлітків у роки непу не було предметом спеціального наукового дослідження. Тож метою статті є спроба узагальнити досвід кооперативних підприємств громадського харчування щодо забезпечення голодуючих дітей у період продовольчої кризи 1921-1922 рр.

Відомо, що голод, який охопив південні губернії України та Росії на початку непу, забрав мільйони людських життів. Особливу тривогу керівництва РСФРР та УСРР викликала ситуація, пов'язана з дитячою смертністю від недоїдання і виснаження. Не випадково циркуляр ЦК РКП/б/ від 10 серпня 1921 р. «Про допомогу голодуючим дітям Поволжя» зобов'язував споживчу кооперацію приділити максимум уваги організації харчування дітей із голодуючих місцевостей [10, арк.3]. Ряд директивних рішень щодо надання допомоги дітям було ухвалено керівними органами УСРР протягом листопада, коли смертність від недоїдання посилювалася. Так, 1 листопада 1921 р. вийшла інструкція РНК УСРР «Про порядок стягнення і розподіл продуктів та інших предметів на утримання сільських закладів» [11, с.752-753]. Ішлося про те, що місцева влада та сільські споживчі кооперативи були зобов'язані надавати допомогу у вигляді

продуктів та гарячих обідів сільським лікарням, амбулаторіям, яслям, школам, де перебували ослаблені діти даної місцевості та евакуйовані з голодуючих районів Поволжя та Півдня України.

Восени кількість голодуючих та безпритульних дітей різко зросла. Наприклад, Катеринославський губком КП/б/У 21 жовтня 1921 р. у доповідній записці Всеукраїнській Центральній комісії неможливих селян повідомляв, що деякі голодуючі батьки кидали дітей напризволяще, а самі виїздили на роботу у хлібні губернії. У результаті зросла кількість дітей, які, щоб вижити, жебрали або шукали роботи у сусідів, найбільш голодні і виснажені валялися на вулицях. До того ж підлітків охопила хвиля жорстокості та злочинності, вони були й першими жертвами злочинності. Тобто діти нерідко ставали безпритульними при живих батьках [12, с.39].

Забезпечити всіх голодуючих харчуванням у дитячих будинках та притулках партійно-радянське керівництво УСРР тоді не мало змоги, оскільки ці заклади ще з осені 1921 р. були укомплектовані дітьми, евакуйованими з неврожайних губерній РСФРР, які на початок 1922 р. становили 75% дитбудинківців [13, арк.446]. Слід зазначити, що частину дитячих закладів влада зобов'язала утримувати на кошти господарських організацій, зокрема споживчої кооперації.

Проте ситуація з дитячою безпритульністю у міру наростання голоду все більше загострювалася. Залізничні вокзали були переповнені голодними і хворими дітьми. Так, доповідна записка чергового по Харківському залізничному вокзалу до місцевої комісії допомоги голодуючим при Харківському губвиконкомі від 14 листопада 1921 р. містила інформацію про жахливі умови на дитячому ізоляційному пункті вокзалу. Зазначалося, що в його приміщенні панувала антисанітарія, а немовлята, які тут перебували, нічого, крім води, по кілька днів не отримували, окрім їм давали раз на день [14, арк.13].

Постанова ВУЦВК від 2 листопада 1921 р. «Про безпритульних дітей» акцентувала на тому, що суттєво зросла кількість бездоглядних, які переміщувалися з охоплених голодом територій у більш-менш забезпечені продовольством. Перед Вукопспілкою (ВУКС) (центральна спілка споживчих товариств України) керівництвом республіки було поставлене завдання максимально охопити безпритульних дітей гарячим харчуванням та потурбуватися про можливість надання їм роботи в системі споживчої кооперації з метою попередження злочинності [15, с.701-702].

За допомогою до споживчої кооперації щодо порятунку безпритульних та хворих дітей зверталось і Головне управління Українського Червоного Хреста. Як засвідчують архівні документи, кооператори тоді зробили певний внесок у налагодження харчування голодуючих дітей. Наприклад, лише 12 листопада 1921 р. Вукопспілка влаштувала декілька пунктів харчування дітей у Харкові, виділивши для них не лише борошно, олію та картоплю, а й 10 пудів копченостей, 5 пудів сиру, 25 пудів цукру, 1 пуд чаю, 0,5 пуди какао, 0,5 пуди шоколаду, 2 пуди цукерок тощо [16, арк.187]. Цей добродійний внесок споживчої кооперації у Харкові, як і ряді інших міст республіки України, був відзначений 24 листопада 1921 р. головою Центральної комісії допомоги голодуючим при ВУЦВК Г.І. Петровським на засіданні президії цієї комісії [17, арк.16]. Однак наведені дані переконують у тому, що виділені кооператорами продукти були надто мізерними для того, щоб вирішити проблему харчування

голодуючих дітей України. Без сумніву, у той складний час споживча кооперація допомагала підтримувати харчуванням дітей, проте це були, як правило, одноразові доброчинні заходи.

Немало для організації харчування голодуючих дітей було зроблено полтавськими кооператорами. Цей факт визнав з'їзд Рад Полтавської губернії, який проходив 6 грудня 1921 р. Зібрання висловило подяку Полтавській губспоживспілці за допомогу в організації харчування дітей у їдальнях та дитячих будинках, зокрема в Мачуському дитячому будинку. Особливо схвально була оцінена практика, коли кооператори брали голодуючих дітей у свої сім'ї на повне утримання. Відтак з'їзд звернувся до всіх кооперативних організацій губернії взяти цей досвід за приклад [18,арк.6].

Протягом 1922 р. споживча кооперація України створила ряд спеціальних дитячих будинків, організувала шефство над іншими дитячими притулками, де перебували евакуйовані з Поволжя та Півдня України. Зокрема, згідно з рішенням президії правління ВУКС від 24 жовтня було відкрито кооперативний будинок ім. І.А. Саммера (першого голови правління ВУКС) для дітей голодуючих губерній. Вукопспілка взяла на себе повну відповідність за його забезпечення харчуванням, одягом та меблями. Цього року Бердянська контора ВУКС безкоштовно утримувала 40 дітей голодуючих рибалок, а Київська контора відкрила 3 дитячі будинки на 75 місць [19,арк.26]. Київська губспоживспілка влаштувала і забезпечила гарячим харчуванням 9 дитячих будинків на 273 особи, а Запорізька губспілка – один дитбудинок на 60 чоловік [20,арк.58-59.]. До початку 1923 р. Одеська губспоживспілка зуміла відкрити декілька дитячих будинків на 2 тис. чоловік [21,арк.68].

З кінця 1921 р. Чернігівська губспоживспілка допомогла в організації харчування місцевого дитячого будинку для дітей із Поволжя чисельністю 20 чоловік [22,арк.950]. Однак такі обсяги доброчинності не влаштовували керівництво України, тож органи влади у директивному порядку зобов'язували кооператорів брати на утримання голодуючих дітей, зокрема забезпечуючи їх гарячою їжею. Наприклад, на засіданні президії Чернігівського губвиконкому від 29 травня 1922 р. ухвалили рішення прикріпити до губспоживспілки 50, а до Чернігівського єдиного міського споживчого товариства (ЄСТ) – 20 дітей для того, щоб кооператори забезпечили їх розміщення у дитячих будинках і налагодили гаряче харчування [23,арк.6].

Надзвичайно складною була ситуація із голодуючими дітьми у неврожайних губерніях. Відомо, що допомога влади і споживчої кооперації призначалася передусім промисловим робітникам, що свідчило про класовий підхід більшовиків у вирішенні даної проблеми. Однак дитяча смертність від голоду взимку різко зростає. З огляду на це Центральна комісія допомоги голодуючим при ВУЦВК у своєму Бюлетені від 29 грудня 1921 р. звернулася із закликом до всіх радянських та господарських організацій, включаючи кооперацію, допомогти дітям. Зокрема, у зверненні щодо допомоги голодуючим дітям Донбасу підкреслювалося: «Край вимирає. Ми морально зобов'язані кричати про це і вимагати допомоги для порятунку краю». Комісія закликала всі громадські та господарські організації допомогти у відкритті пунктів харчування у Донецькій губернії, відновити роботу закритих у зв'язку з нестачею продуктів дитячих притулків, зокрема у Маріупольському повіті. Наголошувалося на тому, що

під час уроків учні непритомніють від недоїдання, в результаті чого школи в Донбасі почали закриватися [24,арк.62-63]. Така ж ситуація з дитячим виснаженням була зафіксована і в інших південних губерніях України, що постраждали від голоду.

З метою підтримки голодуючих дітей влада направляла на роботу в місцеві комісії допомоги кваліфікованих господарників. Серед них буди і кооператори. Наприклад, Катеринославську губернську раду захисту дітей очолював відомий кооператор А.І. Кельмансон. Оскільки продуктових запасів у губернії катастрофічно не вистачало, у січні 1922 р. гарячим харчуванням було забезпечено всього 7% від загальної кількості голодуючих дітей. У повідомленні А.І. Кельмансона до Катеринославського губвиконкому зазначалося, що скрутне становище із забезпеченням дітей ще більше ускладнилося тим, що з 20 лютого 1922 р. державні їдальні міста на 3 тис. чоловік зняті з державного забезпечення. Це змусило кооператорів узяти заклади харчування під свою опіку. Однак запасів місцевої кооперації вистачало лише для того, щоб охопити харчуванням 1 тис. дітей. Щоб врятувати інших, кооператорам довелося відкрити пункти харчування, в яких для приготування гарячої їжі вживали макуху. За кошти споживчої кооперації була проведена заготівля цього продукту в урожайних губерніях. Відтак голодуючі діти могли отримувати щодня мізерне харчування – 1/2 фунта хліба та 1/4 звареної макухи [25,арк.70].

Протягом 1922 р. ситуація із харчуванням голодуючих дітей в інших південних губерніях України залишалася вкрай складною. Так, із доповіді уповноваженого Одеської губернської комісії допомоги голодуючим до ЦК Допомоги при ВУЦВК від 6 лютого дізнаємося, що регіон не отримав обіцяної допомоги центру. У зв'язку з цим довелося розраховувати лише на власні сили губернії. За підтримки Одеської губспоживспілки та доброчинних надходжень від населення змогли відкрити декілька пунктів харчування для безпритульних дітей [26,арк.18]. 11 лютого 1922 р. Запорізький губвиконком звернувся з подібним проханням про допомогу дітям до ЦК Допомоги при ВУЦВК. Наголошувалося на тому, що Червоний Хрест відкрив у місті лише одну їдальню, а представник від міжнародної організації допомоги голодуючим АРА (американський комітет допомоги), ознайомившись із ситуацією, взагалі поїхав. Без сумніву, у даному випадку владі також доводилося розраховувати на підтримку місцевих громадських та господарських організацій в організації їдальні для дітей, серед яких суттєве місце відводили кооперації [27,арк.14].

Навіть після зібраного влітку врожаю ситуація із харчуванням дітей залишалася не вирішеною. Як зазначено у протоколі засідання президії Запорізького губвиконкому від 26 вересня 1922 р., губернська комісія допомоги голодуючим дітям забезпечувала харчування тільки борошном із корок кавунів та різним сурогатом, які містили в собі лише одну третину необхідних калорій. Запорізький губвиконком, взявши до уваги ту обставину, що груба їжа не відповідає дитячому віку і викликає високу смертність, звернувся до місцевої кооперації допомогти покращити харчування. Зокрема, йшлося про налагодження дієтичного харчування [28,арк.110].

За спостереженнями вчителів, постійне недоїдання супроводжувалося загальною слабкістю дітей, апатією, різким ослабленням пам'яті. Про це також йшлося в інформаційному звіті Одеської губернської комісії допомоги голодуючим до ЦК Допомоги від 15 серпня 1922 р. [29,арк.204].

Однак замість необхідної державної підтримки керівництво республіки 1 жовтня 1922 р. перевело харчування в школах на місцеве фінансування. У результаті кількість шкіл, особливо в селах, почала різко скорочуватися [30,арк.110].

За декілька місяців до цього скасували державне забезпечення учителів гарячим харчуванням. Щодо цього голова Миколаївської губернської ради захисту дітей у кінці травня 1922 р. просив допомоги у керівництва республіки, наголошуючи на тому, що голодують і діти, і педагоги, внаслідок чого закриваються школи, зростає кількість пограбувань, учинених голодуючими підлітками. У зверненні підкреслювалося не лише соціально-економічне, але й морально-виховне значення налагодження харчування дітей та учителів [31,арк.163]. Оскільки очікуваної допомоги від ЦК Допомоги не надходило, місцевій владі Миколаївської губернії доводилося вкотре апелювати до споживчої кооперації та інших господарських організацій, які могли хоч якимось чином взяти на себе вирішення цього важливого продовольчого завдання.

Отже, у голодні 1921-1922 рр. у найскрутнішому становищі опинилися діти. Восени 1922 р. на Півдні України їх голодувало близько 2 млн., але допомогу отримало лише половина. Діти, які навіть мали батьків, харчувалися в їдальнях ЦК Допомоги, кооперативних та створених за кошти міжнародних організацій. Вихованці дитбудинків систематично недоїдали і перебували у стані глибокого виснаження. Не кращою була ситуація у шкільних колективах, оскільки продуктів для забезпечення дітей гарячою їжею катастрофічно не вистачало. Навіть у врожайній Полтавщині при обстеженні половина учнів виявилася хворою на сухоти, а решта – недокрівною і виснаженою [32,с.19]. Зрозуміло, що допомоги споживчої кооперації у подоланні цієї трагедії виявилось замало, оскільки масштаби голоду були надто великі, а фінансовий стан кооперативних організацій на той час – надто складний.

Як засвідчують документи, до кінця 1922 р. українській владі не вдалося побороти голод. Постанова третьої сесії ВУЦВК VI скликання «По доповіді ЦК Допомоги голодуючим про форми допомоги потерпілим від голоду губерніям» від 16 жовтня 1922 р. наголошувала на тому, що місцевим організаціям необхідно і надалі продовжувати надавати допомогу потерпілим. Сесія зазначила, що завдання споживчої кооперації полягає у відкритті їдалень у закладах для безпритульних та безробітних. Особливу увагу кооператори мали приділити харчуванню сімей робітників, зайнятих на підприємствах великої промисловості у містах Миколаєві, Бердянську, Олександрівську, Катеринославі, Кривому Розі. При цьому наголошувалося, що слід так організувати роботу їдалень для робітничих сімей, у тому числі дітей, щоб калорійність обідів відповідала їх фізичній потребі [33,с.178-179].

У грудні 1922 р. проходив VII Всеукраїнський з'їзд Рад, який обговорив заходи щодо боротьби з наслідками голоду в Україні. Підкреслювалося, що допомога центральної та місцевої влади потребують найбільш постраждалих категорій населення, у тому числі безпритульні діти [34,арк.214]. Відтак актуальним стало гасло до всіх партійно-радянських і громадсько-господарських організацій: «Жодної дитини на вулиці!». У зв'язку з цим кооператорам належало зробити свій черговий внесок у вирішення проблеми забезпечення безпритульних дітей одягом та гарячою їжею.

Отже, споживча кооперація України зробила значний внесок у вирішення продовольчих труднощів перших років непу, у підтримку ослаблених та хворих дітей, і в цілому голодуючого населення з південних губерній України та Поволжя. Переважно це була безкоштовна добродійна допомога кооперації. Практично не можливо підрахувати, скільки чоловік врятували кооператори від голодної смерті у 1921-1922 рр. Важливо зазначити, що споживча кооперація республіки, як і всієї країни, діяла адекватно ситуації і відповідно до своїх можливостей.

На нашу думку, висвітлення досвіду діяльності вітчизняної споживчої кооперації щодо налагодження громадського харчування різних верств населення у перші роки непу може бути корисним і нині, зокрема, з метою організації якісного та калорійного харчування у дитячих садках і школах, забезпечення дитячих будинків та санітарно-лікувальних закладів.

Список використаних джерел

1. Халатов А. Работница и общественное питание (К 8-му Марта 1924 года) / А. Халатов. – М.: Нарпит, 1924. – 24 с.
2. Кожаный П. Рабочая кооперация и профсоюзы / П. Кожаный. – М.: Труд и книга, 1925. – 119 с.
3. Петраков И.П. Рабочая кооперация – путь к новому быту / И.П. Петраков. – М.: Красный пролетарий, 1927. – 48 с.
4. Плотников И.С. Бюджет рабочей семьи и рабочая кооперация / И.С. Плотников. – М.: Центросоюз, 1928. – 80 с.
5. Литвин М. На путях реконструкции быта. Проблемы общественного питания. По материалам исследования НК РКИ [Предисл. В.П. Затонского] / М. Литвин, А. Зименков. – Харьков: Научная мысль, 1930. – 110 с.
6. Кистанов Я.А. Потребительская кооперация в СССР (исторический очерк) / Я.А. Кистанов. – М.: Издательство Центросоюза. – 1951. – 418 с.
7. Поляков Ю.А. 1921-й: победа над голодом / Ю.А. Поляков. – М.: Политиздат, 1975. – 112 с.
8. Хорошун Б.І. Продовольча політика в Україні в 1920-1930-х роках: Автореф. дис...д-ра іст. наук.: 07.00.01. – історія України / Б.І. Хорошун: Київ: ун-т ім. Т. Шевченка. – К., 1999. – 35 с.
9. Голод 1921-1923 років в Україні: Зб. документів і матеріалів / АН України, Ін-т історії України та ін. / [Упоряд.: О.М. Мовчан, А.П. Огіньська, Л.В. Яковлева: Відп. ред. С.В. Кульчицький]. – К.: Наукова думка, 1993. – 240 с.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф.1. – Оп.1. – Спр. 7. – Арк.3.
11. Сборник узаконений и распоряжений рабоче-крестьянского правительства Украины (далі – СУ Украины). – 1921. – № 22. – Ст. 632. – С. 752-753.
12. Голод 1921-1923 рр. в Україні: Зб. документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1993. – 240 с.
13. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.258. – Оп.1 – Спр. 239.
14. ЦДАВО. – Ф. 20. – Оп.1. – Спр. 23.
15. СУ Украины. – 1921. – № 20. – Ст.591.
16. ЦДАВО. – Ф.296. – Оп.1. – Спр. 456.
17. ЦДАГО. – Ф.1. – Оп.20. – Спр.635.
18. Державний архів Полтавської області. – Ф.Р-1503. – Оп.1. – Спр.10.
19. ЦДАВО України. – Ф.296. – Оп.1. – Спр.328.
20. Там само. – Спр.1074.

21. Державний архів Одеської області. – Ф.Р-363. – Оп.1. – Спр. 41.
22. Державний архів Чернігівської області. – Ф. Р-1361. – Оп.1. – Спр.16.
23. Там само. – Ф.Р-1583. – Оп.2. – Спр.6.
24. ЦДАВО. – Ф.20. – Оп.1. – Спр.8.
25. Там само. – Спр.8.
26. Там само. – Ф.258. – Оп.1. – Спр. 134.
27. Там само. – Спр.130.
28. Там само. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.897.
29. Там само. – Ф.258. – Оп.1. – Спр.40.
30. Там само. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.897.
31. Там само. – Ф.258. – Оп.1. – Спр.37.
32. Голод 1921-1923 рр. в Україні: Зб. документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1993. – 240 с.
33. Збірник узаконень та розпоряджень робітничо-селянського уряду України. – 1922. – № 45. – Ст. 662.
34. ЦДАВО. – Ф.1. – Оп.2. – Спр.487.

Онипко Т.В. Деятельность потребительской кооперации Украины по обеспечению детей питанием в период голода 1921-1922 гг.

Раскрыто роль потребительской кооперации Украины в организации спасения детей путем налаживания горячего питания в период голода 1921-1922 гг. Сделано акцент на том, что открытие кооперативных столовых и пунктов питания для голодающих детей имело благотворительный характер и было существенной помощью государству в преодолении продовольственного кризиса.

Ключевые слова: нпз, голод, государственная помощь, потребительская кооперация, общественное питание, благотворительность.

Onipko, T.V. The activity of Consumer Co-operatives of Ukraine concerning maintenance of children with food in hunger's period of 1921-1922

The role of Consumer Co-operatives of Ukraine in organisation of rescue of children by hot meals adjustment in hunger's period of 1921-1922 is opened. It is accented that opening of co-operative dining-rooms and food points for starving children had charitable character and was the essential help to the state in overcoming food crisis.

Key words: New Economic Policy, hunger, state help, Consumer Co-operatives, public catering, charity.

УДК: 94:351.77(477.64)

Орлянський В.С.

Деякі особливості української колаборації у роки Другої світової війни

Аналізуються параметри загальноприйнятого поняття «колаборація» для окупованих територій Радянського Союзу та українських в тому числі.

Ключові слова: колабораціонізм, окупація, дезертирство.

Колаборація – це іноземне слово, яке дуже довгий час було незрозумілим для багатьох громадян колишнього Радянського Союзу. У радянській історіографії його звичайно ототожнювали як іноземний аналог зрадництва в російській мові, а зрадниками у нас уважалися всі, хто виявився не в лавах захисників Радянського Союзу у роки Другої світової війни. Величезні жертви періоду Вітчизняної війни, як би, морально виправдовували такий підхід влади. Можливо, не зовсім потрібні втрати виправдувалися фактом перемоги над фашизмом. Але коли відбувся розпад Радянського Союзу, єдиної ідеології, єдиної історії, то на колишніх радянських людей обрушилася інформація зовсім іншого роду. Для значної частини людей вона стала свого роду «новою історією». Взагалі, справжнім відкриттям для багатьох стала правда про те, що далеко не всі радянські люди у той час «стали стіною на захист соціалістичної Батьківщини», а головне, що кількість таких людей була не якась купка негідників, яких після війни показово стратили. Масштабність цього явища, а головне, кількість таких людей, була настільки вражаюча, що в це не хотілося вірити. Доступ до іноземної інформації, відкриття багатьох закритих архівних фондів, спогади численних живих носіїв того періоду стали причиною для ламання багатьох радянських стереотипів про минулу війну, а головне, перегляду самого поняття «зрадник» у Радянському Союзі й більш ретельного перегляду самого поняття «колаборації». Автор цієї статті зробив спробу розглянути деякі аспекти природи української колаборації.

У пострадянській історіографії тлумачення поняття «колаборація» вже не несе якогось однозначного тлумачення. Найпоширенішим можна вважати підхід, який розглядав би таке явище в якості звичайної тактики виживання для населення окупованої території [1, с.128]. Близькими до традиційного підходу є погляди А. Прусина, який вважає, що під колабораціонізмом необхідно вважати не будь-що, а пряме співробітництво з окупантами на основі спільності яких-небудь ідеологічних поглядів, тобто, як це було у французьких вішистів або бельгійських рексистів, або в ракурсі збігу геостратегічних цілей країн Осі, як це було з хорватськими устахами й словацькими глінковцями [2, с.33]. М. Семеряга пропонує співробітництво з окупантами розглядати хоча б із двох позицій, як «побутове» і «військово-політичне» [3, с.9]. При цьому автор порушує питання

про можливість існування особливих мотивацій для вибору тієї або іншої форми співробітництва.

Масове дезертирство з лав Червоної армії, здача в полон і відверте небажання захищати свою країну дає нам можливість припустити про серйозну проблему з мотивацією у великій кількості людей. Масове фізичне та духовне знищення носіїв етнічної української ідентичності та й у цілому всіх, хто був не зовсім лояльний до інтернаціонального сприйняття своєї країни, привело до розмивання в більшості українців образу своєї Батьківщини, своєї землі. Образ Батьківщини був заміщений на абстрактний образ якоїсь влади, яка зараз була при силі. Подібний психологічний фактор цікавий уже з тієї причини, що порушує питання про можливість розглядання співробітництва у формі не бажання або незнання для чого боротися проти чужоземних загарбників.

Не менш важливим фактором для мотивації українського колабораціонізму можна вважати особистісний фактор образи. Навіть сьогодні, коли основні параметри репресій у принципі відомі, у свідомості сучасної людини складно представити сам факт того, що мільйони радянських людей були перетворені в «табірний пил» своєю же власною, як би, рідною владою. Можливі питання: «За що?» і «Хто наступний?» хвилювали мільйони радянських громадян у міжвоєнний період, однак відповіді на них на той час не було, як не було і надії на швидкі зміни. Саме подібна причетність, мабуть, і сприяла формуванню покірності у більшості населення, яке намагалось будь-яким засобом «демонструвати цьому режиму не просто свою лояльність, але й сліпу покірність» [4,с.135]. За самими скромними підрахунками, на 1 січня 1941 р. у таборах ДУЛАГу утримувалося 1 930 тис. засуджених, ще 462 тис. перебували в тюрмах, на «спецпоселеннях» перебувало біля 1 200 тис. людей. А всього за передвоєнні сім років через ґрати пройшло біля 6 млн. людей [5]. І це тільки ті, які залишалися на той момент ще живими, і невідомо скільки вже поховано було в братських могилах, які були, практично, біля кожного великого міста. Незважаючи на таємність масових страт, більшість людей про них знало. А безжалісний молох арештів продовжував свою роботу ще і в 1941р. і його не зупиняла навіть війна, що розпочалась. У скількох душах горів вогонь незагоєної образи й надія на помсту, але все пригнічувала система страху, який народжував розпач і безнадійність. І раптом, в 1941р. прийшла сила, яка зруйнувала цю систему страху й з'явилася, хоча б ілюзорна, можливість для виходу гнівним почуттям й реалізувати помсту ненависній системі. І тут ми можемо простежити одну з особливостей прояву колаборації на радянській території, що виявилася в реальній можливості активно боротися проти радянської влади зі зброєю у руках. При цьому треба зауважити, що форма участі проявлялася не тільки в ситуаціях успіху німців, але й у ситуаціях, коли їх положення було майже критичним. Як ще інакше можна пояснити, що в 6-й армії Паулюса, у Сталінградському оточенні до самого кінця воювало більше 50 тис. «росіян», а в 71, 76 і 297 піхотних дивізіях вони становили майже половину їх складу. І навіть докорінний перелом у війні не зупинив потік добровольців (Hilfswillige, або скорочено «Хіві») саме в регулярні частини вермахту й СС. У квітні 1942 р. у німецькій армії значилося близько 200 тис. добровольців, а в липні 1943 р. майже 600 тис. З жовтня 1943 р. «хіві» офіційно включалися в стандартний штат німецьких піхотних

дивізіях у кількості 2 тис., що становило 15% від загальної чисельності особового складу [6,с.153,155].

1944 р. загальну картину не змінив. З погляду військових істориків з російського Генштабу чисельність особового складу «добровільних помічників» до середини 1944 р. перевищувала 800 тис. чол., у формуваннях СС служило більше 150 тис. колишніх громадян СРСР [7,с.385]. Великий інтерес, у площині піднятої проблеми, може викликати і наступний факт, коли навіть при тотальному наступі Червоної Армії в 1944 р вона втратила тільки полоненими 203 тис. військовослужбовців, кілька десятків тисяч навіть було в 1945 р. [6,с.154].

Розглядаючи реакцію українського населення на вторгнення в Радянський Союз Німеччини розсипається один, дуже поширений навіть сьогодні, радянський стереотип про те, що небажаючи боротися з німецькими загарбниками були переважно із західних регіонів України. Тут же й легенда про раптовість нападу навіть спрацювала. Однак, дійсність була зовсім не такою. Наприклад, німецька окупація Північного Приазов'я й східних регіонів України завершилася тільки пізно восени 1941 р., тобто вже після декількох місяців військових дій. До 16 жовтня 1941 р. Артемівський призовний пункт зміг зібрати близько 10% призовників, Клімовський – 18% (Сталінська обл.). Взагалі по Харківському військовому округу змогли призвати тільки 43% приписного складу. Однак, навіть і тих, хто вже з'явився на призовні пункти, не завжди вдавалося відправити у війська. За повідомленнями військкоматів Харківської й Сталінської областей на кінець жовтня 1941 р. відсоток дезертирів серед призваних становив близько 30% [8,с.370-371]. Як ми бачимо, ідея захисту від агресора не знаходила підтримки по всій території України, що у свою чергу демонструє ще один з факторів української колаборації; можливо, для значної кількості українців поразка СРСР на той час, не означала втрату їх Батьківщини.

Ведучи мову про феномен української колаборації, необхідно звернути увагу на європейську практику його вживання. Колаборація в роки Другої Світової війни досить щільно в Європі стала асоціюватися з маріонетковим, близьким за ідеологічними ідеями, урядом Норвегії під керуванням Квіслінга, який спирався на численну підтримку, однак все ж меншу частину населення країни, тобто, більшість населення активно або пасивно знаходила можливість з окупантами не співпрацювати. Зовсім протилежну картину поводження населення ми можемо спостерігати на окупованій території СРСР. На території України не було маріонеткового політичного утворення, тому, щонайменше, дивними виглядають слова секретаря ЦК КП(б)У Д. Коротченка, який змушений був констатувати, що абсолютна більшість цивільного населення України не бажає продовжувати боротьбу проти німців, а намагається різними засобами пристосуватися до окупаційного режиму [8,с.405].

Не знаходили підтримку в населення й заходи московського керівництва, які спрямовувались на розгортання партизанського руху на окупованій території. Тут ми зіштовхуємося ще з одним міфом нашої історії. Розглянемо тільки декілька цифр про це. Із залишених в 1941 р. у німецькому тилу на території України 778 партизанських загонів та 622 диверсійних груп із загальною чисельністю в 28 753 чол., на кінець серпня 1942 р. діючими в Центральному штабі партизанського руху значилося тільки 22 загони з підтвердженою чисельністю в 3 310 чол. [9,с.158]. Не

дуже-то позначилися на динаміці партизанського руху в Україні й корінні зміни на фронті на користь Червоної Армії. На початок літа 1943 р. Центральний штаб партизанського руху звітував про 74 партизанські загони із загальною чисельністю в 12 631 чол. Для порівняння зазначимо, що в 1918 р. проти німців на території України партизанило від 200 до 300 тис. чол., а загони Н. Махно оцінювалися приблизно в 50 000 чол. [9, с.36, 176]. Російський «Военно-історичний журнал» надрукував досить цікавий німецький документ, з якого можна побачити, що самі німці були трохи уражені несподіваними радісними очікуваннями, з якими значні верстви населення повсюдно зустрічали наступаючі німецькі частини [10].

Була й інша, більш похмура статистика. До літа 1942 р. на Україні було сформовано біля 70 батальйонів різної комплектації із загальною чисельністю в 35 тис. чол. Крім того, більше 150 тис. чоловік знаходились в місцевих охоронних загонах, так званих «української національної оборони». Тут необхідно підкреслити, що мова йде тільки про підлеглих німецькій владі «поліцаях», а не про збройні формування українських націоналістів [11, с.157]. Це, як ми вже відзначали, без добровольців у Вермахті, СС і службовців місцевих управ у населених пунктах.

Отже, багато рис української колаборації виходять за межі параметрів європейського розуміння колаборації, тому що ні в одній із країн, які стали жертвами гітлерівської агресії, не спостерігалось в такому обсязі морального розпаду у суспільстві, в армії, такого масового небажання населення захищати свою країну, такого різноманітного за формою прояву співробітництва з окупантами.

Проблеми колаборації дуже старі, як і наш світ. У всіх війнах завжди перебували люди, які йшли служити у війська загарбників. Тому іноземні добровольці в рядах СС і Вермахту були всього лише продовженням існуючої практики, яка до речі, дуже широко практикувалася й у РККА. Так само старим і дуже принизливим було й клеймо «зрадника» для таких людей на їх Батьківщині. У той же час, історія знає чимало прикладів, коли відносини до цих т.зв. «зрадників» у населення й державної влади дуже часто, не просто не збігалися, а були діаметрально протилежними: це й грецькі космополіти в армії Дарія II, в армії Наполеона полки ірландських «диких гусаків» і польські легіони Домбровського, «зелені бригади» у мексиканській армії під час війни США з Мексикою в XIX ст. У подібних ситуаціях, як раніше так і зараз, діям цих людей давалось моральне виправдання або, якщо не виправдання, то хоча б моральне обґрунтування їх поведінки. Світовий осуд німецького фашизму поширився й на колабораціоністів інших країн. Однак при всій їх чисельності, можна стверджувати, що у Норвегії, Голландії й Бельгії вони не становили значної частини населення своєї країни. Уже хоча б чисельність колабораціоналізму на українській території СРСР повинна змушувати задуматися про мотивації вчинків цих людей.

Створена в 1948 р. під керівництвом А. Жданова радянська версія початку й ходу Другої світової війни була вмонтована радянською ідеологією в колективну пам'ять народів СРСР, а протягом декількох поколінь вона тільки покращувалась і шліфувалась. Величезні жертви цієї війни дозволили Радянській владі обвинуватити всіх, хто був проти Радянської влади в зрадництві. Так у нас з'явилися мільйони зрадників і, навіть, цілі народи-зрадники. Радянська влада своїми діями поставила під сумнів самої сутність вітчизняної війни.

Тут ми впритул підійшли до питання про історичну пам'ять і контрпам'ять – до понять, які у свій час сформулював французький філософ М. Фуко. Історична пам'ять – це пам'ять про історичне минуле або, навіть вірніше, це символічна репрезентація цього історичного минулого [12, с.41]. У період, коли перед націями встають надзвичайно складні завдання, історична пам'ять мобілізується й стає фактором прискорення або гальмування в рішенні завдань.

Великі завдання перед історичною пам'яттю українського народу виникли в умовах становлення української державності. Багато десятиліть колективна пам'ять громадян СРСР цілеспрямовано формувалася під впливом комуністичної ідеології. Радянська версія історії була комплексною, ясною, простою й тому дуже логічною. Розпад СРСР і поява нових держав не спрчинив розпад також радянського мислення, мало того, за допомогою деяких політичних сил, а також і в Україні, воно було збережено й навіть модернізувалося. Відродження й формування української історичної пам'яті так само не призвело до її демонтажу. Вона, по суті, залишилася свого роду контрпам'яттю до модернізованої радянської історичної пам'яті, тому вона продовжувала викликати гостру, навіть ворожу реакцію відторгнення серед її носіїв. Як відповідна реакція, відбувається повернення на старі радянські параметри сприйняття цілих історичних періодів, а періоду війни перш за все.

Український колабораціонізм несе в собі цілий ряд складних і непростих питань. Відповідаючи на них ми зможемо повніше уявити даний феномен. От деякі з них:

а) якщо в колаборації бере участь значна кількість населення країни, якщо основні втрати армії становили полонені, дезертири, перебіжчики й зрадники, то виникає питання: «А чи вважали ці люди свою країну Батьківщиною?» і «Чи була в них болісна хвилина роздуму про можливе зрадництво?» Зрадники завжди були в будь-якій армії й у будь-якого народу, але в такій кількості їх просто бути не може, напевно, не все в порядку в самій країні.

б) ідейне розмивання комуністичною ідеологією національної ідентичності, приналежності до свого народу й своєї національної Батьківщини. Формування абстрактного образу держави у вигляді сильної влади привело до вироблення найбільш оптимальної стратегії виживання – пристосування до найбільш сильної на той момент влади. Цим можна пояснити масовість такого явища, з яким зіштовхнулися в 1941 р. німецькі війська. В одному з німецьких документів під назвою: «Про необхідність перетворення Східного походу в громадянську війну», підготовленого службою військової розвідки Німеччини для Вермахту, датованого груднем 1943 р., обстановка літа 1941 р. описувалася в такий спосіб: «Незліченні полонені й перебіжчики повідомляють про небажання й байдужість мас, які не знали, за що вони воюють [це на 24-й рік існування Радянської влади – В.О.]. Допити також чітко показали, що всюди збереглися особи, що смертельно ненавидять сталінську систему» [10]. Останні фрази значать дуже багато, а, можливо, як раз і містять сутність проблеми: режим поглинув поняття Батьківщини, режим замінив Батьківщину. Можливо, що зраджуючи сталінський режим, люди не вважали себе зрадниками Батьківщини.

в) у 2002 р. у Москві вийшла книга Б.В. Соколова «Окупація. Правда і міфи», у якій приводиться цілий ряд доповідей Центральному штабу партизанського руху з окупованих територій. Так, в одній з них допо-

відалось наступне: «Широкі обивательські прошарки, які дуже радісно зустріли німців, поспішали посісти кращі місця по службі й надати їм усіляку допомогу. У цьому числі виявилася й значна частина інтелігенції, зокрема багато учителів, лікарів, бухгалтерів, інженерів та інші. Говорачи про молодь, потрібно відзначити, що дуже різко кидалась у очі відсутність у значної її частини патріотизму, комуністичного світогляду...» [13].

Цілком закономірним виникає питання: «Якщо в «значної частини» інтелігенції й молоді відсутній цей «комуністичний світогляд», то в кого ж він був у радянському суспільстві на той момент?» Питання дуже важливе, так як саме пануючий світогляд й повинен являтися тією мотивацією, яка б формулювала перед населенням необхідність захисту своєї країни. Питання для українського населення було важливим у двійній: «У якій країні відчували вони себе?» і «Чи вважали вони цю країну своєю?» Питання які, навіть сьогодні, викликають у дуже багатьох нерозуміння й навіть обурення. Як тут не згадати стару радянську приказку: «Боїться, значить поважає!» А чи не закладено в цьому народному вислові якийсь таємний зміст? Ми вважаємо, що так. Це страх перед насильством з боку держави.

Саме з його й починалася Радянська влада. У листі Леніна членам Політбюро ЦК РКП(б) від 19 березня 1922 р. писалося: «Чим більше число представників реакційного духовництва й реакційної буржуазії вдасться нам із цього приводу розстріляти, тим краще: треба тепер провчити цю публіку так, щоб на кілька десятиліть ні про який опір вони не сміли й думати» [14, с.192]. От і пройшло два десятиліття.

Про насильство як інструмент внутрішньої державної політики із захватом писав видатний діяч партії того періоду М. Бухарін в 1929 р.: «ГПУ зробило найбільше чудо всіх часів – воно зуміло змінити саму природу російської людини» [15, с.257]. Породження страху було недостатнім, необхідний був жах, який породжував би панічну покірність і згоду на будь-які дії влади. І влада домоглася цього, тому що чим ще можна було пояснити, що із країни, де від голоду вмирали мільйони людей, вивозилося на експорт 17,3 млн. ц. зерна в 1932 р. і 16,8 млн. ц. в 1933 р., 47 тис. тон м'ясомолочних продуктів, 54 тис. тон риби [16]. Страшно те, що й дотепер цей стан зберігається. Що й говорити – страх покарання є наймогутнішим інструментом впливу на поведінку людини. Заперечувати це безглуздо. Однак, ще нікому та і ніколи не вдавалось за його допомогою вести вітчизняну війну. Наймогутніший удар, нанесений вермахтом, зруйнував систему страху радянського керування, а разом з ним пішов і страх перед державою. «Клин клином вибивають» – знову мудрість народної приказки.

Розглянемо ще один аспект названої проблеми – це роль і глибина впливу нацистської пропаганди на радянське населення. Можна відзначити цілий ряд точок зору. Так, наприклад О. Яшан вважав, що саме вона була «однією з вирішальних причин, яка примусила населення України, особливо сільське, йти на змушене співробітництво з окупантами» [17, с.59]. Американський дослідник Р. Герцштейн назвав пропаганду «війною, яку переміг Гітлер» [18, с.120]. А. Гогун також високо оцінив нацистську пропаганду, вважаючи її більш динамічною, професійнішою, гнучкішою і яскравішою, ніж радянська антинацистська [19, с.154].

Сили, які були кинуті на ідеологічну війну проти СРСР, були досить потужними – 19 спеціальних рот [20, с.124]. На 1 січня 1942 р. на окупо-

ваній території України видавалося тільки українською мовою 45 газет, а після повної окупації її території їх число зросло до 60 [21, с.95].

Те, що ідеологічна війна була розгорнута в повному форматі не вимагає якоїсь дискусії, як і той факт, що вона мала вплив. Питання в тому, наскільки вона була результативною. Ми вважаємо, що, не відкидаючи самого факту впливу нацистської пропаганди в цілому, не можна надавати йому домінуючого значення. Адже розвал Червоної армії й позитивне очікування приходу німецьких військ відбувалися на території, яка до початку вторгнення була повністю ізольованою від будь-якого впливу інформації, крім радянської, тому й події 1941-1942 рр. правильніше розглядати у фокусі повного провалу радянської ідеології, ніж як перевагу нацистської, навіть на цьому етапі. До того ж, що могла дати нацистська пропаганда червоноармійцям, які підлітками пережили Голодомор і бачили своїми очима загибель своїх батьків і людоджерство, сотням тисяч дітей із сімей «ворогів народу», яких примусово відправляли в дитячі будинки, мільйонам кустарів і ремісників, яких держава одностайно позбавила їх особистої трудової власності і які потім багато років ходили ще й із клеймом «класового ворога», сотням тисяч родин розкуркулених, котрих просто викинули із сіл, а також великій кількості селян, які бігли від голоду й свавілля в міста та на будівництва заводів і шахти Донбасу. Чи могла в них зберегтися віра у свою країну, чи могли вони цю владу називати своєю, а тим більше захищати її й віддавати за неї життя? Що в них могли забрати німецькі загарбники: Батьківщину, волю, життя, землю??? Все це їм вже не належало. Чому їм було зраджувати? Можливо, із цієї причини й з'явилася подібна директива для Вермахту під назвою «Про відношення військ до українців», у якій вказувалося наступне: «Український народ бачить у Німеччині свого визволителя від комуністичного панування й основною своєю масою настроений по антирадянському» [20, с.125]. Можна, звичайно, ставити під сумнів деякі німецькі слова та речення, наприклад про «основну масу», але в оцінці очікувань у суспільстві автор більш дотримуються точки зору Ю. Шаповала про те, що на момент нападу Німеччини значна частина радянського суспільства чекала приходу німців з надією на швидке рятуння від більшовицької тиранії [22]. Саме з огляду на ці обставини, А. Лисенко й І. Муковський пропонують ставати на позицію «яка відкидає чорно-білі оцінки, навішення оцінок, ідеологічну гальванізацію» при розгляді питань, пов'язаних із проблематикою українського колабораціонізму [23, с.372].

Перспективним, на наш погляд, є вивчення морально-психологічного клімату, в якому виявилось населення СРСР до моменту агресії Німеччини, який можна охарактеризувати як «домінування в ньому рис негативної ідентичності». На це вказували у своєму дослідженні Шайкани: індивідуальна сірість, схильність до конформізму, безумовне преклоніння перед будь-якими авторитетами влади, визнання їхніх порядків, норм і правил, пасивне прийняття бажаних для влади стандартів поведінки [23, с.373]. До сказаного необхідно додати також і глибоку девальвацію цінності самого людського життя, особисто з боку держави.

Про приховувані раніше риси колаборації відзначає А. Гончаренко: «На керівних постах у поліції, а особливо в органах місцевого керування, було немало колишніх членів партії, працівників радянських органів влади, а також учителів. Саме вони, громадяни з високим довоєнним суспільним і службовим статусом, проявляли найбільшу запопадливість у тій

роботі, яку вони виконували на службі окупаційного режиму» [24,с.103]. Про моральну оцінку цим колишнім «кадрам» ми можемо довідатися з листа Серго Орджонікідзе до С.М. Кірова: «...кадри, які пройшли через ситуацію 1932-1933 років і витримавши її, загартувалися як сталь. Я думаю, що з ними можна буде побудувати Державу, яку історія ще не знала» [5]. Істинно такі коштовні і дуже потрібні кадри, а особливо їх презирство до свого народу цілком були придатні й виявились до пригоди іноземним загарбникам.

Видатний історик Я. Грицак, мабуть, один з небагатьох, хто спробував концептуально підійти до проблеми українського колабораціонізму. Суть його підходу можна сформулювати в такий спосіб: анітрошки не заперечуючи самого факту наявності колаборації в Україні, необхідно більш ретельно розібратися в принципах цього явища, а також певної мотивації співробітництва різних соціальних груп населення з німцями. Тільки такий підхід, вважає Я. Грицак, і буде максимально сприяти правдивому викладу всіх моментів, пов'язаних із цією проблемою [25,с.168]. Можна, звичайно, злякатися, обуритися й повернутися в таке зрозуміле й просте минуле. І знову здалека нам будуть звучати слова О. Довженка: «Народ, який не знає своєї історії, є сліпим».

Для більш повної картини про українську колаборацію необхідно звернутися ще до деяких сторінок нашої історії, а саме Холокосту на радянській землі, тому що саме в ній дуже контрастно виявилися наслідки реалізації радянської національної політики й методів її керування. Дуже доречним тут може виступати питання, яке задає директор Центру вивчення Холокосту А. Подільський: «Чи можемо ми сьогодні уявити та стверджувати, що українська колаборація зіграла певну роль у Холокості в Україні, були б масштаби трагедії, її хід і розвиток іншими, якби колаборація була іншою або її взагалі б не існувало?» [26,с.382]. Ми думаємо, що саме питання є проблемним. Колаборація існувала завжди й у всіх народів. Питання в іншому – «Чому трагедія змогла прийняти такі масштаби?» і «Чим могла бути викликана мотивація такої реакції на геноцид євреїв з боку місцевого населення?»

Наслідки змін у суспільній свідомості радянського народу важко уявити та дати оцінку навіть сьогодні, але те, що вони не формували людяність у відносинах, саме й стало очевидним, буквально з перших днів війни. Насамперед про роль держави. У Директиві Ставки № 45 від 2 липня 1941 р. «Про порядок евакуації населення й матеріальних цінностей» про населення згадується тільки в одному пункті. Так, у п. 13 говориться: «Сім'ї військових і керівних цивільних працівників евакуюються залізничним транспортом» [27,с.43]. Ось і все уявлення про свій народ. Як бачимо, керівництву країни сама думка про порятунок населення була далекою. Про яку відповідальність за життя своїх підлеглих можна вести мову, якщо на шляху цивільного населення, яке самотужки йшло у тил, на «старому кордоні» знаходились прикордонні застави, які затримували усіх, у кого не було спеціального дозволу або партквитка [виходило, що комуністам можна було відступати – В.О.] [28,с.268].

Нічого не було зроблено державою хоча б по оповіщенню єврейського населення про небезпеку, яка його могла очікувати. Про геноцид, який насувається, відносно євреїв Москву сповістили навіть партійні працівники дуже високого рівня. Так, про безжалісне знищення єврейського населення партійний керівник Білорусії доповідав у Москву вже 19 серпня 1941 р.

[28,с.266]. Але нічого не було зроблено і навіть там, куди війна прийшла через місяць і навіть пізніше.

Роль держави в цій трагедії була достатньо очевидна, однак найстрашніше почалося після початку окупації. Наступний акт цієї трагедії виявився у тому, що сам факт, темпи та й сама реальна можливість здійснення «остаточного рішення єврейського питання» нацистською Німеччиною у величезному ступені стало можливим через відношення до цієї справи місцевих жителів. На відміну від більшості європейських країн, де німецьке командування більш-менш приховувало всю повноту своєї компанії до геноциду євреїв, на території Радянського Союзу було все навпаки, геноцид демонстрували відкрито, знищення євреїв відбувалося найчастіше прямо за місцем проживання, відкрито, а часом із залученням бажаючих з місцевого населення. Що дозволило німцям поводитися так нахабно та цинічно? Можливо, відповідь перебуває у площині самого радянського суспільства на той час. За короткий період передвоєнного десятиліття усі прошарки радянського суспільства були підготовлені психологічно до подібного прояву влади, що перемогла, а так само і до масового позасудового терору, покаранню без злочину, колективної відповідальності цілих груп населення, чищення за етнічною ознакою й масові вбивства теж були не в дивину радянській людині. Верхом цинізму для партії, яка пропагувала «інтернаціоналізм та дружбу народів» може слугити уривок зі звіту в Центральний штаб партизанського руху одного з керівників комуністичного підпілля К.Ю. Метте: «З огляду на настрої населення, неможливо було в агітаційній роботі відкрито й прямо захищати євреїв, тому що це, безумовно, могло викликати негативне відношення до наших листівок з боку наших, по-радянськи настроєних людей або людей, близьких нам» [13]. Як кажуть: «Без коментарів».

Занадто спрощеним, як на нашу думку, може виступати уявлення про можливу нейтральну пасивність більшої частини населення. Так, соціальна пасивність є необхідною умовою існування тотальної системи. Поводження населення в період окупації, безсумнівно, вимагає додаткових та всебічних вивчень і розшифровок, а не різноманітних кліше. Однак, можна також говорити і про байдужість, що змушувала цепеніти один до одного, яка миттєво, як би зненацька, стала визначальною формою поведінки людей в умовах окупації, що на практиці проявлялось у підозрі та ворожості один до одного. Саме про цю рису у своїй книзі говорить й І. Альтман, відзначаючи, що «досить значна частина населення зненацька для євреїв повелася досить вороже. Найбільше вражало те, що в числі вороже настроєних були також недавні друзі й сусіди» [28,с.294].

Принципи пасивної й активної колаборації, їх співвідношення знову і знову порушуються при вивченні звичайного життя людей на окупованій території. Тут також існує безліч міфів, а також і слабка вивченість цієї проблеми в цілому. А життя в окупації, не дивлячись ні на що, продовжувалось: так, уже буквально через кілька днів після вступу в м. Запоріжжя німецьких військ, повноцінно запрацювала міська управа, а менш, ніж за місяць, серед одержувачів продукції одного із заводів ми можемо побачити більше двадцяти суб'єктів економічної діяльності [29,арк.92]. Також через місяць запрацювали майже усі освітні та лікарські заклади.

Цілий ряд фактів по ряду районів Запорізької області просто не завжди піддаються логічному поясненню з погляду на здоровий глузд. Відразу

хочемо відзначити, що це для логіки традиційного підходу, але те, що вони (ці факти) вимагають подальшого осмислення – це безперечно.

Аналіз звітності про переміщення населення по сільським управам Ново-Златопільського району дозволяє припустити, що відпускання військовополонених червоноармійців з німецького полону не припинилося у вересні 1941 р. У звітах за березень і квітень 1942 р. військовополонені налічуються десятками, за національністю переважали росіяни. Цікаво, що серед них дежався військовий лікар, що за визначенням повинен бути офіцером [30, арк. 100]. Треба підкреслити, що мова іде про цілком відкриті офіційні німецькі статистичні звіти.

Загальноприйнятим фактом у радянській свідомості було розуміння того, що з німецькою армією відходили тільки місцеві затяті колабораціоністи. Однак, наші дослідження показують, що йшли не тільки вони. Так, по Мелітопольському району органами НКВС були складені списки людей, які співпрацювали з німцями [31, арк. 11-14] та списки тих, хто ішов з німцями [32, арк. 12-16, 19, 20], і ці списки були зовсім різними. Загальної картини про тих, хто добровільно пішов з німцями, створити неможливо, однак, відповідно до списків по деяких господарствах, можна визначити, що загальна кількість тих, хто пішов, доходила навіть до 15-20% населення. При цьому необхідно відзначити, що це не стосується населення німецьких колоній, тому що вони евакуювалися централізовано.

Дуже важко дати оцінку наступній групі людей, яку автор виявив у Ново-Златопільському районі. У списку осіб, які займали при окупації керівні посади в районі, значилася 121 особа. За винятком бургомистра й начальника поліції усі залишилися чекати приходу Радянської влади. Третина фігурантів були відправлені в лави Червоної армії [33, арк. 7-9]. До речі, із цього району з німцями пішли сотні сімей, які нічим не були пов'язані з окупаційною владою, а ці залишилися. Чому вони залишилися? На що сподівалися? Про що вони думали? А головне: на що вони сподівалися? По всіх параметрах вони не відповідали навіть поняттю «пасивної» колаборації. Навряд чи вони не думали про покарання. Яка ж у них могла існувати внутрішня соціальна порожнечка, байдужність до себе, а можливо байдужість до будь-якої влади? Саме ця безнадійна лояльність до будь-якої найсильнішої влади й може служити червоною ниткою феномену радянського колабораціонізму в цілому й українського зокрема. Розрізняти їх навряд чи доцільно.

Специфікою українського колабораціонізму може виступати національний фактор. Ослаблення військово-каральної машини СРСР дозволило почати масову озброєну боротьбу проти радянської державної влади за національне відродження, насамперед, це стосувалося регіонів, де проживала найбільша кількість носіїв української ідентичності. На початок війни це виразилося в тимчасовому союзі з гітлерівською Німеччиною. До їх честі, цей союз був набагато коротшим, ніж німецько-радянський союз та, як нам здається, його, можливо, і необхідно вивести із загального явища української колаборації. У той же час про присутність носіїв цієї ідеї, насамперед, в рядах Вермахту, німецької поліції й СС заперечувати теж немає сенсу.

Збройне протистояння проти Радянської влади штовхнуло в ряди її ворогів величезну кількість людей, які були незгодні, перш за все, зі сталінським режимом, іноді це могли бути цілі соціальні й етнічні групи. На нашу думку, цілком доречно розглядати варіант накладення на цей етап

світової війни повноцінних параметрів громадянського протистояння. Саме внутрішня політика сталінського режиму в передвоєнний період породила ці вогнища соціальної та громадянської напруги. Саме вони й породили ту специфіку феномену українського колабораціонізму в роки Другої світової війни.

Список використаних джерел

1. Дерейко И. Рец. на: Венди Лауэр. Строительство нацистской империи и Холокост (США, 2005) / И. Дерейко // Голокост і сучасність. – 2007. – №1.
2. Прусин А. Украинская полиция и Холокост в генеральном округе Киев, 1941-1943: действия и мотивация / А. Прусин // Там же.
3. Семиряга М.И. Коллаборационизм: природа, типология и проявления в годы Второй мировой войны / М.И. Семиряга. – М., 2000.
4. Турченко Ф.Г. Запоріжжя на шляху до себе... Минуле і сучасність в документах та свідченнях учасників подій / Ф.Г. Турченко. – Запоріжжя, 2009.
5. Черная книга коммунизма. Сборник статей. – М., 2001.
6. Ибатулин Т.Г. Война и плен / Т.Г. Ибатулин. – СПб., 1999.
7. Гриф секретности снят. Статистическое исследование / Под ред. Г.Ф. Кривошеева. – М., 1993.
8. Солонин М. 22 июня, или когда началась Великая Отечественная война? / М. Солонин. – М., 2008.
9. Боярский В.И. Партизаны и армия / В.И. Боярский. – Минск, 2001.
10. Военно-исторический журнал. – 1994. – №9.
11. Чуев С. Проклятые солдаты / С. Чуев. – М., 2004.
12. Репина Л.П. Историческая память и современная историография / Л.П. Репина // Новая и новейшая история. – 2004. – №5.
13. Соколов Б.В. Оккупация. Правда и мифы / Б.В. Соколов. – М., 2002.
14. Известия ЦК КПСС. – 1990. – №4.
15. Радзинский Э.С. Сталин / Э.С. Радзинский. – М., 1997.
16. Внешняя торговля СССР за 1918-1940 гг. Статистический обзор. – М., 1960.
17. Яшан О. Вплив нацистської пропаганди на населення окупованої України / О. Яшан // Друга світова війна і доля народів України. Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції м. Київ, 30-31 жовтня 2007.
18. Гогун А. Методы нацистской пропаганды в психологической войне / А. Гогун // Корни (Россия). – 2004. – №23.
19. Гогун А. Проблемы эффективности нацистской антисоветской и антисемитской пропаганды / А. Гогун // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. Вип. 31. – К., 2006.
20. Грідіна І.М. Вплив нацистської пропаганди на духовне життя населення України (технології, механізми та ефективність) / І.М. Грідіна // Український історичний журнал. – 2009. – №3.
21. Беркгоф К. Антисемітизм в українських виданнях у Райхкомісаріаті «Україна» / К. Беркгоф // Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України. Вип. 31. – К., 2006.
22. Шаповал Ю. 22 июня 1941-го: героизм и реальность / Ю. Шаповал // День. – 2002. – 22 июня.
23. Цит. за: Шайкан В., Шайкан В. Идеологичні рудименти і український національно-визвольний рух / В. Шайкан, В. Шайкан // Друга світова війна і доля народів України. Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції м. Київ, 30-31 жовтня 2006 р. – К., 2007.

24. Гончаренко А. Случаи спасения евреев местными коллаборационистами на Украине / А. Гончаренко // Корни (Россия). – 2005. – №28.

25. Грицак Я. Українці в антиєврейських акціях / Я. Грицак // Грицак Я. Страсті за націоналізмом: Зб. ст. – К., 2004.

26. Подольский А. Проблема коллаборации на Украине в период Холокоста: некоторые аспекты исследования и историографии / А. Подольский // Друга світова війна і доля народів України. Матеріали 2-ї Всеукраїнської наукової конференції м. Київ, 30-31 жовтня 2006 р. – К., 2007.

27. Русский архив. Великая Отечественная. Ставка ВГК. Документы и материалы, 1941 год. – Т. 16. – М., 1996.

28. Альтман И.А. Холокост и еврейское сопротивление на оккупированной территории / И.А. Альтман. – М., 2002.

29. Державний архів Запорізької області (далі – ДАЗО). – Ф.1433. – Оп.3. – Спр.11.

30. ДАЗО. – Ф.1613. – Оп.2. – Спр.1.

31. ДАЗО. – Ф.1678. – Оп.1. – Спр.12.

32. ДАЗО. – Ф.1678. – Оп.1. – Спр.26.

33. ДАЗО. – Ф.1678. – Оп.1. – Спр.14.

Орлянский В.С. Некоторые особенности украинской коллаборации в годы Второй мировой войны

Анализируются параметры общепринятого понятия «коллаборация» для оккупированных территорий Советского союза и украинских в том числе.

Ключевые слова: коллаборационизм, оккупация, дезертирство.

Orlyansky, V.S. Some peculiarities of the Ukrainian collaboration in the years of the Second World War

The author tried to revise some parameters of generally accepted concept «collaboration» of occupied territories of Soviet Union and Ukrainian territories too.

Key words: collaboration, occupation, desertion.

УДК 94(479) [19/20]

Осмоловська О.Ю.

Історичний аналіз стану і перспектив розвитку держав Південного Кавказу (кінець ХХ –поч. ХХІ ст.).

В контексті історичного аналізу досліджуються стан і перспективи держав Південного Кавказу в умовах, що склалися у світі у кінці ХХ –поч. ХХІ століття – в умовах глобалізації, геополітичного протистояння головних центрів сили за переділ сфер впливу, за контроль над світовими ресурсами і стратегічно важливими територіями.

Ключові слова: Південний Кавказ, регіональне співробітництво, європейська інтеграція, зона інтересів, взаємини.

«Роздоріжжя світу» – це, мабуть, найбільш показовий образ, який характеризує сучасний Південний Кавказ, що сторіччями був в епіцентрі світової і європейської політики. Закавказзя здавна населяло безліч племен і народів. Регіон пережив вторгнення гунів і хазар, арабів і татаро-монголів, турків-сельджуків і Тимура, кримських ханів. Тут панувала Візантія, потім Туреччина й Іран. Майже безперервні феодальні війни, работоргівля, жорстокі набіги, що супроводжувалися руйнуванням господарства і загибеллю безлічі людей, – усе це невід'ємні складові історії Кавказу протягом багатьох століть.

Після розпаду СРСР на території Закавказзя утворилося три самостійних держави – Азербайджанська Республіка, Республіка Вірменія і Республіка Грузія. Незважаючи на географічне сусідство, у кожній з них своя історія, них відрізняє національна своєрідність, вони різні по природних багатствах і культурі, геополітичній орієнтації. До розпаду СРСР закавказькі республіки по економічному розвитку знаходилися на рівні середньо розвинених індустріально-аграрних країн. У пострадянській історії в них також багато спільного.

Південний Кавказ – регіон, у якому найбільше яскраво виявляються наслідки розпаду СРСР. І не менш яскраво – паростки нових економічних і соціальних відносин, заснованих на законах ринку і вільної конкуренції, процеси, зв'язані з перебудовою ідеологічних основ держав і формуванням цивільного суспільства.

А в ситуації, що склалася у світі до початку ХХІ століття – в умовах глобалізації, в умовах геополітичного протистояння головних центрів сили за переділ сфер впливу, за контроль над світовими ресурсами і стратегічно важливими територіями, – значимість Південного Кавказу надзвичайно зросла. Відповідно, зріс інтерес до оцінки нинішнього стану і перспектив розвитку країн, які розташовані у регіоні. Питання щодо проблем розвитку

Південного Кавказу розглядаються у роботах К.С. Гаджиева., А.Г. Дугина, Г.Кулиева, В.В. Дегоева та ін[1]. Дана стаття має на меті зробити аналіз тих процесів, що відбуваються сьогодні на Південному Кавказі і довкола нього. Ясне розуміння сучасних проблем цього регіону важливо ще і тому, що він є головним простором, де перетинаються життєво важливі інтереси Росії, Сполучених Штатів, підтримуваних своїми союзниками по Північноатлантичному альянсі і Євросоюзом. І, на жаль, тим простором, де перетинання цих інтересів не спонукає до взаємного пошуку компромісів і шляхів співробітництва, а виливається в усі більш гостре протиборство, у тому числі, як показали події весни-літа 2008 року, у протиборство військове, котре несе небезпеку загальному світові і першими, але не єдиними жертвами якого можуть стати країни регіону.

Південний Кавказ навіть на неспокійному пострадянському просторі виділяється своїм конфліктогенним потенціалом. Три з чотирьох самопроголошених республік, що з'явилися на пострадянському просторі послужили розпаду СРСР, є південно-кавказькими республіками. У ці конфлікти утягнені і від них страждають усі три держави Південного Кавказу, розв'язати їх не один рік безуспішно намагаються зацікавлені світові і регіональні держави, загальноєвропейські організації.

За роки незалежності ні однієї із закавказьких республік не вдалося уникнути тотального спаду виробництва, зубожіння і міграції населення, військово-політичних зіткнень як між самими республіками (Вірменія, Азербайджан), так і усередині кожної з них (Грузія, Азербайджан). Позначилися розрив колишніх економічних зв'язків, соціально-економічна і політична нестабільність, різке розшарування населення за рівнем і якістю життя, корумпованість і криміналізація суспільства. На сучасну геополітичну ситуацію в Кавказькому регіоні також активно впливають дві найбільших суміжних з ним держави – Іран і Туреччина. Суперництво між Росією, Туреччиною й Іраном за сфери впливу і контроль над експортними потоками енергії багато в чому визначає характер відносин на Кавказі.

Сьогодні держави Південного Кавказу також увійшли у вирішальний етап європейської інтеграції. Це впливає на напрямок оборонних реформ країн регіону й співзвучно принципам перебудови загальноєвропейської системи безпеки. Зокрема, і Вірменія, і Грузія, і Азербайджан втягнуті в міжнародні процеси стабілізації. Це сприяє створенню в цих країнах миротворчих сил і сил швидкого реагування відповідно до міжнародних норм. Однак тут є одна особливість: держави Південного Кавказу йдуть до загальноєвропейської інтеграції кожна окремо, відкидаючи внутрішню регіональну інтеграцію.

Актуальним також є визначення місця і ролі Кавказького регіону у світовому економічному співтоваристві. Дослідники по-різному трактують це питання, і чіткої, устояної думки в них поки не склалося. Встановити, які дійсні геоекономічні і геополітичні функції Кавказу, наскільки реалії відрізняються від висунутих наукових точок зору, – досить складна задача.

Геоекономічне і геополітичне значення того або іншого регіону характеризується довгостроковими економічними, господарськими, територіально-просторовими й іншими факторами, а також їхнім впливом на зовнішні зв'язки і міжнародні процеси. Як відмічалось, Кавказ завжди був зоною інтересів багатьох держав Європи й Азії, залишаючись вузлом

соціально-політичних і економічних протиріч. Нинішній стан світу ще більше збільшив число країн, схильних розглядати Кавказ як зону своїх інтересів, чому сприяє потреба високорозвинених держав в енергетичних і сировинних ресурсах, їхня зацікавленість у міжнародних проєктах, що передбачають видобуток і транспортування каспійських нафти і газу, прокладку комунікаційних ліній, будівництво інфраструктурних об'єктів і т.д.

Кавказький регіон дійсно багатий природними ресурсами, і не тільки енергетичними, але і покладами залізних, мідних, хромових руд. Каспійське море містить 90% світових запасів осетрових, що приносить істотний дохід країнам (у тому числі й Азербайджану), які мають до них доступ. Крім іншого, у регіону є всі шанси стати найважливішим вузлом транспортних систем по лініях Південь–Північ і Схід–Захід, транспортно-комунікаційним коридором, що з'єднує Європу з Азією. Нафта Каспію і шляхи її транспортування є об'єктом не тільки конкуренції компаній, але і політичного суперництва великих держав. Тут перетинаються і переплітаються як регіональні (Росія, Туреччина й Іран), так і глобальні (США, країни ЄС, АТР) інтереси. Тому цей регіон у даний час перебуває в зоні особливої уваги «світового уряду» [1]. Кожний із суб'єктів останнього має тут свої «сфери притягання» і по-своєму представляє цілісність Кавказу, впливаючи тим самим, за допомогою своїх фінансово-владних важелів, на процес інтеграції кавказьких державних утворень і темпи їхнього розвитку.

Значення Кавказу як цілісного соціально-економічного об'єкта, по оцінці З.Бжезинського, неухильно зростає. При цьому він особливо підкреслює перспективну роль усього Кавказького регіону як, по-перше, джерела масштабних, але поки ще не розроблених запасів природних ресурсів – насамперед газу та нафти – і, по-друге, перехрестя євразійських транспортних шляхів. Разом з тим указується на діючі і потенційні джерела нестабільності регіону[2].

Разом із тим співвідношення сил між суб'єктами «світового уряду» – Євразійськими і Євроатлантичними державами – періодично змінюється. Це, у свою чергу, щораз приводить до трансформації цілісності регіону, міждержавних відносин суб'єктів Кавказу, а також темпів і форм їхнього руху.

Поряд із цим варто визнати, що серед усіх регіональних економічних союзів найбільш важливим й ефективним у плані гармонічного розвитку суб'єктів Південного Кавказу був би їхній союз один з одним. Він дозволив би спільно й комплексно вирішувати весь спектр загально-кавказьких проблем економічного, соціального й екологічного характеру.

Важливість Південно-кавказького регіону для ЄС відображається в Резолюції Європарламенту від 26 лютого 2004 р. «Політика ЄС щодо Південного Кавказу», у якій визначаються напрямки співробітництва ЄС із країнами Південного Кавказу. Відповідно до Європейської стратегії безпеки (2003 р.), Південний Кавказ визначається як регіон посиленого інтересу ЄС. З боку ЄС робиться головний акцент на співробітництві у сфері енергетики й у сприянні врегулюванню конфліктів. У Концепції стратегічного розвитку сусідства (2004 р.) робиться наголос на великій зацікавленості ЄС у стабільності й розвитку Південного Кавказу. Але до 2005 р. ЄС не мав чіткої позиції щодо врегулювання кавказьких конфліктів, обмежуючись заявами про необхідність рішення всіх питань

винятково мирним шляхом. І тільки вже при сучасних умовах у новій політиці Євросоюзу щодо кавказького регіону окремим напрямком визначене сприяння врегулюванню «заморожених конфліктів».

У лютому 2007 р. у Брюсселю з метою вироблення майбутнього бачення регіону і його європейського виміру була створена Кавказько-каспійська комісія Євросоюзу. До її складу входять політичні й суспільні діячі з Росії, США, Великобританії, Німеччини, Вірменії, Литви, України, Словенії, Туреччини, Азербайджану, Грузії, Ірану й інших країн. У сферу пріоритетних питань комісії входять врегулювання конфліктів, демократія, енергетична безпека, регіональне співробітництво [3].

Незважаючи на інтереси ЄС на південному Кавказі, сьогодні головною діючою особою в регіоні бажають бути США. Вони намагаються сформувати систему відносин, що відповідає стратегічним інтересам Вашингтона. Американський сенатор Сем Браунбек заявив: «США мають колосальні інтереси в Каспійському басейні, у країнах Центральної Азії і Південного Кавказу, що його оточують. Це – зона життєвої політичної, економічної і соціальної важливості Сполучених Штатів» [4, с. 149]. Об'єктами «гри» для США у регіоні є колишні радянські республіки Кавказу, що розраховують затвердитися в якості повноправних незалежних держав. Також у «гру» втягнуті дві великі регіональні держави – Іран і Туреччина. Обидві країни прагнуть до регіонального лідерства на Близькому і Середньому Сході, використовуючи різні варіанти мусульманства. Навіть відносини між двома цими країнами уже формують одне зі складних протиріч у регіоні. Ще у лютому 1992 р. прем'єр-міністр Туреччини Демирель виступив із програмною промовою, у якій проголосив, що в результаті розпаду Радянського Союзу відкрилися блискучі перспективи для створення «гігантського тюркського світу, що простирається від Адріатики до колишньої Великої китайської стіни» [5]. Використовуючи зацікавленість країн Закавказзя до іноземних інвестицій, США хочуть включити них у свою систему безпеки, звівши тим самим внівець вплив Росії в цьому регіоні. Отримавши під контроль зону Південного Кавказу, Сполучені Штати одержать, у тому числі можливість і контролювати країни Центральної Азії, і більш ефективно протистояти впливові Іраку й Ірану.

Південний Кавказ є безсумнівно полем перетинання інтересів Росії і США, причому як би надовго. У будь-якій складній ситуації, що виникає на Південному Кавказі, цим країнам доводиться домовлятися один з одним і шукати нову точку рівноваги. Класично це виявилось в серпні минулого року, коли Росія спробувала довести, хто хазяїн на Південному Кавказі. А США у відповідь уперше розмістили свої військові судна в безпосередній близькості від кордонів з Росією, мотивуючи це захистом Грузії.

В Азербайджані російсько-американські відносини на Південному Кавказі розглядаються як би через призму карабаського врегулювання [6].

Ще одним дуже складним моментом у ситуації в регіоні є взаємини між Туреччиною і Вірменією. Сьогодні нормалізація відносин вигідна і Туреччині і Вірменії. Для Вірменії поновлення відносин з Туреччиною життєво важливо економічно. Крім того, для Вірменії відкривається дорога в Європу. Правда, щоб домогтися такої нормалізації вірменській і турецькій владі приходится йти на відомі ризики. Причому це стосується не тільки карабаського врегулювання, але і такого тонкого питання, як історія з геноцидом 1915 року. Фактично вже довгий час обіграється тема

«турецьких вибачень за геноцид» в обмін на «відмовлення» Вірменії від постійного політичного мусулювання цієї теми.

У вересні 2009 р. у швейцарському Цюриху відбулася епохальна подія: Єреван і Анкара після сторіч непримиренної ворожнечі домовилися жити дружно. Глави МЗС Вірменії і Туреччини Едвард Налбандян і Ахмет Давутоглу підписали два протоколи: «Про встановлення дипвідносин» і «Про розвиток двосторонніх відносин». Під час підписання даного документа були присутні: міністр закордонних справ Росії Сергій Лаврів, держсекретар США Хіллари Клінтон і члени керівництва Євросоюзу, що були спеціально запрошені на цю церемонію.

Однак цей прорив у відносинах може закінчитися їх новим і швидким розривом. Протоколи, що передбачають відкриття кордону (заблокованого турками в 1993 році після конфлікту в Карабасі), обмін посольствами, налагодження торгово-економічних зв'язків, наберуть сили лише з моменту їхнього затвердження парламентами двох країн. Але багато експертів побоюються, що й у Єревані, і в Анкарі депутати це голосування провалять.

У Вірменії величезна частина суспільства виступає проти замирення з Туреччиною. Там незадоволені, зокрема, пунктом про визнання кордонів (багато історичних вірменських територій знаходяться зараз під турецькою юрисдикцією). У Туреччині ж радикали вважають підписання протоколів «зрадництвом Азербайджану» (до речі, Баку висловив різке невдоволення цими документами), а також «капітуляцією» перед вимогами визнати геноцид вірменів.

Ще одним немаловажним аспектом, що хвилює всіх гравців навколо Південного Кавказу є те, що даний регіон є перехрестям, транзитною зоною для чеченського, арабо-ізраїльського, іракського та афганського вогнищ тероризму. Тут, в умовах слабкості державних структур, недосконалості механізмів боротьби з тероризмом, наявності міжнаціональних конфліктів, створюються можливості встановлення і діяльності терористичної мережі.

Якщо розглянути регіон Південного Кавказу в сфері інтересів української зовнішньої політики, то слід відзначити, що геополітично і стратегічно Південний Кавказ представляє для України важливий регіон, у якому фактори історичних і культурних зв'язків відкривають реальну можливість для реалізації активної зовнішньої політики України. По суті, Південний Кавказ може стати показовою ареною для втілення в життя зовнішньополітичних проєктів і ініціатив нашої держави. Зовнішньополітичні інтереси країн Південного Кавказу і України збігаються в таких питаннях як європейська і євроатлантична інтеграція, взаємна допомога у відстоюванні інтересів перед Москвою, співробітництво в енергетичній сфері. Але, на жаль, зараз у Києва немає діючого інструментарію просування власних інтересів на Південному Кавказі.

Для України і надалі необхідно бути задіяним у конструюванні системи міжнародної і регіональної безпеки на Південному Кавказі з огляду на енергетичну складову і привабливість даного регіону.

Список використаних джерел

1. Див.: Гаджиев К.С. Геополитика Кавказа. М., 2001; Дугин А.Г. «Кавказский вызов». Основы геополитики. Геополитическое будущее России. Мысли о странстве. М.: АРКТОГЕЯ, 2000; Дегоев В.В. Большая игра на Кавказе: история

и современность. М., 2001; Кулиев Г. Геополитические коллизии Кавказа // Центральная Азия и Кавказ, 1999, № 4. С. 23–29.

2. Чернявский С. Кавказская стратегия Вашингтона // Международная жизнь, 1999, № 1;

3. Кулик В. Конфликтогенный потенциал Южного Кавказа как системный вызов национальной безопасности Украины; <http://www.eurasianhome.org/>

4. Sam Brownback U.S. Economic and Strategic Interests in the Caspian Sea Region: Policies and Implications. CASPIAN CROS-SROADS MAGAZINE. Volume 3, Issue №2, Fall 1997 // Арин О.А. Россия на обочине мира. – М., 1999.

5. Илюхин В.И. Угроза безопасности нарастает // Независимая газета. 24.11.1999.

6. Россия и Закавказье: поиски новой модели общения и развития в изменившемся мире. М., 1999.

Осмоловская Е.Ю. Исторический анализ состояния и перспектив развития государств Южного Кавказа (кон. XX – нач. XXI ст.)

В контексте исторического анализа исследуются положение и перспективы государств Южного Кавказа в условиях, сложившихся в мире в конце XX - начале XXI века – в условиях глобализации, геополитического противостояния главных центров силы за передел сфер влияния, за контроль над мировыми ресурсами и стратегически важными территориями.

Ключевые слова: Южный Кавказ, региональное сотрудничество, европейская интеграция, зона интересов, отношения.

Osmolovska, O.Y. Historical analysis of South Caucasus countries' state and prospect of development (the end of XX – the beginning of XXI century)

In terms of historical analysis the present state and prospect of South Caucasus countries are examined under conditions existing in the world from the end of XX – till the beginning of XXI century – under conditions of globalization, geopolitical resistance of the main power centers for redistribution of fields of influence, for the control of the world resources and strategically important territories.

Key words: South Caucasus, regional partnership, European integration, region of interest, relations

УДК 94(477)

Лісовська О.В.

Матеріально-технічне забезпечення процесу хімізації сільського господарства Української РСР в 60-80-ті роки XX ст.

Надано комплексну і реальну оцінку спробам радянського керівництва сприяти інтенсифікації аграрного сектору завдяки хімізації українських земель. Показано стан матеріально-технічної бази процесу хімізації в 60-80-ті роки XX ст.

Ключові слова: аграрна політика, сільське господарство, хімізація, матеріально-технічна база.

В сучасних умовах, коли здійснюються реформи в сільському господарстві країни, виникла потреба в створенні справді достовірної історичної панорами розвитку історичної аграрної науки. Вивчення і аналіз досвіду минулого може значно полегшити вирішення багатьох питань сьогодення, в тому числі проблем, пов'язаних із матеріально-технічним забезпеченням села.

Нинішня система господарювання на землі є недосконалою, історично зміненою. Ця обставина прямо зобов'язує історичну науку приділяти значно більше уваги вивченню особливостей функціонування виробничих сил вітчизняного сільського господарства. Виходячи з цього, дослідження розвитку матеріально-технічної бази села, всебічна об'єктивна оцінка його наслідків – важливе завдання сучасних дослідників.

Питання здійснення хімізації сільського господарства Української РСР завжди привертало увагу дослідників. Навіть в добу незалежності нашої держави з'явилося ряд праць, присвячених цій тематиці [1]. Але на жаль питання становища матеріально-технічного забезпечення процесу хімізації в усіх дослідженнях аграрної історії розглядались досить поверхово, в контексті загального висвітлення проблеми. Тому, автор статті, ставить за мету на основі виявленого комплексу джерел, досягнень історіографії дослідити становище матеріально-технічної бази процесу хімізації аграрного сектору в 60-80-ті роки XX ст.

Ще на початку 1960-х років керівництво УРСР хімізацію розглядало як панацею, яка швидко забезпечить значне підвищення врожайності в рільництві і технологічно суттєво спростить сам процес виробництва в землеробстві. «Сільгоспхімія», маючи широкі виробничі функції, на практиці зводила їх до продажу та доставки добрив господарствам. У період, що досліджується, розповсюдженим було неправильне застосування цін, завищення розцінок на хімічну продукцію.

Завдання, спрямовані на забезпечення колгоспів і радгоспів спецтехнікою, приміщеннями для зберігання хімпрепаратів, із року в рік не виконувалися. Низькою залишалася якість цілого ряду добрив, які вироблялися. Сільськогосподарське виробництво не могло домогтися внесення їх у такій кількості, щоб досягти оптимальних умов нарощення врожайності зернових та технічних культур. Часто, через відсутність виробничих приміщень та резервуарів, міңдобрива зберігалися просто неба. Не вистачало технічних засобів для їх пропорційного внесення, а наявна техніка і механізми були недосконалими, умови роботи на них не відповідали санітарним нормам. При внесенні міңдобрив застосовувалась авіація, що зумовлювало попадання їх у водойми, часто – зі шкодою здоров'ю людей.

Щороку зростало виробництво мінеральних добрив та інших хімічних речовин, однак їх структура залишалася не збалансованою, особливо не вистачало фосфорних добрив. Через брак гербіцидів господарства не могли вести ефективну боротьбу з бур'янами та шкідниками. У 1965–1967 рр. хімічний обробіток бур'янів було проведено лише на 15,4–31 % площ. Не приділялося належної уваги нагромадженню і внесенню в ґрунт органічних добрив, недостатньо використовувався торф, запаси в Україні якого були величезними. Мало виготовлялося компостів, а державна лінія на організацію в кожному господарстві фабрики залишалася на рівні лозунгів. При цьому велика кількість добрив експортувалась у тодішні соціалістичні країни.

Обсяги виробництва міңдобрив зростали значно швидше врожайності сільськогосподарських культур. Лише у 1966 р. сільському господарстві УРСР було поставлено 5,4 млн. т. міңдобрив, в 1974 р. – 13,8 млн. т., в 1980 р. – 16 млн. т. [2,арк.2].

На початку 60-х років внесення мінеральних добрив на гектар ріллі становило всього 4 кг діючої речовини. На середину 1980-х років цей показник становив уже 205 кг. Проте внесення їх завжди залишалось украй нерівномірним, пріоритетне значення надавалось озимій пшениці та кукурудзі на зерно. До кінця 11-ї п'ятирічки планувалось довести виробництво органічних добрив до 300 млн. т., або по 9,3 т. на 1 га орної землі [3,арк.2].

Незважаючи на величезні капіталовкладення в розвиток хімічної промисловості і значні обсяги поставок їх на село, використання їх загалом носило безсистемний характер. Часто добрива постачалися господарствам не вчасно та не в достатній кількості. Так, у 1967 р. Рада Міністрів УРСР подала заявку про необхідність використання міңдобрив, виробленими підприємствами республіки понад план. Промисловість УРСР у 1967 р. виробила понад план 263,6 тис. т. міңдобрив. Проте Союзглахім видав наряд на додаткову поставку республіці замість 263,6 тис. т. лише 138,9 тис. т. [4,арк.4].

Траплялися випадки з поставкою міңдобрив у недостатній кількості навіть для тих господарств, які зазнали стихійних лих і де були пошкоджені посіви. У 1980 р. в семи областях УРСР загинуло 300 тис. і було пошкоджено 1370 тис. га сільгоспкультур. При потребі 300 тис. т. добрив для їх порятунку було виділено лише 62,6 тис. т. [5,арк.96].

Справжнім лихом була нестача складів. У грудні 1965 р. Міністерством УРСР у колгоспах Полтавської, Київської, Вінницької, Хмельницької і Чернігівської областей була проведена перевірка стану заводу і збері-

гання мінеральних добрив і засобів захисту рослин. Під час перевірки було виявлено, що в деяких господарствах міңдобрива знаходяться під відкритим небом, у багатьох приміщеннях несправні покрівлі, незадовільно проводиться облік добрив. Не виконуються плани з будівництва пристанційних складських приміщень для добрив, особливо в Полтавській області. Добрива, які прибувають на залізничні станції, розвантажуються на відкриті непідготовлені площадки. У Вінницькій області не вистачало місткостей для зберігання аміачної води, рідкі азотні добрива зберігаються в герметично не закритих місткостях [6,арк.2-5].

На багатьох станціях Херсонської, Миколаївської, Одеської, Кіровоградської областей вивантаження міңдобрив проводилося на розвантажувальних площадках та складах загального призначення. У 1971 р. органи МВС України провели перевірку 850 залізничних станцій і виявили, що в кожній з них міңдобрива розвантажувалися на відкриті необладнані майданчики, допускалося їх змішування [7,арк.93].

У 1971–1972 рр. в УРСР було введено в дію складів місткістю 32 тис. т. при плані 33 тис. тонн. На 1973 р. заплановано було ввести в дію 27 тис. т. місткостей замість 50 тис. т., передбачених п'ятирічним планом. Це пояснювалось зменшенням передбачених п'ятирічним планом капіталовкладень на 17 млн. крб. Забезпеченість складських приміщень у 1973 р. становила 51,4 % від потреби [8,арк.68,75]. У 1976–1979 рр. плани з будівництва складів усе ще не виконувалися.

Головним недоліком господарських пунктів хімізації була традиційна багатоперевалочна технологія використання добрив, при якій втрати на перевантажуючих операціях приблизно становили 10 і більше відсотків.

У самих господарствах теж непродуктивно функціонувала система застосування добрив. Значна їх кількість вносила поверхневим способом. Темпи будівництва спеціальних складів залишалися низькими. Стрімке нарощення поставок міңдобрив розпочалось із 1966 р. Через 10 років господарствам не вистачало 31 % необхідних приміщень. Навіть у 1980 р. потреба в складських приміщеннях для зберігання міңдобрив була ще значною. Наявні ж склади використовувалися не за призначенням. Уже на початку 1980-х років 27 % складів «Укрсільгоспхімії» не відповідали санітарно-технічним вимогам [9,арк.113]. Відсутність у господарствах належно обладнаних механізованих сховищ не дозволяла розумно програмувати систему агротехнічних заходів.

Незадовільним був стан зберігання, видачі і використання ядохімікатів майже у всіх областях Української РСР. Так, склади Вінницької області не відповідали санітарним правилам, не були паспортизовані, фактично вони використовувалися не законно. Із 17 складів, побудованих в колгоспах Калінівського району, лише 4 знаходились за 200 метрів від виробничих приміщень і житлових будинків. В колгоспі ім. Леніна с. Нова Гребля – ця відстань дорівнювала 10 метрів. Із 43 складів Крижопільського району 17 було розміщено в непристосованих приміщеннях [10,арк.50,54].

Технічні засоби внесення добрив не відповідали вимогам. Добрива розкидалися примітивними роторними машинами нерівномірно. Колгоспам майже не постачалася спеціальна автомобільна техніка та належна тара для перевезення рідких добрив, машин, пристосованих для їх внесення. Для перевезення добрив колгоспи використовували переважно звичайні вантажівки, що завдавало шкоди вантажам. У 1970 р. господарства були

забезпечені спецтранспортом для перевезення і внесення добрив лише на 25–30 %.

На початку 80-х років їх потреби в техніці для внесення твердих мінодобрив задовольнялися не більш ніж на 42–47 %, а в засобах захисту рослин – на 28 %. До того ж наявний парк складався з малопродуктивної техніки застарілих конструкцій. Комплекс машин для внесення добрив мав низьку технічну надійність та малий термін служби. На 1973 р. господарства мали лише 30 тис. причепних розкидачів добрив при потребі 47 тис. Не було достатньої кількості оприскувачів ОП-450, ОМБ-400.

Хоча в УРСР існувало ряд машин, які відповідали світовим аналогам. Це штанговий агрегат для рівномірного внесення вапна, причепні малооб'ємні оприскувачі, завантажувачі вертольотів і літаків [11, арк.9].

Досить часто колгоспи не могли робити закупок зарубіжної техніки і механізмів навіть тоді, коли для цього в них були можливості. Це було спричинене монопольним тиском об'єднань «Сільгоспхімії».

Відсутність вітчизняної сільгосптехніки належної якості та асортименту, низька її продуктивність суттєво позначалися на технологіях внесення мінодобрив у ґрунт, що завдавало господарствам значних матеріально-фінансових збитків.

Запорукою успіху в «битві за урожай» у звичній традиції мислення радянського керівництва було максимальне насичення сільського господарства технікою. Однак досягти необхідного рівня якості й ефективності техніки для хімізації сільського господарства не вдалося, адже підприємства сільськогосподарського машинобудування, спрямовуючи зусилля найбільш кваліфікованих конструкторів та найякісніші матеріали для потреб військово-промислового комплексу, не дбали про збут сільськогосподарської техніки навіть найгіршої якості. За них це успішно робила держава за допомогою адміністративних важелів. У гонитві за кількісними показниками випуску сільськогосподарської техніки машинобудівні підприємства все більше віддаляли власні інтереси від потреб сільського господарства, часто просто ігноруючи його технологічні вимоги.

Список використаних джерел

1. Падалка С.С. Сільське господарство України в другій половині 60-х рр. ХХ ст. – К., 1995. – 233 с.; Падалка С.С. Українське село в контексті політики тоталітарної держави (60-80-ті роки ХХ ст.). – К., 2003. – 160 с.; Рибак І.В., Завальнюк О.М. Новітня аграрна історія України.- Кам'янець-Подільський: Абетка Нова, 2004.- 288 с.; Історія українського селянства: Нариси в 2т. / В.А.Смолій (відп. ред.); НАН України. Інститут історії України. – К.: Наукова думка, 2006. Т.2. / О.В.Андрощук, В.К.Баран, О.М. Веселова та ін., – 2006. – 652 с.: іл.
2. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 27. – Оп. 22. – Спр. 1887.
3. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 14. – Спр. 4229.
4. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 80. – Спр. 1313.
5. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 22. – Спр. 1494.
6. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 22. – Спр. 4928.
7. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 13. – Спр. 7754.
8. ЦДАВО України. – Ф. 27. – Оп. 24. – Спр. 243.
9. Державний архів Вінницької області (далі – ДАВО). – Ф. 136. – Оп. 55. – Спр. 224.

10. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 14. – Спр. 8007.

11. ДАВО. – Ф. 136. – Оп. 57. – Спр. 138.

Лисовская О.В. Материально-техническое обеспечение процесса химизации сельского хозяйства Украинской ССР в 60-80-е годы XX ст.

Дается комплексная и реальная оценка попыток советского руководства содействовать интенсификации аграрного сектора за счет химизации украинских земель. Показано уровень материально-технической базы процесса химизации в 60-80-е годы XX ст.

Ключевые слова: аграрная политика, сельское хозяйство, химизация, материально-техническая база.

Lisovska, O.V. Logistical support of the process of chemistrisation of Ukrainian agriculture in the USSR in 60-80 years of XX century

A complex and actual assessment of the attempts made by the Soviet leadership to promote intensification of the agrarian sector at the expense of chemistrisation of the Ukrainian lands. The state of material and technical base of chemistrisation in 60-80 years of XX century is shown.

Key words: agriculture, agrarian policy, chemistrisation the material and technical basis.

Політична мета Президента України В.Ющенка: збереження села і селянства

Проаналізовано зміст та наслідки реалізації політичної мети – збереження села і селянства – Президентом України В. Ющенком.

Ключові слова: аграрний сектор, українське село, соціально – економічний розвиток села, соціально – побутова сфера, підприємництво, Президент України.

Кінець 1990-х – початок 2000-х рр. політологи назвали епохою Л.Кучми, коли пріоритет державної політики був спрямований на формування шляхом первісного нагромадження капіталу суспільного прошарку – власників, суттєвої деформації зазнала система суспільних цінностей, знецінювалось головне – людське життя. Нормою суспільного буття ставала аморальність, культ сили, жадібність, байдужість тощо. Цілі прошарки суспільства, в тому числі і селянство, опинилися на межі, за якою –небуття. Помаранчева команда на чолі з В.Ющенком, що заступила до керма держави, усвідомлювала цю винятково важливу проблему загальнонаціонального масштабу, хоча і значно запізнювалася з пошуком відповіді на те, як її розв'язувати. Президент України В.Ющенко оголосив 2005 р. «роком села», однак ці пропозиції не були реалізовані. Наступний 2006 р. оголошувався таким же. Ці ініціативи головним чином були зведені лише до виділення з Держбюджету додаткових сум підтримки окремих програм. Практично не йшлося про характер цих заходів.

Свідченням гуманістичних намірів глави держави може бути повідомлення, що пройшло в 2006 р. у ЗМІ, про розпорядження Президента України щодо підготовки Указу під сумно-обнадійливою назвою «Про збереження селянства». Такий крок став лише черговим добрим наміром, що не здійснився, водночас суспільство одержало сигнал про неофіційне визнання владою необхідності зміни державної політики у цій царині.

Деякі проблеми українського села і селянства за доби президентства В. Ющенка вивчали Падалко С., Юрчишин В., Шкурка М., Онищенко О., Барановський М. Особливості розвитку малого бізнесу, ринку робочої сили, впливу управлінських структур на проведення реформ на селі цієї доби досліджували Галанець В., Романова Л., Шпикуляк О., Шульський М.

В умовах глибинної загальної соціально-економічної кризи лише великі села, де зберігалось аграрне виробництво, мали змогу підтримувати свою життєдіяльність. Малі ж села невпинно соціально-економічно занепадали і продовжували взагалі зникати. У політичних програмах, рішеннях органів влади, рекомендаціях учених неодноразово порушувалась проблема необхідності відродження слобідок, хуторів як засобу

демографічного оздоровлення сільської території. Водночас, село як форма територіальної організації, продовжувало розглядатись у звуженому розумінні, поза контекстом єдиного цілого – сільської території. Взагалі, на відміну від країн Євросоюзу, в Україні не було сформульованої концепції розвитку сільських територій як історично сформованої мережі. Соціально-економічний розвиток сіл традиційно мав епізодичний характер, оскільки залежав від матеріально-фінансового потенціалу сільськогосподарських підприємств. На селі склалось свого роду протиріччя: неспроможність більшості сіл надати селянам необхідного асортименту соціальних послуг, що стримувала розвиток аграрного виробництва. Більшість сільських мешканців змушена одержувати соціально-побутові послуги за межами сіл, витратити для цього чимало робочого часу та додаткових коштів.

Значна частина сіл України потрапила до розряду депресивних територій. Узагальнюючим і синтезуючим показником цього явища стали високі темпи зниження чисельності сільського населення (депопуляція). За розробленими українськими вченими критеріями до таких сіл відносились ті, що мали більше половини пенсіонерів. Крім того, вони поділились на вимираючі, де пенсіонерів більше 65%, немає дітей до 16 років; та занепадаючі, де пенсіонерів мало бути до 65% і є діти до 16 років. Найбільше депресивних сіл на Чернігівщині (56%). У Семенівському і Ічнянському районах питома вага таких сіл досягла відповідно 92,4 і 95,8%. У вимираючих селах доля пенсіонерів досягла 90% [1,с.126].

У 1990-2000-і роки до проблеми соціально-економічного розвитку села на рівні держави ставлення було байдужим. Щороку з карти України зникали десятки сіл, перспективи українських сіл ставали все складнішими. Повністю була порушена система територіального прогнозування розвитку сіл, їх забудови [2,с.138].

За офіційними даними в Україні у 2005 р. було 271 безлюдне село [3,с.7]. Відмирання сіл мало не лише загрозливе значення, а й принизливе для країни – появу в ній цвинтарів сіл.

Протягом 1989-1998 рр. в Україні було взято на облік 68 сіл, з'явилися новоутворені села. У 1993 р. у Бахчисарайському районі АРК у зв'язку з поверненням раніше депортованих кримських татар з'явилося село Ходжа Сала, у 1995 р. у Сімферопольському районі взято на облік село Айвакан. Внаслідок переселення сільських мешканців із територій, уражених радіонуклідами через катастрофу на ЧАЕС, у 1998 р. в Красилівському районі Хмельницької області з'явилося село Юзіно, в Андрушівському районі Житомирщини – с.Новоівницьке, Лугинському – с.Станційне [4,с.86].

Найменше процес знелюднення зачепив села Закарпатської (-0,1), Рівненської, Чернівецької (-3,2), Івано-Франківської (-4,0) областей [5,с.361,366,367].

Наприкінці 1990-х років зберігалась тенденція до розукрупнення сіл. Це, з одного боку, було позитивним явищем, оскільки відкривались додаткові можливості для концентрації уваги сільськими радами на соціально-економічне облаштування територій. З іншого боку, створення нових адміністративно-територіальних одиниць супроводжувалось розширенням і управлінського апарату. В 2004 р. на сільраду припадало 2,78 сіл і 1485 осіб сільського населення. Протягом 2000-2004 рр. чисельність сільрад зросла на 0,18% і досягла 10281, а їх працівників на 61% [6,с.136].

Внаслідок розукрупнення з'явилося все більше сіл із числом мешканців до 50 осіб. Таких населених пунктів було 12,9% від загальної кількості.

У деяких регіонах їх було більше, зокрема в Сумській області – 30,5%, Чернігівській – 23,9%, Харківській – 23,4%, Кіровоградській – 20,2%. Протягом 1991-2000 рр. чисельність сіл із населенням понад 500 осіб скоротилась на 6,7% [7, с. 484].

У вересні 2005 р. було ухвалено Закон України «Про стимулювання розвитку регіонів», за яким депресивні сільські території мали визначатися на місцевому рівні. Вводились критерії для надання такого статусу: наявність найбільшої частки зайнятих у сільському господарстві, найменші – щільність і природний приріст, рівень виробництва на душу населення та розмір зарплати. Водночас, застосування його було проблематичним, оскільки райони України мали різний соціально-економічний потенціал, а отже, мала місце проблема зарахування до депресивного села і не найбільш проблемного. Отже, потрібні окремі методичні розробки з означенням відповідних критеріїв.

Соціально-економічний розвиток сіл регламентувався Законом «Про місцеве самоврядування в Україні», указами Президента України: «Про основні засади розвитку соціальної сфери села», «Про першочергові заходи щодо підтримки розвитку соціальної сфери села», постанови Верховної Ради України «Про концепцію сталого розвитку населених пунктів».

Світовий досвід свідчив, що ефективно управління сільськими територіями може відбуватися лише на основі професіоналізму, корпоративності та використання рис менеджменту [8, с. 13].

Практика формування складу сільських рад у цілому дозволяла депутатам налагоджувати контакт із громадянами і виникати в проблеми села. У 2004 р. на Чернігівщині у середньому на одну сільську раду обирали 15 депутатів, тоді як у селищах і містах ця цифра перевищувала 600-700. Відповідно один обранець зосереджувався на співпраці з 60 односельцями, тоді як його колега в місті на 653 особи [9, с. 140].

На селі склалась справді парадоксальна ситуація, коли за умов тотального безробіття, адміністративна робота ставала свого роду «палочкою-виручалочкою». До неї прагнули, оскільки вона гарантувала хоч який заробіток, «живу копійчину». Внаслідок, наприкінці 1990-2000-і років на селі спостерігалось зростання темпів зайняття посад керівників і фахівців сільрад порівняно з містом. Разом із тим робота сільрад не поліпшувалась. Складалось так, що 3,5 ставки фахівця розділялись на 10 осіб і більше. В середньому управлінець на селі одержував зарплату у розмірі 428,8 грн. [10, с. 8].

В. Юрчишин визначальними структуроутворюючими елементами сільських територій вважав: сільську громаду; село як своєрідну «столицю», а також сільськогосподарські та інші угіддя поза межами села з розташованими на них виробничо-господарськими будівлями, спорудами та іншою виробничою базою; органи місцевого самоврядування.

Сільські ж побутові підприємства не одержували від цього жодної копійки [11, с. 133]. В Угорщині, навпаки, місцеві сільгосппідприємства мали лише 25% прибутків від суто аграрної діяльності [12, с. 142].

Доходи сільських рад становили 2-3% доходу держбюджету притому, що в селах мешкало 33% населення країни [13, с. 110]. До їх бюджету надходило 22,5-25% прибуткового податку робітників, службовців, працівників соціальної сфери, що мешкали на селі. У 2003 р. лише чотири районні бюджети із 490 були самодостатні [1, с. 128]. Надходжень сільрад вистачало лише на часткове поточне утримання установ соціальної інфраструктури та на окремі соціальні видатки. Освітні, лікарняні установи фінансувалися через субвенції з центрального бюджету. Таким чином, склалась парадок-

сальна ситуація, коли кошти спочатку вилучалися із села, а потім через центральні органи частково поверталися назад.

Указом Президента України від 20 грудня 2000 р. схвалено «Основні заходи розвитку соціальної сфери села», яким передбачалося, що фінансування і розвитку соціальної інфраструктури мало забезпечуватись спільними зусиллями держави, суб'єктів господарювання та населення.

В умовах кризи особливо відчутно на господарську ситуацію впливали соціальні чинники. В Україні на поч. 2000-х років у 12% сіл, що відповідали статусу упорядкованих, вироблялося понад 40% товарної продукції.

Більшість виробників в Україні, на жаль, орієнтувались не на справи забезпечення продовольчого достатку громадян, а на одержання лише матеріальної вигоди [14, с. 74].

Рівень підприємницької орієнтації громадян на селі був значно нижчим, ніж у місті. За даними соціологічного моніторингу «Людина і ринок», в українському суспільстві лише 19% респондентів виявили готовність і бажання займатися підприємницькою діяльністю [15, с. 127]. Більшість сільського населення мало орієнтувалось на підприємницький вид діяльності. З опитаних респондентів (2001 р.) у селах Івано-Франківщини 53% сказали, що не бажали змінювати свою роботу, хотіли б далі працювати за наймом, вести особисте господарство. Лише 11% мріяли про власний бізнес, хотіли займатись паралельно наймом і підприємництвом. Близько 18% висловили бажання мати власну справу [16, с. 98].

У розвинутих суспільствах, демократичних політичних інститутах, сільське господарство передусім асоціювалось із добробутом, продовольчою безпекою, соціальним комфортом. ФАО ООН ще в 1960-і роки визнала, що добробут нації оцінюється за рівнем забезпеченості населення продуктами харчування [17, с. 8]. На селі виявилось небагато сильних, умілих, ініціативних особистостей, які здатні були займатись підприємництвом. Психологи, економісти переконують, що для підприємливої особи властиві такі риси, як особливий погляд на речі, воля, передчуття, здатність ризикувати, виділити нове й реально його здійснювати, здатність іти вперед поодино, діяти в умовах невизначеності, терпіти невдачу, приборкувати страх перед невизначеністю, вміння впливати на людей, бути впливовим [18, с. 77].

У реальному житті не кожен може бути підприємцем. Відомо, що 1% людей обдаровані винятковою творчою здатністю до цієї діяльності, 10% – високою і 60% – помірною здатністю, решта таких рис не мали. Наприкінці 1990-х років у сільському господарстві України понад 20% керівників господарств, понад третину фахівців та близько половини керівників середньої ланки не мали достатніх підприємницьких здібностей [18, с. 77].

Закон України «Про підприємництво» визначав його як самостійну ініціативу, спрямовану на виробництво продукції, виконання робіт, надання послуг та заняття торгівлею з метою одержання прибутку. Вчені Інституту аграрної економіки розглядали його системою відносин між суб'єктами господарювання з приводу особливого типу діяльності щодо задоволення суспільних потреб шляхом здійснення новаторської функції, стратегічно зорієнтованої на успіх [19, с. 30].

За результатом проведеного Центром соціальних і маркетингових досліджень «Соціс» у 2000 р. 48% сільських респондентів не підтримували курс реформ. За даними дослідження, проведеного 2005 р. Українським інститутом соціальних досліджень, 2/3 селян позитивно поставились до норми Закону України «Про особисте селянське господарство», згідно з якою діяльність, пов'язана з веденням ОСГ, не належить до підприєм-

ництва. У разі, якщо для реалізації своєї продукції ОСГ необхідно буде реєструвати як суб'єкт підприємницької діяльності, 41% їх власників заявили, що шукатимуть канали реалізації, що не вимагатимуть відповідних документів, 41% – скоротять виробництво до потреб родини[20,с.59].

Державою на селі не було створено передумов для розвитку підприємництва. Вважалось, що вирощувати і реалізовувати сільськогосподарську продукцію набагато простіше в особистих селянських господарствах – без державної реєстрації та сплати податків.

У 1990-2000-і роки селяни мали дуже звужені можливості у відкритті власної справи. Малі підприємства на селі відкривались надто повільно, незважаючи на те, що слугували хорошим полігоном для працевлаштування безробітних. Часто цей вид підприємництва не приживався. Дослідження зарубіжних фахівців свідчить, що основними причинами невдач малого бізнесу на селі були: некомпетентність, тобто нездатність вести справи в силу фізичних, моральних і інтелектуальних причин (40%); відсутність управлінського досвіду (15%); недостатність знань (17%); брак професійних навичок (15%)[21,с.131-132]. Справді, було іноді так, що відкривши крамницю на селі, підприємець змушений був освоювати навички торгівлі тощо. У Миколаївській області місцеві органи влади, шукаючи можливі шляхи усунення тотального безробіття на селі, використовували таку форму зайнятості як оплачувальні громадські роботи, що не потребували спеціальної кваліфікації і виконувались на договірній основі: підсобні і ремонтні роботи на будівництві житла; будівництво шляхів, землевпорядні й меліоративні роботи; виконання сільгоспробіт. У 2003 р. у селах області відкрили власну справу 289 громадян; здебільшого це такий вид діяльності як ремонт взуття, розведення птиці, виготовлення художніх виробів, ремонт побутової техніки, домашні мініпальні, виробництво і переробка грибів, бджільництво, копіювання документів та інше[21,с.132].

Можна стверджувати, що за роки державної незалежності на селі утверджувався соціальний патерналізм – досить шкідлива форма мислення[22]. Значна маса селян попросту втрачала віру в краще власне майбутнє, поліпшення особистого добробуту, ставала байдужою до навколишнього світу, також зневірилась у необхідності колективної дії і можливості уповати на суспільні і державні інститути з позиції надії на допомогу[23,с.137]. Селянин втратив здатність бачити перспективи власного життя.

Незважаючи на те, що на селі державою не було створено сприятливе підприємницьке середовище, приватна ініціатива, так би мовити, виходила з прихованого стану. Це особливо яскраво засвідчив стрімкий розвиток особистих господарств, які по-суті взяли на свої плечі виробництво переважної частини сільгосппродукції, що вироблялась в Україні. Дані Держкомстату підтверджували, що 2005 р. тут вироблялось 59,3% всієї продукції, у тому числі 55% рослинництва і 66,7% тваринництва[24,с.1].

Українські селяни, порівняно зі своїми зарубіжними колегами, залишалися пасивними у відстоюванні власних інтересів. Пересічний європейський фермер мав єдину мету – виростити якомога більше сільськогосподарської продукції, щоб одержати більшу субсидію від ЄС, при цьому реальна потреба в цій продукції до уваги не бралась. Але будь-які спроби змін в аграрній політиці зустрічали активний опір фермерів, у тому числі і шляхом публічних протестів. Бюджет ЄС акумулював кошти й субсидував фермерів, і вони мали змогу насолоджуватись високим рівнем життя[25].

У 2004 р. в Україні працювала міжвідомча робоча група з питань розвитку підприємництва на селі, яка мала за мету координацію діяльності при розробці програм і створення нормативно-правових актів. Наприкінці 1990-х років тотальне безробіття на селі активізувало процес пошуку селянами та іншими сільськими мешканцями нетрадиційної виробничо-господарської діяльності. На Івано-Франківщині це відбувалося у вигляді сільського зеленого туризму – формі туризму, що базувалася винятково на індивідуальній зайнятості невеликої частини селян, що мешкали переважно у гірських і передгірських районах. Орієнтовними витоками цього виду діяльності стали винятково гарні ліси і гори, цілюще повітря, наявність водяних і лікувальних джерел. Багатьох приваблював активний відпочинок гірськими стежками, а взимку – лижні прогулянки, ласування щойно виловленою рибою, можливість пізнання своєрідних віковичних народних звичаїв, самобутньої культури[26,с.148].

В Європі, як відомо, сільський зелений туризм традиційно був розвинутий і популярним, оскільки дозволяв людині максимально наблизитись до природи. В Угорщині, Польщі, Італії, Франції така форма відпочинку підтримувалась на державному рівні. В Україні з цією метою була створена Спілка сприяння розвитку сільського зеленого туризму. У власній затишній сільській оселі приймала туристів Оксана Довгу, організовуючи екскурсії до краєзнавчого музею, де зібрано духовні й матеріальні скарби Гуцульщини, до церкви Святого Василя, ярмарку, де можна придбати витвори майстрів-умільців: тарелі й шкатулки, топірці й прикраси, ліжники та вишиванки. Різьбяр Дмитро Петрів із гірського села Брустури продавав, а комусь і дарував оздоблену камінням шкатулку чи інший сувенір[27].

Більш повний зайнятості сільських трудівників (враховуючи сезонний характер сільськогосподарського виробництва) сприяв і розвиток промислів. У сільській місцевості розпочалося відродження таких видів діяльності, як обробка шкір, хутра, пошиття кожухів, виготовлення меблів із лози тощо. Деякі навчальні заклади стали готувати фахівців для цієї сфери. Наприклад, Херсонське СПТУ № 4 розпочало 1995 р. підготовку гончарів: щороку воно поповнювало українське гончарство 10 – 12 дипломованими фахівцями[28].

В умовах утвердження нових виробничих відносин на селі досить відчутною залишалася потреба в підприємливих, високоосвічених кадрах фахівців. У 2001 р. у сільському господарстві на посадах керівників і спеціалістів працювало 295,2 тис. осіб, серед яких 6,2 % – особи пенсійного віку. Із загальної кількості працюючих на цих посадах 86,1 % мали вищу, середню спеціальну освіту, в тому числі вищу – 34,4 %. За рівнем освіти працівники сільгоспвиробництва займали останнє місце серед галузей економіки. Крім того, кадрова ситуація ускладнювалась частковою зміною керівників і спеціалістів, коли на їх місце приходили фахівці невисокого рівня професіоналізму. Отже, в 1990-і роки загальна чисельність керівників і спеціалістів мала тенденцію до зменшення, порушувались усталені протягом попередніх десятиліть пропорції у розстановці кадрів, і особливо дипломованих фахівців. Значна їх кількість, в основному агрономи, механіки ставали фермерами та створювали приватні агропідприємства. Майже всі землевпорядники та кожний п'ятий агрохімік, економіст, четвертий зооінженер залишався працювати у державних структурах. Серед фахівців, яких у 1997 р. працювало 366 тис. осіб, мали вищу освіту 36,9 %, решта середню спеціальну. Майже 85 % мали вік понад 30 років, із них 12 400 працювали керівниками господарств[29]. Серед фермерів – 59,9 % були ті особи, які працювали раніше у колгоспах, 19,7 % – у радгоспах,

18 % – мешканці міст, 2,4 % – демобілізовані зі Збройних сил, лише 42 % їх загальної кількості мали спеціальну сільськогосподарську освіту[30].

У розвитку зеленого туризму в країнах зарубіжжя велику роль відігравали громадські формування. Вони проводили навчально-практичну роль і презентували інтереси приватних власників агроосель. Німецьке товариство «Відпустка у сільській садибі» близько 50 років розв'язувало завдання з опрацювання привабливих відпочинкових пропозицій і розповсюджували їх на туристичному ринку, а також проведення навчань, стажування організаторів туристичної роботи. Метою французького товариства «Федерація товариств сільських квартир і гостьових кімнат» була безпосередня допомога сільським підприємцям у створенні, оснащенні, утриманні житла для туристів, презентації власних туристичних послуг. Загальнопольська федерація агротуристичних господарств «Господарства гостинні» популяризувала такого виду діяльність серед землевласників, проводила сертифікацію належної бази, підготовку і публікацію агротуристичних каталогів. В Європі діяло близько 120 товариств, які виконували різного роду роботу з організації агротуризму[31,с.33].

На межі 1990-2000-х років інтерес до цього питання в Європі посилювався і у зв'язку з інтеграційними процесами. Створена Європейська федерація EUROGITES ставила за мету – вплинути на збереження життя і культури на сільських територіях Європи, а також утримання в належному, доглянутому стані природного простору як місця проживання сільського населення; зробити сільські території альтернативою масового туризму; налагодити тісніші зв'язки між містом і селом, сприяти організації на туристичних шляхах зустрічей між людьми з різних країн для їхнього кращого взаєморозуміння; пізнання, зміцнення миру на планеті[31,с.34].

Українські селяни, як і населення держави у своїй масі, за доходами залишались одними з найбідніших в Європі. Зарплата, соціальні виплати та інші грошові прибутки за загальною сумою досягали 20% ВВП. Внаслідок складалась парадоксальна ситуація: українське населення не було основним покупцем власної економіки, тоді як у розвинутих країнах, наприклад у Великій Британії, цей показник сягав 90%[32].

Україна мала низькі показники за індексом розвитку суспільства, який визначався Програмою розвитку ООН, відносилась до середньо розвинутих країн. Протягом 1991-2006 рр. суттєво знижувались тривалість життя громадян і рівень споживання.

Темпи падіння економіки виявились досить відчутними для мешканців українського села.

В Україні досить гостро постала проблема майнового розшарування. Внаслідок опитування в 2000 р. Українським інститутом соціальних досліджень і центром «Соціальний моніторинг» 2009 респондентів віком старше 18 років з'ясувалось, що українці у своїй більшості вважають, що статки заможних людей були кримінального походження[33]. Встановлено також, що для суспільства у значній мірі його чисельності властивими були очікування конфліктів між багатими і бідними, прагнення покарати багатих. Внаслідок відсутності сконсолідованого середнього класу, який на Заході виконує функцію соціального стабілізатора, в Україні зберігалася нездоровою суспільна психологія.

Зарубіжні соціологи, які володіють реальними цифрами, що відображають реальний природно-економічний потенціал України, часто дивуються: як у багатій країні можуть бути бідні. На жаль, це вітчизняні реалії. За західними мірками, людина, яка усвідомлює себе господарем

власного майна, є унікальною як особистість, здатна виявляти творчість і ділову активність, ніколи не може бути бідною. Нормальне життєве поведіння людини – це коли вона усвідомила чого хоче, і може відшукати ресурси, що дозволяють їй досягти мети.

За визначенням соціологів, особливістю бідності в Україні було те, що зберігалась в цілому низький рівень життя населення, психологічне несприйняття населенням економічної нерівності, украй висока питома вага громадян, які вважали себе бідними, поширеність бідності серед працюючого населення.

Про бідність свідчили: низька якість раціону харчування, постійний відтік громадян за межі країни на заробітки; спад народжуваності, висока захворюваність і смертність; невдоволення широких суспільних верств власним матеріальним становищем. Незважаючи на те, що частка витрат на харчування в бюджеті середньої української родини виросла протягом 1991-2000-х років з 33 до 64%, якість харчування помітно погіршилася: енергетична цінність денного раціону знизилася з 3597 до 2505 ккал, вміст білків – з 105 до 73 г, жирів – з 124 до 71 г, кальцію – з 1362 до 848 г.

Отже, у деякій мірі на перший погляд видима традиція багатого застілля в Україні є оманливою, оскільки якість харчування українців значно нижча, ніж в європейських країнах, а майже 10 млн. осіб (1/5 населення) споживають менше 2100 ккал, що є за визнанням Всесвітньої охорони здоров'я межею бідності[33].

Українські селяни увійшли в добу державної незалежності з деформованими радянською дійсністю ментальними установками, в основі яких була терпимість до крадіжок, схильність покладатись на колективну думку, а не на власну ініціативу, зневіра у можливість досягти змін на краще власними силами. Соціально-економічні зміни, що відбувались на селі протягом 1990-2000-і років, посилювали їх нігілістичні настрої. Вітчизняні соціологи Українського інституту соціальних досліджень у 1998 р., провівши вивчення сільських родин України, зробили такі висновки: погляди українського селянства спрямовані не у майбутнє, а у минуле більш-менш стабільне життя, вони у своїй більшості були вкрай дезадаптованими, дискомфортно почувались у нових умовах і плекали надії на появу якогось «доброго дядька», який прийде одного дня і розв'яже усі проблеми[34,с.112]. У селян виявились втраченими землевласницькі, землеробські риси. В село все більше проникали міські стандарти життя і поведінки.

Внутрішня консервативність селян мала різні прояви, в тому числі і у ворожому ставленні до іноземних аграріїв-бізнесменів, які брались за організації сільськогосподарського виробництва в Україні. Американець Деніел Свірі, який організовував у селі Демки Черкаської області компанію «Атлантик Фармз II», у розмові з журналістом видання «Кореспондент» зазначав, що «між менталітетом бізнесменів і селянами зберігалась прірва», оскільки останні продовжували вважати: «я капіталіст, а тому – ворог». За його визначенням, за 14 років роботи з українськими селянами йому вдалося «зрозуміти їх мислення на 40-50%», мали місце постійні суперечки навколо питань ведення виробництва. Селяни з обуренням сприймали технологічне вирощення телят, яке передбачало через три дні після їхнього народження переведення на споживання комбікормів; засівання угідь без традиційної оранки, а також постійно підозрювали бізнесмена у ніби-то спробах захоплення нових земель.

Бізнесмен із Німеччини Йохан Венцль, який організував фірму «Дукра-агро» в с.Роги цієї ж області, відзначав таку рису селян, як недо-

віра і водночас бажання «одержувати заробітну платню, але нічого при цьому не робити», схильність до пияцтва, порушення трудової угоди тощо[35,с.45-46].

У досліджувані роки, на великий жаль, зберігалась радянська практика, коли селянин розглядався як об'єкт нещадної експлуатації. В радянський час це робила держава, а за умов незалежності – нові власники (латифундисти). В 2000-і роки на науковому рівні вперше було поставлено проблему про необхідність перетворення селянина на суб'єкт суспільної діяльності. В умовах майбутнього розвитку сіл на засадах поліфункціональності селянин має уособлювати усе сільське населення, а не лише той прошарок, що зайнятий безпосередньо у сільгоспвиробництві.

Німецькі вчені стверджували, що скривдження державою будь-якого власного сільського товаровиробника – ознака слаборозвинутості країни[36,с.157].

Сільські громадяни зазнавали впливу протиріч, властивих процесам, що відбувались. Зміни в рисах селян трансформувались у діалектично поєднаному традиційному і новаційному руслі. Про архаїчні риси селянства не доводиться говорити. Проведені протягом 1998-2004 рр. науковцями Таврійської державної аграрної академії дослідження виявили такі зміни в середовищі селянства. На зміну соціалістичним традиціям, де сполучалось політичне і економічне життя, прийшла автономність господарської діяльності селян. Посилилась незалежність їх від втручання та регламентації його приватного життя з боку владних органів. Економічні зв'язки між господарюючими суб'єктами на селі базувались на принципах саморегуляції в обхід місцевих органів влади. Послабився номенклатурний підхід до розстановки кадрів. Сільські громадяни все більше заявляли про свої прагнення робити власний політичний вибір, всупереч тому, що нав'язувалось згори. Селяни виявляли все більше і відкритіше недовіру до політиків, які, на їхню думку, «зраджували» їхні інтереси. Зростала вага традиційних цінностей: сім'ї, релігії, суспільної моралі тощо[37,с.153-154].

Якщо дотримуватись запропонованої зарубіжною соціологією послідовності соціальної стратифікації сільського населення, то слід відзначити, що воно поділялося на кілька груп: багатих; заможних; осіб посереднього достатку; тих, що мали доходи нижчі за середні; бідних; малозабезпечених. Важливий показник стратифікації – це місце громадянина в організації виробництва. Управлінський апарат аграрного виробництва менш бюрократизований порівняно з іншими галузями, водночас за роки незалежності зріс майже удвічі. На вершині управлінської піраміди знаходились керівники сільгоспідприємств, президенти агрофірм, асоціацій, приватних сільськогосподарських та сервісних підприємств, які безпосередньо контролювали матеріальні і трудові ресурси, мали вирішальний вплив на організацію виробництва. Далі йшли керівники середньої ланки (бригадири, начальники цехів, майстри і ланкові), які мали обмежені можливості впливати на прийняття управлінських рішень. За ними – безпосередні виконавці, звичайні робітники, практично не включені в розпорядні відносини (хіба що на рівні загалу). На селі були і маргінальні групи, або як їх називали «групи впливу», що залучались до прийняття управлінських рішень, це найчастіше були фахівці[38,с.109].

Абсолютна більшість сільського населення відносила себе до середнього класу. Селянська громадська думка засуджувала розкіш багатіїв, бачила її результатом шахрайства, а злидні – проявом поганої праці,

безгосподарності. Тому багатство і злидні на селі мали, як правило, не абсолютні, а відносні характеристики порівняно із середнім добробутом.

До нижнього шару зараховувались непрацюючі пенсіонери, хворі і інваліди, які не мали підсобного господарства, багатодітні сім'ї, сезонні працівники та переселенці. Вони становили 15-20% чисельності сільського населення і найбільше потребували соціальної допомоги держави, трудового колективу, самих сільських мешканців. У них не було стабільних надходжень, всеціло залежали від пенсій та інших соціальних виплат. Багато з них жило в борг перед односельцями, власниками комунальних підприємств.

У сільському соціальному «дні» не було майже нікого. Практично серед селян не було осіб, позбавлених будь-якої власності чи джерел існування[38,с.106-107].

За характером прикладання праці сільське населення розшаровувалось на такі групи: власники і підприємці, які акумулювали значну кількість землі, капіталу, засобів виробництва; власники фермерських господарств, орієнтовані на ведення натурального господарства; наймані працівники, що були готові працювати за наймом і майже за безцінь; працівники нових формувань, заснованих на акціонерному капіталі, оренді; мобільна частина трудівників, що працювали за наймом у країнах ближнього і далекого зарубіжжя; сезонні працівники, які працювали в інших областях України; безробітні; працівники бюджетних установ села.

Поняття сільського власника включало не лише право власності на землю, а й житло, цінні папери, авто- і мотозасоби. В цьому відношенні більшість селян була власниками. Проте серед них були ті, які реально володіли землею (фермери), і ті, хто мав лише право на володіння (пайовики). Була і третя категорія, котрі не мали у володінні ні землі, ні права на земельний пай (чимала частина працівників соціальної сфери, сезонні і тимчасові працівники, переселенці).

Клас власників засобів виробництва, або, як схильні називати деякі науковці, «нової сільської буржуазії», на відміну від дорадянських куркулів, перебував у значній залежності від колективних та приватно-колективних господарств.

Відродження селянського господарства потребувало зміни ментально-психологічних пріоритетів селян, що пережили етап «розселяннювання», «налагодження» зв'язку із землею, селянською працею.

Отже, в 2005-2008 рр. деякі вітчизняні політики, науковці все частіше висували питання необхідності докорінних змін суспільного сприйняття значення села та соціальної цінності селянства. Прагнення України рівноправно інтегруватися у європейський простір ставили це завдання у ряд першочергових.

Список використаних джерел

1. Барановський М.О. Про механізми забезпечення збалансованого розвитку депресивних аграрних територій // Економіка АПК. – 2006. – № 11.
2. Шкурка М.С. Розвиток українського села: історичні аспекти та сучасні проблеми // Економіка АПК. – 2007. – № 9.
3. Юрчишин В.В. Деякі узагальнення і проблеми сучасної аграрної політики // Економіка АПК. – 2007. – № 4.
4. Максимюк О.П. Подолати ілюзію стабільності сільської поселенської мережі України // Економіка АПК. – 1999. – № 3.
5. Статистичний щорічник України за 2004 рік / За ред. О.Г.Осауленка. – К.: Держ. комітет статистики, 2005. – 592 с.

6. Мостовий М.Л. Соціально-економічний розвиток сільських територій // Економіка АПК. – 2006. – № 2.
7. Актуальні питання аграрної політики. Збірник робіт 2002 – 2003.
8. Яловий С.В., Фройт А.М. Перехід до нової управлінської моделі надання послуг на місцевому рівні // Кур'єр місцевого самоврядування. – 2004. – № 1.
9. Мостовий М.Л. Удосконалення системи самоуправління сільськими територіями // Економіка АПК. – 2006. – № 9.
10. Ганущак Ю. Як музикантам платять, так вони й грають, або адмінреформа на терезах бюджету // Дзеркало тижня. – 2005. – № 15. – 23 квітня – 6 травня.
11. Малиновський А.С., Вергун М.Г., Дорохова Л.М. Вплив фіскальної політики держави на відродження сільської території // Економіка АПК. – 2006. – № 9.
12. Сус Т.Й. Центри економічної активності – механізм ефективного використання та формування соціально-трудового потенціалу села // Економіка АПК. – 2006. – № 10.
13. Нелеп В.М., Фурсенко М.І. Планування розвитку сільських територій і бюджету сільських рад // Економіка АПК. – 2005. – № 4.
14. Мальцев О.В. Витрати та їх вплив на результативність виробництва зерна // Економіка АПК. – 2007. – № 9.
15. Городянко В.О. Економічна соціологія. – К., 2006.
16. Сус Т.Й. Розвиток малого бізнесу та ринок робочої сили на Івано-Франківщині // Економіка АПК. – 2002. – № 1.
17. Галанець В.Г., Шульський М.Г. Вплив управлінських структур на проведення реформ на селі // Економіка АПК. – 1998. – № 2.
18. Романова Л.В. Формування підприємництва в сільському господарстві // Економіка АПК. – 1999. – № 1.
19. Жовтаниук І.Б. Становлення малого підприємництва // Економіка АПК. – 1998. – № 2.
20. Осташко Т.О. Особисті селянські господарства: інституційні трансформації і перспективи // Економіка АПК. – 2005. – № 11.
21. Крилова І.Г. Шляхи підвищення зайнятості сільського населення // Економіка АПК. – 2006. – № 2.
22. Васильчук Ю. Україна залишається патерналістською державою // Україна business. – 2005. – 1 жовтня.
23. Шпикуляк О.Г. Мотивація формування людського та соціального капіталу в аграрній сфері // Економіка АПК. – 2006. – № 10.
24. Валова продукція сільського господарства у 2005 році // Експрес-довідка Держкомстату України. – 2006. – № 144.
25. Федорченко М.О., Янов О.В. Перспективи розвитку сільських громад у контексті формування ринку сільськогосподарських земель в Україні // <http://myland.org.ua/ukr>
26. Главацька В.В. Сільський зелений туризм: сутність, функції, основи організації // Економіка АПК. – 2006. – № 10.
27. Негребецька І. Дзвонить літо в Косові // Урядовий кур'єр. – 1999. – 21 серпня.
28. Яновський С. Гончарі повертаються в села // Сільське життя. – 1995. – 28 грудня.
29. Поточний архів Міністерства агропромислового комплексу України. Головне управління реформування і ринкових відносин. Зведені дані про форми господарювання у аграрному секторі. – 1998. Січень.
30. Поточний архів Міністерства агропромислового комплексу України. Управління кадрами у сільському господарстві. Довідка «Керівні кадри і спеціалісти у аграрному секторі». – 1997. Грудень.

31. Кудла Н.Є. Роль органів місцевого самоврядування у розвитку агротуристичного руху // Економіка АПК. – 2006. – № 2.
32. Красільнічук О. Основні напрямки реформування суспільно-політичних відносин в Україні та ролі і місця профспілок в них // Профспілкові вісті. – 2005. – 28 січня.
33. Бідність // <http://works.tarefer.ru>
34. Соціальні проблеми становища сільських родин в умовах розбудови незалежної України. – К.: «Академпрес», 1998.
35. Салей Е. Ранчо с краю // Корреспондент. – 2008. – № 42.
36. Дудар В.Т. Аграрний сектор економіки Східної Німеччини // Економіка АПК. – 2004. – № 6.
37. Чигирин В.О. Сільський соціум та його місце у системі соціально-економічних відносин // Економіка АПК. – 2004. – № 8.
38. Шатохін А.М. Зміни у соціальній структурі українського села у перехідний період // Економіка АПК. – 2001. – № 6.

Игнатенко М.Н. Политическая цель Президента Украины В. Ющенко: сохранение села и крестьянства

Проанализировано содержание и последствия реализации политической цели – сохранение села и крестьянства – Президентом Украины В. Ющенко.

Ключевые слова: аграрный сектор, украинское село, социально – экономическое развитие села, социально – бытовая сфера, предпринимательство, Президент Украины.

Ignatenko, M.M. The political goal of the President of Ukraine V. Yushchenko: preservation of the village and peasantry

Analysis of the content and consequences of realisation of the political goal, that is, preservation of the village and peasantry, by the President of Ukraine V. Yushchenko.

Key words: the agricultural sector, a Ukrainian village, social and economic development of the village, the sphere of social conditions and welfare, entrepreneurship, the President of Ukraine.

Вплив командно-адміністративної системи на процес створення фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків»

Розглядається складна історія створення фільму «Тіні забутих предків». Звернення Параджанова до релігійних мотивів, гуцульської культури та міфології, відхід від традиційних соціальних мотивів до побутово-етнографічних. Зроблено висновок, що митець опирався вимогам командно-адміністративної системи і був їй справжньою загрозою.

Ключові слова: *Тіні забутих предків, міф, протест, гуцульська культура, система.*

Не таємниця, що кінокартина «Тіні забутих предків» Сергія Параджанова є однією з кращих творів українського національного кінематографа.

Аналізу творчості С. Параджанова присвячені праці таких дослідників: Скуратівського В., Фрейлих С., Петрової О., Брюховецької Л., Оганесян М., Грешлик І. та ін.

Метою нашого дослідження є історія створення фільму, яка досить не проста і не коротка, адже робота над ним почалася ще в 1962 році, а завершилася лише в 1964 році. Звичайно, на це було безліч причин, але не останнє місце серед них займає час, в який створювалась картина, система, що існувала тоді та те, як ця система впливала чи не впливала на головного творця «Тіней...» – Сергія Параджанова.

А час був таким: початок 60-х років – відлига. Ці часи були позначені поживанням творчого життя в Україні в сфері науки, літератури та мистецтва. Та не слід забувати, що процеси десталінізації були позначені половинчатістю і непослідовністю. Крім того, як зазначає О.Д. Бойко, вбачаючи в пошуках творчої молоді зародки опозиційності, відступ від офіційних настанов, консерватори перейшли у наступ. Цьому сприяла і ситуація в країні, яка нагально вимагала відволікання громадської уваги від економічних негараздів [2, с.529]. А щодо самого кінематографа, то цілком справедливо пише Ю. Ілленко, що фільм «Тіні забутих предків» з'явився тоді, коли кінематограф, вже в котре, захлинявся в гнилому болоті реалізму: чи то соціалістичного, критичного, магічного або якогось там ще, стрімко наближаючись до відтворення життя у формах самого життя, до повної автентичності з життям, тобто, власне, до анігіляції самого фено-

мена мистецтва; бо будь-який реалізм, хоч як його називати, це тупик, в якому неминуча заміна образу поняттями, самоусунення мистецтва, підміна мистецтва статистикою, зникнення автора, заміна його функціонером [6, с.262]. Але і в кінематографії були деякі позитивні моменти, адже на той час цю сферу мистецтва в Україні очолювали люди, що хоч якось намагалися сприяти розвиткові талантів. Це був голова Комітету Держкіно УРСР С.П. Іванов та директор Київської кіностудії ім. О.П. Довженка В.В. Цвіркунов. В таких умовах повинно було творитись українське поетичне кіно. Але воно відбудеться. Обов'язково. І це стане зрозуміло з появою на екранах «Тіней забутих предків». Хоч для цього необхідно буде пережити безліч зауважень і висновків, звинувачень у недобачанні основної філософії повісті, за якою створювався фільм, у переборі етнографії, релігійних мотивів і навіть у несумлінному виконанні держплану. Зрозуміло, що творчим особистостям було нелегко працювати в таких жорстких рамках, слідуючи директивам, а Параджанову й поготів, адже, як справедливо зазначає М. Беліков, його неприйняття системи, режиму пригнічення особистості виражалися саме в творчості [1, с.255].

Які ж зіткнення внутрішнього світу творця фільму і системи відбувалися в процесі створення «Тіней...»? Це ми зможемо побачити, проаналізувавши висновки і зауваження, спочатку до сценарію, а потім і до віднятого матеріалу кінокартини. Вони почали з'являтися відразу після написання сценарію в 1962 році.

Так маємо «Висновок художньої ради кіностудії ім. О.П. Довженка на сценарій «Тіні забутих предків» (04.02.63.) [9, арк.55]. І тут же в прорахунках ми знаходимо звинувачення щодо С. Параджанова у закоханості режисера в гуцульську етнографію, в той край: «Дещо розтягнута експозиція фільму. Справа в тому, що режисер Параджанов вводить в сценарій церкву, храмове свято для того, щоб ширше показати побут гуцулів, їхній барвистий одяг, їхнє ставлення до християнства. Але треба дотримуватися міри в цьому. Коцюбинський підкреслював, що язичництво, а не християнство, панувало в тому забутому краю, саме воно так ріднило гуцулів з чарівною природою Карпат» [9, с.55]. Чиновники так не хотіли бачити у фільмі релігійних мотивів, що закинули режисеру надмірну закоханість у край. А неже вона може бути надмірною для того, аби відтворити красу цього краю і неже Коцюбинський описував барвистий одяг гуцулів не тоді, коли вони збираються храмувати? Проти таких зауважень, напевно, протестувало все єство режисера. Адже, за словами М.Белікова, він виявляв величезну любов і мало не язичницьку пристрасть до народних джерел і тут Сергій обожнював буквально все [1, с.224].

Фраза про дотримання міри у всьому для Параджанова взагалі може звучати як вирок. Адже він був надзвичайно яскравою індивідуальністю. Павло Загребельний написав, що йому були потрібні простір і воля [5, с.251]. А С.Параджанов постійно виходив за межі, адже по іншому він просто не міг, бо, як кажуть на Сході, щоб зрозуміти якесь явище, треба вийти за його межі. І він робив це. Лесь Танюк зазначає: «Параджанов постійно дивився на українське мистецтво ніби «очима з космосу». То був космос його власної душі, і тому він так багато вирізняв в українському мистецтві того, чого не могли бачити люди, які тут народилися» [8, с.265]. Так, дивно, що вірменин Параджанов здатен на глибоке проникнення в підґрунтя національного характеру. Але для самого митця

це не було дивом. Він творив «Тіні забутих предків» як суто український фільм і наголошував на цьому: «Ти гадаєш, я не тямлю, чого мені до-ручили цю постановку?... А, мовляв, цей вірменчик – все одно завалить Коцюбинського! Ось я їм завалю! Я їм таке зроблю кіно, яке на жодну мову не перекладуть – не зуміють. Бо й перекладати не треба буде: всім все буде ясно. Отаку я їм Україну зроблю!..» [3,с.82]. І зробив. Не в останню чергу через те, як справедливо помічає Л. Черватенко, що Сергій Параджанов знайшов спільний знаменник з українською (гуцульською) культурою, відшукав те, що ріднило, єднало його душу з душею героїв. Це – гори. Він збагнув несподівано для себе, що гуцули – такі ж самі горці, горяни, верховинці, як і він, з походження кавказець. Усвідомлення цього факту перевтілило й переосмислило митця. Власне він так і знімав «Тіні забутих предків» – як фільм про споконвічних горян [3,с.67]. А йому говорять про надмірну закоханість в той край, в гуцульську етнографію. А для нього це не «той» край, а його край – гірський і не можна його забагато любити. Крім того у Параджанова була напрощуд дивна властивість, про яку пишуть М.Воронова та С.Наконечний: «У будь-якому куточку світу бути Параджановим. І водночас його хист перевтілюватись і органічно бути Параджановим-українцем, Параджановим-вірменином, Параджановим-грузином. Він мав вражаючу чутливість до справжнього. Він бачив стрижень національного, міфічного, корінного, в яку б націю не вдівлявся. Мав прекрасну інтуїцію, що дозволяло йому знайти те приховане прекрасне, що і самі нації в собі не бачили, або бачили не повно і не яскраво» [3,с.68].

Саме такою людиною був режисер «Тіней...», а висновки змушували бачити не національну сутність, не етнографію, не красу дивовижних Карпат, а соціальну платформу, соціальну ворожнечу, злидні, трудове буття, антирелігійну спрямованість. Словом те, що вимагала тодішня директива, а вона була сильніша за будь-яке слово редакторів, що писали висновки. Саме через це прагнення режисера постійно зіштовхувалися з непереможною директивою, адже він був змушений робити те, що йому нав'язували. В той час, як зазначає Р. Корогодський, до продукування пересічних, сірих стрічок на кшталт «Українська рапсодія», «Літа молодії» була приречена ціла студія. У кращому випадку могла з'явитися картина С. Параджанова Квітка на камені» (1959 р.) – це була межа дозволеного в українському кіно 50-х років [7,с.70].

Та для Параджанова цього вже замало. Він уже зрозумів, що йому потрібно: «Не повіриш, – звирявся він, – але я радію, я щасливий, що не одразу у мене вийшло. Що я зіпсував п'ять картин, поки щось почало відбуватися на півдні. Але таким чином я принаймні второпав, де шукати в собі самому Впевненість і Майстерність» [3,с.67]. За словами Р.Корогодського, стало зрозуміло, що С. Параджанов уже визрів до якісно нового мистецтва, до естетичного відкриття свого кінематографа. За рік він стане визнаним лідером хвилі українського поетичного кіно [7,с.70].

Але поки що йде боротьба творчих устремлінь режисера з висновками, зауваженнями, наказами. Показовим щодо цього є наказ № 418 від 17 грудня 1963 року: «Перевіркою на місці та розглядом звітних матеріалів про роботу знімальної групи «Тіні забутих предків», встановлено, що група працює вкрай незадовільно. Хоч переглянутий в свій час художньою радою

відзнятий матеріал і не викликав сумніву щодо своєї художньої якості, все ж інші показники роботи викликають серйозну тривогу.

Вже на сьогодні група відстає проти генерального плану на 634 метри. Всього відзнято трохи більше третини метражу фільму, а витрачено близько половини асигнованих коштів. Режисер фільму т. Параджанов С.Й. та директор фільму т. Юр'єва Н.М. намагаються такий стан в групі виправдати складними умовами експедиції та несприятливою погодою. Не заперечуючи цих безсумнівних факторів, не можна все віднести лише на рахунок несприятливих умов. Не можна не відзначити і нечувану виробничу неорганізованість режисера-постановника т. Параджанова, його особисту недисциплінованість, надмірну нервовість. Адже саме це, в першу чергу, створює стан постійної невизначеності, саме невміння, а вірніше небажання т. Параджанова встановити нормальні ділові виробничі і творчі відносини між членами групи, більш вимогливо поставитись до себе і до підлеглих йому людей, що призвело до створення в групі непотрібної і шкідливої обстановки постійної знервованості. Тов. Параджанов підмінює справжню вимогливість галасом і образливою лайкою навіть по відношенню до жінок. У таких умовах знімати цей надто відповідальний фільм неможливо. Якщо до цього додати, що режисер-постановник т. Параджанов шляхом не завжди виправданих імпровізацій змінює сценарій в бік наголошення не на соціальних, а на побутово-етнографічних елементах фільму, то стане цілком зрозумілою тривога за долю майбутнього фільму» [9,арк.345,346].

Як бачимо, перший недолік, на якому наголошує наказ – відставання від генерального плану. Але чи можливо в мистецтві слідувати будь-яким планам, адже це творчий процес, на який впливає безліч обставин. А щодо самого С. Параджанова, то слідування якимось наказам і планом, напевно, було вище нього. Він був зовсім іншим, в ньому самому і в речах, що його оточували панував дух безмежності і свободи. П.Загребельний пише: «У його маленькій оселі також царював дух безмежності. Там ніколи не було нічого постійного: ані обстановки, ані речей, ані людей, навіть сам Параджанов чи то був у квартирі, чи то його там не було, він міг зникати на місяці, на роки, раптово з'являвся, звав до себе величезну кількість людей, запрошував, вимагав, зваблював, потім так само раптово пропадав. Меблі немовби переміщалися за своїм господарем» [5,с.251].

Як діяльність такої людини можна було вставити в якісь рамки, заставити слідувати планам і настановам. Щодо цього Р. Корогодський зазначає: «Параджанова буквально переслідували невдачі саме через невміння, а можливо, і небажання перетворюватись на слухняного виконавця, що чітко за графіком виконує адміністративні накреслення. Як Поет, він опирався вимогам командно-адміністративної системи» [7,с.80]. Зазначимо, що він не лише опирався системі, він був справжньою загрозою для неї. За свідченням М.Белікова, органам знадобився час для аналізу цього явища, для усвідомлення того, що найзгубнішим для їх системи знаків є цілковита свобода, незалежність, з якою Параджанов іде до мільйонів людей. Це була бомба уповільненої дії, закладена під систему, що суперечила гармонійному розвитку особистості, перекичувала суть одвічних істин і поняття, не дозволяла ніяких самовиявів [1,с.225]. Пізніше його і судили за надмірну свободу, бо він не боровся з системою, не протистояв їй, не протиставляв себе, він просто не відчував небезпеки, не мав вну-

трішнього страху, перестороги, чуття обережності. Гідність, гордість, воля і природність – це свобода Параджанова, за яку засудила його Україна.

Цю свободу він і виявляв у своїй творчості, а його звинувачували у невинуватих імпрровізаціях щодо зміни сценарію. Та С.Параджанов взагалі не писав сценарії, вони були в його душі, в його серці. Режисер майже ніколи не робив цього, у кращому випадку він їх надиктовував, а зазвичай – тримав у голові. При цьому ані внутрішніх перепон, ані страху не мав власне до написання. Просто всі його вигадки, гумористичні замальовки з натури, фантастичні історії жили в ньому своїм життям, оповідалися, переходили у бувальщини, доповнювались іншими і ставали ледь не історичними фактами. А сценарії – це найменший прояв його яскравої уяви. Він був невгамовним і природним казкарем, не відчував ані відповідальності перед дійсністю, ані докорів сумління перед правдою. Ніколи не тримався межі правдоподібності, кордони ірраціонального та раціонального повсякчас ним розмивалися. Вигадував із власного задоволення, із бажання здивувати, збурити, насмішити. Саме тому митець змушений був звертатись по допомогу письменників при написанні сценаріїв, адже його рука точно не змогла б написати те, що так потрібно було аби сценарій пройшов нелегкий шлях переробок, обговорень, уточнень, погоджень і затверджень в різних інстанціях: від студії до всесоюзного комітету. Але ж у папери він все одно при зйомці заглядати не збирався, бо папери потрібні були не йому, а чиновникам. А тут директиви, вказівки, план, саме тому, він був знервованим.

Звичайно, не можна цю знервованість переводити на живих людей, але в тому той справа, що всі живі люди і під час роботи часто відбувається зіткнення живих і різних думок. Мабуть, це просто творчий процес. Але і його хотіли врегулювати наказом, поставити в певні рамки. Та щодо цього цілком слухну думку Мандельштама навів у своїй розповіді Л. Танюк: «В поезії завжди війна, тільки в епохи громадського ідіотизму настає мир або перемир'я» [8,с.265]. Тут же він зазначає: «Параджанов був тією людиною, яка завжди жила в стані облоги, в стані війни. Він кожен кадр готував як битву. Мене під час зйомок «Тіней забутих предків» та інших зустрічей з Параджановим страшенно вражала його нелюдська енергетика, яка передавалася всім. Він нагадував волзького бурлаку, який один тягне фільм проти течії, тягне свою «баржу» навіть тоді, коли вся зйомочна група втомилась, занепала духом, коли нема вже снаги. Він приходив, лаявся, розповідав якийсь смачний анекдот – і справа рушала з місця» [8,с.265].

В цьому була ще одна грань його таланту, що полягала у здатності заряджати енергією всіх, хто знаходився поряд. Він міг робити це навіть будучи фізично вже зовсім слабким. Про це яскраво свідчать спогади Ю.Ілленко: «Параджанов мав померти в зоні, але помер багато років по тому в Єревані, в доміві друзів, куди повернули його вже безнадійного з паризької клініки, де два місяці боролись за його життя і звідки на прохання передати телефонну трубку Параджанову незмінно долинав мелодійний голосок медсестри, що це не можливо і Месьє Серж відпочиває. І за тим прихованим захопленням, з яким вона вимовляла «месьє Серж», відчувалось, що і цю французенку вже полонив незнищенний дар художника, навіть ледь живого, дарувати всім красу і добро. Він заражав інших бацилами таланту, таланту бачити, розуміти і творити красу. Він як вулкан, вивергав із себе цей унікальний дар. Як гульвіса і марнотрат, він

розтрачував себе наліво і на право, всім учням і епігонам, заздрісникам і послідовникам, закоханим і огудникам, вибраним і відкинутим, ревним цінителям, убогим духом віддавав усе, що мав: ідеї, килими, вино, ікони, сценарії, фрукти, хліб. І від того ще більше збагачувався сам» [6,с.262].

Аж дивно, що цей талант хотіли закувати в якісь рамки, змусити прислухатися до чужої думки, пристосовуватися до чужих смаків. Та насправді це не можливо, бо талант це велика таїна. А талант Параджанова це взагалі дещо більше, дещо невловиме і вільне. За словами Павла Загребельного, коли йдеться про Параджанова, слід говорити про щось набагато більше. Невлаштованість його життя, чудернацький характер, безалаберність, тонкий смак, надзвичайна чутливість, захоплення красою, безкорисливість, насмішуватість, певна велич натури, можливо, незбагнення для нього самого, – все це, звичайно, не спліталось у діамантову нитку його душі, а лише зміцнювало чарівну нитку, якій судилось дивним чином зв'язати в гармонійне ціле усі незвичайні художницькі видіння Сергія Параджанова і утримувати їх над прірвами нерозуміння, байдужості, тупості [5,с.257].

Саме через цю байдужість і тупість багато задумів режисера так і не побачило світ. Як пише Ю.Ілленко: «Не поставлених фільмів у Параджанова, більше, ніж у будь-якого іншого режисера. Лише під час арешту зникло сімнадцять сценаріїв, підготовлених до зйомок і відкинутих можновладцями. Ще близько сотні були винесені ним з ув'язнення, але вони існували лише... в його голові. Він мав їх на думці, постійно відновлюючи, але не записував, навчений сумним досвідом: записаний ним сценарій неминуче знищується...» [6,с.261]. Щодо цього Параджанов мав свою думку і був абсолютно правий: «Невже ти не розумієш: вони бояться не моїх сценаріїв, а мого мислення» [3,с.67]. А мислення його і сам він завжди лишались вільними. Зі спогадів Леся Танюка знаємо: «Сергій Параджанов був і залишився людиною вільною, не зашнурованою, розкутою. На нього не можна було накласти жодних пут, його не можна було сфотографувати, щоб це фото повністю відповідало Параджанову: з нього не можна було зробити малярського портрета, аби той живопис вичерпав особистість. Параджанов був глибший за будь-яку фіксацію» [8,с.265].

Зрозуміло, що людину з таким талантом, з такою енергією, з таким багатогранним баченням світу не підкорити директиві, наказу чи висновку. Саме тому він і зіштовхувався з системою в будь-якій сфері своєї діяльності. А вона біла доти, доки не знищила його, але знищила лише фізично, бо дух цієї людини і все те, що створено цим генієм насправді є незнищенним. Хоч система і була жорстокою. Про її прояви влучно пише Іван Дзюба: «Суть у тому, що система, заснована на несвободі й уніфікації, на зневазі до людини, система тотального придушення людського духу діяла автоматично, «як заведена». Вона не залишала місця для творчої стихії. Проте, коли хтось не пригинався до декретованого загального рівня, вона починала працювати вже й прицільно. Ті, кому по службі належало дбати про дотримання вірнопідданчої сірості або хто сам робив на ній кар'єру, ненавиділи Сергія Параджанова – і за талант, і за волелюбний дух, і за те, що його фільми пробивали мур естетичної тюрми соцреалізму і творили зовсім інше мистецтво, зовсім інший світ, ніж той, у якому силкувалися втримати шосту частину земної кулі; і за його зухвалі розмови та нещадно

правдиві судження, і за те, що його любили творчі люди, до нього тяглись, навколо нього гуртувались» [4,с.13].

Таким чином, жертвуючи собою, своїми «зарізаними» і не написаними сценаріями, Параджанов робив великий внесок у зміни, що у відомий нам час сталися в суспільстві. М. Беліков стверджував, що він був громадським діячем. І протистояв системі пригнічення, нівелювання особистості стихійно, непередбачувано, підсвідомо. Над багатьма речами, що відбувалися в нашому житті – в тому числі і за часів перебудови, – він начебто посміювався, іронізував. Усім здавалось, що він поза політикою, що ніщо у цій сфері його не цікавить. Але зараз зрозуміло, що Сергій мав якесь особливе соціальне чуття, був «заряджений» активним демократичним, громадським потенціалом. Він не терпів насильства. Він вірив у святі одвічні істини. Він до кінця своїх днів сповідував свободу і незалежність кожної людини, національну самобутність будь-якого народу [1,с.222].

За це все він заплатив дорогу ціну. І почав її платити ще під час остаточного обговорення фільму «Тіні забутих предків». Багато гарних слів тоді було сказано, але остаточний висновок був не втішним. Виявилось, що у фільмі є прорахунок мислі, прорахунок цементуючої ідеї. Так, як пише Р. Корогодський, трагедія починала тихцем стукати у двері долі Сергія Параджанова [7,с.95].

Зважаючи на усі ті фактори, що ми описали, інакше з Параджановим та «Тінями...» й не могло бути. Система не могла спрацювати по іншому. Хоч всього їй і не вдалося. Не вдалося знищити усе. Параджанов все ж таки переміг силою свого таланту і свого творіння. Хай хоч коли це виявилось, хоч нагороди, призи, медалі, дипломи осіли невідомо де і не дістались С. Параджанову, ось уже скільки років фільм збирає врожаї визнання. А це і є самим головним.

Список використаних джерел

1. Беліков М. Мав святе в душі. // Сергій Параджанов. Злет. Трагедія. Вічність: Твори, листи, документи архівів, спогади, статті, фотографії (упор. Р.М. Корогодський, С.І.Щербатюк). – К., 1994. – С. 222-226.
2. Бойко О.Д. Історія України: Навч. Посіб. 3-тє видання, виправлене і доповнене. – К.: Академвидав, 2006. – 687 с.
3. Воронова М., Наконечний С. Колажі Сергія Параджанова // Личности Украины. – 2008. – № 1 – С. 60-89.
4. Дзюба І. Він ще повернеться в Україну. // Сергій Параджанов. Злет. Трагедія. Вічність: Твори, листи, документи архівів, спогади, статті, фотографії (упор. Р.М. Корогодський, С.І.Щербатюк). – К., 1994. – С. 8-17.
5. Загребельний П. Чарівна нитка Параджанов. // Сергій Параджанов. Злет. Трагедія. Вічність: Твори, листи, документи архівів, спогади, статті, фотографії (упор. Р.М. Корогодський, С.І.Щербатюк). – К., 1994. – С. 250-260.
6. Ілленко Ю. Вільна людина. // Сергій Параджанов. Злет. Трагедія. Вічність: Твори, листи, документи архівів, спогади, статті, фотографії (упор. Р.М. Корогодський, С.І.Щербатюк). – К., 1994. – С. 261-264.
7. Корогодський Р. Рік життя біля джерела натхнення // Сергій Параджанов. Злет. Трагедія. Вічність: Твори, листи, документи архівів, спогади, статті, фотографії (упор. Р.М. Корогодський, С.І.Щербатюк). – К., 1994. – С. 59-95.

8. Танюк Л. Кола Брунйон українського кіно. // Сергій Параджанов. Злет. Трагедія. Вічність: Твори, листи, документи архівів, спогади, статті, фотографії (упор. Р.М. Корогодський, С.І.Щербатюк). – К., 1994. – С. 265-267.

9. ЦДАМЛМ України, ф. 690, оп.1, од.зб. 1581, арк. 18-55.

Яворская В.В. Влияние командно-административной системы на процесс создания фильма Сергея Параджанова «Тени забытых предков»

Рассматривается сложная история создания фильма «Тени забытых предков». Обращение С.Параджанова к религиозным мотивам, гуцульской культуре и мифологии, отход от традиционных социальных мотивов к этнографическо-бытовому. Сделан вывод, что режиссер противостоял требованиям командно-административной системы и представлял для нее реальную угрозу.

Ключевые слова: Тени забытых предков, протест, гуцульская культура, миф, система.

Yavorska, V.V. Influence of command-administrative systems on the process of film-making of Sergiy Paradzhanov's «Shades of forgotten ancestors»

The issue under consideration is a difficult history of creation of the movie «Shades of the forgotten ancestors». Sergiy Paradzhanov's reference to religious motives, Huzul culture and mythology; withdrawal from traditional social issues to household-ethnographical themes. A conclusion is drawn that the director resisted the requirements of command-management system and posed a real threat for it.

Key words: Shades of the forgotten ancestors, protest, Huzul culture, myth, system.

Чесько-польський прикордонний конфлікт та проблема його врегулювання

Розглядаються причини та суть чехословацько-польського конфлікту, що виник при встановленні кордонів новостворених держав Польщі та Чехословаччини, предметом якого стала державна приналежність територій Цешинської Сілезії, Спишу та Орави.

***Ключові слова:** Цешинська Сілезія, Паризька мирна конференція, чесько-польський конфлікт, Габсбурська монархія.*

Дослідження взаємовідносин Чехословаччини і Польщі після відновлення їх незалежності в 1918 р. передбачає вивчення процесу встановлення кордонів та причин зародження конфлікту, розглядається позиція кожної з держав по відношенню до цього конфлікту та методи подолання проблеми що виникла.

В українській історіографії існує велика кількість літератури присвяченої історії Польщі та Чехословаччини, проте питання Цешинської Сілезії та конфлікту що виник через її приналежність практично не висвітлено. Серед українських істориків котрі більш широко розглядають це питання слід відзначити М. Кірсенка, котрий висвітлює його в контексті українсько-польсько-чехословацьких відносин[9]. Досить велика історіографічна база по цьому питанні існує в Чехії та Польщі. Серед основних праць слід відзначити книгу Марєка Казіміра «Польсько-чеський конфлікт 1918-1921», де дана проблема розглядається досить детально і послідовно вказуються всі етапи конфлікту[5]. Анна Щепанська в книзі «Чехословаччина в польській закордонній політиці 1918-1933» висвітлює позицію Польщі по відношенню до Чехословаччини на міжнародній арені[1].

Швидке піднесення визвольного руху та поразки на фронтах Першої світової війни прискорили розпад архаїчної Габсбурської монархії. Останній спалах ейфорії в її урядових колах після укладення Брестського миру виявився не тривким і не відвернув загальної катастрофи. Страйки та маніфестації набували дедалі виразнішого політичного характеру, дезертирство розкладало збройні сили, а розчарована в розрахунках на вигідну воєнну кон'юктуру національна буржуазія переходила від лояльності до опозиційності щодо династії[9,с.130].

Внаслідок розпаду Габсбурської імперії, на її теренах виникають нові держави, зокрема такі як Польща та Чехословаччина. Визначення кордонів між ними від самого початку передбачало наявність спірних територій. У 1918 встановлення кордонів обох держав виявилось дуже складним завданням. Чехи прагнули до відродження держави в історичних кордонах Королівства Чеського, поляки ж у визначенні кордонів з

чехами опирались на етнічні засади, а щодо східних кордонів надавали перевагу історичному принципу[7,с.63]. Важливим питанням стала державна приналежність Цешинської Сілезії. То був промисловий край, котрий до війни входив до складу Габсбурської монархії, за винятком південної частини, більшість населення тут складали поляки, а після них найчисельніше були представлені чехи, найменшу кількість складали німці. Польські діячі стверджували, що все населення, котре мешкає у Цешинській Сілезії, було і є польської національності, тільки було піддане чехізації і германізації. Чеські діячі натомість доводили, що у Сілезії мешкають, або моравчани (чехи), або сполонізовані моравчани, або згерманізоване чеське населення. Для Чехословаччини Цешинська Сілезія мала життєво важливе державне значення оскільки тут містились значні запаси вугілля, та мережа комунікацій, в котрій ключову роль відігравали богумські залізниці, по яких проходило єдине залізничне сполучення між Прагою та Словаччиною[3,с.93-94].

На початках здавалося, що обидва молоді державні організми, в якийсь спосіб порозуміються щодо справи Цешина. 5 листопада 1918 р. дійшло до укладення договору між польською місцевою Національною радою і чеським Національним комітетом, на основі якого Цешинську Сілезію поділено за етнічним критерієм: територія, де мешкало польське населення, відходила до Польщі, а території, заселені чехами, – Чехословаччині. Проте президент Масарик та прем'єр Крамарж мали дещо інші плани. Передусім брались до уваги природні багатства (головним чином вугілля) тієї землі, а також історичні традиції[8,с.76].

Поляки отримали владу над повітами: Бельським, Цешинським, Фриштацьким, котрі становили біля 76% території колишнього князівства. Чехам залишився повіт Фридецький і частина повіту Фриштацького. До Польщі відходили міста: Бельськ, Богумін, Фриштат, Яблонів, Карвіна, Скошов, Струмен, а до Чехословаччини – Фридек, Орлова, Острава. Проте, порозуміння мало тимчасовий характер, залишаючи остаточне розв'язання проблеми за урядами в Празі і Варшаві. Якщо польський уряд затвердив цей договір, то уряд Чехословаччини не визнав даного порозуміння, посилаючись на засади єдності земель Корони св. Вацлава. Апелюючи при тім до історичного та економічного аргументу, стверджуючи, що новостворена республіка не буде здатна до життя без карвінського вугілля[7,с.65].

В середині січня 1919 року концентрація чеських військ над тимчасовою демаркаційною лінією, що ділила Цешинську Сілезію практично закінчилась. 2 січня 1919 року польський уряд отримав меморандум, котрий мав характер ультиматуму, і в якому вимагалась евакуація польських військ з Цешинської Сілезії до кордону з Галичиною[7,с.67].

Процес входження польської частини Цешинської Сілезії в державний організм II Речі Посполитої було перервано 23 січня 1919 року внаслідок чеського збройного нападу. Чеська сторона хотіла зайняти більш вигідну вихідну позицію в перспективі наближення в Версалю мирної конференції, а також перевести конфлікт в міжнародну компетенцію, з метою недопущення Польщі до карвінського вугільного басейну, і цешинської частини кошицько-богумської залізниці[6,с.204].

Внаслідок недооцінки владою в Варшаві чеської небезпеки, та відсутності достатніх військових сил, 16 тисячні чеські загоны швидко витіснили 1.5 тис. польських вояків, і локальні сили міліції з міст і гмін карвінського басейну. В тій ситуації польський полковник Латінік змушений був відда-

ти Цешин і відступити під Скочув, де 28-30 січня відбулась польсько-чеська битва, котра завершилась укладенням перемир'я[6,с.204-205].

Справа Цешинської Сілезії, та її державна приналежність ввійшли до порядку денного засідань мирної конференції в Парижі. На жаль Польща не мала там сильної позиції, а на стороні чехів виступала Франція. Цешинською справою зайнялась Найвища Рада, котра очолювала Паризьку конференцію[4,с.518].

Практично всі європейські держави приготувались до мирної конференції, котра мала затвердити територіальні зміни (а також кордони держав що виникли після війни) і встановити нову повоєнну політичну систему в Європі.

В нарадах мирної конференції в Парижі брали участь держави переможниці військової коаліції. До них також зараховано і польську державу, оскільки від 4 червня 1917 створена на території Франції польська армія, брала участь в кінцевій фазі війни проти Німеччини в Шампані. Польські інтереси репрезентував спочатку Польський Національний Комітет в Парижі.

Внаслідок порозуміння укладеного між Пілсудським і Дмовським в січні, офіційними польськими делегатами призначено Падеревського і Дмовського; заступником Падеревського був пілсудчик доктор Казімір Длускі; делегатами в економічних справах були Владислав Грабські і Андрей Вешбіцкі. В склад делегації також входила велика група експертів і порадників. Генеральним секретаріатом керували: Станіслав Козіцкі (ендек) і Міхал Соколніцкі (пілсудчик); керівником Відділу бюро праці конгресових делегацій був Францісек Пуласкі. Найважливіші справи обговорювались на засіданнях Ради Делегації. Польський Національний Комітет перетворено в допоміжний орган делегації, котра розпочала широку інформаційно-пропагандистську акцію в справі державних кордонів, зокрема було видано кілька меморіалів, та наукових і пропагандистських праць[2,с.64].

3 лютого в Парижі представник польської делегації Роман Дмовський підписав з міністром закордонних справ Чехословаччини Едвардом Бенешем політичну угоду, згідно якої північна частина цешинської частини кошицько-богумської залізниці відійшла під контроль чехів.

Військова Рада Антанти, погодившись на пропозицію Падеревського вислала до Польщі Міжсоюзну комісію. Завданням якої було повідомити свої уряди про ситуацію котру вони застануть, і запропонувати форми допомоги при визначенні польських кордонів. 29 січня Найвища Рада військова узгодила особовий склад Міжсоюзної місії. Її очолив француз Йозеф Ноулен, військову владу репрезентував Генрі Альберт Ніссель. Від Великобританії разом з Вільямом Говардом виступив також генерал Адріан Картон де Віарт. Американці були представлені істориком Робертом Говардом, а також генералом Францісом Йозефом Кернаном. Від Італії в комісію ввійшли Джуліо Цезар, а також генерал Джованні Ромей[5,с.44].

12 лютого в Цешинську Сілезію прибула Міжсоюзна комісія, котра складалась з представників Англії, Франції, Італії і Сполучених Штатів Америки. Її завданням була підготовка рапорту для мирної конференції щодо ситуації на спірній території[7,с.83]. В такий спосіб, згідно з тактикою міністра Бенеша, цешинський конфлікт набрав міжнародного характеру,

а роль локального залишилась відсунута на другий план. Цешинським питанням в Версалю займалась так звана Комісія Камбона[6,с.205].

12 травня Комісія передала свої пропозиції Найвищій Раді Конференції, задовольняючи на 2/3 польські побажання. Через тиждень, 19 травня, Найвища Рада розпочала дебати по даних пропозиціях. З гострою критикою проти пропозиції виступив прем'єр-міністр Великобританії Девід Ллойд Джордж.

В зв'язку з протестом Ллойда Джорджа Найвища Рада відмовила в приєднанні до Польщі Цешинської Сілезії, Гданська та округу Квізинського. Вже 1 квітня було затверджено, що Гданськ з околицями залишиться під контролем Ліги Націй, натомість на інших спірних територіях обговорювалась можливість проведення плебіситу[2,с.66].

До кінця літа 1919 року шанс на встановлення кращої прикордонної лінії переходив в Версалю, то до чехів то до поляків, тільки зрозумілим ставало те, що поляки не зможуть утримати прикордонної лінії встановленої договором від 5 листопада 1918 року[6,с.205].

27 вересня 1919 р. Найвища Рада Мирної Конференції остаточно затвердила положення про проведення плебіситу в Цешинській Сілезії, а також на спірних територіях Спіша і Орави[7,с.84]. Внаслідок чого в січні 1920 року до Цешина відбула Міжсоюзна комісія плебіситу на чолі з французом графом де Манневілем, котра перейняла політичну владу на спірних територіях [6,с.205].

З однієї сторони рішення щодо плебіситу започаткувало новий етап цешинського конфлікту, а з іншої сторони для обох сторін розпочались дипломатичні змагання, з метою забезпечення сприятливих умов проведення плебіситу[1,с.62].

Початкові надії поляків на позитивне розв'язання голосування залишились дуже малі. До того спричинив брак реакції альянської комісії на чеський терор в Загледю Остравсько-Карвінським, який унеможливив агітацію і відповідне проведення плебіситу на тій території. За приналежність до Чехословаччини виступала також більша частина Сілезької Народної партії Йозефа Кождона. Внаслідок таких внутрішніх подій, а також тиску великих держав, котрі симпатизували Чехословаччині, 24 квітня 1920 року польський уряд відмінив плебісцит, внаслідок неможливості його проведення, а спроби розв'язання конфлікту залишились марними[7,с.84].

Таким чином, польським делегатам на Паризькій мирній конференції не вдалось переконати держави у встановленні кордону з Чехословаччиною згідно етнічної засади, оскільки висунуті економічні і стратегічні причини були недостатньо аргументовані. Одночасно належить визнати, що позиція Бенеша на конференції була значно сильніша. Оскільки він не тільки вдало використав нехиті політиків західних до Дмовського, а також проводив досить впевнену і послідовну політику, використовуючи різні слабкості Польщі. Крім того чехів тішило те що, Франція погодилась на встановлення кордонів Чехословаччини згідно історичних засад. Відповідно беззаперечним фактом є те, що Чехословаччина на порозі своєї незалежності була в кращому становищі ніж Польща, яка була втягнута в конфлікти з сусідами[1,с.64].

На початку липня 1920 р. польську позицію погіршила ситуація на східному фронті. В тій ситуації прем'єр Владислав Грабські змушений був підписати 10 липня в Спа (Бельгія) документ, згідно якого в заміन

за допомоги Коаліції проти більшовиків справа цешинська передавалась на розгляд Ради Амбасадорів. На таке розв'язання пристали уряди обох зацікавлених держав, при чому Польща погоджувалась за умови нейтральності Чехословаччини в польсько-радянській війні.

28 липня 1920 р. Рада Амбасадорів відмовившись від проведення плебісциту провела поділ Цешинської Силезії, і визначила польсько-чехословацький кордон по річці Ольжа [7, с.84-85].

Території котрі отримала Чехословаччина складала 1280 км² з населенням 295 тис., з яких 48.6 % становили поляки, біля 40 % чехи і 11.3 % німці. Поляки отримали територію, що складала 1002 км², на якій проживало 139 тис. населення, з них 61% поляків, 31 % німців і 1.4 % чехів. Такий поділ був вигідний Чехословаччині, оскільки вона отримала значну частину територій на котрі претендувала, щодо поляків то вони сприйняли вирок Ради Амбасадорів як поразку [7, с.86].

Список використаних джерел

1. Anna Szczepańska Czechosłowacja w polskiej polityce zagranicznej w latach 1918-1933 – Czczećin, 2004. – 265 s.
2. Antoni Czubiński Najnowsze dzieje Polski 1914-1983 — Warszawa 1987, Państwowe Wydawnictwo Naukowe. – 462 s.
3. Henryk Zieliński Historia Polska 1914-1939 – Ossolineums, 1985, 427 s. (doc 1)
4. Kazimierz Popiołek Historia Śląska od pradziejów do 1945 – Śląski Instytut Naukowy, 1972. – 786 s. (doc 2)
5. Marek Kazimierz Kamiński Konflikt polsko-czeski 1918-1921 – Wydawnictwo Neriton Instytut Historii PAN, Warszawa, 2003. – 476 s.
6. Śląsk Cieszyński Środowisko naturalne Zarys dziejów Zarys kultury materialnej i duchowej Macierz Ziemi Cieszyńskiej – Cieszyn, 2001. – 420 s.
7. Stosunki polsko-czesko-słowackie 1918-2005 – pod red. Janusza Gmitruka i Andrzeja Stawarza, Warszawa, 2006. – 320 s.
8. Tomasz Serwatka Polacy i Czesi dziesięć wieków sąsiedztwa – Nowa Ruda, 1998. – 127 s.
9. Кірсенко М. В. З історії чехословацьких планів щодо України наприкінці 1918 р. // НАУКОВІ ЗАПИСКИ. Том 3. ІСТОРІЯ. Україніка та європеїстика. – К.: КМ «Academia», 1998. – С.130-133.

Божак Я.В. Чешско-польский пограничный конфликт и проблема его урегулирования

Изучаются причины и суть чехословацко-польского конфликта, который возник при установлении границ вновь созданных государств Польши и Чехословакии, предметом которого стала государственная принадлежность территории Цешинской Силезии, Спишу и Оравы.

Ключевые слова: Цешинская Силезия, Парижская мирная конференция, чешско-польский конфликт, Габзбурска монархия.

Bozhak, Y.V. Czech-Polish boundary conflict and problem of his decision

As a result of failure of the Gabsburg impery, on the basis of which there appeared new countris, such as Poland and Checkoslovakie. On this basis started conflicts about borders between them. They had some problems with the division of the territory.

Key words: Czech-Polish conflict, Gabzburska monarchy, Paris Peace Conference, Ceshinska Sileziya.

УДК 930.1(477) «19»/ «20» – 055.2:94(477) Орлова Т.В.

Сучасний стан історіографічного аналізу напрацювань в галузі жіночих студій українськими науковцями ХХ – початку ХХІ ст.

Наголошується необхідність подальшого розвитку жіночих студій в Україні, підбиваються підсумки роботи в галузі історіографічного дослідження жіночої проблематики у вітчизняній історії. Акцентується віддзеркалення в історіографії ролі жіноцтва в історії нашої країни загальних тенденцій, що мають місце в сучасній українській історіографії в цілому.

Ключові слова: історія України, жіноцтво, жіночі студії, історіографія.

ХХ століття увійшло в історію як час революцій, які мали наслідком крах імперій, зміну суспільного устрою в значній кількості країн, докорінну трансформацію соціальних відносин в цілому. Серед усіх інших революцій відбулася і так звана «тиха революція» або «революція жінок», яка призвела до значної їх емансипації. Всі ці процеси відбулися в історії і на історії. Вітчизняна історична наука протягом останнього часу все більше виявляла тенденцію розвитку від подійної до аналітичної, яка неможлива без всебічності та об'єктивності. Всебічна та об'єктивна картина історичного минулого не складеться, якщо ігнорувати роль «мовчазної більшості», як інколи у західній історіографії називають жіноцтво. Усвідомлення цього виявилось у зростанні дослідницької уваги до ролі жінок у різних сферах суспільного буття, що матеріалізувалось у тисячах наукових публікацій, що побачили світ в багатьох країнах світу. Вітчизняні і діаспорні науковці, які працювали у ХХ – у першому десятиріччя ХХІ ст. присвятили жіночим студіям понад три тисячі публікацій. Проте до останнього часу вони не були піддані комплексному і всебічному аналізу. Давно назрілою є необхідність історіографічного узагальнення наукового доробку вітчизняних вчених, які вивчали статус і роль жіноцтва на різних етапах поступу України.

З іншого боку, актуальність дослідження зумовлюється тими процесами, які відбуваються в історичній галузі нині і виявляють себе в означеній проблематиці. Якщо в багатьох інших темах дуже часто використовується кліше, в якому дві головні ідеї: «в радянській історіографії замовчувалися або перекручувалися певні питання», а також «із настанням незалежності прийшов час їхнього неупередженого висвітлення, бо без досвіду минулого у тих питаннях розбудова незалежної держави неможлива», то аналіз

жіночої проблематики в українській історичній науці виявив глибші загальні тенденції, про які не завжди відверто говорять. Крилата фраза «За статусом жіноцтва у суспільстві можна робити висновки відносно рівня розвитку цього суспільства» знаходить свої підтвердження і завдяки уважному ознайомленню із напрацюваннями істориків, а також фахівців інших соціогуманітарних наук. Метою даної статті є висвітлення стану історіографічного аналізу наукового доробку вітчизняних і діаспорних авторів, які працювали у ХХ – на початку ХХІ ст. і вивчали роль жіноцтва в історії України від найдавніших часів до сучасності.

Спроби історіографічних узагальнень мали місце раніше. Перш за все, кожна дисертація – кандидатська або докторська – в якості обов'язкового компонента містить історіографічний огляд розробленості обраної для кваліфікаційного дослідження теми. Але слід підкреслити: конкретної теми із більш широкої проблеми, якою є «Роль жінки в історії України». Часто темою обирається певна галузь життєдіяльності, найчастіше, досить вузької, як то: освіта жінок, жіночий рух, участь жіноцтва у розвитку промисловості тощо. Дуже часто мали місце обмеження з точки зору хронології – обирався певний період (найчастіше це була друга половина ХІХ – початок ХХ ст.), а також географії – наприклад, західноукраїнські землі, Південь України, Донбас, Київ тощо. При тому, що більшість дослідників або найчастіше дослідниць, які у кількісному відношенні значно переважали перших, досить ретельно наводили імена і публікації своїх попередників, вказуючи, які саме проблеми вони висвітили, помітними виявилися принаймні два моменти. Перший: попри інколи значний доробок, наявний до того, як було захищено наступну роботу, дисертанти наголошували, що до них обрану ними проблему досліджено недостатньо, і саме їхній внесок є визначальним. Друга: траплялося, що, автори, підкреслюючи власні здобутки, деякі наявні праці навіть не називали, хоча певні матеріали використовували.

Монографічні праці, присвячені тим чи іншим аспектам проблеми, також, як правило, представляють історіографічний нарис, що відрізняється ступенем наукового аналізу і широтою бібліографічного охопту. Часто відповідний розділ поєднується із визначенням актуальності проблеми, що подається на широкому фоні здобутків зарубіжної історіографії, особливо в плані методології досліджень. Однак і у цьому випадку, навіть у найновітніших публікаціях, які могли б стати гордістю української історіографії, трапляється, що авторка, віддаючи шану вітчизняним науковцям ХІХ – початку ХХ ст., повністю ігнорує напрацювання своїх земляків-сучасників, навіть не називаючи їхніх прізвищ [1].

Якщо вести мову про спеціальні історіографічні публікації, то вони поодинокі. Серед дисертацій, із значними застереженнями, можна назвати роботу на здобуття наукового ступеня кандидата політичних наук Галини Ткаченко, присвячену жіночому питанню в українській суспільно-політичній думці [2], оскільки в ній аналізуються праці суспільствознавців стосовно становища жінок у суспільстві. Однак більша увага приділяється працям ХІХ – початку ХХ ст., про радянський час – мова йде про здійснення ідеологічних настанов партії, а сучасність подається під кутом зору існуючих нерозв'язаних соціально-економічних проблем жіноцтва, а не аналізу праць суспільствознавців. До того ж роль жіноцтва в історії не акцентується.

Суто історіографічних дисертацій з проблем жіноцтва взагалі або ролі в історії України немає. За публікаціями, які вийшли в світ останнім часом, можна зробити висновок, що над історіографією жіночих студій другої половини ХІХ ст. в плані підготовки докторської дисертації працює Лариса Буряк [3;4;5;6].

Статті, виконані в історіографічному ключі, складають невелику кількість. Першою такою публікацією була розвідка 1988 р. Валентини Галаган. Провідна дослідниця історії жіноцтва України часів минулої війни присвятила її аналізу радянської літератури про подвиг жінок в ті роки [7]. Через два десятиліття на ту ж тему видала свою статтю Оксана Чуенко [8]. Свій виступ на науковій конференції 1994 р. Катерина Двірня присвятила декларації основних проблем історіографії та методології вивчення жіноцтва України. Розгорнута аргументація була неможлива через обмежений обсяг публікації [9]. Опосередковане відношення до проблеми має студія філософа Ірини Грабовської [10], оскільки в ній з'ясовуються не стільки історична роль жіноцтва, скільки віддзеркалення у вітчизняній історіографії проблем фемінізму, жіночого руху, гендерних стосунків та ін. Серед новітніх студій можна назвати статтю Ольги Лабур – відомої дослідниці ролі жіноцтва в історії України на різних етапах розвитку. На цей раз вона розглянула радянську історіографію історії жінок в Україні у 1920-1930-ті роки, виявляючи реальний сенс більшовицького гасла стосовно «розкріпачення жіноцтва» [11].

Свої історіографічні візії запропонували дві провідні сучасні дослідниці жіночих студій в Україні львів'янки Оксана Маланчук-Рибак і Оксана Кісь. Перша вчена представила декілька своїх публікацій, які є результатом тривалої роботи над проблемою. Це виявилось у помітному розширенні і поглибленні розвідок: стаття, брошура, ґрунтовна історіографічна частина монографії, яка передувала захисту докторської дисертації, присвяченої жіночому руху в Західній Україні другої половини ХІХ – початку ХХ ст. [12;13;14].

О.Маланчук-Рибак у своїх працях аналізує виникнення і особливості теоретико-методологічного становлення жіночих студій в Україні на тлі фундаментального аналізу наукових здобутків іноземних колег на дослідницькому полі «жінка і суспільство». Особлива увага приділяється ХІХ – першій третині ХХ ст., практично повністю ігнорується радянський період (якщо коротко згадується про публікації, які побачили світ у той час, то називаються виключно російські, про ті, що вийшли в Україні, мова не йде). Також висловлюються деякі доволі суворі оцінки новітнього періоду розвитку вітчизняної історіографії означеного напрямку.

Аналізуючи здобутки зарубіжної історіографії, вчена виокремлює шість тематичних груп у жіночих студіях:

1) праці про роль, місце та значення жінок у різні історичні періоди та культурні епохи, що заповнюють історичний простір жіночими особистостями, спочатку видатними, а потім безіменними;

2) історія жіночого руху;

3) фольклорно-етнографічні та антропологічні дослідження як спроба аналізу трактування жінки у національних картинах світу, у певній культурній регіональності;

4) жіночі студії політологічного та соціологічного характеру, в центрі уваги яких такі теми, як «жінка і право», «жінка у соціальному житті»;

5) феміністична критика у філологічній науці;

6) дослідження образу жінки у системі норм і стереотипів суспільної психології [13, с.11-14].

Що ж стосується української історіографії жіночих студій, так авторка виокремлює два напрями: «перший репрезентують роботи, що висвітлюють участь і роль жінок в історичному процесі, у загально цивілізаційних культурних змінах; другий, що тематично є значно вужчим, – це публікації, присвячені історії суспільно-політичного руху за рівноправність жінок» [12, с.105]. Означивши існування першого напрямку і не розкриваючи його, вчена зосереджується на другому, оскільки головне для неї – дослідження західноукраїнського жіночого руху другої половини XIX – першої третини XX ст. В цілому ж, стосовно вивчення проблеми «жінка і суспільство», висловлюються доволі жорсткі оцінки про низький – «маргінальний» характер вітчизняних наукових досліджень [12, с.105; 14, с.91]. Навряд чи з таким твердженням можна погодитися, тим більше що О. Маланчук-Рибак зосередилася на своїй темі і не мала на меті предметне і детальне вивчення стану наукової розробки всіх аспектів діяльності жіноцтва України впродовж всієї її історії.

Хибність зауваження стосовно «маргінальності» вітчизняних жіночих студій виразно виявляється, якщо уважно вивчити масив наявних праць в цілому, або взяти конкретний приклад. Таким може бути науковий доробок провідної української дослідниці Оксани Кісь, яка демонструє обізнаність з передовою методологією, вправність у користуванні науковим інструментарієм, глибину аналізу і високий рівень синтезу одержаних результатів у спостережливі висновки, а також широчінь тематичної зацікавленості, яка сягає від проблем становища селянки у традиційній українській культурі до виявлення стереотипів сучасної жіночності у політичній діяльності Юлії Тимошенко.

У своїй монографії, побудованій на основі кандидатської дисертації, проте значно розширеній, О. Кісь подає розвиток жіночих студій в Україні на тлі феміністської парадигми в культурній та соціальній антропології, демонструє теоретичні засади та ключові категорії гендерного підходу, на які вона спирається, досліджуючи проблеми селянок в традиційній українській культурі [15, с.16-74]. Проте ширший погляд на стан, особливості і проблеми розвитку історії жіноцтва в сучасній Україні вона подала у виступі на четвертій науковій конференції «Жінка в науці та освіті» 2008 р. Було названо чотири основних наративи, які, на її думку, послідовно розгортаються в існуючих публікаціях. Перший – наратив про Берегиню, заснований на ідеї одвічного «домашнього матриархату» та «фемінної» структури українського менталітету; другий – про Велику Жінку, що звеличує окремих видатних жінок; третій – про Національний Фемінізм (відстоювання унікальності українського жіночого руху поза феміністською парадигмою і наголос на жіночому внеску у національно-державне будівництво); четвертий – наратив про Жіночу долю, що розкриває індивідуальний історичний досвід звичайних жінок [16].

Відаючи належне попереднім авторам, зазначимо, що проблему «Жінка в історії України» в історіографічному плані варто розглядати всебічно і комплексно. По-перше, роль жіноцтва в усіх сферах життєдіяльності: соціально-економічній, політичній, духовній. По-друге, простежувати жіночу самореалізацію у творенні історії України на всіх етапах розвитку – від докняжих часів по сьогодення. По-третє, при тому, що більшість досліджень зорієнтовані на Західну Україну або Наддніпрянщину, ко-

риснішим було би об'єднати і порівняти два регіони в плані означеної проблематики. По-четверте, до уваги слід брати праці всіх трьох історіографічних періодів: дорадянського, радянського, пострадянського. По-п'яте, при тому, що більший за обсягом масив праць вийшов друком в Україні, значну роботу здійснювали дослідники з діаспори. З огляду на всі означені обставини і було підготовлене монографічне дослідження «Жінка в історії України (вітчизняна історіографія XX – початку XXI ст...)» [17]. В книзі на прикладі історіографії проблеми «Жінка в історії України» виявлено не тільки здобутки, але й «вузькі місця», зокрема, нерівномірність у показі різних аспектів означеного проблемного кола. Акцентовано застарілі стереотипи і підкреслено необхідність новітніх підходів, наголошено потребу всебічного і об'єктивного висвітлення усього драматизму і суперечливості історичного процесу в Україні, ролі і місця в ньому жіноцтва. Були проаналізовані праці провідних дослідників і дослідниць жіночих студій. Перших виявилось набагато менше, але серед них – наші сучасники: Ігор Верба, Олександр Кривоший, Степан Лялька, Володимир Маслійчук, Володимир Ричка, Роман Чмелик, Дмитро Юсип та інші (наведено прізвища тих вчених, які видали монографії). Найбільший внесок у розвиток жіночих студій в Україні зроблено такими дослідницями, як Валентина Борисенко, Олена Боряк, Лариса Буряк, Валентина Галаган, Ірина Грабовська, Катерина Діса, Катерина Кобченко, Олена Луценко, Соломія Павличко, Оксана Маланчук-Рибак, Оксана Кісь, Людмила Смоляр, Олена Стяжкіна, Людмила Шумрикова-Карагодіна та ін. В діаспорі – Марта Богачевська-Хомяк, Ірена Книш, Ірина Павликовська та ін. Названі вчені видали чимало праць, насамперед, монографічних, брали участь у декількох спеціальних наукових конференціях, продовжують друкувати статті у науковій періодиці. Завдяки їхній наполегливій праці все чіткіше виимальовується загальноісторична картина, в якій свою роль відігравали і жінки.

При вивченні названої проблеми виявляються загальні тенденції, які діють на нинішньому етапі у вітчизняній історіографії в цілому. За аналогією з трьома Великими Хвилями в історії людства Олівіа Тоффлера, її можна було б умовно назвати «Другою Хвилею» відродження вітчизняної історичної науки. «Перша Хвиля» почала підніматися ще за часів перебудови кінця 1980-х рр., аби масштабно зрости у наступному десятиріччі. Її головним змістом було максимально можливе за складних тогочасних економічних умов написання історії України, вільне від колоніальних та ідеологічних пут. Серед її основних рис виділялося бажання дещо ідеалізувати історичні реалії, що часом призводило до певної міфологізації тих чи інших сюжетів, а також сильне опертя на праці вчених або дореволюційних, або діаспорних. Як свідчить історіографічний аналіз, «Друга Хвиля» почала давати про себе знати із початком нового тисячоліття. Її характерна риса полягає у критичному перегляді напрацьованого попередниками на основі уважного і всебічного дослідження першоджерел, сміливості в тому, аби поставити під сумнів висновки визнаних авторитетів, що часом призводить до змін у сприйнятті, здавалося б, усталеної історичної картини. Це, звичайно, не можна розглядати як «підрив єдино вірного вчення». Навпаки, це є свідченням зростання наукового рівня досліджень, що все далі відходять від спрощених і одномірних оцінок у показі дійсно складного і суперечливого історичного буття українського народу.

Треба наголосити, що жіноча тематика не є самозамкненою, самодостатньою. Між репрезентацією ролі жіноцтва в історіографії і суспільною свідомістю українства відбувається постійний взаємовплив. Існує взаємозв'язок між проблемами історіографії жіночої проблематики у минулому із актуальними питаннями життя сучасної України і буття в ній жіноцтва. Роздуми над проблемами жіноцтва на всіх етапах історичного шляху України виводять вченого на новий рівень розуміння сутнісних процесів, що дійсно має величезне значення для перспектив розвитку країни. Для нашої держави найактуальнішою є модернізація, яку не можна здійснити на основі старого багажу. Проте чимало людей продовжують сповідувати породжені в далекому минулому стереотипи, зокрема, гендерні. Ці стереотипи, попри бажання бачити їх «егалітарними», навіть з преференціями для жіноцтва, насправді є патріархатними. Сенс же полягає у тому, що саме такі настанови унеможливають творення справді громадянського демократичного суспільства, яке торує свій шлях в бік постіндустріалізму. Роль науковців полягає в осяганні викликів часу і сприянні розумінню їх суспільством.

Список використаних джерел

1. Диса К. Історія з відьмами. Суди про чари в українських воєводствах Речі Посполитої XVII-XVIII століття /Катерина Диса. – К: Критика, 2008. – С. 19-22.
2. Ткаченко Г.І. Жіноче питання в українській суспільно-політичній думці: автореф. на здобуття наук. ступеня канд. політичних наук: спец. 23.00.01 «Теорія та історія політичної науки» /Г.І.Ткаченко. – Львів, 1994. – 20 с.
3. Буряк Л.І. Науково-творча спадщина М. Костомарова у контексті історичної фемінології /Лариса Іванівна Буряк //Історіографічні дослідження в Україні. – 2008. – Вип. 19. – С. 36-48.
4. Буряк Л.І. Жіночі портрети в часопису «Киевская старина» як джерело історичної фемінології //Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Серія «Історія». – 2008. – Вип. 98. – С. 111-119.
5. Буряк Л.І. Правовий статус жінки як об'єкт дослідження в українській історіографії другої половини XIX ст. //Український історичний журнал. – 2009. – № 1. – С. 190-211.
6. Буряк Л.І. Історико-фемінологічні студії другої половини XIX століття: релігійний контекст //Гілея. – 2009. – Вип. 20. – С. 223-230.
7. Галаган В.Я. Радянська історична література про подвиг жінок у роки Великої Вітчизняної війни /Валентина Яківна Галаган //Український історичний журнал. – 1988. – № 12. – С. 52-61.
8. Чуєнко О. Відображення в історичній літературі участі жінок України на фронтах та в тилу у роки Другої світової війни /Оксана Чуєнко //Часопис української історії. – 2008. – Вип. 11. – С. 49-52.
9. Двірна К. Жіноцтво в Україні: основні проблеми історіографії та методології /Катерина Двірна //Жіночий рух в Україні: історія і сучасність: тези доповідей міжнародної наук.-метод. конф. (Одеса, 27-29 жовтня 1994 р.) /Одеська державна академія харчових технологій /ред. Г.І.Терещенко. – К.:ІСДО, 1994. – С. 17-18.
10. Грабовська І. Гендерні та феміністичні студії в сучасній Україні: проблеми та перспективи /Ірина Грабовська /режим доступу: http://www.varianty.org.ua/Humanitarians_on_XXI/Hrabovska.htm

11. Лабур О. Радянська історіографія про «звільнення жінки» в Україні 20-30-х рр.: перетворення ідеї на догму /Ольга Лабур //Сторінки історії: Збірник наукових праць. – Вип. 28. – К., 2009. – С. 121-129.
12. Рибак О. Історіографія та історіософія українських жіночих студій /Оксана Рибак //Записки Наукового товариства імені Шевченка. – Том ССXXXIII. Праці Історично-філософської секції. – Львів, 1997. – С. 100-125.
13. Маланчук-Рибак О. Українські жіночі студії: історіографія та історіософія /Оксана Маланчук-Рибак. – Львів: Наукове товариство ім. Шевченка, 1999. – 53 с.
14. Маланчук-Рибак О. Історіографія та історіософія жіночих студій //Маланчук-Рибак О. Ідеологія та суспільна практика жіночого руху на західно-українських землях XIX – першої третини XX ст.: типологія та європейський культурно-історичний контекст: Монографія. – Чернівці: Книги, 2006. – С. 16-93.
15. Кісь О. Жінка в традиційній українській культурі (друга половина XIX – початок XX ст.) /Оксана Кісь. – Львів: Інститут народознавства НАН України, 2008.
16. Кісь О. Особливості та проблеми розвитку жіночої історії в сучасній Україні /Оксана Кісь //Жінка в науці та освіті: минуле, сучасність, майбутнє: матеріали Четвертої міжнар. наук.-практ. конф. (К., 6 – 8 листопада 2008 р.) – К.: ГО «Жінка в науці», 2008. – С. 30.
17. Орлова Т.В. Жінка в історії України (вітчизняна історіографія XX – початку XXI ст.): Монографія /Тетяна Володимирівна Орлова. – К.: Логос, 2009. – 584 с.

Орлова Т.В. Современное состояние историографического анализа разра- боток в области женских студий украинских ученых XX – начала XXI века

Подчеркивается необходимость дальнейшего развития женских студий в Украине, подытоживается работа в области историографического исследования женской проблематики в отечественной истории. Акцентируется отражение в историографии роли женщин в истории нашей страны общин тенденций, которые имеют место в современной украинской историографии в целом.

Ключевые слова: история Украины, женщины, женские студии, историография.

Orlova, T.V. The contemporary state of the historiographic analysis of research in the domain of women's studies of Ukrainian scholars of the XX – early XXI cc.

The article emphasizes the importance of further development of women's studies in Ukraine, summarizes the work in the domain of historiographic research in women-related problems in domestic history. In particular, it highlights the reflection of general trends of contemporary Ukrainian historiography at large in the historiography of women's role in our country's history.

Key words: history of Ukraine, women, women's studies, historiography.

Реєстраційні анкети як джерело вивчення соціального та професійного складу іммігрантських колективів на території України (1920-ті роки)

На основі аналізу анкетних даних іммігрантів та реемігрантів, які виступали організаційним елементом системи імміграційного контролю, розкривається професійний та соціальний склад зарубіжних переселенських колективів на території України.

***Ключові слова:** анкети, система імміграційного контролю, іммігрантські колективи, Товариство технічної допомоги.*

Вступ людства в ХХІ століття ознаменувався масовими міграційними процесами, які безпосередньо торкнулись всіх держав світу. Україна не стоїть осторонь міграційного руху і намагається інтегруватись в міждержавний обмін робочою силою. Постійне зростання кількості мігрантів, які відбувають на заробітки за кордон та майже неконтрольований приплив, особливо нелегальних (склад міжнародних трудових мігрантів в Україні представлений працівниками різних професій), іммігрантів до країни – так виглядає участь нашої держави в якісно новому для неї явищі. Та якщо на даному етапі для України характерний відтік кваліфікованих спеціалістів, то в 1920-ті роки ситуація була дещо іншою: до країни йшов масовий притік закордонних працівників різних національностей і громадянства, які внесли свій певний вклад у розвиток промисловості і сільського господарства.

Радянська історіографія іноземних комун представлена, в основному, роботами, написаними в історико-партійному руслі, для яких характерні політизованість і тенденційність. Детальний відбір фактів був покликаний підкріпити ідеї пролетарського інтернаціоналізму і приховати негативні моменти, які не вписувались в загальноновизнану схему [1;7;9]. Не зважаючи на значну кількість цифр і узагальнених даних, які приводяться в монографіях [1;10], дисертаціях [2], статтях [3;4;5;6], до сьогодні залишається відкритим питання: ким були ці люди, які вирішили пересікти кордон двох світів разом з сім'ями? На перший погляд, це мікрорівневе запитання, яке в процесі свого розгляду набирає макрорівневого значення.

Метою даної статті визначено критичний аналіз анкетних даних через необхідність спростування загальноприйнятого стереотипу стосовно сільськогосподарського складу іммігрантських колективів. Досягнення поставленої мети передбачає вирішення таких завдань: з'ясування

соціально-професійного складу через співставлення з зайнятістю протягом останніх 5 років, визначення культурно-освітнього та політичного рівнів іммігрантів.

Організаційним елементом системи імміграційного контролю являються облікові документи – реєстраційні анкети – призначені для реєстрації потенційних і реальних іммігрантів. Вони характеризуються великим інформаційним потенціалом, адже у систематизованому вигляді містять інформацію індивідуального рівня. В результаті узагальнення даних сукупності анкет можливо отримати характеристику імміграційного потоку і процесу в цілому. В даному випадку ми розглядаємо дані анкет, заповнених іммігрантами та реемігрантами, які направлялись у різні переселенські комуні на території України.

Більш детальний аналіз потребують дані про соціальний та професійний склад комун. Раніше вважалось, що у їхньому складі переважали сільськогосподарські особи. Виявлені нами документи показують, що більшість з майбутніх комун формувались переважно з робітників мало-знайомих з сільським господарством.

На жаль, автор не володів загальними даними, які б дозволили бездоганно проаналізувати соціальний, національний, партійний, професійний склад усіх сільськогосподарських іммігрантських комун на території України. В різних справах вдалось виявити і опрацювати лише 70 анкет, які заповнювали прибуваючи до України іммігранти та реемігранти. 12 анкет датуються жовтнем 1923 р. [11] інші 58 відносяться до пізнішого періоду – 1925р. [12]. Разом з даними, розсіяним по різних джерелах, вони можуть дати певну уяву про тих осіб, які працювали в іммігрантських колективах.

Анкети були розроблені наприкінці 1922 р., з 1923 р. отримали своє поширення. В 1925 р. бланк анкети зазнав деяких змін (містив 27 пунктів проти 32 у 1923 р.), при цьому, інформаційна сутність не змінилась. Не слід забувати, що кількість анкет не відображає всієї кількості іммігрантів, які прибули до України з моменту поширення анкет. Кількісна невідповідність пояснюється тим, що документи заповнювались не на кожного прибуваючого, а на голову сім'ї. Жінки заповнювали анкети у тому випадку, якщо іммігрували без чоловіка. Свідчення про дітей заносились до анкет батьків.

Анкета мала складну структуру: містила 25 пунктів для іммігрантів та 27 для реемігрантів. Питання були доволі різноманітного характеру: необхідно було вказати громадянство, національність, соціальний та сімейний стан, надати свідчення про місце народження, останнє місце проживання, освіту, основну професію, членство в політичних партіях. В окремому пункті анкети зазначалась сума грошового внеску до фонду комуні та наявність вільних коштів, з якими переселенці в'їжджали на територію держави. Для реемігрантів ставились додаткові запитання з приводу виду діяльності до від'їзду за кордон, несення військової служби та причин, які змусили залишити батьківщину.

В цілому, стан виявлених документів, з точки зору інформаційної повноти, задовільний: сам формуляр анкети передбачав детальну інформацію про особу; у виявлених документах майже відсутні пробіли. До недоліку даних анкет відноситься одноманітність формулювань відповідей, перш за все на питання, що розкриває мотиви міграції.

Звернемось до інтерпретації отриманих даних за низкою ознак. До свого приїзду на Україну, комунари прожили на території Америки 10-12 років, працюючи там, головним чином, переважно на фабриках і заводах в якості різноробочих або ж кваліфікованих спеціалістів по дереву й металу. Лише в період безробіття значна частина познайомилась з сільським господарством підробляючи на фермах. З анкет іммігрантів та реемігрантів, які вдалось віднайти в ЦДАВО України (всього 70 анкет), систематизувавши їх дані можна зробити висновок, що досвідчених землеробів, які на протязі останніх 5-ти років перебування за кордоном займались веденням сільського господарства виявилось лише 20%. Загалом, осіб, які за соціальним станом віднесли себе до селян – 70%, робочих – 15,7%, інтелігентів – 1,4% та міщан – 7% інші 6% не заповнили графу соціального стану. З 70% селян 20% вважали своїм основним заняттям землеробство, інші вказали робочі спеціальності. Важливо відмітити, що 80% в останні 5 років до від'їзду до України не займались сільськогосподарською працею: на заводі працювало – 5,7%, на фабриці – 15,7%, різноробочими – 8,5%, шахтарями – 7%, кравцями – 7%, решта працювала автомеханіками, м'ясниками, слюсарями, електротехніками, фарбувальниками, бухгалтерами. Окрему групу складали утриманці: діти та деяка частина жінок [12,арк.375-454].

Анкети дозволяють оцінити мотиваційну основу імміграції, яка являється однією з ключових позицій для розуміння характеру і змісту цього процесу. При чому необхідне комплексне вивчення причин виїзду з країни попереднього місця проживання і в'їзду до радянської Росії, оскільки причини еміграції безпосередньо пов'язувались з переїздом до СРСР. При опрацюванні інформації даних пунктів анкети був відмічений недолік: анкети заповнювались співробітниками Комісії РПО, що обумовило переважання коротких однотипних формулювань, які, можливо, не відображають всього спектру відповідей іммігрантів.

Загалом, зовнішня міграція обумовлена різними факторами: політична система і рівень економічного розвитку країни, прибуток населення, цінності окремої людини, соціальне середовище. Виявлені анкети відображають наступні мотиви імміграції: перетворення в радянській країні і бажання прийняти в них участь спонукали 40% іммігрантів виразити бажання працювати в СРСР і таким чином допомогти країні працею, 60% прагнули працювати в комуні на колективних началах. Мотиви матеріального характеру не вказувались.

Якщо для комун, які розташувались на території Росії було характерним незнання більшістю приїжджаючих робочих російської мови [10,с.208], то на території України ситуація виглядала дещо по-іншому. Виключення становила багатонаціональна комуна ім. III Комінтерну, у складі якої переважну більшість становили особи, які не володіли російською мовою, що, очевидно, тягло за собою виникнення мовного бар'єру, який ускладнювався соціально-психологічною адаптацією. В таких ситуаціях становище полегшувалось тим, що деякі члени комун знали декілька мов. В цілому ж по Україні лише 26% усіх членів комун не володіли ні російською, ні українською мовами, 5% знали виключно російською, 26% вільно спілкувались як російською, так і англійською. З усієї кількості закордонних працівників російською володіло 58,6%, українською – 29,3%. Подібна ситуація пояснюється тим фактом, що переселенську хвилю зарубіжних працівників, приїжджаючих на територію

України, в основному, становили реемігранти – 60% (без урахування 12 анкет 1923 р. і 54 % з урахуванням).

Серйозне значення при формуванні сільськогосподарських комун відводилось їх персональному складу, політичним поглядам потенційних членів й їх професіоналізму. Для реалізації цілей іммігрантської політики переселенці повинні були володіти засобами виробництва. Анкети відображають ступінь дотримання даних вимог на практиці. Так, виходячи з анкетних даних 1923 р., на запитання пор наявність засобів виробництва позитивно відповіли всі 12 мігрантів, які привезли з собою сільськогосподарський інвентар на загальну суму 14990 дол. (приблизно на 29000 руб.) [11]. Практика привезення кожним членом комуни з собою засобів виробництва в наступні роки дещо трансформувалась: за рахунок спільних членських внесків за кордоном закуповувалась необхідна техніка, яка ввозилась разом з усім майном комуни. Вимога наявності кваліфікації була продиктована попереднім досвідом, адже серед перших іммігрантських комун переважали робітники, в минулому селяни, які за час проживання за кордоном фактично втратили свій зв'язок з землею, а разом з тим, і досвід ведення сільського господарства. В подальшому з'ясувалось, що більшість цих робітників встигли відвинути від землеробської праці.

Окрім основної професії іммігранти володіли і підсобними технічними навиками підтвердженням чого слугує графа анкети про підсобні професії. Так, наприклад, з 70 чол., анкетними даними яких ми можемо оперувати, в 1923 р. було по одному бухгалтеру, майстру ткацьких машин, текстильнику, огороднику [11]; в 1925 р. по одному механіку, шкірнику, шахтарю, машиністу, вчителю, фотографу, маляру, по два шофери, збірників автомобілів, по три перукаря, теслярі [12]. Таким чином, окрім спеціальностей безпосередньо пов'язаних з роботою в сільському господарстві України, вони володіли дефіцитними навиками, корисними у веденні господарства в цілому.

Якщо співставити професійний склад та отриману інформацію з пункту «чим займався протягом останніх 5 років», то це дозволить уявити рівень практичної професійної підготовки. Аналіз даних анкет «основна професія» і «чим займався протягом останніх 5 років» показав високий ступінь їх зв'язку (77,5%), тобто, основна частина іммігрантів мала досвід за вказаною основною професією, що підтверджує наявність професійних навичок.

Отже, в більшості іммігрантських господарств переважали індустриальні працівники, не знаючі селянської праці або відірвані від неї. Звісно, що потрібні навики для успішного господарювання у них були відсутні, але з іншого боку, ці особи володіли необхідними технічними знаннями.

З перших чотирьох комун, які приїхали на територію України до листопада 1922 р., лише в одній комуні «Селянська культура» кількість осіб, знайомих з веденням господарства перебільшувала кількість осіб робочих спеціальностей. В інших же комунах, наприклад в комуні «Новий світ», картина була абсолютно протилежною, в її складі взагалі були відсутні особи, хоча б наближені до сільського господарства. Комісія РПО, врахувавши недоліки у професійному складі перших комун, в подальшому серйозне значення приділяла персональному складу сільськогосподарських колективів. Однією з основних вимог для формування комун ТТДРР в Америці й підготовки додаткових груп для вже створених колективів висувався практичний сільськогосподарський досвід. Але, в

дійсності, в 1923 р. продовжували прибувати колективи, в яких домінували особи, знайомі з роботою на промисловості. З п'яти колективів, які прибули в 1923 р., лише в одній комуні «Червоний прапор» колектив був сільськогосподарським. В цілому, з загальної кількості членів комун, які прийшли в 1923 р., сільськогосподарський елемент склав 22,8%. [13,арк.1-75].

Велике значення мав освітній рівень іммігрантів. Якщо судити все з тих же анкет, то початкова, принаймні, домашня освіта була майже у всіх. 83% іммігрантів мали нижчу освіту (зазвичай народне училище), 6,8% були самоучками, 8,6% володіли середньою освітою, лише деякі члени комун були не освіченими не закінчивши навіть курсу нижчої школи.

В час активного пошуку істини серед радянських стереотипів необхідно внести деякі корективи й в питанні політичних поглядів мігрантів. Вирішення даного питанням вбачається доволі цікавим та неоднозначним. На жаль, дані про партійну роботу в іммігрантських та реемігрантських комунах доволі незначні. В радянську добу особливий акцент при висвітленні цього аспекту складу колективів робився на їх прихильності до комуністичних ідей і високих процентних показниках членів комуністичної партії у них (наводились дані про 50% комуністів й навіть більше). В деяких колективах члени комуністичної партії складали більшу половину складу, в інших же – їхні члени могли й не бути комуністами, але належали до числа співчуваючих комунізму. Так, в комуні ім. «ІІІ Комінтерну» членів та кандидатів КП(б)У – 53 чол. (24%), ЛКСМУ – 19 (9%), КНС – 44 (20%). Разом до громадсько-політичних організацій належало 116 осіб (50%) [14,арк.5]. В першій групі комуні «Червоний прапор» було 27 комуністів, в другій – 9 [3,с.78]. В комуні «Новий світ» з 120 членів 48 були комуністами [8,с.151]. На жаль, дані про партійну роботу в іммігрантських комунах доволі скудні. Відомо лише про організацію при великих комунах комуністичних осередків. Перший такий осередок утворився при Мигаєвській комуні у вересні 1922, до жовтня 1923 р. партосередок відкрився в комуні «Джон Рід», а ще пізніше – при комуні ім. «ІІІ Комінтерну».

Звісно, оскільки виїжджаючі колективи з Америки в обов'язковому порядку проходили через Товариство технічної допомоги, то, безумовно, перевага надавалась особам, які відстоювали ідеї побудови першої в світі «народної» держави, адже не потрібно забувати, що ТТД тісно співпрацювало з комуністичною партією. Разом з тим, не варто вважати, що осіб, які не поділяли подібних поглядів і не мали членства ні в яких політичних партіях Америки, не приймали до складу колективів. Так, наприклад, з 12 членів, які в'їхали в 1923 р. відсоток безпартійних склав 50%, членів Робочої партії Америки – 25%, соціалістичної – 8% та комуністичної – 17% [11]. З 58 членів, які в'їхали на територію України в 1925 р., відсоток безпартійних склав 41%. Не значно перевищували цю цифру показники членства в Робочій партії Америки – 50%. Цікаво, що процент членів Комуністичної партії Америки ледве досяг 3,4% [12]. Прикметною для перших груп іммігрантів та реемігрантів, які розташувались на території України, являється наступна ситуація: для них відданість комуністичним ідеям не була характерною, що пояснюється ще не до кінця організованою та налагодженою системою відправки колективів з-за океану. В подальшому, коли імміграція та рееміграція отримали більш організованого характеру, ТТД та радянські органи, які відповідали за переселення,

почали приділяти значну увагу політичним поглядам і партійності. Вже після того, як закордонні колективи облаштувались й налагодили власну сільськогосподарську діяльність, в їх внутрішньому середовищі відбулись зміни шляхом поповнення складу за рахунок місцевого населення, які призводили до розширення лав комуністично-налаштованих.

Стосовно вікової структури імміграційного потоку, то середній вік іммігрантів – 35 років. Отриманий віковий показник в поєднанні з половозою ознакою відображає специфіку імміграції, а саме, більша частина іммігрантів – чоловіки в дієздатному віці.

Говорячи про сімейний стан приїжджаючих комунарів, то тут не можна з впевненістю стверджувати чи то про переважання одружених над холостяками, чи то останніх над одруженими, оскільки процентне співвідношення приїхавших за сімейним станом розподілилось майже порівну: 44,3% холостяків і 55,7% одружених. При цьому анкети явно відображають груповий (сімейний) характер імміграції, так як більшість одружених чоловіків прибували з сім'ями. За узагальненими даними кількість іммігрантів, які прибули з сім'єю в 1923 р. – 50% (або 6 чол. з 12 одружених), в 1925 р. – 78% (або 25 чол. з 32 одружених).

Окрім грошових сум, зданих до Товариства технічної допомоги у вигляді пайових внесків на закупівлю засобів виробництва, деякі прибуваючі члени комун мали при собі готівку. Правда, таких осіб було лише 38% від загальної кількості членів колективів. Розміри готівкових коштів коливались в межах від 26 до 50 дол. в 1923 р. та від 30 до 500 доларів в 1925 р. Інші 62% не мали запасних коштів (часто внесені кошти були зароблені тяжкою багаторічною працею, всім, що зуміли накопити емігранти в Америці) і сподівались, що більшовицька держава виділить їм земельний наділ, а комуна забезпечить усім необхідним. Тому готівковими коштами вони не володіли не тому, що не хотіли їх брати, а тому, що їх не мали. Прикметно, що у 16 (64% від всіх мігрантів з готівкою) випадках готівкові кошти були наявними у тих осіб, які іммігрували сім'ями.

За весь період діяльності іммігрантських комун їх внутрішній стан не залишався сталим, а зазнавав постійних помітних змін. Кількісний склад комун та артілей зростав за рахунок поповнення новими групами з-за кордону, притоку місцевого населення та шляхом укладання шлюбів комунарів з навколишніми мешканцями. Нестача житлових приміщень, а також інші причини організаційного характеру змушували ці колективи відмовляти прохання місцевих жителів про прийом в члени колективів. Попри зростання складу колективів спостерігався й певний відтік з іммігрантських господарств частини членів. З комуні «Нива трудова» на 1925 р. вибуло 16 членів, з «Хлібороба» – 18, «Червоний промінь» – 29, «Мигаєвської» комуні – 17 [13,арк.41,18,64,47].

В прибуваючих колективах, як правило, домінували особи з щирим наміром своєю працею надати допомогу підняттю народного господарства й готовністю долати труднощі задля світлого майбутнього. Але не рідко, особливо на перших етапах переселення, зустрічались випадки, коли у колективи потрапляли особи, які у переселенні переслідували інші цілі і не були ані морально, ані політично міцними. Тут і таїлась одна з причин відсіву членів з деяких артілей та комун. На протязі всього свого існування Комісія РПО паралельно з ТТДРР й іншими організаціями приймали міри для того, щоб унеможливити вступ до комун осіб, яким колективна форма праці і саме життя в комуні були не посильні.

Причини, які штовхали до виходу членів зі своїх колективів тайлись як у внутрішніх негараздах, так і виходили на урядовий рівень. Незагодженість в організаційній роботі окремих радянських установ, затримки з виділенням іммігрантам землі («Червоний прапор»), з землепорядкуванням комун іноді створювали привід до незадоволення в середовищі іммігрантів і у деяких випадках виразились у виході частини членів («Джон Рід»).

Таким чином, анкети подають нам доволі цінну інформацію стосовно: основних соціально-демографічних характеристик іммігранта; характеристики іммігранта з точки зору потенційної ефективності використання його праці і відповідності основним вимогам, що висувались до мігрантів; відображення основних рис власне процесу імміграції.

Отже, за соціально-професійним складом в іммігрантських та ре-емігрантських групах переважали індустріальні робочі, малознайомі з веденням сільського господарства. Тому цілком зрозумілим стає ситуація, в якій іммігрантські комуні в чужій країні з її незнайомими їм природнокліматичними умовами, з традиційними прийомами ведення господарства не змогли швидко стати зразково-показовими для місцевого селянства не зважаючи на наявність нових зразків техніки. Дозволяючи ввіз техніки і сільськогосподарських знарядь, влада звільняла себе від необхідності забезпечити ними нові господарства. Пропонується врахувати попередній історичний міграційний досвід у практику міграційної політики України.

Список використаних джерел

1. Генкина Э.Б. Ленин – Председатель Совнаркома и СТО. Из истории государственной деятельности В.И. Ленина в 1921-1922 г. / Э.Б. Генкина – М.: Академия наук СССР, 1960. – 256с.
2. Давлетшина О.Ю. Опыт международного сотрудничества в производственно-технической сфере в 20-30-е годы XX века: дис. канд. ист. наук / О.Ю. Давлетшина. – Кемерово, 2003. – 203 с.
3. Кисельов В.І. З історії організації та діяльності інтернаціональних (іммігрантських) сільськогосподарських колективів на Україні / В.І. Кисельов // Український історичний журнал. – 1965. – №9. – С.75-81.
4. Ковальчук О., Марусик Т. Допомога українців Канади українському народу (2-40-ві рр. XX ст.) / О. Ковальчук, Т. Марусик // Науковий часопис НПУ ім. М.П. Драгоманова. – К., 2006. – Серія 6. – Вип.3. – С.179-194.
5. Крамар О.С. Реєміграція зарубіжної української громадськості у політиці комуністичного режиму (1921-1925 роки) / О.С. Крамар // Гілея: Збірник наукових праць. – К., 2009. – Вип.20. – С.66-73.
6. Лещенко О.Л. З історії сільськогосподарських комун канадських українців на Україні / О.Л. Лещенко // Український історичний журнал. – К., 1991. – №10. – С.58-69.
7. Макаренко А.А. Мировой пролетариат – стране советов. Движение зарубежного рабочего класса в защиту и помощь советской стране. 1921-1923 / А.А. Макаренко – К.: Изд-во АН УССР, 1963. – 284с.
8. Рейхберг Г.Е., Шапик Б.С. Об участии американских рабочих в восстановлении народного хозяйства советской республики / Г.Е. Рейхберг, Б.С. Шапик // История СССР. – 1961. – №1. – С.147-152.

9. Рыбинский М.И., Тарле Г.Я. О помощи трудящихся зарубежных стран советскому сельскому хозяйству (1921 – 1925 гг.) / М.И. Рыбинский, Г.Я. Тарле // Исторический архив. – 1961. – №4. – С.51-77.

10. Тарле Г.Я. Друзья страны Советов / Г.Я. Тарле – М.: Изд-во «Наука», 1968. – 371с.

11. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України. – Ф.27. – Оп.4. – Спр.584. – Арк.117-142.

12. Там само. – Ф.27. – Оп.5. – Спр.182. – Арк.375-454.

13. Там само. – Ф.27. – Оп.5. – Спр.365а.

14. Там само. – Ф.559. – Оп.1. – Спр.56.

Черниговец Н.Н. Регистрационные анкеты как источник изучения социального и профессионального состава иммигрантских коллективов на территории Украины (1920-е годы)

На основе анализа анкетных данных иммигрантов и реэмигрантов, которые выступали организационным элементом системы иммиграционного контроля, раскрывается профессиональный и социальный состав зарубежных переселенческих коллективов на территории Украины.

Ключевые слова: анкеты, система иммиграционного контроля, иммигрантские коллективы, Общество технической помощи.

Chernigovets, N.M. Registration questionnaires as a source of studying social and professional structure of immigrant collectives on territory of Ukraine (1920th years)

On the basis of analysis these questionnaires of immigrants and reemigrants opens up the professional and social structure of foreign migrants collectives on territory of Ukraine.

Key words: questionnaires, system of the immigration control, immigrant collectives, Society for Technical Aid.

Українська військова преса XX-XXI століття: історіографія досліджень доби незалежної України

Проаналізовано історіографію становлення часописів українських збройних формувань, зроблено спробу періодизації історіографічних здобутків та визначення перспектив інформаційно-пропагандистського забезпечення українського війська.

Ключові слова: військова преса, українське військо, інформаційно-пропагандистське забезпечення, історіографія.

Історія преси українських збройних формувань, незважаючи на її майже столітнє існування, і в наш час не стала об'єктом комплексного наукового вивчення, хоча науковці використовують військову пресу як допоміжний фактологічний матеріал для з'ясування тих чи інших історичних подій, процесів, явищ, а розробляють окремі аспекти діяльності військових часописів. Для того, щоб точніше окреслити напрями подальшого вивчення становлення системи українських військових ЗМІ, виникла потреба узагальнити напрацьоване за роки незалежності щодо цього питання.

На сучасному етапі поруч зі створенням новітньої зброї та бойової техніки існує стала тенденція до розробки інформаційно-пропагандистських технологій, у яких військові засоби масової інформації посідають чільне місце. І використання історичного досвіду діяльності військової преси у процесі розбудови ЗМІ Збройних Сил України є надзвичайно важливим. А як показує аналіз становлення українських військових формувань першої половини XX століття та їхньої участі у бойових діях, неабиякого значення у підтримці дієздатності армійських з'єднань надавалося саме феномену інформаційно-пропагандистського впливу на особовий склад. Спеціально створені для цієї мети структури – Пресові Кwartири УСС і УГА, Бюро преси у війську Гетьманату, Дієвій Армії УНР, 6-й відділ УПА тощо – безпосередньо опікувалися українською військовою пресою на різних часових відтинках.

З проголошенням незалежності України у вивченні становлення української національно-патріотичної преси розпочався новий етап, який можна визначити як революційний. Це пов'язано зі зняттям ідеологічних перепон, відкриттям фондів архівів, спеціальних сховищ наукових бібліотек, налагодженням тісніших зв'язків із науковцями зі США, Канади, Німеччини, Франції, а також потребою опори на національний історичний досвід у будівництві сучасних Збройних Сил України.

Дослідження, дотичні до проблематики української військової преси, можна поділити на три групи: праці, що розглядають події 1917-1921 рр.;

дослідження, де характеризується преса УПА; роботи, що стосуються розвитку преси доби незалежної України. В такій же послідовності в порядку спадання можна розташувати ці праці за кількістю випущених у кожній групі.

Серед досліджень преси 1917-1921рр. монографія І. Крупського «Національно-патріотична журналістика України»[1], в якій він, зокрема, характеризує стрілецьку пресу. Г. Кривошея[2] зробив спробу дослідити проблемно-тематичні напрямки часописів, які були заборонені тоталітарним режимом. Однак багато військових газет і журналів випало з поля зору дослідника через недостатню на той час джерельну базу. У праці П.Федоришина[3], який досліджував роль української національно-патріотичної преси у державотворчих змаганнях 1917-1920 років, згадується кілька військових видань, на основі яких зроблено висновки про відсутність структури української військової журналістики 1917-1920 рр. та спонтанне висвітлення подій, що не відповідало дійсності. М.Романюк[4], запропонував періодизацію національно-патріотичної преси, його праці характеризують український інформаційний простір, складником якого є військова преса.

Деякі аспекти діяльності української військової преси знайшли відображення у низці докторських та кандидатських дисертацій останніх двадцяти років, серед яких найпопулярнішим періодом дослідження є 1917-1921рр. Зокрема серед захищених протягом 1991-2007 років дисертацій понад 350 присвячено проблематиці саме Української революції[5,с.7], з них лише трохи більше десятка торкаються питань української національно-патріотичної преси цього періоду. Комплексному дослідженню історії становлення та розвитку військової преси не присвячено жодної праці. Однак доробок кожного з учених є певним внеском у дослідження військової преси. Вітчизняний науковець П. Губа[6], опрацювавши значний масив періодики 1918-1920 рр., розглянувши її як джерело дослідження українського державотворчого процесу 1917-1920 рр. Правда, про військову пресу є лише побіжні згадки. Праця Г.Рудого[7] цінна характеристикою часу, коли активно виникали і функціонували часописи на теренах України.

Низка науковців, зокрема О. Даценко з Києва та львівські історики В. Гутковський, Н. Стукаліна, В. Футулійчук, розглядаючи події Української революції, досліджували пресу для виконання завдань, поставлених у їхніх дисертаційних дослідженнях. Так В. Футулійчук[8], розглядаючи питання військово-патріотичного виховання в Українській Галицькій Армії, та О. Даценко[9], досліджуючи військово-патріотичне виховання в українських збройних формуваннях в умовах боротьби за українську державність(березень 1917 – листопад 1920 рр.), приділили увагу окремим військовим виданням як важливим чинникам військово-патріотичного виховання. Н.Стукаліна[10] охарактеризувала висвітлення в окремих виданнях УСС, УГА запровадження військового права в ЗУНР. Робота розкриває формування одного з тематичних напрямів у виданнях західноукраїнської військової преси. В.Гутковський[11], будуючи свої висновки на дослідженні цивільних масових газет, використовує як джерело матеріали військових часописів «Український козак» та «Козацька думка».

Т.Бевз у своїй праці окреслила позиції впливових на 1917 рік партій в Україні щодо ролі війська у творенні держави: «Позиції есерів стосовно війська були співзвучні іншим українським політичним партіям. Пропонувалося скасувати постійну армію і замінити її народною міліцією, справи війни вирішувати референдумом, а міжнародні конфлікти – тре-

тейським судом» [12, с. 166]. Однак, використовуючи як джерело понад 100 періодичних видань, вчена обійшла увагою військову пресу, проте розкрила умови, у яких доводилося виживати військовим часописам. Поодинокі роботи присвячені особам, які долучилися до створення військової преси [13].

Слушною є думка В. Солдатенка, що «прогрес в подальшому розвитку наукових досліджень досвіду українського визвольного руху в 1917-1922 роках бачиться на шляхах логічного зв'язку різноманітних революційних потоків...» [14, с. 25]. Це ж стосується і досліджень преси українських збройних формувань 1917-1921 рр., особливо при розгляді шляхів її виникнення.

Науковці незалежної України не залишили поза увагою історію війська УНР та ЗУНР періоду інтернування, зокрема питання його преси. Заслугою дослідників таборової преси Н. Сидоренко [15], О. Сидоренко [16] є введення в науковий обіг назв таборових видань. Однак не розмежовано часописи військовополонених та інтернованих вояків, які належать до військової преси, і часописи для біженців, переміщених осіб – цивільні видання. І. Крупський [17] зупинився на характеристиці українських таборових видань на території Австрії у 1915 – 1918 рр. Також розглядали питання подібної проблематики М. Литвицький [18], М. Павленко [19] та інші. Однак справедливим є зауваження історика С. Литвина, що «при всій обмеженості історіографічної бази про інтерновану Армію УНР... у вітчизняних та зарубіжних архівах недослідженим залишається величезний масив документів та матеріалів» [20, с. 444]. І дослідники цієї проблематики ще не сказали останнього слова.

Однією з найбільш полемічних тем для сучасного суспільства є тема Української Повстанської Армії. Існує низка робіт, які висвітлюють видавничу діяльність ОУН-УПА, однак їх автори або коротко характеризують військову пресу серед масиву літератури – книжок, брошур, листівок тощо, не виділяючи саме військову, або досліджують окремі аспекти проблеми: ідеологічну спрямованість, тематику, жанри, спосіб видання. Так П. Потічний [21, с. 9-18] охарактеризував пресу українського революційно-визвольного підпілля. Важливою є думка С. Костя [22, с. 224-252], який вказав на зв'язки цієї преси з пресою УСС, УГА. Однак автор у своєму дослідженні спирається на вже опубліковані матеріали. У «Наукових записках з української історії» В. П. Коцур [23] поряд з іншими питаннями досліджує спрямованість проти німецьких окупантів інформаційно-пропагандистської діяльності ОУН-УПА в 1941 – 1944 рр. Найбільш вагомими працями сучасних істориків, у яких висвітлюються ті чи інші аспекти діяльності преси УПА, є дисертації О. Стасюк [24] та Ю. Романишина [25]. Досягненням О. Стасюк є укладення таблиць видань ОУН, серед яких автор вказала і видання УПА, не виділяючи їх в окрему групу військової преси. Ю. Романишин поставив за мету вивчити місце друкованої продукції ОУН і УПА в їхній ідеологічній діяльності, її тематичне наповнення. В. Малюга [26] розглядає використання військових часописів в антифашистській пропаганді у 1941-1944 рр. Згадані вище автори не ставили за мету розкрити виникнення, розвиток та згорання діяльності преси УПА.

Ще невелика низка авторів (Ю. Давиденко [27], В. Жилук [28], В. Ковальчук [29], Н. Мизак [30], А. Скоробогатов [31], В. Ходак [32] та інші) присвятили свої праці історії ОУН-УПА, їхні роботи цінні для дослідження військової преси, бо висвітлюють умови, в яких розгорталася діяльність часописів УПА.

Серед науковців-суміжників, пресознавців, є такі, що присвятили свої праці, статті сучасним друкованим ЗМІ. Це, зокрема, В. Бебик та О. Сидоренко [33], Ю. Колісник [34], О. Мукомела [35, с. 34-35], Г. Онкович [36, с. 117-120] та інші. До обговорення формування новітнього українського інформаційного простору активно долучалися і військові журналісти, зокрема, М. Гуцуляк [37, с. 109-110] зробив спробу охарактеризувати перші кроки у процесі творення мережі військових часописів України станом на 1993 рік. Найбільш ґрунтовною працею, яка співзвучна проблематиці даного дослідження, є монографія С. Горевалова [38, с. 247-296], де автор як науковець-філолог дає власну характеристику преси 1991-1998 рр.

Історики теж долучилися до розробки теми сучасної преси, зокрема М. Романюк та М. Галушко [39], які розглянули окремі регіональні газети та журнали перших років незалежності України; С. Костишева [40], що проаналізувала масив ЗМІ з другої половини 80-х до кінця 90-х років ХХ століття, однак, на жаль, абсолютно обійшла увагою військові видання. Також існує низка ознайомчих статей невеликого обсягу, написаних на зорі творення Збройних Сил незалежної України та їхньої преси – у 1993-1994 рр. (Г. Вартанов [41], В. Козлов [42], Г. Кривошея [43] та інші), які дають загальне окреслення проблем становлення військових ЗМІ незалежної України.

Однак вивчення становлення, розвитку і перспектив сучасних військових засобів масової інформації, які спираються на багатий історичний досвід, є нагальною проблемою. Вона неодноразово порушується на сторінках української періодики. Так у газеті «Україна молода» (2009 р.) у статті «Без хліба духовного» письменник Д. Кулиняк застерігає: «Українська військова преса поступово занепадає. От така ось тенденція – ще три роки тому в Україні виходило п'ять газет для ЗСУ, нині ж – лише дві. Невже хтось свідомо шкодить, зменшуючи кількість україномовних національно-патріотичних видань для армії, підриваючи тим самим її боєздатність?» [44].

Отже, сучасні дослідження, у яких згадується військова преса, можна поділити на три групи: праці, що характеризують український інформаційний простір 1917-1921 рр.; дослідження, присвячені питанням преси УПА; роботи, що стосуються розвитку преси доби незалежної України. В зоні уваги істориків два основні напрями: а) військова преса як джерело з тих чи інших конкретних питань; б) військова преса як чинник чи складник певного історичного явища; на сьогодні немає комплексного дослідження становлення і розвитку української військової преси ХХ – початку ХХІ ст. як логічно пов'язаних періодів (військова преса 1917-1921 рр., таборова преса, преса УПА 1942-1953 рр, військові ЗМІ доби незалежності України) одного історичного процесу; систему друкованих органів сучасних ЗС України, яка теж пройшла складний, суперечливий та нелегкий шлях становлення, історики обійшли увагою. В перспективі – дослідження різнопланових зв'язків, які виникали в процесі становлення української військової преси новітнього часу з досвідом функціонування преси часів українських визвольних змагань. Документи, нещодавно відкриті для дослідження, дають можливості для об'єктивних, обґрунтованих висновків у цьому напрямі.

Список використаних джерел

1. Крупський І. В. Національно-патріотична журналістика України (кінець XIX – перша чверть XX ст.). – Львів, 1995. – 416 с.
2. Кривошея Г. П. Українська військова преса в період боротьби за державну незалежність республіки. – Львів, 1993. – 120 с.

3. Федоришин П.С. Преса і українська державність 1917-1920 рр. – Тернопіль, 1996. – 177 с.

4. Романюк М. М. Здобутки і прорахунки дослідників української преси: погляд у ХХІ ст. – Л., 2001. – 10 с., Романюк М. М. Історія української преси: проблеми періодизації//Зб. пр. Науково-дослідного центру періодики. – Л., 1994. – Вип. 1. – 24 с.

5. Солдатенко В.Ф. Новітні тенденції та актуальні проблеми історіографічного освоєння досвіду українського національного руху у 1917-1922 роках//Гілея(науковий вісник): Збірник наукових праць/ Гол.ред. В.М.Вашкевич. – К.,2009. – Вип.20. – 420с.

6. Губа П. Періодична преса як джерело дослідження українського державотворчого процесу 1917-1920 рр.: Дис... д-ра іст. наук: 07.00.06/Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2007. – 560с.

7. Рудий Г. Періодика України як об'єкт джерелознавчого дослідження української культури(1917-1920 рр.): Дис... д-ра іст. наук: 07.00.06/НАН України; Інститут історії України. – К., 2004. – 547с.

8. Футулійчук В. Військово-патріотичне виховання у Галицькій Армії. Автореф. дис. канд. іст. наук 20.02.22/Інститут гуманітарної освіти Державного університету «Львівська політехніка» – Львів: 1999 – 18 с.

9. Даценко О. Військово-патріотичне виховання в українських збройних формуваннях в умовах боротьби за українську державність (березень 1917 - листопад 1920 рр.): Дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / Військовий гуманітарний ін-т Національної академії оборони України. – К., 2002. – 192с.

10. Стукаліна Н. Запровадження військового права в Західноукраїнській Народній Республіці: Дис... канд. іст. наук: 20.02.22/Інститут гуманітарної освіти Державного університету «Львівська політехніка» – Л., 2004. – 18 с.

11. Гутковський В.В. Українська преса Наддніпрянщини в національно-культурному та державотворчому процесі (друга половина ХІХ ст. - 1920 р.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01/Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2002. – 201с.

12. Бевз Т.А. Українська партія соціалістів-революціонерів: організація, ідеологія, політика: Дис... д-ра іст. наук: 07.00.01/Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2005. – 546с. – С.166

13. Бурачок Л.В. Громадсько-політична діяльність Осипа Назарука(1883-1940рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01/Прикарпатський національний ун-т ім. Василя Стефаника. – Івано-Франківськ, 2006. – 208с.

14. Солдатенко В.Ф. Новітні тенденції та актуальні проблеми історіографічного освоєння досвіду українського національного руху у 1917-1922 роках//Гілея(науковий вісник): Збірник наукових праць/ Гол.ред. В.М.Вашкевич. – К.,2009. – Вип.20. – 420с.

15. Сидоренко Н.М. Українська таборова преса першої половини ХХ століття: проблеми національно-духовного самоствердження: Дис... д-ра філол. наук: 10.01.08/Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2000. – 425с.; Сидоренко Н. Українська таборова преса у Великій Британії//Українська періодика: історія і сучасність: Тези доп. і повід. Третьої Всеукр. наук.-теорет. конф. 22-23 грудня 1995 р. – Львів, 1995. – С. 110-117.

16. Сидоренко О.І. Українська таборова преса часів першої світової війни. – К, 1995. – 30 с.

17. Крупський І.В. Українська таборова преса на теренах Австрії (1915 – 1918 рр.) – [www.franko.lviv.ua /.../konference_ZMIST_UKR.htm](http://www.franko.lviv.ua/.../konference_ZMIST_UKR.htm).

18. Литвицький М. Таборова журналістика//Українська трибуна. – 1921. – Ч.42.

19. Павленко М.І. Українські військовополонені й інтерновані у таборах Польщі, Чехословаччини та Румунії: ставлення влади і умови перебування (1919-

1924 рр.): Дис... д-ра іст. наук: 07.00.02 / НАН України. Ін-т історії України. – К., 2000. – 402с.

20. Литвин С.Х. Суд історії: Симон Петлюра і петлюріана. – К.: 2001. – 640с.

21. Потічний П. Знати правду//Літопис УПА(Нова серія) (За ред. П.Соханя, С.Штендери і ін.). – Київ-Торонто,1995.- Т.1. – С.ІХ-ХVІІІ.

22. Кость С. Преса УПА і українського збройного підпілля//Кость С., Тимчишин О., Федірко К. Нариси з історії української військової преси. – Львів, 1998. – С.224-252.

23. Наукові записки з української історії: Зб. наук. ст. Вип. 17/Ред.: В.П. Коцур; Переяслав-Хмельниць. держ. пед. ун-т ім. Г.Сковороди. – Переяслав-Хмельниць, 2005. – 256 с.

24. Стасюк О.Й. Видавничо-пропагандистська діяльність ОУН(1941-1954рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01/Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2004. – 208с.

25. Романишин Ю.О. Видавнича та публіцистична діяльність ОУН і УПА на Західноукраїнських землях(40 – 50 –і роки ХХ ст.) Дис... канд. іст. наук: 07.00.01/Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2004. – 204с.

26. Малуґа В.М. Антинімецька інформаційно-пропагандистська діяльність ОУН і УПА серед населення окупованої України (1941-1944 рр.): Дис... канд. іст. наук: 20.02.22/Національна академія оборони України. – К., 2006. – 215с.

27. Давиденко Ю. М. Підпільні військові організації руху Опору в Польщі у 1939-1942 рр.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.02/ Чернігівський ун-т. – 2008. – 175с.

28. Жилуок В.М. Діяльність ОУН і УПА на Житомирщині в 1941-1955 рр.: Дис... канд. наук: 07.00.01/Львівський національний ун-т ім. Івана Франка. – Л., 2008. – 208с.

29. Ковальчук В.М. Джерела з історії мережі ОУН(б) і Запілля УПА на північно-західних українських землях у другій половині 1942 – на початку 1945рр.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.06/НАН України; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С.Грушевського. – К., 2005. – 206с.

30. Мизак Н.С. Південне галицьке Надзбруччя у визвольній боротьбі ОУН, УПА у 1939 - 1953 рр.: Дис... канд. іст. наук: 07.00.01/Чернів. держ. ун-т ім. Ю.Федьковича. – Чернівці, 2000. – 190 с.

31. Скоробогатов А.В. Харків у роки німецької окупації (1941-1943) : Дис... д-ра іст. наук: 07.00.01/Харківський національний ун-т ім. В.Н.Каразіна. – Х., 2006. – 412с.

32. Ходак В.Я. Суспільно-політична діяльність Організації Українських націоналістів(1929-1934 рр.): Дис... канд. іст. наук: 07.00.01/Прикарпатський національний ун-т ім. В.Стефаника. – Івано-Франківськ, 2005. – 206с.

33. Бебик В.М., Сидоренко О.І. Засоби масової інформації посткомуністичної України. – К., 1996. – 124 с.

34. Колісник Ю. Преса національних меншин України як засіб їх самоствердження в умовах становлення української державності(1992 - 1999 рр.): Дис... канд. філол. наук: 10.01.08/Київ. нац. ун-т ім. Т.Шевченка. Ін-т журналістики. – К., 2001. – 196 с.

35. Мукомела О.Г. До проблеми становлення української військової преси//Засоби масової інформації і становлення національної армії України: збірник наукових праць/За заг. Ред. А.З.Москаленка. К.,1994. – С.34-35.

36. Онкович Г.В. Зв'язок української військової періодики з інформаційними інтересами і тематичними перевагами сучасної молоді та шляхами задоволення її інформаційних потреб//Засоби масової інформації і становлення національної армії України: збірник наукових праць/За заг. ред. А.З.Москаленка. К.,1994. – С.117-120.

37. Гуцуляк М.Д. Деякі проблеми становлення сучасної військової преси//Українська періодика: історія і сучасність; Тези доповідей і повідомлень Всеукраїнської науково-теоретичної конференції. – Львів, 1993. – С.109-110.

38. Горевалов С.І. Військова журналістика України: Історія і сучасність. – Львів, 1998. – 338 с.

39. Романюк М.М., Галушко М.В. Українські часописи Коломиї 1865-1994 рр.) Історико-бібліографічне дослідження. – Львів: Фенікс, 1996. – 238с.

40. Костишева С.О. Становлення і розвиток друкованих засобів масової інформації новітньої України (друга половина 80-х - 90-ті рр. XX ст.): Дис... д-ра іст. наук: 07.00.01/Національний технічний ун-т України «Київський політехнічний ін-т». – К., 2004. – 477с.

41. Вартаков Г. Берегти і множити традиції військової преси//Засоби масової інформації і становлення національної армії України: збірник наукових праць/ За заг. ред. А.З.Москаленка. К., 1994. – С.84-85.

42. Козлов В. Військова читальня аудиторія як об'єкт впливу військових засобів масової інформації//Засоби масової інформації і становлення національної армії України: збірник наукових праць/ За заг. ред. А.З.Москаленка. К., 1994. – С.88-89.

43. Кривошея Г.П. Координація військових ЗМІ та їхня інтеграція в загальнодержавну інформаційну систему//Засоби масової інформації і становлення національної армії України: збірник наукових праць/ За заг. ред. А.З.Москаленка. К., 1994. – С.80-82.

44. Кулиняк Д. Без хліба духовного // Україна молода – № 9 – 20 січня 2009.

Сегеда С.П. Украинская военная пресса XX – XXI века: историография исследований периода независимой Украины

Проанализирована историография становления периодики украинских вооруженных формирований, сделана попытка периодизации историографических достижений и определение перспектив информационно-пропагандистского обеспечения украинской армии.

Ключевые слова: военная пресса, украинская армия, информационно-пропагандистское обеспечение, историография.

Segeda, S.P. The press of the Ukrainian armed forces of the XX - XXI Century: historiography of researches of the Ukrainian independence's era

For the first time a historiography of formation of the military Ukrainian press is analyzed in the article. The author defined periods of the historiographic achievements and described prospects of informational and propagandistic support for the Ukrainian army.

Key words: military press, Ukrainian army, informational and propagandistic support, historiography.

УДК 94 (477)

Гуз А.М.

Джерельна база дослідження проблеми шкільної правової освіти України (1990-2005 рр.)

Аналізується джерельна база шкільної правової освіти. Зроблено висновок про необхідність її систематизації.

Ключові слова: джерельна база, шкільна правова освіта.

В українській історичній науці дослідженню зазначеної проблеми не приділялося належної уваги і питання шкільної правової освіти розробляються фрагментарно, хоча актуальність цієї проблеми без сумніву беззаперечна. В українському суспільстві питання становлення шкільної правової освіти стоять дуже гостро. За період незалежності України вченими та педагогами робилися і робляться спроби надати шкільній правовій освіті відповідного статусу у загальноосвітньому навчальному закладі. Адже та мізерна кількість годин для викладання основного правового курсу у 9 класі й інших факультативних правових курсів навряд чи зможе подолати правовий нігілізм молоді.

Спробу наукової розробки проблем шкільної правової освіти зроблено у наукових статтях українських вчених: Ю. Шемшученком [1, с.5-7], С. Савченком [2, с.661-665], Г. Мурашиним [3, с.674-676], Б. Андрусишиним [4, с.692-694]. Однак ці дослідження зовсім не стосувалися джерельної бази шкільної правової освіти. Саме ці проблеми ми спробуємо розкрити в пропонуваній статті.

Враховуючи актуальність, наукове та практичне значення проблеми, недостатнє її вивчення в історичній літературі, автор ставить за мету дослідити джерельну базу шкільної правової освіти України. Для досягнення визначеної мети у статті ставляться такі науково-дослідні завдання: охарактеризувати джерельну базу та виділити основні групи джерел дослідження зазначеної проблеми.

Досліджуючи проблеми становлення та розвитку шкільної правової освіти в Україні джерельну базу можна розділити на кілька груп. Першу групу джерел складають архівні матеріали, які висвітлюють діяльність центральних органів виконавчої влади у сфері шкільної правової освіти: Ради Міністрів України (Ф.Р-2) [5], Міністерства освіти України (Ф.166) [6] та Міністерства юстиції України (Ф.8) [7]. У них містяться програми зі шкільного курсу правознавства та навчальні плани підготовки фахівців для викладання шкільного курсу правознавства, річні звіти та навчально-програмна документація вищих педагогічних закладів, які здійснювали підготовку викладачів правознавства, протоколи засідань Колегії Міністерства освіти і науки України із зазначених проблем. Саме у архівних джерелах знаходимо неупереджені відомості про стан шкільної

правової освіти в Україні, підготовку юридичних педагогічних кадрів тощо.

Особливо у цьому контексті варто відмітити звіти про роботу Всеукраїнської міжвідомчої координаційно-методичної ради з правової освіти населення при Міністерстві юстиції України. Адже саме на цей орган було покладено право здійснювати аналіз стану правової навчально-виховної роботи, стану підготовки викладачів правових дисциплін та видання підручників і посібників з правознавства.

Крім цього, у звітах Міністерства освіти України, Міністерства юстиції України, які зберігаються в архівних джерелах розкрито картину щорічного стану шкільної правової освіти в Україні, підготовки юридичних педагогічних кадрів для шкіл України, зокрема і викладачів правознавства, переліки програм і навчально-методичних посібників, рекомендованих Міністерством освіти України для використання в навчальних закладах, зокрема і з правознавства.

Досліджуючи проблеми шкільної правової освіти України варто звернути увагу на відповідні програми із курсу правознавства. Саме у них міститься зміст підготовки учня із шкільного курсу правознавства, необхідні навички та уміння, які формуються у процесі вивчення курсу [8]. Це зокрема перші у незалежній Україні два проекти програми з шкільного курсу правознавства підготовлені фахівцями Інституту держави і права АН України та Української Асоціації викладачів права у 1991 році [9]. Вони були впроваджені у навчальний процес школи у 1992 році [10]. Відповідно до них і здійснювалося викладання шкільного курсу правознавства у 1992/1993 навчальному році [11]. Зазначені джерела здійснювали організований, систематичний, цілеспрямований вплив на учнівську молодь, формуючи основи її правового світогляду, систему правових уявлень, правові переконання, настанови, почуття та емоції, навички і потреби активної правової поведінки у повсякденному житті [12]. Крім того, одержання учнівською молоддю, а саме школярами, правових знань стало не лише однією з важливих умов формування правової держави, профілактики всілякого роду правопорушень серед них, а й важливою основою захисту їх прав та інтересів [13]. Необхідно зазначити, що і в наступні роки, нові рекомендовані Міністерством освіти і науки України програми є важливим джерелом при дослідженні зазначеної проблеми [14]. Крім зазначених джерел – програм із шкільного курсу правознавства варто відмітити програми до навчального курсу «Правознавство» для юридичних ліцеїв і спеціалізованих юридичних класів [15]. Адже невинне зростання кількості середніх навчальних закладів, де поглиблено вивчалися юридичні дисципліни, – характерна риса тогочасного шкільного будівництва, вагоме свідчення підвищення ролі правових цінностей у житті українського суспільства. Такі навчальні осередки нового типу здебільшого відзначалися високим рівнем викладання, професіоналізмом та ентузіазмом викладачів, глибокою зацікавленістю учнів. Водночас для них було характерні відсутність єдиних підходів до структури та обсягу знань, якими мали оволодіти учні, аматорство у вирішенні ряду складних педагогічних та юридичних питань, незбалансованість навчальних планів з очевидним ухилом у бік окремих юридичних дисциплін.

Досліджуючи зазначену проблему варто виокремити другу групу джерел, яку становлять опубліковані джерела, перш за все нормативно-правові акти держави, які регулювали питання становлення та розвитку шкільної правової освіти в Україні. Зокрема, Закони України, Постанови

Кабінету Міністрів України, Укази Президента України із зазначеного питання, а також: Закони України «Про освіту», «Про дошкільну освіту», «Про загальну середню освіту», «Про вищу освіту», які визначили основні напрямки правового регулювання освіти.

Зазначимо, що основним завданням законодавства України про освіту 90-х років XX ст. стало регулювання суспільних відносин у галузі навчання, виховання, професійної, наукової, загальнокультурної підготовки громадян України [16].

Так, зокрема Закон України «Про вищу освіту» спрямований на врегулювання суспільних відносин у галузі навчання, виховання, професійної підготовки громадян України. Він встановить правові, організаційні, фінансові та інші засади функціонування системи вищої освіти, створив умови для самореалізації особистості, забезпечення потреб суспільства і держави у кваліфікованих фахівцях [17]. Закон України «Про загальну середню освіту» визначив правові, організаційні та фінансові засади функціонування і розвитку системи загальної середньої освіти, що сприяло вільному розвитку людської особистості, формувало цінності правового демократичного суспільства в Україні [18]. Цільова комплексна програма «Вчитель» направлена на підготовку педагогічних кадрів для загальноосвітніх навчальних закладів [19].

Державна національна програма «Освіта» («Україна XXI століття») визначила розбудову системи освіти, намітила її докорінне реформування, відтворення інтелектуального, духовного потенціалу народу, виходу вітчизняної науки, техніки і культури на світовий рівень, національного відродження, становлення державності та демократизації суспільства в Україні [20].

Важливим джерелом для вивчення окресленої нами проблеми є Програма правової освіти населення України, яка визначила основні напрями правового навчання та виховання громадян України на кінець 90-х років XX ст. [21] та Національна програма правової освіти населення, яка характеризувала ті самі питання тільки на початок XXI ст. [22]. Програма розвитку юридичної освіти на період до 2005 року є також важливим джерелом при вивченні окресленої нами проблеми. Зокрема, у ній визначено необхідність постійної уваги до якості підготовки та перепідготовки юридичних кадрів, приведення змісту юридичної освіти у відповідність із вимогами часу юридичної практики [23]. Цей документ намітив шляхи вдосконалення системи юридичної освіти, приведення її у відповідність із світовими вимогами, створення умов для задоволення потреб громадян у сучасній юридичній освіті та реалізація права на працю за здобутою спеціальністю, повне забезпечення потреб органів державної влади, правоохоронних органів, інших сфер юридичної практики у фахівцях-юристах. В державній програмі розвитку вищої освіти на 2005-2007 роки розкрито основні напрямки розвитку потенціалу вищої освіти, усунення причин, які уповільнюють її адаптацію до соціально орієнтованої ринкової економіки, інтеграцію у європейський і світовий освітній простір, розширення доступу громадян до здобуття вищої освіти, підвищення якості вищої освіти, удосконалення механізмів управління і фінансування, здійснення заходів щодо соціального захисту учасників навчально-виховного процесу, посилення соціального партнерства з роботодавцями у сфері формування якісної та конкурентоспроможної робочої сили на ринку праці [24]. Державна програма розвитку освіти на

2006-2010 роки спрямована на розширення обсягів охоплення населення освітою та інтеграцію України в європейський освітній простір [25].

Це не повний перелік правових джерел, які є найбільш важливими при вивченні цієї теми. Ряд інших нормативних актів Кабінету Міністрів України лише побіжно висвітлюють досліджувану нами тему [26].

Наступну групу джерел складають нормативно-правові акти Президента України. Серед них варто відмітити укази. Саме у них міститься більш повна інформація про досліджувану нами проблему. Так, зокрема в Указі Президента України «Про Основні напрями реформування вищої освіти в Україні» розроблено стратегічні напрями розвитку вищої освіти, удосконалення мережі вищих навчальних закладів, структури підготовки спеціалістів та ефективності їх використання, а також забезпечення якості освітньої діяльності [27].

Національна програма правової освіти населення окреслила подальше створення необхідних умов для набуття широкими верствами населення правових знань та навичок у їх застосуванні, забезпечила доступу громадян до джерел правової інформації, а також визначила основні напрями правової освіти та першочергові заходи щодо їх реалізації [28].

Національна доктрина розвитку освіти визначила систему концептуальних ідей та поглядів на стратегію і основні напрями розвитку освіти у першій чверті XXI століття [29].

Ряд інших нормативно-правових актів Президента України побіжно розкривають досліджувану нами проблему [30].

Досліджуючи зазначену проблему варто звернути увагу дослідника і на систематизований збірник нормативно правових актів з проблем освіти: «Освіта України. Нормативно-правові документи» [31].

Ще одним опублікованим джерелом для вивчення змісту правознавства у 10-11 класах стали програми курсу «Основи правознавства» для 9–11 класів з поглибленим вивченням права і вищих професійних училищ [32].

Оскільки викладання правознавства у кінці 90-х років не обмежувалося викладанням лише курсу правознавства у 9 класі, то джерелом для вивчення теоретичного підґрунтя викладання правових дисциплін стали програми з інших курсів. Так у 90-х роках у 8-х класах запропоновано було викладання курсу «Практичного права». Хоча цей курс не став масово запроваджуватися у навчальних закладах, однак програма його є цінним джерелом для дослідження зазначеної проблеми [33]. Адже викладання даного курсу пропонувалося спрямувати на досягнення кількох завдань. Насамперед, він мав бути пропедевтичним (підготовчим) для курсу «Основи правознавства», що вивчався як обов'язковий у 9-му класі. Тому «Практичне право» передбачало ознайомлення учнів з основними поняттями, що систематично викладатимуться в наступному році, але з поглибленою практичною спрямованістю.

Крім того, джерелом для вивчення окресленої проблеми є програма курсу «Права людини» для учнів середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладів [14]. Адже важливим елементом у структурі юридичної освіти та виховання мав стати навчальний курс «Права людини», який рекомендувався для впровадження у 10–11-х класах загальноосвітніх шкіл та для поглибленого вивчення (на основі цієї ж програми) у школах, ліцєях та гімназіях гуманітарного, насамперед, юридичного профілю. Його введення до навчальних планів узгоджувалося з рекомендацією Комітету міністрів Ради Європи Я (85) 7 від 14 травня 1985 р., яка пропонувала

урядам країн-членів і тих країн, які ще не стали членами Ради Європи, враховуючи їхні національні системи освіти та зміст базових законодавчих актів, усіляко сприяти викладанню та засвоєнню прав людини у школах. Курс «Права людини» став логічним продовженням курсу «Основи держави і права України» («Правознавство»), який вивчався в 9-х класах загальноосвітніх шкіл, поглиблюючи знання про основні права людини і громадянина. Принциповою відмінністю цієї навчальної дисципліни стала його спрямованість на певну переорієнтацію у правовому світогляді школяра.

Третю групу джерел досліджуваної нами проблеми складають матеріали інформаційних та статистичних збірників і довідників, в яких містяться матеріали про динаміку змін в шкільній правовій освіті України, кількісні показники педагогічних кадрів, які викладали правознавство у школі. Насамперед це статистичні щорічні зведення, які містилися у «Інформаційному віснику Міністерства освіти і науки України» та «Статистичному щорічнику України».

Четверта група джерел складають матеріали науково-практичних конференцій та семінарів з питань шкільної правової освіти в Україні.

П'ятою групою джерел з проблем шкільної правової освіти в Україні стали матеріали періодичних видань: «Вища освіта України», «Вища школа», «Юридичний журнал», «Право України», «Історія в школі», «Історія в школах України», «Шлях освіти», «Історія та правознавство» тощо.

Отже, джерельну базу дослідження проблем шкільної правової освіти складають комплекс архівних та опублікованих документів офіційного характеру, матеріали офіційних періодичних видань, що дозволяє комплексно, об'єктивно і неупереджено дослідити зазначену проблему. Крім того, основною джерельною базою складають неопубліковані матеріали поточних архівів Міністерства освіти і науки України, Всеукраїнської міжвідомчої координаційної ради з правової освіти населення при Міністерстві юстиції України, Асоціації українських правників, Української асоціації викладачів права, Української правничої фундації, Спільки юристів України. Вищезазначені архіви містять важливі матеріали про становлення та розвитку шкільної правової освіти в Україні у 1990-2005 роках.

Таким чином, в результаті проведеного дослідження з проблем шкільної правової освіти в 1990-2005 роках охарактеризовано його джерельну базу та виділено п'ять основних групи джерел дослідження зазначеної проблеми.

Список використаних джерел

1. Юридична наука і освіта на Україні : моногр. / За ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Наукова думка, 1992. – 304 с
2. Савченко С. В. Правова освіта молоді: сучасний стан та шляхи вдосконалення / С. В. Савченко // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь : наук. праці та мат. конф. / Голова ред. В. П. Андрущенко. – К. : Знання, 2001. - Вип. 1. – 780 с.
3. Мурашин Г. О. Шляхи вдосконалення правової освіти молоді в Україні / Г. О. Мурашин // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь : наук. праці та мат. конф. / Голова ред. В. П. Андрущенко. – К. : Знання, 2001. - Вип. 1. – С. 674-676.
4. Андрусишин Б. І. Підготовка викладачів правознавства – на рівень сучасних вимог / Б. І. Андрусишин // Соціокультурні чинники розвитку інтелектуального потенціалу українського суспільства і молодь : наук. праці та мат. конф. / Голова

ред. В. П. Андрущенко. – К. : Знання, 2001. - Вип. 1. С. 692-694; його ж: Підготовка правознавчих кадрів для освітньої галузі / Б. І. Андрусишин // Юридичні читання молодих вчених. Зб. мат. Всеукр. наук. конф. 23–24 квітня 2004 року / За заг. ред. В. П. Андрущенко. – К. : Ви-во НПУ імені М. П. Драгоманова, 2004. – С. 3-13.

5. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф.Р-2. – Оп. 15.

6. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп. 17; – Оп. 18.

7. ЦДАВО України. – Ф.8. – Оп. 12.

8. Програма з основ радянської держави і права / Міністерство освіти і науки України // Інформаційний збірник Міністерства народної освіти УРСР. – 1991. – №15-16. – С. 51-59.

9. Про навчальні програми в 1991/92 навчальному році для масових загальноосвітніх шкіл і СПТУ, шкіл з поглибленим вивченням окремих предметів, ліцеїв і гімназій / Міністерство освіти і науки України // Інформаційний збірник Міністерства народної освіти УРСР. – 1991. – №17-18. – С. 60-61.

10. Про навчальні програми на 1992/93 навчальний рік для масових шкіл, середніх ПТУ, шкіл з поглибленим вивченням окремих предметів, ліцеїв і гімназій // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1992. – № 13. – С. 58.

11. Про навчальні програми на 1992/93 навчальний рік для масових шкіл, середніх ПТУ, шкіл з поглибленим вивченням окремих предметів, ліцеїв і гімназій / Міністерство освіти і науки України // Інформаційний збірник Міністерства освіти України. – 1992. – № 15-16. – С. 57.

12. Мироненко О. М. Проект програми курсу «Основи держави і права України» для 9-х класів загальноосвітніх шкіл / О. М. Мироненко, І. Б. Усенко // Інформац. зб. Міністерства освіти України. – 1992. – № 15-16. – С. 37–49

13. Опришко В. Ф. Проект програми «Основи української держави і права» / В. Ф. Опришко, В. А. Гринчишин, С. Е. Демський // Інформац. зб. Міністерства освіти України. – 1992. - № 13. – С. 21–30.

14. Денисов В. Н. Програма курсу «Права людини» для учнів середніх загальноосвітніх навчально-виховних закладів / В. Н. Денисов, П. М. Рабінович, В. С. Семенов, І. Б. Усенко, Л. Г. Заблоцька // Інформац. зб. Міністерства освіти України. – 1995. – № 19. – С. 2–25.

15. Усенко І. Б. Програма до навчального курсу «Правознавство» для юридичних ліцеїв і спеціалізованих юридичних класів / І. Б. Усенко // Історія в школах України. – 1999. – №3. – С. 8-17.; Котюк І.І, Котюк О. І. Проект програми «Правознавство для ліцеїв, гімназій, класів з поглибленим вивченням правознавства» / І. І. Котюк // Історія в школах України. – 2002. – №5. – С. 50-55.

16. Закон України «Про освіту» / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради. – 1991. – № 34. – Ст.45.

17. Закон України «Про вищу освіту» / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради. – 2002. – № 20. – Ст.134.

18. Закон України «Про загальну середню освіту» / Верховна Рада України // Відомості Верховної Ради. – 1999. – № 28. – Ст.230.

19. ЦДАВО України. – Ф.166. – Оп. 18. – Спр. 208. – Арк.109-125.

20. Постанова Кабінету Міністрів України від 3 листопада 1993 р. № 896 «Про Державну національну програму «Освіта» («Україна ХХІ століття») / Кабінет Міністрів України [Електронний ресурс] // ІПС «Законодавство», версія 2.6.3.

21. Постанова Кабінету Міністрів України від 29 травня 1995 р. № 366 «Про затвердження Програми правової освіти населення України» / Кабінет Міністрів України // ЗП України. – 1995. – № 8. – Ст. 198.

22. Постанова Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2001 р. № 1787 «Про внесення змін до постанови Кабінету Міністрів України від 29 травня 1995 р. №

366» / Кабінет Міністрів України [Електронний ресурс] // ІПС «Законодавство», версія 2.6.3.

23. Постанова Кабінету Міністрів України від 10 квітня 2001 р. № 344 «Про затвердження Програми розвитку юридичної освіти на період до 2005 року» / Кабінет Міністрів України [Електронний ресурс] // ІПС «Законодавство», версія 2.6.3.

24. Постанова Кабінету Міністрів України від 8 вересня 2004 р. № 1183 «Про затвердження Державної програми розвитку вищої освіти на 2005-2007 роки» / Кабінет Міністрів України [Електронний ресурс] // ІПС «Законодавство», версія 2.6.3.

25. Розпорядження Кабінету Міністрів України від 12 липня 2006 р. № 396-р. «Про схвалення Концепції Державної програми розвитку освіти на 2006-2010 роки» / Кабінет Міністрів України [Електронний ресурс] // ІПС «НАУ», версія 8.3.1.0.

26. Постанова Кабінет Міністрів України від 21 липня 2006 р. № 1001 «Про затвердження Державної стратегії регіонального розвитку на період до 2015 року» [Електронний ресурс] // ІПС «НАУ», версія 8.3.1.0.

27. Указ Президента України від 12 вересня 1995 року № 832 «Про Основні напрями реформування вищої освіти в Україні» / Адміністрація Президента України [Електронний ресурс] // ІПС «Законодавство», версія 2.6.3.

28. Указ Президента України від 18 жовтня 2001 року № 992 «Про Національну програму правової освіти населення» / Адміністрація Президента України [Електронний ресурс] // ІПС «Законодавство», версія 2.6.3.

29. Указ Президента України від 17 квітня 2002 року № 347 «Про Національну доктрину розвитку освіти» / Адміністрація Президента України [Електронний ресурс] // ІПС «Законодавство», версія 2.6.3.

30. Послання Президента України до Верховної Ради України від 23 лютого 2000 року №276а «Україна: поступ у ХХІ століття. Стратегія економічної та соціальної політики на 2000-2004 рр.» / Адміністрація Президента України [Електронний ресурс] // ІПС «Законодавство», версія 2.6.3.

31. Освіта України. Нормативно-правові документи / За заг. ред. В. Г. Кременя. – К. : Міленіум, 2001. – 472 с.

32. Ткачова Н. О. Тематичні плани та програми курсу «Основи правознавства для 9–11 класів з поглибленим вивченням права та вищих професійних училищ» / Н. О. Ткачова // Історія в школах України. – 1998. – № 2. – С. 16–32.

33. Пометун О. І. Курс «Практичне право» – новий підхід до правової освіти підлітків / О. І. Пометун // Шлях освіти. – 2001. - № 4. - С. 32–34.

Гуз А.М. Источниковая база исследования проблемы школьного правового образования

Анализируется источниковая база школьного правового образования. Сделан вывод о необходимости ее систематизации.

Ключевые слова: *источниковая база, школьное правовое образование.*

Guz, A.M. The source base for research on the issue of school legal education in Ukraine (1990-2005)

Analysis of the source base of the school legal education. It is inferred that there is a need for systematisation.

Key words: *a source base, school legal education.*

УДК: 903.5(477.62-22)(045) Кульбака К.В., Забавін В.О.,
Небрат С.Г.

Курган срубної культури біля с. Коминтерново

Обґрунтовується необхідність публікації матеріалів розкопок Мариупольської археологічної експедиції. Запроваджується до наукового обігу результати розкопок кургану доби пізньої бронзи біля с. Коминтерново Новоазовського р-ну Донецької області.

Ключові слова: археологія, поховання, Мариупольська археологічна експедиція, с. Коминтерново.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Кульбака К.В., Забавін В.О., Небрат С.Г.

Курган срубной культуры у с. Коминтерново

Обосновывается необходимость публикации материалов раскопок Мариупольской археологической экспедиции. Вводятся в научный оборот результаты раскопок кургана эпохи поздней бронзы около с. Коминтерново Новоазовского р-на Донецкой области.

Ключевые слова: археология, погребение, Мариупольская археологическая экспедиция, с. Коминтерново.

При изучении культур бронзового века Украины одной из важных и актуальных задач является публикация грандиозного фонда источников, созданного за несколько десятилетий вследствие спасительных работ на новостройках. К сожалению, многие материалы, полученные в результате исследований новостроечных экспедиций, продолжают оставаться неопубликованными. Без решения этой первичной проблемы невозможны дальнейшие исследования широкого спектра, обоснованные современным состоянием источниковой базы. Как известно, материалы исследова-

ний XIX – первой половины XX в. в значительной степени устарели, во многих отношениях неудовлетворительны, сохранились фрагментарно, а в некоторых случаях безвозвратно погибли. Одной из причин такого состояния явилось недостаточное количество своевременных публикаций в прошлом и их ограниченная, неадекватная источнику, преимущественно словесная форма, что уже неоднократно отмечалось исследователями [1, с.74-75]. В связи с таким положением представляется необходимым подготовка и введение в научный оборот результатов раскопок Мариупольской археологической экспедиции Института археологии АН Украины.

Курган находился в 2-х км к западу от села Коминтерново Новоазовского района Донецкой области на правой обочине дороги Мариуполь – Коминтерново. Рядом с курганом, с западной его стороны, был сооружен водный бассейн для оросительной системы. Северо-восточнее данного кургана, в 20 м от него раньше находился еще один курган, но был спланирован и через него проложена асфальтированная дорога.

Исследованный курган имел высоту немногим более 1 м, диаметр – 20 м. Раскопки его производились в 1986 году под руководством В.К. Кульбаки методом параллельных траншей с оставлением бровок между ними.

В стратиграфическом разрезе (по Западной стороне центральной бровки) прослежены следующие слои: материковый суглинок на глубине 1,6 м от Р, погребенная почва – 1,05 м от Р, гумусированная насыпь.

Под Р, немного ниже уровня ДГ, обнаружен материковый выкид мощностью до 0,25 м, предположительно из основного погребения. Также в бровках хорошо прослеживались грабительские ямы. Со слов местных жителей, данный курган разрушался грабителями в конце 40-х годов XX ст. На карте начала XX ст., хранящейся в Мариупольском краеведческом музее, этот курган обозначен под названием «Розрита могила».

В процессе раскопок в кургане обнаружено 9 грабительских ям, углубленных до материка (Рис.1). В насыпи и на поверхности кургана часто встречались фрагменты амфоры красного цвета.

В кургане обнаружено три срубных погребения и одно неопределенно, а также три сосуда срубной культуры в насыпи кургана.

ПОГРЕБЕНИЕ 2 (Рис.2.1). На расстоянии 1,75 м от центра, под углом 170°, на уровне 0,37 м от Р. Погребение обнаружено в насыпи, контуры ямы не прослеживались. Кости рук и ног взрослого человека в плохой сохранности.

Погребенный лежал на левом боку, скорчено, головой на В. К ЮВ от костяка находился сосуд.

Сосуд приземистых пропорций с едва намеченным ребром и очень широким устьем. Поверхность серого цвета, с пятнами черного нагара, шероховатая, со следами заглаживания снаружи и внутри. По ребру сосуд орнаментирован прочерченной линией и наколами острой палочки. На плечиках орнамент в виде прочерченного зигзага. Высота 14,7 см, диаметр дна 10,7 см, боков – 21,5 см, венчика – 18,7 см (Рис.3.1).

ПОГРЕБЕНИЕ 3 (Рис.2.2). На расстоянии 5,25 м, под углом 90°, на уровне 0,57 м от Р. В насыпи обнаружено овальное кольцо из каменной кладки размерами 1,5 x 1,0 м, длинной осью ориентированное по оси З – В. Внутри него, у восточной стенки обнаружено два сосуда. Кости отсутствовали.

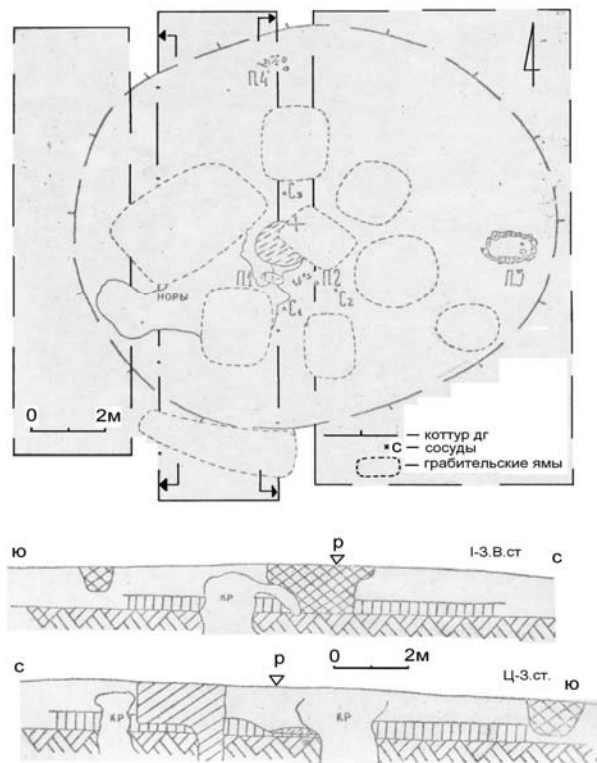


Рис.1. Общий план кургана и профили бровок.

Сосуд 1. Большой сосуд на узком дне с очень широким устьем, ребро чуть выделено, венчик слегка отогнут наружу, по плечикам орнаментирован косыми вертикальными насечками. У дна закраина. Поверхность серого цвета, шероховатая, со следами лощения. Под венчиком имеются два сквозных отверстия, расположенные на расстоянии 4см друг от друга. Высота 17,6см, диаметр дна 9,5см, венчика – 21,0см, боков – 21,5см (Рис.3.3).

Сосуд 2. Маленький сосуд баночной формы. Без орнамента. Поверхность серого цвета, шероховатая. У дна закраина. Венчик чуть загнут внутрь. Высота 7,5см, диаметр дна 7,7см, венчика – 11,4см (Рис.3.6.).

ПОГРЕБЕНИЕ 4 (Рис.2.3). Располагалось на расстоянии 5,25м от центра, под углом 352° , на уровне 0,42м от Р. Погребение находилось в насыпи, контуры ямы не прослеживались. Костяк подростка плохой сохранности, скорчено на левом боку, головой на ВСВ. Ноги в коленях согнуты под острым углом, в тазобедренном суставе – под прямым углом. Руки согнуты в локтях кистями к черепу. У черепа находился сосуд.

Сосуд острореберный, плечики орнаментированы зигзагом, образующим композицию из треугольников без основания. Треугольники

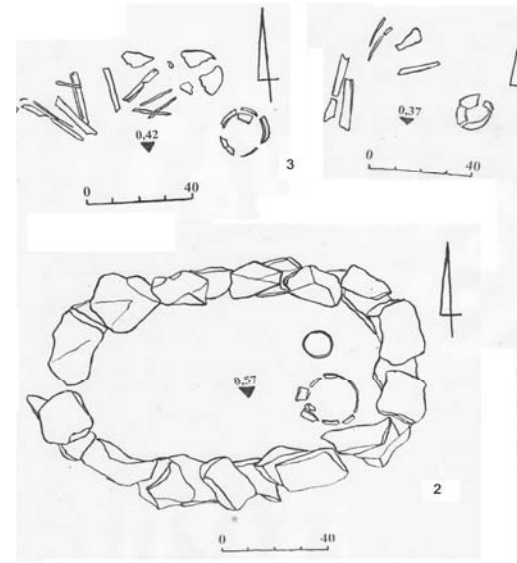


Рис 2.1. – погребение 1/2; 2.2 – 1/3; 2.3 – 1/4.

заштрихованы косыми параллельными линиями. Три треугольника имеют иную штриховку. Под венчиком орнамент из вертикальных параллельных черточек. Техника исполнения орнамента – отписки палочки обмотанной веревочкой. Венчик прямой, край срезан. Поверхность сосуда шероховатая, красного цвета, с черными пятнами. Внутри сосуд серый с расчесами. Высота 13,4см, диаметр дна 8,8см, венчика – 17,6см, боков – 18,3см (Рис.3.4.).

В насыпи кургана обнаружено три сосуда срубной культуры. Два – в центральной бровке, один в 1-В траншее.

Сосуд 1 (центральная бровка, 3м-Ю). Сосуд баночной формы без орнамента. Венчик слегка отогнут наружу, у дна закраина. Имеет слабовыраженные плечики. Поверхность темно-серого цвета, подлощена, с расчесами. Высота 14,7см, диаметр дна 9,6см, венчика – 16,6см, боков – 16,0см (Рис.3.5.).

Сосуд 2 (1-В траншея). Фрагмент сосуда – часть стенки с венчиком. Венчик отогнут наружу, под ним два ряда ногтевых вдавлений. Поверхность серо-коричневого цвета, шероховатая (Рис.3.7.).

Сосуд 3 (центральная бровка, 1м-С). Половина острореберного сосуда. Ребро имеет закругленную форму. Плечики орнаментированы треугольниками вершиной вниз. Внутри треугольников отписки перевитой палочки, треугольники выполнены в том же стиле. Венчик слегка отогнут наружу. Поверхность коричневого цвета с темными пятнами, снаружи имеются глубокие расчесы. Высота 14,7см, диаметр дна 10,7см, боков – 21,5см, венчика – 18,7см (Рис.3.2.).

Поздние перекопы и деятельность землеройных животных не позволяют проследить стратиграфию погребального сооружения. Однако, погребения срубной культуры Донецкого региона стали объектом вни-

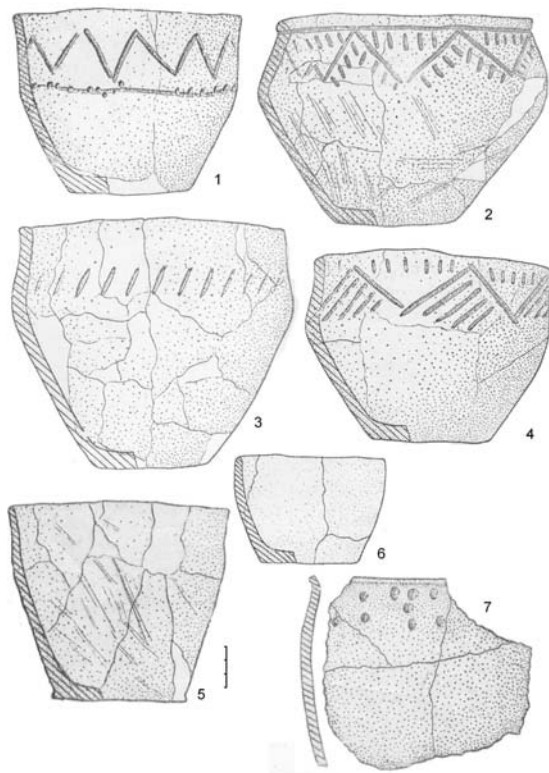


Рис.3. Керамический комплекс. 1 – К.1П.2., 2 – К.1.Ц.бр., 3 – К.1.П.3., 4 – К.1.П.4., 5 – К.1.Ц.бр., 6 – К.1.П.3., 7 – К.1.1-В траншея.

мания археологов еще со времени раскопок В.А. Городцова в бассейнах рек Северского Донца, Бахмута и Кальмиуса [2,с.200-209;3,с.233-245]. Он, основываясь на данных стратиграфии, отмечал, что несколько позже ям и срубов, на развитом этапе, в Подонцовье появляются каменные ящики [3,с.238-239]. Что касается погребения 3 данного кургана, то подобному типу каменных гробниц, стены которых сложены горизонтальной кладкой, посвящена специальная литература [4,с.15-21;5,с.3-18]. Данные стратиграфии свидетельствуют о том, что подобные захоронения являются не самыми ранними комплексами даже в срубной культуре Приазовья. Как видно из стратифицированных комплексов, гробницы являются впускными в курганы, где основными являются погребения развитого этапа срубной культуры [5,с.42]. Опираясь на эти данные, погребение 3 можно предположительно отнести к концу развитого – началу позднего этапа срубной культуры Приазовья. Степень выраженности социально значимых отклонений и наблюдения за распределением погребального

инвентаря в аналогичных комплексах позволило исследователям связать цисту с повышенным рангом погребенного [7,с.49]. С большой долей вероятности погребение 3 публикуемого кургана можно классифицировать как кенотаф, что также маркирует не статус, а повышенный ранг [7,с.59].

Таким образом, представленные материалы дополняют источниковедческую базу по изучению срубной культуры и позволяют в определенной степени заполнить лакуну в воссоздании истории древнего населения Северного Приазовья.

Список використаних джерел

1. Братченко С.Н. Некоторые итоги и проблемы исследования курганов // Археологические исследования в зонах мелиорации. Итоги и перспективы их интенсификации. – Л.: Наука, 1985. – С.74-75.
2. Городцов В.А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде Харьковской губернии в 1901 году // Тр. XII АС: В 2т. – М.,1905. – Т.1. – С.200-209.
3. Городцов В.А. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде Екатеринославской губернии в 1903 году // Тр. XIII АС: В 3т. – М.,1907. – Т.1. – С.233-245.
4. Гершкович Я.П. Про кам'яні поховальні споруди зрубної культури Північно-Східного Приазов'я // Археологія. – 1982. - №41. – С.15-21.
5. Литвиненко Р.О. Похоронення зрубної культури в кам'яних гробницях з горизонтальною кладкою стін // Археологія. – 2000. - №4. – С.3-18.
6. Литвиненко Р.А. Погребальные сооружения срубной культуры Подонцовья и Северо-Восточного Приазовья // Донецкий археологический сборник. – Донецк,1992. – Вып.1. – С.29-46.
7. Цимиданов В.В. Социальная структура срубного общества. – Донецк, 2004. – 204с.

Kulbaka, V.K., Zabavin, V.O., Nebrat, S.G. The barrow of Timber-Grave Culture near the village of Cominternovo

The need of Mariupol archeological expedition excavations materials publishing is substantiated. The Late Bronze Age burial mound near the village Kominternovo (Novoazovsk district of the Donetsk region) excavations results are introduced into scientific use.

Key words: archeology, burial, Mariupol archeological expedition, Kominternovo.

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ

УДК 112.316.4

Зінченко В.В.

Сучасна глобальна система суспільства: макросоціальний підхід та світ-системний аналіз

Здійснено порівняння концептуальних моделей сучасної глобальної соціальної системи за допомогою макросоціального підходу та світ-системного аналізу. Ці підходи використовують відмінні критерії оцінки соціальних систем, тому розглядають сучасну глобальну соціальну систему у різних структурних вимірах, одночасно здобутки обох підходів розглядаються автором як взаємодоповнюючі.

Ключові слова: глобальна соціальна система, автономність суспільства, держава, влада, світ-система, нація.

Людство, як сукупність усіх людей, усіх їхніх засобів існування та усіх їхніх відносин між собою і відносин із їхніми засобами існування є найбільш всеосяжним людським соціальним утворенням. Оскільки складові цього утворення пов'язані між собою численними взаємозв'язками і характеризуються цілісністю, людство доречно розглядати як систему: обґрунтування такого підходу знаходимо у різній літературі [2, с.5-15]. Застосовуючи системний підхід, насамперед необхідно визначити основні елементи та структуру глобальної соціальної системи. Однак, зважаючи на багатокomпонентність і багатовимірність цієї соціальної системи, варто зазначити, що вивчення навіть тільки цих аспектів є надзвичайно складним.

Досі не вирішеною науковою проблемою дослідження сучасної глобальної соціальної системи, є те, що структурні моделі, розроблені в межах окремих теорій, неповно, і часто однобічно, відображають структуру цієї соціальної системи. Тому, з метою створення адекватної соціальної реальності концептуальної структурної моделі сучасної глобальної соціальної

системи, ми розглядаємо сучасну глобальну соціальну систему, порівнюючи положення найбільш розроблених сьогодні підходів до її вивчення: макросоціального підходу та світ-системного аналізу.

Методологічно ґрунтовний розгляд глобальної соціальної системи як об'єкту дослідження здійснений дослідниками макросоціальних систем Г.Ленські та П.Ноланом [4]. Наукові розробки цих дослідників ми використовуємо в якості макросоціального підходу до аналізу сучасної глобальної соціальної системи. У дослідженні глобальної соціальної системи з позицій макросоціального підходу Г.Ленські та П.Нолана вихідним об'єктом аналізу є суспільство [4, с.57]. Суспільство визначається як політично автономна група людей, задіяна у широкому спектрі кооперативної діяльності [4, с.9]. Як свідчить це визначення, а також логіка розгляду суспільств Г.Ленські й П.Ноланом, ключовими властивостями, що вирізняють суспільство як систему серед інших соціальних систем, є наявність багатьох кооперативних зв'язків усередині суспільства та політична автономність суспільства відносно інших суспільств. Завдяки цим визначальним якостям суспільства вирізняються як системи не лише аналітично, а й з огляду на емпіричні реалії їхнього функціонування: кооперативні зв'язки всередині суспільств обумовлюють їхню системність відносно компонентів суспільства, а політична автономність (значна саморегуляція у сфері владних відносин) обумовлює їхню системність відносно інших суспільств.

Зважаючи на вищезазначене, закономірно, що з точки зору такого макросоціального підходу глобальна соціальна система розглядається як світова система суспільств, тобто система, елементами якої є суспільства, а структурою – взаємозв'язки між ними [4, с.51].

Поряд із макросоціологією, одним з найбільш теоретично розроблених і емпірично підкріплених підходів до розгляду глобальної соціальної системи є світ-системний аналіз. Засновником світ-системного аналізу є І.Валлерстайн, а одним із найбільш ґрунтовних дослідників глобальної соціальної системи з позицій світ-системного аналізу можна вважати К.Чейз-Данна. Праці цих дослідників ми використовуємо для розуміння світ-системного підходу до розгляду сучасної глобальної соціальної системи.

У результаті дослідження розвитку соціальних систем І.Валлерстайн дійшов висновку, що історично єдиними справді цілісними соціальними утвореннями (фактично, системами) є міні-системи та світ-системи [5, с.74]. Відповідно до цього підходу, визначальними характеристиками соціальної системи є існування всередині її розподілу праці, такого, що різні її частини залежать від економічного обміну між собою для стабільного забезпечення своїх потреб [там же]. Як свідчать наведені положення світ-системного аналізу, найбільш істотними, і водночас визначальними, критеріями системності у цьому підході виступають економічні зв'язки між компонентами соціальної системи та саморегулятивність у сфері економічних відносин.

За визначенням, міні-система – це утворення, що має завершений розподіл праці та єдину культурну основу. І.Валлерстайн зазначає, що міні-системи існували лише у дуже простих аграрних чи мисливсько-збиральницьких суспільствах і переставали бути автономними системами після приєднання до імперій. Фактично, міні-системи відповідного історич-

ного періоду мали дуже обмежені контакти між собою і за рахунок цього були максимально саморегулятивними в економічному, політичному та культурному вимірах, що дає підстави розглядати їх з позицій використуваного макросоціального підходу як суспільства. У світ-системному аналізі світ-система визначається як утворення з єдиним розподілом праці та множинністю культурних систем. Світ-система з єдиною політичною системою називається світ-імперією[там же]. Світ-імперії, таким чином, характеризуються економічною та політичною саморегулятивністю, і, якщо врахувати вищенаведене визначення суспільства, їх також правомірно розглядати як суспільства.

Світ-система без єдиної політичної системи класифікується як світ-економіка[там же]. Така світ-система включає множинну політичних і культурних систем, які не є економічно саморегулятивними, а, навпаки, взаємозалежними у сфері економічних відносин. Очевидно, якщо розуміти суспільства як утворення, які є саморегулятивними лише політично, вони, будучи економічно взаємозалежними, за логікою світ-системного підходу, не є справді цілісними соціальними утвореннями, і тому не є адекватними об'єктами для такого системного аналізу.

За висновком І.Валлерстайна, принаймні з середини ХХ ст. більше не існує ані міні-систем, ані різних світ-систем, але є єдина світ-система – капіталістична світ-економіка[5,74-75]. Навіть економіки офіційно соціалістичних держав, з погляду світ-системного аналізу, інтегровані до структури капіталістичної світ-економіки, оскільки ці соціалістичні економіки не становлять замкненої економічної системи, а, навпаки, експортують та імпортують товари до та з інших економік капіталістичної економіки, борються за інвестиції з економік ядра – і ці їхні дії цілком відповідають логіці капіталістичної світ-економіки[3,с.85]. Значна інтегрованість та системна єдність сучасної світ-економіки обґрунтовується наявністю глобальних інвестицій та міжнародного ресурсозабезпечення виробництва, а також інтенсивних економічних обмінів між різними частинами світ-економіки, які спричиняють утворення врівноваженої системи розташування праці та інших ресурсів[3,с.72].

З погляду світ-системного аналізу, найбільшими структурними підсистемами сучасної світ-економіки є ядро, периферія та напівпериферія[5,с.86]. Найголовніші відмінності між ними полягають у переважанні одного з двох типів виробництва: центральне виробництво світ-економіки є відносно інтенсивним у плані вкладень капіталу та наймає кваліфіковану високооплачувану працю; периферійне виробництво є інтенсивним у плані внеску праці та використовує низькооплачувану, часто політично примусову працю[3,с.77]. Регіони ядра мають переважно центральне виробництво, регіони периферії – переважно периферійне виробництво, а регіони напівпериферії характеризуються приблизно рівночастинним поєднанням цих двох типів виробництва[3,с.77]. У світ-економіці, як економічно замкненій системі, обмін додатковими вартостями є грою з нульовою сумою, коли обмін може бути максимально вигідним лише для однієї сторони[5,с.83]. Важливим наслідком цієї закономірності є несиметричність відносин між регіонами світ-економіки: регіони ядра привласнюють надлишки усієї світ-економіки; напівпериферія експлуатується ядром і водночас експлуатує периферію, підтримуючи стабільність світ-економіки[5,с.86-91].

Якщо виходити з тези світ-системного аналізу, що у сучасному світі існує всеохоплююча світ-економіка, закономірним є висновок, що у сучасній глобальній соціальній системі не існує економічно саморегулятивних, а отже, і повністю цілісних, систем, крім цієї світ-економіки. В іншому місці І.Валлерстайн прямо висловлює цю позицію: «я не схильний вважати, що ми живемо серед множини відмінних одне від одного «суспільств», що у кожній державі існує одне-єдине «суспільство» і що кожен з нас, по суті, є членом лише одного такого «суспільства»[5,с.170]. Звичайно, це суперечить макросоціологічному підходу, за яким соціальні відносини у сучасному світі розглядаються перш за все у межах суспільств, які відрізняються за переважаючим типом технології прожиття, і ці суспільства є політично саморегулятивними завдяки наявності у кожному суспільстві політичної підсистеми, яка є автономною відносно політичних підсистем інших суспільств. Як ми вже з'ясували, ці відмінності спричинені застосуванням різних критеріїв до виокремлення соціальних систем, тому для адекватного зіставлення результатів макросоціологічних та світ-системних досліджень важливо зрозуміти, як співвідносяться ті системи, які у макросоціології іменуються суспільствами, з підсистемами світ-економіки у світ-системному аналізі.

При розгляді структурних підсистем світ-економіки (ядра, напівпериферії та периферії) враховуються економічні системи окремих країн, хоча здебільшого щодо ролі, яку економіка тієї чи іншої країни відіграє у функціонуванні світ-економіки[5,с.89]. Таким чином, світ-системний аналіз аналізує не лише глобальну економічну систему, а й те, що називають локальними економіками, як у межах структур ядра, напівпериферії чи периферії, так і окремо як економічні системи окремих країн. Вивчаючи економіки країн, І.Валлерстайн фактично розглядає їх у межах суспільств. Тому у випадках, коли об'єктом аналізу виступають економічні системи окремих країн, вони збігаються з економічними підсистемами суспільств у макросоціологічному підході.

У структурі сучасної світ-економіки І.Валлерстайн розрізняє політичні утворення, що мають владу впливу на ринкові процеси – нації-держави[5,с.85]. Ці держави, з одного боку, є неринковими інструментами впливу на ринок в інтересах економічних суб'єктів з метою збільшення їхнього прибутку[там же]. З іншого боку, держави, точніше – соціальні страти посадових осіб у державах, мають деяку автономність від регулятивних впливів правлячих класів та діють у власних інтересах, посилюючи власну владу[5,с.88]. Як ми переконалися, у світ-системному аналізі поняття держави вживається принаймні у двох значеннях: як нація-держава (населення країни, яке має власну державу) та як державний апарат влади (соціальні страти посадових осіб у державах). Нації-держави, як їх тлумачать у світ-системному аналізі, можна вважати аналогічними суспільствам у макросоціологічному підході. Однак у світ-системному аналізі держави як апарат влади, не аналогічні суспільствам. Радше, їх варто ототожнити з політичними підсистемами суспільств у макросоціології. Щоб краще зрозуміти виявлені відмінності між розглянутими системами, слід порівняти рівні їхньої політичної автономності.

І.Валлерстайн, розглядаючи сучасні держави, міркує так: сучасні держави вважаються суверенними, однак існують у міждержавній системі; суверенітет, спрямований всередину держави, передбачає, що в межах

своїх кордонів держава має право здійснювати будь-яку політику, яку вважає за доцільну, приймати будь-які закони, які вважає за необхідне, і при цьому жодна структура всередині держави не має права відмовитися від їх виконання; суверенітет, спрямований назовні, передбачає, що жодна інша держава не має права претендувати на повноваження іншої держави всередині її кордонів [1, с.83-84]. Однак, зауважує І.Валлерстайн, жодна держава ніколи повною мірою не була сувереном навіть у своїх межах, оскільки завжди зустрічала опір діям влади; так само і зовнішній суверенітет на практиці постійно порушується втручанням однієї держави у справи іншої, крім того, весь кодекс міжнародного права є обмеженням зовнішнього суверенітету [1, с.83-84].

З позицій макросоціального підходу, немає сенсу розглядати внутрішній суверенітет (внутрішню політичну автономність) нації-держави (тобто суспільства), оскільки усі члени суспільства та всі соціальні групи, наділені політичною владою, входять до політичної підсистеми суспільства, тому зменшення можливостей впливу держави на інші соціальні організації в суспільстві свідчить лише про збільшення політичної влади інших політичних утворень у межах політичної підсистеми цього суспільства. Натомість є сенс вивчати внутрішній суверенітет державного апарату влади, який може суттєво змінюватись, залежно від влади інших політичних суб'єктів політичної підсистеми відповідного суспільства. Щодо зовнішнього суверенітету (зовнішньої політичної автономності), то рішення про приєднання чи неприєднання до міжнародних договорів приймається в межах політичної підсистеми відповідного суспільства, і тому політична автономність зберігається; якщо владний вплив одного суспільства на інше є всеохопним і регулярним, то в такому випадку друге суспільство не є політично автономним, і ці два суспільства слід розглядати як одне суспільство.

У межах макросоціологічної теорії Г.Ленські та П.Нолана при розгляді структури світової системи суспільств найбільша увага приділяється визначенню співвідношення суспільств різних типів (за домінуючою технологією прожиття) у світовій системі суспільств, оскільки властивості переважаючого типу суспільств значною мірою визначають властивості більшої системи, такі як середня кількість населення, структурна складність, технологічний розвиток тощо [4, с.70]. З позиції світ-системного аналізу ці відмінності розглядаються відносно всієї світ-системи: наприклад, відмінності у домінуючій технології економік окремих країн, хоч і зумовлені частково історичними обставинами, більшою мірою інтерпретуються як спричинені структурними чинниками, наприклад, позиціями економік країн у світ-економіці.

У макросоціологічному підході важливим є врахування процесу між-суспільного відбору, у якому визначаються суспільства, краще адаптовані до соціального зовнішнього середовища, внаслідок якого менш адаптовані суспільства або розпадаються, або інкорпуються до іншого суспільства чи суспільств [4, с.74]. Вирішальними чинниками, що визначають адаптивну перевагу більш адаптованих суспільств, є більша кількість населення, вища структурна складність суспільства та технологічна перевага (насамперед військова). Світ-системний аналіз також враховує боротьбу та конфлікти між підсистемами світ-економіки, однак розглядає їх більше як економічну конкуренцію між економічними суб'єктами, або як під-

тримку економічної конкуренції за допомогою політично-військової сили держав [3, с.77-78].

Доречно порівняти висновки обох підходів щодо специфічних організацій, які, з першого погляду, не відповідають теоретичній структурі глобальної світової системи, перетинаючи межі її підсистем, – наприклад, щодо транснаціональних корпорацій. У межах макросоціального підходу транснаціональні корпорації розглядаються як підсистеми світової системи суспільств, які організаційно поєднують частини економічних підсистем декількох суспільств: населення, засоби та продукти виробництва, структуру взаємодій між ними. У світ-системному аналізі транснаціональні корпорації, як правило, вважаються економічними суб'єктами ядра. Однак важливість врахування соціальних взаємодій транснаціональних корпорацій з іншими соціальними групами у межах окремих суспільств підтверджується і дослідженнями, виконаними представниками світ-системного аналізу.

Так, К.Чейз-Данн відзначає такі показові факти: переважна більшість транснаціональних корпорацій контролюється капіталістами з тієї чи іншої нації-держави ядра; транснаціональні корпорації потребують стабільності як всередині націй-держав, так і на міждержавному рівні; транснаціональні корпорації значною мірою залежать від окремих націй-держав, оскільки не можуть самостійно придушувати страйки, політичну боротьбу чи протистояти націоналізації власності без сил міліції та армії, які контролюються державою [3, с.75-76].

У межах макросоціального підходу Г.Ленські та П.Нолана основним критерієм виокремлення соціальних систем є політична саморегулятивність, що властива суспільствам, тому сучасна глобальна соціальна система розглядається як світова система суспільств. У світ-системному аналізі І.Валлерстайна та К.Чейз-Данна головним критерієм розрізнення соціальних систем можна вважати економічну саморегулятивність, тому вихідною одиницею дослідження світ-системного аналізу є світ-система, і сучасна глобальна соціальна система визначається як світ-економіка. Крім розгляду структури світ-економіки, світ-системний аналіз включає вивчення націй-держав, аналогічних суспільствам з позиції макросоціального підходу, економічних систем країн, які тотожні економічним підсистемам суспільств, держав як державних апаратів влади, що відповідають політичним підсистемам суспільств. З позицій макросоціального підходу у світовій системі суспільств важливим є аналіз типів суспільств, які є елементами світової системи суспільств, та адаптивних переваг окремих суспільств. Отже, макросоціальний підхід та світ-системний аналіз, застосовуючи відмінні критерії до виокремлення соціальних систем, розглядають глобальну соціальну систему у різних структурних вимірах, які, проте, є порівнянними. Для адекватного розуміння структури глобальної соціальної системи необхідно використовувати наукові здобутки обох підходів, які є взаємодоповнючими.

Список використаних джерел

- 1.Валлерстайн І. Конен знакового мира: Социология XXI века / Пер. с англ. – М.: Логос, 2004. – 368с.
- 2.Давыдов А. А. Системная социология. – М.: КомКнига, 2006, – 192с.

3. Chase-Dunn C.K. *Global Formation. Structures of the World-Economy*. – Cambridge: Blackwell Publishers, 1989. – 419p.

4. Lenski G., Nolan P., Lenski J. *Human Societies. An Introduction to Macrosociology*. 7th ed. – NY: McGraw-Hill, 1995. – 525p.

5. Wallerstein I. *The Essential Wallerstein*. – NY: The New Press, 2000. – 471p.

Зинченко В.В. Современная глобальная система общества: макросоциальный подход и мир-системный анализ

Осуществлено сравнения концептуальных моделей современной глобальной социальной системы с помощью макросоциального подхода и мир-системного анализа. Эти подходы используют различные критерии оценки социальных систем, поэтому рассматривают современную глобальную социальную систему в разных структурных измерениях. Достижения обоих подходов рассматриваются автором как дополнения друг к другу.

Ключевые слова: глобальная социальная система, автономность общества, государство, власть, мир-система, нация.

Zinchenko, V.V. Modern global system of society: macrosocial approach and world-systems analysis

The modern global social system is a complex and multidimensional system, and the available theoretical models of this social system are incomplete. The conceptual models of the modern global social system, developed within macrosocial approach and world-systems analysis, are compared in the issue. The author comes to the conclusion that these approaches utilize differing criteria of distinguishing of social systems, and as a result, they study the modern global social system in different nevertheless comparable structural dimensions. As a conclusion, it is suggested to apply the achievements of both approaches as complementary

Key words: global social system, autonomousness of society, state, power, world-system, nation

УДК 141.201

Дедяева І.П., Ярош Л.В.

Методологічні аспекти філософії історії

Критично розглядаються дві основні моделі структуризації світової історії – лінійна (формаційна) і нелінійна (плюралістично-циклічна). Уточнюється співвідношення фундаментальних понять історичного процесу – розвитку і еволюції, дається методологічна корекція важливої в плані розвитку бінарної опозиції прогресу і регресу.

Ключові слова: розвиток, еволюція, прогрес, регрес.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Дедяева И.П., Ярош Л.В.

Методологические аспекты философии истории

Критически рассматриваются две основные модели структуризации мировой истории – линейная (формационная) и нелинейная (плюралистично-циклическая). Уточняется соотношение фундаментальных понятий исторического процесса – развития и эволюции, дается методологическая коррекция важной в плане развития бинарной оппозиции прогресса и регресса.

Ключевые слова: развитие, эволюция, прогресс, регресс.

Уже более чем три столетия центральным дискуссионным вопросом философии истории является вопрос о соотношении общего и особенного в развитии различных обществ и цивилизаций. Этот же вопрос волнует и историческую науку, только в ее терминах он звучит так: существует ли некое единое для всех обществ (при неизбежных местных вариантах) направление развития, или их было несколько? И недавно оформившаяся новая наука культурология снова ставит тот же вопрос, формулируя его как проблему единства и разнообразия (множественности) культур. В наиболее общем виде вопрос сводится к тому, развивались и развиваются ли Запад, т.е. Европа, и Восток, т.е. фактически, весь остальной мир, более или менее одинаково, или между путями их развития существует коренное различие.

Как известно, имеется два альтернативных подхода к решению этого вопроса: линейный (стадиальный или формационный), рассматривающий всемирную историю как единый процесс поступательного развития, когда все общества, цивилизации, культуры раньше или позже проходят определенные стадии развития, и нелинейный (плюралистически-циклический), признающий существование множества оригинальных цивилизаций с собственной самодостаточной историей. Это взаимоисключающие подходы: или один, или другой. Между тем, диалектика рекомендует вместо «или-или» ставить «и». В этой статье предполагается сделать лишь ряд замечаний по отдельным важным пунктам методологического характера.

Прежде всего, обращает на себя внимание то, что подавляющее большинство пишущих на тему истории исходят из принципа *развития* исторических образований: обществ, формаций, культурных типов и т. п. Однако последние десятилетия отмечены мощным выступлением различных постмодернистских философских концепций, отрицающих само понятие развития, как и другие сопутствующие ему понятия, отмеченные всеобщностью и необходимостью.

Да, есть свой резон у постмодернистов в бегстве от необходимости, в восстании против нее. Только при этом нельзя забывать, что убегающий не свободен, ибо обусловлен тем, от чего убегает. Можно согласиться с ними, что нельзя фетишизировать всеобщее и необходимое, нельзя останавливаться на необходимости, поскольку голая связь необходимости без учета того, как именно связаны различные стороны отношения, не позволяет оптимистически судить об уровне свободы человека. Достаточно ли комфортно чувствуют себя участники того или иного процесса, которые необходимым образом оказываются вовлеченными в него? Есть ли ощущение справедливости того, что с ними происходит? Есть ли у них ощущение свободы в рамках этой необходимости, не подавляет ли одна сторона другую в необходимом для всех отношении? Это главный общественный вопрос, и на него можно найти ответ только через универсальное диалектическое мышление, а не через бунт против необходимости, через шараханье в противоположную сторону, впадая при этом в односторонность. С необходимостью следует считаться, но необходимые отношения необходимо наполнять гуманистическим содержанием, вниманием к человеку, заботой о нем. Задача науки состоит в том, чтобы разработать критерии системы справедливого распределения общественного богатства и, учитывая динамику общества, своевременно корректировать эту систему. Недопустимо такое распределение, при котором одним – верхам, власть имущим, управленцам – всё, а другим – низам, рядовым гражданам, управляемым – ничего.

Только на этом пути человек может вполне реализовать свою вечною мечту о свободе. Здесь имеется в виду свобода в самом широком смысле, в полном её объёме – не только в политическом и морально-правовом аспекте, но и в социальном аспекте, имея в виду материальное положение человека.

Постмодернистская резко полемическая позиция не может не учитываться в философском анализе истории, поскольку в этом восстании есть известный резон, хотя и болезненно заостренный. Подобным выступлениям должно быть отведено скромное место в разумном пространстве, но для гимнастики рассудка они весьма полезны и поучительны.

Это хорошее средство против догматизма, хотя и далеко не самое лучшее, к тому же исторически запоздавшее и чрезмерно претендующее на новизну.

Две опасности исходят от таких доктрин для понимания истории. Во-первых, постмодернизм всю историческую реальность редуцирует к случайности, противопоставляя её необходимости. Как будто случайность на сегодняшний день перестала быть формой выражения необходимости. То есть вместо комплементарных подходов, сочетающих противоположности, на чем настаивает диалектика, предлагается альтернативный приём по принципу пресловутых «или-или», «либо-либо», «не это, а вот это». Во-вторых, призывают к лимитации научно-технического прогресса, то есть требуется поставить цензора, надзирателя над научными разработками, необходимость которых они, видимо, не желают признавать опять-таки по принципиальным соображениям. Утверждают, например, что ничем не лимитированное ускорение научно-технического прогресса приближает человечество не к свободе, а к созданию неведомых прежде средств и способов тоталитарного властвования, контроля и манипулирования людьми. Резко-полемический пафос, характерный для постмодерна, кичливое, нарочито-показное свободолобие в методологическом аспекте с необходимостью ввергают его в односторонность, неизбежными продуктами которого, – как бы это парадоксально не выглядело, – является и догматизм, против которого они справедливо негодовали, и нигилизм в форме современного плюрализма и маниакально-произвольного деконструктивизма, и прочие «прелести», «украшавшие» по ходу истории плоский воинствующий рассудок, маскирующий себя сегодня цветастой и амбициозной риторикой.

Но вернемся к двум моделям понимания исторического процесса – линейной и нелинейной. Вызывает вопросы уже само наличие двух указанных подходов в философии истории. Этот дуализм нельзя считать нормальным явлением. Корень затруднений видится в недостаточно аккуратной расстановке акцентов и не всегда корректного в философском смысле употребления и понимания таких фундаментальных понятий как развитие, эволюция, прогресс, регресс – решающих понятий для рассматриваемой проблематики. Например, понятия развития и эволюции обычно отождествляются и употребляются как синонимы, что не совсем корректно. Это формы изменчивости, но они имеют свои особенности.

Развитие мы наблюдаем как в природе, так и в обществе, и тоже со своей спецификой. Развитие в природе носит исключительно индивидуальный характер. Развиваются лишь индивиды, роды в природе не развиваются. С появлением на планете человека родовое развитие природы прекратилось. Эстафета развития подхвачена человеком, как в индивидуальном, так и в родовом (развитие общества как целого) смысле. В природе березы навсегда останутся березами, а слоны – слонами. В развитии всегда имеется свой финальный, абсолютно конечный пункт. Не бывает развития до бесконечности. Примеры этого приводить нет смысла, они у каждого на виду.

В развитии имеет место предопределенность, так как в развитии мы наблюдаем двоякое состояние: исходный пункт движения, например, в природе зародыш, семя, где в свернутом виде, идеализованно или в виде реальной возможности содержится взрослый организм, который влечется к раскрытию, реализации, и зрелый плод, являющийся итогом, а это,

фактически, тот же зародыш, с которого начинали. Как видим, развитие характеризуется еще и тем, что в нем начальный и конечный пункт движения совпадают, по крайней мере, по содержанию, если иметь в виду живую природу, где зачинающий субъект, задаток или зародыш и конечный пункт, плод по форме хотя и два разных индивида, но по содержанию являются одним и тем же. Развитие в духовной сфере объединяет начало и конец не только по содержанию, но и по форме.

Развитие, как в природе, так и в обществе, всегда совершается поступательно через ряд ступеней, являющихся ступенями зрелости развивающегося субъекта. В природе развитие обычно измеряют четырьмя ступенями, как в растительном, так и в животном мире. А сколько таких ступеней в развитии общества – вопрос пока открытый.

Развитие, как известно, это движение конкретного, под которым подразумевается единство многообразного. Это тот самый задаток или способность, все различия которого еще совершенно идеальны. Таким образом, его содержание противоречиво, так как идеальное различие еще не является подлинным различием, но должно стать таковым. Это влечение к раскрытию содержания, к становлению тем, чем зародыш есть в себе, имманентно ему и характеризуется императивным импульсом в силу своей противоречивой природы. Развитие по своей сути телеономично.

Понятие эволюции следует связывать с такими формами движения, которые в известной мере характеризуются беспелльностью изменения той или иной системы, а ее трансформация обусловлена не столько действием внутреннего принципа, сколько воздействием внешних факторов. Поэтому в эволюционных объектах нет той необходимо-содержательной связи между началом и последующими формами (о конечной форме тут вообще говорить не приходится), которую мы видим в случае развития.

Если развитие обычно определяют как движение от низшего к высшему, от простого к сложному, где, следовательно, имеет смысл говорить о векторности изменения, то в случае с эволюционным изменением о его направленности говорить проблематично. Но если даже какие-то процессы и содержат нарек на направленность, то в ней нет ничего общего с тем, что мы наблюдаем в развитии. Одна форма изменчивости существенно отличается от другой.

Эволюционным изменениям подвержены все объекты природы, чего не скажешь о развитии. Далеко не все развивается из того, что движется, изменяется, эволюционирует. Низшие, более элементарные формы изменчивости образуют в своей совокупности базис, предпосылку, можно сказать, энергетический резервуар развития как более высокоорганизованной формы изменчивости. Однако низшие, более элементарные формы движения в известной мере сохраняют свое влияние в тех процессах, которые уже характеризуются как развитие, т.е. как высшая форма изменения. Они лишь перестают быть определяющими там, где имеет место развитие, и отступают как бы на задний план, в результате чего стихийность, хаотичность и случайность преобразуются в более стройное и однозначно направленное движение. Игра стихийных сил природы сказывается только на внешнем облике развивающегося субъекта и не определяет его суть.

Сделаем еще одно замечание относительно различия в развитии природы и общества. В природе, особенно в растительном мире, весь процесс развития определяется тем, что содержится в исходном пункте, в зародыше. При надлежащих условиях содержание начала раскроется

беспрепятственно и без потерь. Практически то же самое можно сказать и о развитии в животном царстве. А вот с развитием человека и общества все обстоит гораздо сложнее. Здесь содержание начала или потенция общества, а также отдельно взятого индивида реализуется сознательно. Между начальной стадией и определенным результатом находится человеческая воля в форме произвола. То объективно должное, что следовало бы исполнить человеку в соответствии с его потребностями и интересами, порой исполняется им с противоположной «точностью». В силу этого развитие в духовной сфере принимает необыкновенно многоликий и затайливый характер.

Чрезвычайно важным для развития, как, впрочем, и для других процессов, но для развития общества в особенности, является вопрос о его условиях и предпосылках. В первую очередь следует сказать о таких духовных предпосылках, как сознание и воля. Сознает ли общество сам этот предмет, т.е. содержание и последствия развития, и волит ли оно его исполнить. Внешней материальной предпосылкой развития общества, как показывает исторический опыт, является наличие металла в первую очередь, что открывает возможность для использования и всех остальных материальных ресурсов планеты. Кроме того, на развитие общества оказывает заметное влияние географическая среда и климатические условия. История свидетельствует, что вклад в развитие земной цивилизации народов, населяющих регионы планеты с экстремальными температурными параметрами (крайний север и юг), заметно скромнее, а порой и просто несопоставимы с достижениями европейской цивилизации. Следовательно, тезис о развитии всех народов далеко не очевиден, развитие развитию – рознь.

Более того, современной науке известны факты сознательного и полного блокирования собственного развития отдельными обществами с помощью специально разработанных социумных механизмов. Известный французский этнолог Леви-Строс описывает подобные феномены из жизни индейских племен, проживающих в бассейне Амазонки. Ввиду чего Леви-Строс в своей антропологической концепции поделил все общества на горячие, то есть те, что развиваются, и холодные, которые отказались от развития. Это достигается обычно путем запрета использования металла. Ибо эти люди хорошо отдают себе отчет, что использование металла ведет к техническому прогрессу общества, а это неизбежно влечет за собой социальную дифференциацию и, следовательно, социальное неравенство со всеми вытекающими отсюда мерзостями эксплуатации человека человеком. Это означает смерть родовых отношений, конец патерналистской психологии и переход к политической форме организации жизни общества, то есть к государству. Хорошо это или плохо – отдельный вопрос. Можно сказать, сама история уже давно разрешила этот вопрос и совсем не в пользу образа жизни индейцев. Это крайняя ситуация, которую можно было бы считать историческим курьезом, но и она показывает, что жизнь общества автоматически не означает его развития, по крайней мере, его материальной составляющей.

Думается, что духовное развитие человека не прекратится ни при каких обстоятельствах. Пусть чрезвычайно медленно, но духовное взросление людей рано или поздно приведет их к состоянию, когда они физически почувствуют удушье от сковывающих их запретов на материальный технический прогресс, и все преграды рухнут в тот же миг.

Но это только гипотетическая ситуация. Реально же эти общества живут в постоянном контакте с цивилизованными народами, и под влиянием последних сколько-нибудь долго продержаться подобным этносам не удастся, их судьба предрешена. И все-таки, присматриваясь к подобным ситуациям, нам отчетливее видится ведущая роль духовного фактора в жизни людей.

Образ жизни людей из тропических джунглей – географически и каменного века – исторически, который Леви-Строс называл золотым, так как люди там, по его мнению, живут счастливо и без печали и именно потому, что у этих первобытных людей нет ничего кроме их самих, противоречит фундаментальному предназначению человека реализовать все свои потенции. Поскольку последние, будучи противоречием – неразличным, идеализованным различием – перманентно и императивно будут побуждать человека к деятельности и реализации своего «Я».

Человек обязан исторически отнять у природы все ее секреты. Последним выражением его дерзновенных устремлений должно стать желание воспроизвести технологически весь путь движения природы от безжизненного и бессознательного состояния к живому, а затем и мыслящему существу, самому в сжатом очерке технологического процесса выразить всю марафонскую дистанцию игры стихийных сил природы на протяжении всей её истории. Это грандиозно, но почему-то говорят, что со временем люди становятся богами. Человек и в самом деле является существом космического масштаба. Предназначение человека в его познавательной и технологической экспансии. И этого нельзя остановить, а тем более предотвратить. Только после этого человек уже больше не захочет сказать, что у него есть еще дома дела. И тогда нашим потомкам не останется ничего другого, как только оправдать самые смелые эсхатологические ожидания. Вселенная спокойно регистрирует скорей всего яркий суицидный финал очередной планетарной цивилизации. Космический финал станет нашей лебединой песней в родовом масштабе. Можно не сомневаться, что яркий финал нашей цивилизации в тот же момент станет отправным пунктом зарождения активного начала в какой-то точке вселенной, чреватого теми же последствиями.

Важен для нас вопрос и о темпах развития того или иного общества – они могут заметно отличаться. Это связано как с внешними условиями, климатом, географической средой, так и с целеустремленностью народа. Но решающее значение для самого факта развития общества, а также его темпов, т.е. количественной стороны, имеет свобода человека. Именно со свободой индивида мы должны, прежде всего, связывать возможность развития. История показывает, что восточные народы со своими деспотическими режимами были менее свободны, чем западные. Отчего и развитие, культурные достижения мы связываем главным образом в древности с греко-римской цивилизацией, а в новое время с западноевропейскими народами.

В этой связи здесь уместно вспомнить об оценке Гегелем исторической ситуации, когда на Востоке (Китай, Индия, Персия) им отмечается свободным только один – деспот, в греко-римской культуре свободны некоторые (в аристократиях) и многие (в демократиях), и только в германской культуре свободны все. Это глубокая и точная историческая оценка, связывающая развитие с уровнем свободы людей в обществе. Где мало свободы, там развитие проблематично. Подлинное развитие

и начинается только в новое время с наступлением капиталистической эры. Здесь человек получает полную свободу в политико-правовом аспекте. Упраздняются все политические привилегии, крепостнические элементы принудительного отношения к труду, вассальная зависимость. Возрождение и Реформация в Европе существенно ослабили религиозно-идеологическое давление на науку и образование, что открыло простор для научно-технического прогресса с постоянно нарастающими темпами. Отсюда и идеология европоцентризма, у которой есть свои основания. Эта идеология не беспочвенна, не надумана, она зиждется на наиболее впечатляющих достижениях за всю человеческую историю. Потому неубедительно смотрятся аргументы приверженцев цивилизационной модели о равноценности культур.

Да, все культуры, цивилизации самодостаточны и самобытны – спора нет. Но это мало о чем говорит. С точки зрения духовной способности как таковой, если не придерживаться расистской идеологии, шансы, абстрактно говоря, у всех народов действительно равны. Но реальные обстоятельства, в которых приходится жить народам, существенно разнятся, о чем выше кратко говорилось. Поэтому разные культуры занимают разные места на шкале прогресса: одни застряли при всей своей самобытности и самодостаточности в каменном веке до сих пор, а другие шагнули в атомную и информационную эру, а между этими крайностями масса оттенков, их смыкающие. Где замедляется, а тем более останавливается развитие общества, там в тот же момент выступают на передний план низшие принципы, эволюционные механизмы, главным содержанием деятельности которых становится адаптация к геополитическим обстоятельствам, внешним условиям существования. Эти системы пассивны, они сами не продуцируют нового, а лишь реагируют на него в тех случаях, когда оно появляется у других. Они могут имитировать других, подражать, заимствовать. Их историческое продвижение по пути прогресса совершается более медленными темпами. И только грозные реалии XX века пробудили дремавшие народы Востока и заставили их активизироваться, что лишь подтверждает тезис о неравноценности различных культур.

Таким образом, развитие исторически следует связывать с европейскими народами. На современном этапе – с евроатлантической культурой, активно высвобождающей все свои силы и способности. В отношении других народов скорей можно говорить не о развитии, а об их эволюции, где в силу различных обстоятельств, о которых мы выше кратко говорили, творческая активность этих народов в недалёком прошлом колебалась в районе нулевой отметки, а многие и теперь остаются там же.

Структуризацию истории, выделение четких более или менее стадий мы должны связывать с развитием общества. Если же в жизни социума преобладают эволюционные изменения в силу ограниченности их свободы, поступательный ход его становится аморфным и невыразительным. Для истории это не показательно, так как такие общества оказываются на периферии культурного прогресса. Их собственные культурные достижения значительно уступают передовым образцам. Подобные общества в своей истории, правда, проходят через романтический период, пусть и не продолжительный, как через период своего расцвета, и тогда их достижения бывают заметны ярче, на уровне своего времени.

Иногда некоторые ученые уподобляют историческое движение народов природным циклам, упуская из вида специфику жизни общества

как духовного образования. Это происходит потому, что многие этносы, хотя и проходят период своего расцвета (романтический период), все же оказываются при этом неспособными преодолеть порог свободы и вскоре после этого теряют свежесть красок своей романтической юности и уходят в тень истории. Их романтический порыв не был работой их принципа как принципа развития и свободы, но вспышка их энергии была вызвана энтузиазмом юности, которая вскоре угасает с появлением первых признаков зрелости: с появлением разочарования у широких масс от чрезмерных и утопических ожиданий. Жизнь всегда отрезвляет. Принцип развития истории так и не стал исторически для таких народов принципом их жизни.

Следует заметить, что на первых порах принцип развития в обществе проявляется стихийно как влечение и побуждение к деятельности в людях. Вся целесообразная деятельность на этом этапе направлена на решение частных задач, вызванных частными потребностями и интересами. Позже он осознается и принимает форму самоцели в деятельности человека у наиболее продвинутых обществ.

Признавая природу, общество развивающимися, мы не можем не говорить и о ступенях зрелости того, что развивается. Выше было отмечено, что изменчивость в форме развития характеризуется ступенчатостью или стадийностью. Исторически мы встречали разные варианты решения этого вопроса. В различных версиях количество ступеней, стадий или периодов в процессе развития общества фигурирует от двух и до десяти. Для периодизации истории можно воспользоваться марксистским термином «формация», ибо термин – дело условное. В этом вопросе важно указать критерий структуризации истории. За такой критерий следует принять меру или уровень свободы человека.

В целом стадий в развитии общества с точки зрения избранного критерия просматривается четыре. Первой ступенью объективно должна быть отмечена доклассовая формация или родовой строй общества, когда еще не возникла социальная дифференциация общества, классовое расслоение. Деятельность всех подчинена интересам рода. На этой стадии еще отсутствуют предпосылки для обособления индивида и его деятельности. Индивид и род непосредственно слиты воедино. Значение свободной индивидуальной деятельности здесь минимально.

Вторая стадия наступает с возникновением социального расслоения и политической формы организации общества, т.е. государства, с элементами рабовладения. Но здесь появляются и свободные граждане. Это античный мир греко-римской культуры. Здесь еще не осознан принцип свободы личности. Свободный рождается лишь от свободного. На более ранних этапах рабовладения жизнь раба не была защищена законом.

Рабство ослабевает с наступлением феодальной формации, принимая форму крепостной зависимости, где крепостных уже не разрешено лишать жизни. Их жизнь защищена законом. Все условия жизни людей в пределах этой формации позволяют говорить о нарастании и расширении свободы. Вместе с тем на этом этапе темпы развития общества были не адекватны новой эпохе из-за чудовищного гнета религиозной идеологии. В духовном отношении античный мир язычества был свободней христианской эпохи средневековья. Таковы неровности истории.

Крепостные отношения преодолеваются с выступлением на авансцену истории капиталистической формации, где все аспекты политической за-

висимости и неравенства, возведенные в закон, упраздняются. Поскольку с наступлением капитализма убраны все политические преграды, ограничивавшие свободу человека, постольку развитие общества по формациям достигло в этом отношении своей полной зрелости, и оно прекращается. Дальнейшее движение общества в плане его социально-политической трансформации следует расценивать как эволюционные изменения, обусловленные развитием всех других составляющих социума: науки, техники, производства, всех элементов гражданского общества, самоорганизации и самоуправления. Совершенствование, шлифовка и доводка всех деталей этой модели будет продолжаться до всех возможных пределов существования самого общества.

Дополнительную аберрацию философской рефлексии часто вызывает некорректность с точки зрения диалектики понимание таких составляющих понятия развития как прогресс и регресс. Традиционная трактовка этих понятий не выходит за пределы чувственного в своей основе представления. В повседневном сознании с прогрессом принято связывать успех, достижения в различных областях человеческой деятельности, с регрессом же, напротив, – потери, утрату и, в этом смысле, – откат назад как в материальной, так и в духовной сферах.

Однако философия, предметом которой является всеобщее и необходимое, не должна связывать себя с подобными частностями. Это дело частных наук – отслеживать все перипетии реальной жизни. Судя по всему, именно такое понимание природы прогресса и навяло авторам так называемой линейной философии истории подобный образ. Очень проблематично представить развитие как единство прогресса и регресса в виде прямой линии. В философии речь может идти только о единстве прогресса и регресса в одном и том же отношении. В обыденном же представлении сначала должен следовать прогресс в определенное время, а затем в другое время может быть и регресс, а может, видимо, и не быть или не всегда быть. Философия не допускает относительно своего предмета подобной вольности.

Если мы согласны понимать историческое движение как развитие с его поступательным и ступенчатым характером, хотя в обществе это проявляется менее четко, чем в природе, что, конечно не принципиально, то следует более строго отнестись к методологическим требованиям диалектики необходимым образом сочетать противоположности. В нашем случае – это такая бинарная оппозиция как прогресс и регресс в качестве моментов процесса развития.

В философском понимании прогресс и регресс проявляются одновременно и в одном и том же отношении. Не бывает прогресса без регресса, продвижения вперед, к высшему без возвращения назад, к низшему. Когда в процессе развития совершается продвижение от одной низшей ступени к другой более высокой и зрелой, то это движение вперед от низшего к высшему, от простого к более сложному, более определенному есть прогресс, но вместе с тем это есть и регресс. Потому как то, что полагается под новой формой, по своему содержанию есть то, что уже было в основании в свернутом виде, идеализованно, в виде способности. А поэтому движение вперед, прогресс оказывается вместе с тем и возвращением назад к основанию, т.е. регрессом. В развитии содержание не изменяется, оно представляет собой момент непрерывности; в развитии изменяется лишь форма, момент дискретности. Форма существенна для

содержания как внутренняя форма, так как теперь реально полагается то, что раньше существовало лишь как возможность. Эта логика сохраняется до полного развития, которое по своему рисунку оказывается возвратно-поступательным движением, образующим собой большой круг, на периферии которого находится ряд малых кругов. Это своего рода спираль, замкнутая на самое себя, змея, кусающая свой собственный хвост.

Таким образом, развитие как единство прогресса и регресса есть необходимое продвижение по ступеням зрелости, количество которых всегда строго определено. В обществе критерием зрелости каждой общественной формации как ступени развития является уровень свободы его граждан, выражающийся в их духовных и материальных достижениях. Потому диалектику прогресса и регресса следует связывать с необходимой поступью по ступеням зрелости в процессе развития общества, а не с элементами успеха или неудачи на эмпирическом уровне, ибо это отдельный вопрос. Да и диалектика прогресса и регресса в процессе развития мало чем, как выше было показано, напоминает прямую линию. Ввиду этого модель структуризации мировой истории как истории развития, связанная с образом прямой линии, сомнительна. Столь же мало привлекательна и другая модель – нелинейная или плюралистично-циклическая как антитеза линейной концепции. Признание множественности и самодостаточности цивилизаций без акцентации уровня свободы её граждан нивелирует историю в аксиологическом смысле. К тому же отдельные сторонники этой концепции порой впадают в натурализм, неоправданно уподобляя развитие общества природным циклам, чем редуцируют общественное к естественному, стирая их специфику. Без диалектики нет философии, нет науки. Можно сказать, что в каждой науке столько науки, сколько в ней диалектики.

Dedyayeva, I.P., Yarosh, L.V. Methodological aspects of philosophy of history

Two basic models of structuring of world history – linear and nonlinear (plural-cyclic) are critically considered. The parity of fundamental concepts of historical process – developments and evolutions is specified, methodological correction important in the plan for development of binary opposition of progress and recourse is given.

Key words: development, evolution, progress, recourse.

Проблеми світоглядної свободи особистості в Україні

Розширено уявлення щодо понятійної конструкції «світоглядна свобода особистості», розглядається сутність та атрибути світоглядної свободи особистості. Виокремлюються проблеми усвідомлення та реалізації світоглядної свободи особистості в сучасному українському суспільстві.

Ключові слова: світогляд, свобода, особистість, світоглядна свобода особистості, українське суспільство.

Актуальність теми дослідження обумовлена прагненням сучасної людини досягнути сутність світоглядної свободи як важливого чинника протікання соціальних процесів і власної життєдіяльності.

Активні глобалізаційні процеси у світі, в тому числі і в Україні, сприяють корінному перегляду місця та ролі особистості в суспільстві й державі. Всі ці перетворення знайшли відображення у повсякденному житті сучасного українця, підсиливши значущість його світоглядної свободи. Однак через відсутність науково-методологічної бази щодо зазначеної теми виникають певні труднощі щодо усвідомлення та реалізації світоглядної свободи. Існує наукова невизначеність поняття «світоглядна свобода». Недостатньо дослідженням є питання розмежування понять «світоглядна свобода» та «свобода совісті».

Методологічно цінними для розкриття поставленої проблеми, що заслуговують на особливу увагу, є праці науковців Інституту філософії імені Г.С.Сковороди НАН України – М.В.Поповича[1], В.В.Ляха, В.С.Пазенка, К.Ю.Райди[2], Н.В.Хамітова[3]. Різноманітні аспекти дослідження поставленої проблеми висвітлені також в працях Л.Д.Кривеги[4], Л.А.Подольняк[5] та ін.

Незважаючи на значну кількість праць, які тією чи іншою мірою пов'язані з дослідницьким арсеналом теорії світоглядної свободи особистості, донині вкрай малочисельними є фундаментальні соціально-філософські дослідження вітчизняних дослідників, щодо поставленої проблеми. Проте дослідження попередників становлять значний інтерес для здійснення комплексного соціально-філософського аналізу світоглядної свободи сучасної особистості.

Відповідно до цього, існує потреба комплексного дослідження світоглядної свободи особистості, осмислення й реінтерпретації її в якісно новій ситуації, у контексті сучасного світоглядного виміру. Таке осмислення дозволяє не тільки визначити підходи до розуміння феномена світоглядної свободи особистості, але й систематизувати накопичені про неї знання й практичний світовий досвід, сформулювати на основі уза-

гальнення зібраного матеріалу її понятійний апарат, за допомогою якого виробити механізми реалізації цієї свободи в найширшому її обсязі.

Розуміння світоглядної свободи особистості як незавершеного проекту дозволяє нам інтерпретувати її згідно сучасних світоглядних вимірів, конкретизувати й увіразнити її категорію у системі загальнолюдських цінностей.

Виходячи з практики наукового дослідження, необхідно розробляти власну дефініцію аналізованої проблеми. Виникає питання наступного змісту. Чи піддається феномен «світоглядна свобода особистості» однозначному визначенню? На перший погляд, ні. Справа в тому, що даний феномен є не лише складним, але й багатофігурним утворенням, що допускає (і припускає) безліч різних граней його виміру – внутрішніх (відносно числа й характеру елементів, зв'язків між ними), зовнішніх умов (що визначають не тільки форму, але й саму природу явища), історичних модусів його практичного здійснення.

Варто підкреслити, що в суспільній свідомості домінує вузьке розуміння про світоглядну свободу. У науковій літературі найчастіше можна спостерігати тлумачення свободи совісті та віросповідання як синонім світоглядної свободи, що в реаліях сучасності суперечить сутності цього явища. Іноді світоглядну свободу сприймають як наявність у людини можливості сповідати яку-небудь релігію або не сповідати жодної релігії. На наш погляд, у такому розумінні зафіксована тільки одна сторона світоглядної свободи, один з елементів, із численного набору світоглядних позицій. Таке розуміння залишає осторонь проблему вибору особистістю певного нерелігійного світогляду з безлічі реально існуючих світоглядних позицій. Додаємо, що таке розуміння світоглядної свободи ігнорує світоглядну творчість, можливість творення людиною свого власного світогляду.

Ми виходимо з широкого тлумачення світоглядної свободи особистості, оскільки світогляд людини (її переконання, принципи, норми, ідеали, ціннісні орієнтації) є ядром духовного світу, остільки для людини обрати світогляд – це, по суті, обрати саму себе.

Ніхто: ні інша людина, ні соціальна група, зокрема, трудовий колектив, політична партія або релігійне співтовариство, не мають права нав'язувати людині який-небудь світогляд. Неприпустимим є нав'язування, насадження в суспільстві якого б то не було, навіть самого щирого, самого гуманного, із чийогось погляду світогляду. Таке нав'язування було б порушенням фундаментальних принципів світоглядної свободи особистості.

Вільно вибраний або вільно сформований людиною зрілий світогляд визначає унікальність особистості. Разом з тим у цьому процесі величезне значення світоглядної свободи, головним атрибутом якої є усвідомлене право на власну точку зору без обмеження інтересів інших людей і високий рівень особистої відповідальності.

Світоглядна свобода дає змогу вирішити проблему вибору людиною світоглядної мапи, усвідомити себе не лише в ролі представника нації, етносу, держави, але й людства в цілому. Всі ці аспекти світоглядної свободи дозволяють реалізувати її головну принципову ідею – ідею формування планетарної свідомості людини, виховання в ній почуття особистої відповідальності за долю людства, за все, що відбувається на планеті. Основні її риси: гуманістична спрямованість і безперервність протягом усього життя.

Отже, світоглядна свобода сучасної особистості – це внутрішньо усвідомлена здібність і здатність людини діяти обраним чином, відповідно до своїх власних уявлень, переконань, власної системи цінностей, ідеалів, інтересів, бажань, цілей, прагнень, враховуючи при цьому об'єктивні обставини та закономірності розвитку природи й суспільства; це також вибір особистістю тієї чи іншої світоглядної позиції.

Світоглядна свобода – це особлива сфера свободи, яку повинна підтримувати держава. Вона повинна бути усвідомленою потребою суспільства, що базується на принципах терпимості, толерантності, діалогічності.

Сьогодні цінності світоглядної свободи особистості не цілком усвідомлені і в суспільстві. Проблеми реалізації світоглядної свободи в Україні мають сьогодні гострий характер через перехідний період української історії. Безсумнівно усвідомлення та реалізація світоглядної свободи важливі сама по собі, оскільки це питання стосується незалежності та гідності особистості. Це питання про якість, рівень буття людини, про можливість здійснення особистісного проекту життя. Без світоглядної свободи людина – це тільки ланка в ланцюзі природних і соціальних детермінацій; без неї вона не може бути суб'єктом духовної діяльності, тобто володіти духовною суб'єктністю. Адаже від правильного орієнтування у просторі свободи та адекватного застосування світоглядної свободи багато в чому залежить майбутнє України, кожного її громадянина.

На початку реформ українське суспільство мало надії на втілення в життя демократичних ідеалів і цінностей, що стали б передумовою реалізації та підвищення рівня світоглядної свободи особистості в Україні. Сьогодні очевидно, що ці ідеали зазнають поразки. І що сьогодні ми бачимо? Ми бачимо такі ментально-світоглядні феномени як «безвідповідальність влади», «парадокс свободи та демократії».

Суспільна свідомість в плані реалізації світоглядної свободи переживає «системну кризу», що охопила сфери політики, законотворчості й правозастосування, науки й освіти. Якщо на рівні правозастосування вона виражена не настільки очевидно (хоча дискримінація у сфері світоглядної свободи залишається діючим фактором), то у сфері політики, законотворчості, науки й освіти має явно негативні тенденції.

Одна з істотних негативних тенденцій сьогодення – маніпулювання свідомістю людей, які підсилюлися напередодні виборів і вступили в цинічну фазу.

Виборча кампанія 2010 року в Україні стоїть на межі із зомбуванням, маніпуляцією масовою свідомістю в загальнонаціональних масштабах. Останнім часом у планах тих або інших політичних угруповань все більше проявляються дії, аналогічні діям колишнього ідеологічного відділу ЦК КІРС. Відбувається ідеологічна обробка населення України. У всіх передвиборчих програмах і рекламних кампаніях закладено дуже багато маніпуляторних та спекулятивних технологій з метою отримати додаткові голоси за рахунок антиконституційних факторів, навіть на шкоду принципам світоглядної свободи.

Політики, декларуючи демократичний вибір, насправді працюють на позарациональному рівні, заграючи з підсвідомістю, стереотипами, різними фобіями суспільства.

Такі антиконституційні тенденції в галузі світоглядної свободи варто кваліфікувати як «системну політичну корупцію», що спрямована проти суспільства й здійснюється виключно з метою захоплення влади, її

утримання і зміцнення. Відбувається підміна державної політики у сфері підвищення рівня світоглядної свободи маніпуляційною і спекулятивною політикою.

Таким чином, світоглядна свобода громадянина виявляється заручницею політики, а про вільний вибір свого майбутнього й майбутнього своєї країни говорити не доводиться.

Державна політична корупція в галузі світоглядної свободи відтворюється в науково-освітніх структурах, у сфері законотворчості й правозастосування. Вона теоретично іменується «офіційною» і має інформаційне прикриття в засобах масової інформації, що контролюються тими або іншими корупційними групами. Стає очевидним, що принципи світоглядної свободи гарантуються тільки на словах і на паперах. Таким чином, демократичний транзит стає перманентним, криза лібералізму в Україні набуває необоротних форм і нерозривно пов'язана із кризою реалізації світоглядної свободи.

Отже «проблема не в тому, що на нас навалилося багато свобод з якими ми не знаємо що робити, а в тому, що ми ті крихітки свободи, які отримали після падіння комуністичного режиму, поступово втрачаємо, не усвідомлюючи їх цінності»[6].

Ми вважаємо неприпустимим легкодумством в умовах нинішньої України, в умовах трагічного розриву зв'язку часів, в умовах найглибшої ціннісної кризи неухильність суспільства до сфери світоглядних процесів. Парадоксально, але саме недостатня увага до зазначеної проблеми веде українців не до вільного світоглядного пошуку й творчості, а до нав'язування більшості нашим співвітчизникам або архаїчних, або споживчих, відверто низькопробних ціннісних орієнтацій, зразків поведінки, ідеалів і життєвих стратегій.

Зараз ми переживаємо дійсно складні часи – часи становлення держави, яка взяла за свою основу принципово нову позицію, відмінну від попереднього періоду. І звідси дуже багато соціально-економічних, соціально-психологічних, індивідуально-психологічних проблем кризи.

Якщо в радянські часи ми жили в умовах тотального існування комуністичної ідеології, то сьогодні живемо в умовах тотального насадження ринково-споживчої й релігійно-націоналістичної ідеології. За таких умов виникають труднощі щодо знаходження людиною можливості вільного вибору й свого «Я».

Ми не випадково сьогодні говоримо саме про світоглядну свободу особистості, тому що правова держава – носій влади – це конкретні особистості, відкриті демократичне суспільство – це конкретні особистості. У цьому і є корінь проблеми: і суспільство по-справжньому буде відкритим, і держава по-справжньому буде правовою, коли особистість буде володіти й усвідомлювати світоглядну свободу.

Як зазначає вітчизняний філософ Мирослав Попович, «Свобода – це мета розвитку суспільства, а не засіб. Це може здатися схоластикою або правовим догматом, але насправді в цьому вся проблема й полягає. Свобода передбачає певний стан суспільства. І демократія – не просто один із способів управління суспільством, а спосіб виразити стан людей»[7].

Свобода, пише лауреат Нобелівської премії Амартія Сен, займає важке місце в процесі розвитку з двох причин:

1) Цінність свободи: досягнення прогресу оцінюються в першу чергу за станом прав людини в суспільстві – наскільки ці права розширилися й зміцнили.

2) Ефективність свободи: рівень розвитку «безпосередньо залежить від вільної діяльності членів суспільства»[8,с.5].

Незважаючи на всі існуючі проблеми, в Україні все ж таки є міцний фундамент, є передумови для розвитку світоглядної свободи, встановлення принципів демократії, гуманізму й соціальної солідарності у вигляді норм Конституції, однієї з найдемократичніших конституцій не тільки на пострадянському просторі, але і в Європі. Україна – єдина країна «пострадянського» простору, де зроблена спроба заміни архаїчного й неухильно деградуючого інституту «свободи совісті» новим, більш об'ємним за змістом і здійсненим за формою «інститутом свободи світогляду». Така спроба вже закріплена в ст.35 Конституції України, в якій сказано, що «кожний має право на свободу світогляду»[9].

Трансформаційні процеси, які відбулися і відбуваються на вітчизняних теренах, не вичерпуються лише реформами в політичній, економічній і соціальній сферах. Вони пов'язані з корінною зміною психічних детермінант повсякденного буття сучасного українця. Зміни суспільно-економічних форм, переходу від командної економіки до ринкових відносин і до демократії не повністю охоплюють складні соціальні процеси, які відбуваються майже стихійно за своїми власними, маловідомими сучасній науці законами. Ми повинні відвойовувати в державі нові функції й можливості регулювання громадянських процесів, право на свободу світогляду, не забуваючи про свою відповідальність за все, що відбувається.

Лауреат Нобелівської премії Амартія Сен показав, що світоглядна свобода й весь пов'язаний з нею шлейф демократичних категорій і практик розуміється найчастіше однобоко, з ігноруванням такого аспекту, як відповідальність[8].

Без особистої відповідальності, тобто здатності людини індивідуально відповідати за правомірність використання своїх прав і свобод, наслідків своїх вчинків, якщо вони завдали шкоди, збитків, не може існувати реальна світоглядна свобода особистості та її невід'ємні права, а, отже, й сама вільна індивідуальність. Тільки відповідальний індивід може бути вільним, і, в свою чергу, тільки вільний індивід може бути відповідальним. Хто не несе відповідальності за свої вчинки, той, як відомо, перебуває поза етичним відношенням. «Свобода без відповідальності, – зазначає професор права Л.Явич, – перетворюється на анархію, а права людей – на безмежне свавілля»[10,с.232].

Резюмуючи, можна сказати, що світоглядна свобода, духовна суб'єктність людини, що виникла в осьовий час, піддається випробуванням і погрозам на всіх етапах розвитку людини й суспільства. Ця свобода ніким і нічим не гарантована. Свободу не можна завоювати раз і назавжди, люди зобов'язані постійно боротися за свободу. Павутина природних і соціальних детермінацій загрожує поневолити людину. Але людина може протиставити їм свою мужність, рішучість бути собою.

З точки зору майбутньої участі незалежної України на теренах світового співтовариства її полірелігійний та полінаціональний народ має нагальну потребу у мужності не розколотися на ґрунті різних фобій, а стриматися до консолідації, до ідеалів добра, справедливості, правди, які ґрунтуються на ґрунті принципів світоглядної свободи особистості.

Щодо подальшого дослідження даної проблеми, то слушним є аналіз детермінантів розвитку світоглядної свободи особистості в контексті сучасного українського державотворення.

Список використаних джерел

1. Попович М.В. Рациональность и измерения человеческого бытия / Мирослав Володимирович Попович. – К.: Сфера, 1997. – 290с.
2. Свобода: сучасні виміри та альтернативи / [Лях В.В., Пазенок В.С., Райда К.Ю. та ін.]. – К.: Український Центр духовної культури, 2004. – 486с.
3. Хамитов Н.В. Философия человека: от метафизики к метаантропологии / Назип Виленич Хамитов. – К.: Ника-Центр, 2002. – 334с. – (Серия «Проблема Человека»; Вып.3). Кн.1, Кн.2: Философия человека и его пределы: возможность метаантропологии (Кн.1). Пределы мужского и женского: введение в метаантропологию (кн. 2). – 334с.
4. Кривега Л.Д. Мировоззренческие ориентации личности в условиях трансформации общества / Людмила Дмитриевна Кривега. – Запорожье: Изд-во ЗГУ, 1998. – 202с.
5. Подолянко Л.А. Свободотворчість як призначення людини / Л.А. Подолянко // Мультитерсум: Філософський альманах: Збірник наукових праць – К.: Український центр духовної культури, 2001. – №25. – С.45-53.
6. Попович М.В. Ліберальні цінності, або роздуми біля парадного під'їзду Європи / М.В. Попович // Дзеркало Тижня №47(371) – Субота, 1-7 грудня 2001 року. – Режим доступу: <http://www.dt.ua/3000/3050/33035/>
7. Жиренко Д. Пастки свободи / Д. Жиренко // День. – 2004. – № 63. – С.1. – Режим доступу: <http://www.day.kiev.ua/29536/>
8. Сен А. Развитие как свобода / Амартия Сен; [пер. с англ. под ред. и с послеслов. Р.М. Нуреева]. – М.: Новое издательство, – 2004. – 432с. – («Библиотека Фонда «Либеральная миссия»).
9. Конституція України. – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?user=01y1996&find=1&typ=100>
10. Явич Л.С. Общая теория права / Лев Самойлович Явич; отв. ред. А.И. Королев; Ленинградский государственный университет им. А.А. Жданова. – Л.: Изд-во ЛГУ, 1976. – 287с.

Гамидов В.М. Проблемы мировоззренческой свободы личности в Украине

Расширено представлення о понятійної конструкції «мировоззренческой свобода личности», рассматривается сущность и атрибуты мировоззренческой свободы личности. Выделяются проблемы осознания и реализации мировоззренческой свободы личности в современном украинском обществе.

Ключевые слова: мировоззрение, свобода, личность, мировоззренческая свобода личности, украинское общество.

Gamidov, V.M. Problems of the freedom of personality's outlook in Ukraine

It had been broadened the notion about the conceptual construction of the freedom of personality's outlook, the essence and attributes of the freedom of personality's outlook is considered. It had been opened up problems of the perception and the realization of the freedom of personality's outlook in a modern ukrainian society.

Key words: outlook, freedom, personality, the freedom of personality's outlook, ukrainian society.

Єдність людства в філософсько-історичному осмисленні

Аналізуються різні філософські та релігійні концепції, які торкаються проблеми єдності людства.

Ключові слова: людство, рід людський, світова спільнота.

Ідея спільної долі людства, єдності буття людей на Землі хвилює мислителів з найдавніших часів і до наших днів. Про це свідчать міфи, релігійні заповіді, про це писали видатні філософи. Але тільки в кінці ХХ ст. процеси глобалізації створили умови, які забезпечують цю єдність. Саме в епоху глобалізації поряд з поняттям «людство» для означення єдності населення планети все частіше використовується поняття «світова спільнота», яке вказує на єдність людей, громадських організацій, рухів. Це поняття позначає новий етап усвідомлення єдності людства – усвідомлення людством того, що воно, різне за мовою, культурою, звичаями, традиціями, релігійними переконаннями, постає як світова спільнота – мешканці однієї планети Земля, відповідальні за її долю, і саме від їх зусиль залежить, чи збережеться життя на Землі.

Уперше єдність світової історії на філософському рівні осмислив представник лінійного прогресистського напрямку філософії історії А.Августин. Про єдність історичного процесу писали В.Вернадський, Й.Гердер, Г.Гегель, О.Конт, К.Маркс, В.Соловйов, П.Тейяр де Шарден, К.Ясперс.

Представники цивілізаційного підходу до розуміння історії (М.Данилевський, А.Тойнбі, О.Шпенглер та ін.) заперечували ідею єдності людства, акцентуючи увагу на тому, що всесвітня історія є історією незалежних одна від одної локальних (культурних) цивілізацій.

Сучасному етапу становлення єдності людства в епоху глобалізації, виникненню світової спільноти присвячені праці Д.Бела, І.Валлерстайна, О.Неклесі, Ю.Павленка, О.Панарина, К.Поппера, С.Пролєєва, В.Самохвалової, Дж.Сороса, Е.Тоффлера, А.Толстоухова, О.Чумакова та ін.

Об'єктивний хід історії, пов'язаний з процесами глобалізації, вимагає ґрунтового філософсько-історичного дослідження проблеми єдності людства. Особливо актуалізується проблема становлення світової спільноти.

Стародавні пророки і філософи завжди наголошували на тому, що вони належать усім людям, що загальне вище від одиничного, любов вище від недоброзичливості. Так Конфуцій указував на природну єдність усіх людей, які роз'єднані культурою, оскільки народи мають різні закони,

звичаї: «Природа кожного з іншим зближує, звичка одного від іншого віддаляє»[1,с.148].

Незважаючи на факт безправ'я рабів у епоху рабовласництва, саме в цей період формуються уявлення про ідею «все людності» та «єдності у множині». З прийняттям християнства ідея толерантності набуває богословського обґрунтування. За твердження апостола Якова, кожен має знати, що «досягнення віри дає терпеливість»(Як.,1:3). Християнство визнає рівність перед Богом усіх племен та народів. Тому для християнства не має принципової різниці, хто ти є – вільний чи раб, чоловік чи жінка, важливо, щоб ти прагнув увійти до Царства Божого. Про єдність людей говорив Ісус Христос: «щоб були всі одно...»(Євангеліє від Іоанна,17:21). Ця настанова на єдність як утвердження духу злагоди, примирення, братерства постає основою світогляду різних релігійних і світських учень. Християнське вчення твердить, що в душі немає «ні елліна, ні іудея».

Коментуючи Біблію, святий Августин писав: «Але сказано так для того, щоб під усіма людьми ми розуміли весь рід людський: правителів, підлеглих, знатних, незнатних, родовитих, простолюдинів, учених, невчених, здорових фізично, хворих, обдарованих, посередніх, дурнів, багатих, бідних, убогих, чоловіків, жінок, малюків, підлітків, юнаків, дівчат, мужів, старців; весь рід людський з усіма наріччями, зі всіма звичаями, зі всіма ремеслами, зі всіма заняттями, з безмежною різноманітністю знань і бажань, зі всіма відмінностями, які тільки є серед людей»[2,с.60]. Але Августин говорив так тільки про єдність християн – «людство Христа», а не про єдність усіх народів, що живуть на планеті, оскільки вони сповідують різні релігії, а для нього єдність може бути тільки на основі визнання єдиного Бога.

Першу спробу охопити всю історію людства як закономірний процес зробив італійський мислитель Дж.Віко. Філософ досліджував два світи – «світ стародавніх народів» та «світ християнських народів». Він вважав, що історія людства здійснює своє коло не тільки в межах життєдіяльності народу, а й у межах того чи іншого світу загалом. Кожен народ проходить, як вважав Дж.Віко, певні періоди в історії (вік богів, вік героїв, вік людей), кожен з яких має свій етап виродження. Ці періоди мають загальні риси та чергуються в певному порядку: безкомпромісна справедливість; блискуча оригінальність; груба сила; відвага, або героїчна сила; конструктивне розмірковування; марнотратний достаток, який знищує все попереднє[3].

На відміну від Дж.Віко, який вважав, що не природні фактори, а саме людина є творцем історії, німецький історик, просвітител, автор «Ідей до філософії історії людства» Й.Гердер осмислював процес розвитку людства як продовження історії природи – Сонячної системи, Землі, рослинного і тваринного світу. Людство він розглядав як породження природи, що поєднує елементи органічного та неорганічного світу і хоч люди різняться між собою, проте «у яких би різних будовах не з'являвся рід людський на Землі, всюди тільки одна і та ж людська природа»[4,с.169].

Чинником, який об'єднує людей у суспільство, він вважав культуру, яка є результатом та засобом взаємодії великих мас людей. Розглядаючи понад тридцять локальних культур, Й.Гердер трактував культуру людства як їх множину. Кожну з культур він розглядав як неповторне соціальне утворення, що має неоціненне значення для всього людства. Найважливішим чинником історичного прогресу Й.Гердер бачив людське суспільство загалом як певну органічну цілісність. Саме суспільству він

надавав перевагу над окремими індивідами. Тільки у суспільстві людина оволодіває мовою, яка забезпечує послідовність у розвитку культури та забезпечує зв'язок між поколіннями. Тому філософ зауважує, що якби, «ведучи мову про людину, я обмежився тільки індивідами й заперечував би існування ланцюга взаємозв'язку між усіма людьми та між людьми й цілим, то я в свою чергу пройшов би повз людину з її еством і повз історію людства, бо жоден з нас не став людиною сам по собі, власними зусиллями»[4,с.229].

І.Кант продовжив прогресизм філософії історії Й.Гердера, поділяючи його погляди про єдність історичного процесу та єдине майбутнє для всього людства. Він розумів історію не як розповідь про діяльність та події з життя однієї людини чи багатьох людей, а як історію людини взагалі, яка виступає представником усього людського роду та є єдиним суб'єктом історії. Світова історія для І.Канта мала всесвітньо-громадянську, космополітичну спрямованість. Людство в своєму розвитку може досягти побудови всезагального правового громадянського суспільства, членам якого надається максимальна свобода, проте така свобода, що сумісна із свободою інших. І.Кант висунув ідею «вічного миру», метою якого є збереження цілісності людської спільноти. Усі люди, згідно з правом всесвітнього громадянства, «повинні розглядатися як громадяни загально-людської держави»[5,с.266]. Для цього, вважав І.Кант, необхідно створити єдиний світовий уряд.

Майбутнє людства він бачив як гармонійний, цілісний світ, у якому «дивно сходяться в одній меті численні зв'язки природи, і ця мета – гренландець, лапландець, самоїд, якут і т.д.»[6,с.394]. У розумінні І.Канта людство постає як ідея трансцендентальної єдності всіх розумних істот, як ідеал, до якого має прагнути кожна людина. Вищою цінністю для людства має стати моральне благо.

З моменту формування гегелівської філософії історії розуміння історичного процесу в якості цілісного стало застосовуватися до всього людства, яке почало розглядатися як єдиний організм. Г.Гегель бачив у історії людства здійснення абсолютної ідеї і все розмаїття подій і явищ, що відбуваються у різні часи, він вважав не випадковим, а таким, що обумовлене спільними закономірностями. Розвиток філософ бачив у досягненні та здійсненні свободи в історії: від східного суспільства, де людина була вільною лише в собі, але в можливості, а не дійсності, до греко-римського, де вільною вже є певна група людей, і від нього до германсько-християнського, народи якого повністю усвідомили, що людина є в сенсі буття вільною і всі рівні через свою свободу. На цій стадії розвитку історії Дух досягає повної реалізації, зберігаючи в своїй глибині минуле як пам'ять та реалізуючи в майбутньому свою сутність у якості «світового духу», тобто розвиваючись далі в «світовій історії»[7,с.70-72].

Про світове братство людей мріяв засновник позитивізму О.Конт. Він вважав, що людство являється всесвітньою сім'єю, що воно стало би нею, якби люди були достатньою мірою братами, але цього ще нема в дійсності. «Людство – це всесвітня батьківщина, покликана об'єднати, у крайньому випадку в майбутньому, всіх мешканців планети»[8,с.173]. Отже, О.Конт застосовує поняття «людство» у значенні «всесвітня батьківщина».

Осміслити історичний процес у його єдності та цілісності через дослідження змін економічного стану суспільства спробував К.Маркс. Його вчення про суспільно-економічні формації є першою в історії людства

теоретичною спробою накреслити спільний для всіх народів шлях суспільного розвитку від первісного суспільства до утворення єдиного, цілісного, загальнопланетарного соціуму. Детальніше це положення було розкрито в праці «Маніфест комуністичної партії», де К.Маркс та Ф.Енгельс писали: «Буржуазія через експлуатацію всесвітнього ринку зробила виробництво і споживання всіх країн космополітичним. На велике занепокоєння реакціонерів вона вирвала з-під ніг промисловості національну основу. Споконвічно національні галузі промисловості знищені і продовжують нищитися з кожним днем. Їх витісняють нові галузі промисловості, введення яких стає питанням життя для всіх цивілізованих націй... На зміну старій місцевій і національній замкнутості та існуванню за рахунок продуктів власного виробництва приходить всебічний зв'язок й усебічна залежність націй одна від одної. Це однаковою мірою стосується як матеріального, так і духовного виробництва. Плоди духовної діяльності окремих націй стають загальним надбанням»[9,с.425]. Звідси випливає висновок, що капіталізація виробництва виступає рушійною силою об'єднання всіх націй в єдиному світовому співтоваристві.

Розробляючи матеріалістичну концепцію світової політики, К.Маркс і Ф.Енгельс заклали базові основи теорії міжнародних відносин у майбутньому. В «Німецькій ідеології» вони розглядали один із принципів цієї теорії – взаємозалежність націй: «За допомогою універсальної конкуренції вона (велика промисловість) поставила всіх індивідів перед необхідністю крайньої напруги всієї своєї енергії. Де тільки могла, вона знищила ідеологію, релігію, мораль і т.д., де цього вона не змогла добитися, вона перетворила їх на явну брехню. Вона вперше створила всесвітню історію, оскільки поставила задоволення потреб кожної цивілізованої країни і кожного індивіда в ній в залежність від усього світу і оскільки знищила попередню відособленість окремих країн, яка склалася природно»[10,с.60].

Поряд із формаційним підходом до розуміння історичного процесу, притаманним філософії марксизму, існує й цивілізаційний, який робить акцент на тому, що всесвітня історія є не цілісним процесом соціальних змін, які поетапно відбуваються в часі, а історією незалежних одна від одної локальних (культурних) цивілізацій. Засновниками цивілізаційної теорії вважають М.Данилевського, О.Шпенглера, А.Тойнбі та ін.

Зокрема, М.Данилевський виходив з просторово-регіонального поділу історії. Він сформулював теорію культурно-історичних типів, яким притаманні специфічні риси в духовному, політичному та економічному житті. Для опису цих процесів, що відбуваються в певних суспільствах, він застосував нову категорію для позначення суб'єктів всесвітньо-історичного процесу – локальні цивілізації, якою позначив розвиток окремих народів на зразок органічної природи, в якій змінюються такі етапи розвитку як народження, розквіт, старіння, смерть, та назвав їх культурно-історичними типами. М.Данилевський розглядав історію як циклічний процес виникнення, розквіту та занепаду культур, які змінюють одна одну. Дослідник вважав, що розвиток людства йде шляхом реалізації потенціалу різних цивілізацій і «спільна історія різних типів» і в стародавні, і в нові часи стає «однаково неможливою»[11,с.105]. Отже, він не розглядав людство як цілісність, а бачив історичний процес як циклічний розвиток локальних цивілізацій – культурно-історичних типів.

Культурологічний підхід до розуміння історії застосований і О.Шпенглером у праці «Занепад Європи»[12;248]. Автор ставив під сумнів поняття історичного прогресу, єдність всесвітньо-історичного розвитку загалом, його лінійність та вважав, що всесвітня історія є історією низки незалежних, неповторних, замкнених на собі, не пов'язаних з іншими циклічних «культур», кожна з яких має свою «душу», що проявляється в мові, мистецтві, державі, науці і т.д. Культури мають свою долю та розвиваються за законами росту й занепаду, проходячи ті ж самі стадії, які проходить у своєму розвитку будь-який живий організм: дитинство, юність, зрілість та старість. Усі ці культури обмежуються часом в тисячу років, проходячи всі стадії свого розвитку. Вичерпавши свої можливості, вони переходять у стадію цивілізації. Саме в стадію цивілізації, вважав О.Шпенглер, вступила західноєвропейська культура, яка пережила тисячолітню історію і реалізувала весь свій потенціал. На його думку, на стадії цивілізації вже неможливі значні досягнення в мистецтві, науці, релігії, а відбувається лише створення техніки та організаційних структур[12,с.264-265].

Цивілізаційного підходу до розуміння історії дотримувався також англійський історик і соціолог А.Тойнбі. Вказуючи на паралельне існування багатьох цивілізацій, він визнавав загалом ідею універсалізації світу та зазначав, що наближається час створення гармонійної цивілізації, яка повинна виникнути не на руїнах і не за рахунок знищення інших цивілізацій. Шукаючи сенс історії серед величезної кількості історичних фактів і подій, він відкидав лінійний прогрес, неперервний розвиток історії та висунув теорію коловороту локальних цивілізацій. А.Тойнбі розглядав цивілізацію як локальний відрізок історії, який штучно ізолюється для дослідження. Історію він поділив на фрагменти, уявляючи її як історію цивілізацій, яких спочатку налічує 19, потім 21, а згодом скорочує до 13 за рахунок «другорядних» та «недорозвинених». Він пояснював це тим, що представники одного й того ж самого виду суспільств, опинившись у однакових умовах, зовсім по-іншому реагують на випробування – так званий виклик історії. Одні відразу ж гинуть; інші виживають, але такою ціною, що після цього вже ні на що не здатні; треті настільки вдало протистоять виклику, що виходять не тільки не послабленими, але й створивши сприятливіші умови для подолання майбутніх випробувань. А.Тойнбі зазначає, що «одна й та сама риса і одне й те саме середовище в одному випадку дають позитивні наслідки, а в інших випадках – ні»[13,с.77]. Він, як і М.Данилевський та О.Шпенглер, вважав, що всі цивілізації проходять у своєму розвитку стадії виникнення, росту, надлому, розкладання та загибелі, після чого народжується інша цивілізація, продовжуючи коловорот історії. Причини загибелі цивілізацій він бачив у занепаді духовного начала – моральному виродженні та втраті творчого імпульсу.

Ставлячи питання про єдність історії, К.Ясперс зазначав, що досвід ніби заперечує цю єдність. «Існує безліч народів, безліч культур і в кожній з них, у свою чергу, безмежна кількість своєрідних історичних фактів. Людина розселилася по всій земній кулі, і всюди, де появлялася будь-яка можливість, вона створювала свій особливий спосіб життя»[14,с.254]. Але при цій розмаїтості існує і те, що об'єднує людей. І саме в зустрічі з іншими людьми відбувається «впізнавання себе в іншому». К.Ясперс виділяє такі факти, які вказують на єдність історії: єдність людської природи, універсальність, прогрес, єдність в просторі та часі, особливі типи єдності, які простежуються в явищах культури (спільний світ життєвих

форм, інститутів, уявлень, вірувань)[14,с.254-262]. Проте К.Ясперс зазначає, що в цих видах єдності немає універсальності. Це розрізнені види єдності, культури поряд з іншими культурами, які існують паралельно. Тому вчений пропонує шукати єдність у меті історії: «Єдність – не фактична данина, а мета. Може бути, єдність історії виникає з того, що люди здатні зрозуміти один одного в ідеї єдиного, в єдиній істині, у світі духу, в якому все свідомо співвідноситься одне з одним, все взаємозалежне, яким би чужим воно не було»[14,с.262].

Поняття «осьового часу», введене К.Ясперсом для означення радикального перевороту в потоці подій, пов'язане зі змінами в галузі духовних основ людства, насамперед, з виникненням «філософської віри». У розумінні К.Ясперса, це час, який став рубежем від одного якісного стану суспільства до іншого. На даний час цей термін все частіше використовується для означення інших поворотних пунктів у світовій історії, у тому числі й до процесу глобалізації, яка теж зумовлює зміни в духовному житті людства і є новітнім етапом становлення єдності людства.

На духовне начало в становленні єдності людства вказували представники російського космізму – світоглядної позиції, відповідно до якої людина, її минуле, теперішнє та майбутнє розглядаються крізь призму співвідношення з космосом. В.Соловйов виношував надію на об'єднання людства в майбутньому, і перш за все – в Боголюдстві: «Ми повинні розглядати людство в його цілісності, як велику істоту, що вбирає в себе всіх, або як соціальний організм, живі органи якого представляють різні нації. З цієї точки зору очевидно, що жоден народ не може жити в собі, через себе і для себе, але життя кожного народу становить лише певну участь у спільному житті людства»[15,с.220]. Боголюдський процес В.Соловйов розумів як еволюцію природного і соціального світу.

Про суспільство, де панувало б «добро без зла», мріяв і відомий російський філософ М.Федоров. А таким, на його думку, може бути тільки суспільство, де за допомогою науки буде подолана смерть, повернуті до життя всі померлі покоління. Цим і буде досягнута вища справедливість, а, відповідно, й вище добро. Тобто, М.Федоров виступав за ідею єдності людства в сукупності всіх його минулих і майбутніх поколінь[16,с.558].

М.Бердяєв у своїй праці «Нове середньовіччя» вказував, що єдине людське суспільство має бути влаштоване перш за все за духовим принципом, як духовна спільнота екзистенційних суб'єктів, об'єднаних однією історією. У такому суспільстві, яке стане «колективним тілом свободи», матеріальне перевтілюється в духовне[17,с.32]. Людство для нього – не сукупність безликих індивідів, а єдність незалежних особистостей, кожна з яких відповідальна за себе, за інших, а в кінцевому підсумку – й за долю світу.

К.Цюлковський у своїх працях змальовує єдине людство, яке буде освоювати далекі світи. Для майбутнього взаєморозуміння народів він навіть винайшов універсальний алфавіт. К.Цюлковський вважав, що в майбутньому буде об'єднано не тільки землян: «Під об'єднання підпадає не тільки кожна планета, але і вся їх сукупність <...> Після об'єднання кожної планети неминуче наступить об'єднання кожної сонячної системи»[18,с.381].

Ідеї російських космістів ґрунтувалися на ідеї Боголюдства, вселенської релігії. Іншої точки зору дотримувалися вчені-природознавці, які розглядали природну еволюцію людства та передбачали вихід людства

у космічний простір і поєднання з іншими мислячими істотами. Так В.Вернадський, Е.Ле Руа і П.Тейяр де Шарден розглядали єдність не тільки землян, але й космічну єдність усіх мислячих істот через ноосферу. Якщо у П.Тейяра де Шардена і Ле Руа ноосфера – це сфера божественного розуму, то В.Вернадський підходить до її тлумачення з позицій матеріалізму.

П.Тейяр де Шарден та В.Вернадський у своїх працях досліджували процес об'єднання людства на рівні родів, племен, а потім народів, країн. На їх погляд, людська думка розвивається з усе більшою силою та швидкістю, і вже в ХХст. людство завдяки засобам зв'язку і сполучення стає одним цілим і ноосфера огортає всю Землю. П.Тейяр де Шарден у праці «Феномен людини» зазначав: «Вихід для світу, двері для майбутнього, вхід у надлюдство відкриваються вперед і не для декількох привілейованих осіб, не для одного обраного народу! Вони відкриються лише під натиском усіх разом і в тому напрямку, у якому всі разом можуть об'єднатися і завершити себе в духовному оновленні Землі»[19,с.194]. Він вважав, що метою і завданням людства є досягнення точки Омега, у якій буде розгорнута вся повнота феномена людини. Людство, як єдина істота, було для нього здійсненням закладеного в людині прагнення до соборності, зібранні організму як цілого в його єдності. Але це був проект, розрахований на природний процес об'єднання як збирання Духу, і він не передбачав ніяких силових дій для його реалізації. Це мав бути процес культурного синтезу, сходження культур, взаємопропорощення їх одна в одній на основі спільних проблем і завдань людства, спільності його долі.

Основні положення вчення В.Вернадського про ноосферу були опубліковані у праці «Кілька слів про ноосферу». Учений зазначав: «У ХХст. вперше в історії Землі людина пізнала й охопила всю біосферу, завершила географічну карту планети Земля, розселилася по всій її поверхні. Людство за своїм життям стало єдиним цілим. Нема жодного куточка Землі, де б людина не змогла проживати, якщо б це їй було потрібно <...> І одночасно з цим завдяки потужній техніці та успіхам наукової думки, завдяки радіо й телебаченню людина може миттєво спілкуватися у будь-якій точці нашої планети з ким завгодно»[20,с.272].

Згодом у праці «Наукова думка як планетарне явище» В.Вернадський порушував питання про глобальну єдність людства на розумній, максимально гуманізованій екологізованій основі – становленні сфери розуму (ноосфери) як якісно нового стану людської цивілізації. «Історичний процес на наших очах змінюється. Вперше в історії людства інтереси народних мас – всіх і кожного – і вільної думки особистості визначають життя людства, є мірилом його уявлень про справедливість. Людство, взятє в цілому, стає потужною геологічною силою. І перед ним, його думкою і працею, постає питання про перетворення біосфери в інтересах вільного мислячого людства як єдиного цілого. Цей новий стан біосфери, до якого ми, не помічаючи цього, наближаємося, і є «ноосфера»[21,с.240-241].

Основною силою, яка створює ноосферу, за В.Вернадським, є ріст наукового знання. У центрі системи ноосферного світогляду, який має забезпечити соціально ефективне освоєння світу, перебуває вже не просто людина з абстрактною гуманістичною системою цінностей, навіть не національно-територіальна держава, а людство з конкретною системою матеріальних і духовних потреб та інтересів виживання сьогоденного й прийдешніх поколінь. «Людина вперше реально зрозуміла, що вона є

мешканцем планети і може – повинна – думати та діяти в новому аспекті, не тільки в аспекті окремої особистості, родини чи роду, держав чи їх союзів, але і в планетарному аспекті» [21, с. 28]. Отже, є всі підстави вважати саме В. Вернадського тим ученим, який впритул підійшов до формування поняття світової спільноти, де світ – це Всесвіт. Хоча при характеристиці людини і людства вчений застосовує поняття «жива речовина», він не ототожнював її з живою масою, а звертав увагу на її соціальну специфіку. Не окрема людина, а людство загалом стає тим фактором, що формує ноосферу. І лише на основі наукових знань створюється основа для об'єднання всіх людей в універсальне ціле – людство.

Сучасні вчені вбачають сутність глобалізації в різкому розширенні і ускладненні взаємовідношень як людей, так і держав, у прискоренні процесів формування планетарного інформаційного простору, світового ринку капіталів, товарів і робочої сили, в інтернаціоналізації проблем техногенної дії на природне середовище, міжетнічні і міжконфесійні конфлікти і безпеку. При цьому серед головних передумов глобалізації на перше місце висувається інформаційна революція, яка забезпечує технологічну базу глобалізації.

Теоретичне обґрунтування нового стану людства здійснив І. Валлерстайн у праці «Кінець знайомого світу: Соціологія XXI століття». Він розглядав світову капіталістичну систему як першу історичну форму глобального світоустрою та наголошував, що світ являє собою єдину систему, що складається з ядра (провідних країн Західної Європи (як єдиного цілого), США, Японії (власне Японії, а не Східної Азії), периферії та напівпериферії (так званих східноазійських тигрів – Китаю та Південно-Східної Азії)) [22, с. 72].

Розглядаючи економічний аспект глобалізації, він вказав, що сучасна світо-система, в якій ми всі живемо, вступила в період структурної кризи, яка викликана недоліками класичного капіталізму та зазначив: «Ні одна система не може бути вічною, і тим більше не може бути вічною та, яка породила величезну економічну і соціальну поляризацію в історії людства» [22, с. 78-79]. І. Валлерстайн вважав, що подолати недоліки капіталістичної системи, яка домінує в світі з початку XVI ст., можливо лише в межах нової глобальної системи. Кінець XX століття знаменує собою такий історичний момент – перехід від епохи капіталізму до нового устрою світу. Хоча детально питання, яка система має прийти на зміну капіталістичній, у праці І. Валлерстайна не розглядається, його дослідження цікаві тим, що світ він розглядає як єдину систему, стан якої визначається характером взаємодії ядра, під яким розуміється Захід, периферії (країни колишнього третього світу) та буферної зони, яка складається з сировинних та технологічних додатків Заходу. Відповідно, І. Валлерстайн підходить до усвідомлення того, що людство переходить на новий етап – стає світовою спільнотою, яка є хоч і різною за показниками економічного розвитку, але взаємозалежною.

Глобалізація – процес становлення єдиного, взаємозалежного світу є об'єктивною, закономірною тенденцією. До вступу людства в епоху глобалізації світова історія складалася з окремих фрагментів історії окремих країн, окремих подій, які відбувалися в різних кутках планети. Фрагментарний стан домінував над цілісністю людства. Перехід людства на новий етап свого розвитку, що знаменує новий якісний рубіж – глобалізацію, привів до появи нового терміну для позначення єдності

людства – «світова спільнота». Як слушно зазначив О. Чумаков, «цивілізаційний розвиток із самого початку сприяв уніфікації суспільного життя і призвів до середини другого тисячоліття – а точніше, в епоху Відродження та Великих географічних відкриттів – до початку реальної глобалізації, яка в останні століття переросла в глобалізацію багатоаспектну, що обумовило в свою чергу формування світового співтовариства» [23, с. 13].

Оскільки світ у другій половині XX ст. зіштовхнувся з всезагальними проблемами та кризами (екологічною, демографічною, перебудовою економічного та політичного світопорядку і т.д.), що стало свого роду викликами, які не можливо вирішити поодино, локальними зусиллями, все це, як зауважив В. Толстих, «привело до об'єктивної єдності світу. А саме: до єдності господарських зв'язків, соціальних процесів та історичних долі різних країн, до діалогу культур і етносів у пошуках шляхів гармонійного об'єднання людства перед обличчям спільних загроз і проблем» [24, с. 273]. Оскільки в сучасному взаємозалежному світі поодино не можливо вирішити питання екологічної безпеки, боротьби з тероризмом, проблеми, пов'язані з поділом світу на «Північ – Південь» та «Захід – Схід», «золотий мільярд» і решту людства тощо, то це ставить світову спільноту перед проблемою свого майбутнього.

Доходячи висновків, зауважимо, що мислителі висловлюють різні підходи до майбутнього людства: представники цивілізаційного підходу до розуміння історії (М. Данилевський, О. Шпенглер, А. Тойнбі та ін.) акцентують увагу на тому, що всесвітня історія є історією незалежних одна від одної локальних (культурних) цивілізацій; інші мислителі визнають, що єдність людства здійсненна, хоч і вказують на різні критерії досягнення цієї єдності. На природну єдність людей, об'єднаних різними звичаями та традиціями вказував Конфуцій. На єдність у душі вказував Ісус Христос. Й. Гердер засобом, який об'єднує людей у суспільство, вважав культуру, яка є результатом та засобом взаємодії великих мас людей. Про органічну цілісність людського суспільства писали І. Кант та Г. Гегель. На духовне начало в єдності людства вказували представники російського космізму В. Соловйов, М. Федоров, К. Циолковський. В. Вернадський, Е. Ле Руа і П. Тейяр де Шарден розглядали єдність не тільки землян, але і космічну єдність всіх мислячих істот.

До вступу людства в епоху глобалізації світова історія складалася з окремих фрагментів історії певних країн, окремих подій, які відбувалися в різних кутках планети. Фрагментарний стан домінував над цілісністю людства. Перехід людства на новий етап свого розвитку, що знаменує новий якісний рубіж – глобалізацію, привів до появи нового терміну для позначення єдності людства – «світова спільнота». Цивілізаційний розвиток із самого початку сприяв уніфікації суспільного життя і призвів до середини другого тисячоліття до початку багатоаспектної глобалізації, що обумовило в свою чергу формування світової спільноти. Цим поняттям означається те населення земної кулі, яке поєднане спільністю економічного, політичного, культурного життя, історичної долі, відповідальності за майбутнє.

Список використаних джерел

1. Конфуций. Я верю в древность / Конфуций; сост., перевод и коммент. И. И. Семененко. – М.: Республика, 1995. – 384с.

2.Августин Аврелий (Блаженный). Творения: В 4т. / С.И.Еремеев (сост. и подгот. текста к печати). – 2. изд. – СПб.: Алетейя, 1998. – Т.2: Теологические трактаты. – 751с.

3.Вико Д. Основание новой науки об общей природе наций / Д.Вико; пер. с ит. – М.: ИСА; К., 1994. – 618с. – (Собрание Латинского Клуба).

4.Гердер И.Г. Идеи к философии истории человечества / Иоганн Готфрид Гердер; пер. и примеч. А.В.Михайлова. – М.: Наука, 1977. – 703с. – (Памятники ист. мысли / АН СССР).

5.Кант И. Сочинения. В 6-ти т. / И.Кант; под общ. ред. В.С.Асмуса и др. – Т.6. – М.: Мысль, 1966. – 743с. – (АН СССР, Ин-т философии).

6.Кант И. Сочинения. В 6-ти т. / И.Кант; под общ. ред. В.С.Асмуса и др. – Т.5. – М.: Мысль, 1966. – 564с. – (АН СССР, Ин-т философии).

7.Гегель Г.-В.-Ф. Лекции по философии истории. Издание второе, стереотипное / Г.-В.-Ф.Гегель; перевод А.М.Водена; Ю.В.Перов, К.А.Сергеев (вступ. статья). – СПб.: Наука, 2005. – 479с.

8.Письмо О.Конта // Ковалевский М.М. Сочинения: в 2 т. – СПб.: Алетея, 1997. – Т.1: Социология / А.О.Бороноев (ответ. ред.). – 287с.

9.Маркс К. и Энгельс Ф. Манифест Коммунистической партии // Сочинения. 2-е изд. / К.Маркс и Ф.Энгельс. – М.: Госполитиздат, 1955. – Т.4 [Май 1846 – март 1848 г. Подгот. к печати Л.И.Гольманом]. – 1955. – С.419-459.

10.Маркс К. и Энгельс Ф. Немецкая идеология // Сочинения. – 2-е изд. / К.Маркс и Ф.Энгельс. – М.: Госполитиздат, 1955. – Т.3 [1845-1847. Подгот. к печати И.И.Прейс и А.А.Уйбо]. – 1978. – С.7-544.

11.Данилевский Н.Я. Россия и Европа / Сост., послесловие и комментарии С.А.Вайгачева. – М.: Книга, 1991. – 574с. (Историко-литературный архив).

12.Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. – Т.1: Гештальт и действительность / О.Шпенглер; пер. с нем., вступ. ст. и прим. К. А.Свасьян. – М.: Мысль, 1998. – 663с.

13.Тойнбі А.Дж. Дослідження історії. Том1 / А.Дж.Тойнбі; пер. з англ. В.Шовкуна. – К.: Основи, 1995. – 614с.

14.Ясперс К. Смысл и назначение истории / К.Ясперс; пер. с нем. 2-е изд. – М.: Республика, 1994. – 527с. – (Мыслители XX в.).

15.Соловьев В.С. Русская идея // Сочинения: В 2т. / [Сост. и общ. ред. А.В.Гулыги, А.Ф.Лосева]. – М.: Мысль, 1988. – Т.2. – 1988. – 824с.

16.Федоров Н.Ф. Сочинения / Н.Ф.Федоров. – М.: Мысль, 1982. – 711с.

17.Бердяев Н.А. Новое средневековье: Размышления о судьбе России и Европы / Н.А.Бердяев. – М.: Феникс: ХДС-пресс, 1991. – 81с.

18.Циолковский К.Э. Научно-фантастические произведения / К.Э.Циолковский. – Тула: Приокское книжное изд-во, 1986. – 447с.

19.Тейяр де Шарден П. Феномен человека / Тейяр де Шарден П. – М.: Наука, 1987. – 240с.

19.Вернадський В.І. Кілька слів про ноосферу // Вернадський В.І. Вибрані праці / М.І.Кратко (пер. з рос.); НАН України. – К.: Наукова думка, 2005. – С.266-275.

20.Вернадский В.И. Научная мысль как планетарное явление / Ответ. ред. А.Л.Яншин; [Предисл. А.Л.Яншина, Ф.Т.Яншиной]; АН СРСР. – М.: Наука, 1991. – 270[1]с.

21.Валлерстайн И. Конец знакомого мира: Социология XXI века / И.Валлерстайн; пер. с англ. под ред. В.Л.Иноземцева. – М.: Логос, 2003. – 368с.

22.Чумаков А.Н. Глобализация. Контуры целостного мира: монография / А.Н.Чумаков. – М.: ТК Велби, Изд-во Проспект, 2005. – 432с.

23.Толстых В.И. Цивилизация и модернизация в контексте глобализации // Философия. Наука. Цивилизация. Под ред. В.В.Казютинского / В.И.Толстых. – М.: Эдиториал УРСП, 1999. – С.270-283.

Ороховская Л.А. Единство человечества в философско-историческом осмыслении

Анализируются различные философские и религиозные концепции, касающиеся проблемы единства человечества.

Ключевые слова: *человечество, род людской, мировое сообщество.*

Orochovska, L.A. The unity of mankind in philosophical and historical comprehension

Analyzes different philosophical and religious concepts that concern the problem – unity of mankind.

Key words: *unity of humanity, family human, world association.*

Онтологічний статус віртуальної реальності

Досліджується етимологія поняття «віртуальний» та сучасні інтерпретації поняття «віртуальна реальність» у контексті розвитку і поширення інформаційних технологій. Розглянуті теоретичні підходи аналізу феномена віртуальної реальності та визначення її онтологічних характеристик.

Ключові слова: віртуальний, віртуальна реальність, інформаційні технології, поліонтичність реальності.

Віртуальна реальність належить до тих знакових досягнень науки і техніки, з появою яких пов'язують зміни у багатьох сферах людської діяльності та суспільної свідомості. Вона є яскравим прикладом того, як технічний прогрес втручається у інтимні сфери людського життя, змінюючи і наш спосіб життя, і наш спосіб мислення. Технологія, яка виникла у 60-ті роки ХХ ст. на межі досліджень в галузі трьохмірної комп'ютерної графіки і людського машинного інтерфейсу набула широкого застосування: тренажерні системи, промислове та архітектурне проектування, візуалізація наукових даних, освіта, медицина, комп'ютерні ігри тощо.

Суспільний інтерес до віртуальної реальності (ВР) набуває поширення у 90-ті роки ХХ ст., коли вона починає усвідомлюватись як нова техніка репрезентації, як середовище спілкування і соціалізації, що впливає на обрії нашого повсякденного досвіду і відповідну поведінку в реальному світі. ВР розглядається не тільки чинником масштабних змін, але й виразом сучасних культурних тенденцій. Сама назва містить у собі суперечність, поєднуючи потенційне і дане, демонструючи, що справа не вичерпується лише прикладними проблемами. Потребують нового осмислення питання: що таке реальність, де проходить межа між культурою і натурою, штучним і природним, як світ навколо нас співвідноситься з нашими відчуттями і уявленнями і т.д.

В умовах швидкого розвитку і поширення ВР в усі галузі людської діяльності філософське осмислення даного феномену є безсумнівно актуальним. Крім того такі дослідження є важливими, оскільки проблеми ВР мають міждисциплінарний характер і виявляють гострі питання сучасної культури.

Першими дослідниками ВР були У.Брикен, М.Крюгер, Дж.Ланьєр. У 90-х роках минулого століття проблемою зацікавилися філософи, культурологи, мистецтвознавці, соціологи, психологи. Дискурс ВР близький з традицією, яка йде від М.Маклюєна, дослідження соціокультурних аспектів засобів комунікації, філософії науки і техніки.

На даний момент не існує єдиного розуміння сутності ВР, яка стала збірним позначенням різноманітних феноменів кінця ХХ ст.: телебачення, електронних комунікацій, мультимедіа, комп'ютерів взагалі – з точки зору інженерної психології людино-машинних інтерфейсів. А тому можна виділити кілька підходів. Одні дослідники (М.Носов, М.Опенков, Д.Пивоваров, С.Хоружий та інші) розглядають комп'ютерну ВР як маніфестацію глибоких онтологічних закономірностей і принципів, де статус віртуальної реальності визначається від чистої потенційності до ототожнення з реальним життям. Інші (С.Жижек, П.Леві, К.Чешер) вважають, що феномен ВР має антропологічні підстави і розглядають його у широкому культурному контексті.

Існують певні теоретичні здобутки щодо даної проблематики у ракурсі соціальних трансформацій: ідеї французьких мислителів Ж.Бодріяра, Ж.Дельоза, П.Вірлію у межах постмодерністської парадигми. Російськими та українськими дослідниками (В.Ємелін, Д.Іванов, І.Девтеров, О.Одаренко, Б.Сівірінов) соціальні та соціально-філософські аспекти віртуалізації суспільства розглядаються переважно на засадах концепцій симуляції Ж.Дельоза та Ж.Бодріяра. ВР стала предметом антропологічних та соціальних досліджень, а також розглядається як текстовий простір Інтернет та втілення стилю і принципів постмодерну.

Серед різноманітності трактувань актуальними є слова С.Хоружого: «Очевидно, що ідеї віртуалістики тісно переплетені з сучасними культурними і антропологічними процесами, які відображають наростаючу тенденцію сприйняття людиною реальності як багатомірної, сценарної, варіантної, де усе більше місце належить модельній та ігровій, динамічній стихії. Безсумнівно, що ці риси реальності надзвичайно близькі до рис реальності віртуальної, якщо не прямо належать їй» [7, с.67].

Метою даної роботи є аналіз теоретичних підходів до визначення поняття віртуальної реальності та її онтологічного статусу. Для реалізації даної мети необхідно вирішити низку наступних завдань: з'ясувати семантику поняття віртуальна реальність; дослідження науково-філософських методів вивчення феномену віртуальної реальності та визначення її онтологічних характеристик.

Важливість даних завдань обумовлена нечіткістю самого поняття ВР, про яку говорять і у зв'язку з телебаченням, Інтернетом, електронними засобами комунікації, комп'ютерними програмами узагалі, і з домінуючою тенденцією візуалізації сучасного мистецтва.

Вважається, що у сучасному значенні термін «віртуальна реальність» вперше ужив Дж.Ланьєр, відомий діяч кіберкультури, у 80-х роках ХХ ст. Під «віртуальною реальністю» він розуміє занурення і навігацію суб'єкта у штучно створеному комп'ютерному трьохмірному середовищі, а також маніпулювання об'єктами у цьому штучному середовищі. Роком пізніше У.Гібсон у романі «Neuromancer» вводить термін кіберпростору. Кіберпростір не тотожний реальному, але проявляє себе як реальне, де факти сприймаються у своєму фізичному виявленні, вони не тільки чуються і бачаться, але й відчуються. Відповідно з думкою М.Хейма, кіберпростір – це основа, матриця, набір орієнтовних точок, за якими ми знаходимо наш шлях серед неймовірної кількості інформації.

М.Крюгера також називають «батьком» віртуальної реальності. У 1969 році він починає дослідження по взаємодії «людина – комп'ютер», а також його цікавлять і філософські аспекти проблеми, у 1972р. він за-

кінчив книгу «Штучна реальність». Термін «штучна реальність» (artificial reality) він вводить для позначення відеопростору, графічного світу, в який люди можуть вийти з різних точок, щоб взаємодіяти у ньому один з одним і з графічними утвореннями. Створений світ не обмежений фізичними законами, тут закони створюються самою людиною і нею ж змінюються. Крюгер також відзначає, що люди більшою мірою є продуктами штучного досвіду, отриманого через посередництво театру, романів, фільмів, телебачення та ін. Створена реальність дає можливість отримати штучний досвід. Дослідник вважає, що поява інтерактивного досвіду – це головна культурна подія, яка може такою ж мірою вплинути на нашу свідомість, як і все, що відбувалося досі.

Для Д.Дойча термін віртуальна реальність «стосується будь-якої ситуації, коли штучно створюється відчуття перебування людини у певному середовищі» [2, с.67]. Наприклад, льотний тренажер дає користувачу широкий діапазон відчуттів польоту на літаку. Тобто, віртуальна реальність завжди включає створення штучних відчуттів. Дослідник вважає, що у даному випадку потрібно говорити про технології штучного керування сенсорним сприйняттям людини. Сьогодні основне завдання полягає у винаході більш різноманітних і більш точних способів стимуляції органів чуття. Головною установкою при цьому є те, що не існує можливих відчуттів, притаманних людям, які в принципі неможливо було б передати штучно.

У цьому контексті можна говорити про генезис технологій відчуттів. Д.Дойч підкреслює, що технології штучного керування відчуттями людини «розвивалися тисячоліттями, починаючи з доісторичних печерних малюнків, які давали глядачу деяке відчуття того, що він бачить тварин, яких насправді там не було <...>». Різноманітні види мистецтва також завжди ставили перед собою одне з головних завдань – залучити особу у свій світ, у створену штучну реальність. Технології віртуальної реальності стають причиною появи у користувача як зовнішніх, так і внутрішніх відчуттів. Штучні реальності впливають на людину з метою створення достовірної ілюзії присутності, питання тільки у мірі точності.

Для більшості західних дослідників «віртуальна реальність – це трьохмірне, комп'ютером генероване, імітуюче оточення, пропонуване користувачу у реальному часі його поведінки» [1, с.43]. Акцент, таким чином, робиться не на самій віртуальній реальності, а на технічних системах, що її породжують. Відбувається неявне отождолення систем віртуальної реальності з нею самою. Варто відзначити, що комп'ютерна віртуальна реальність є лише окремих випадком більш глибокого феномена. Поява трьохмірного об'єктного середовища на екрані комп'ютера лише дозволило зосередитись на цьому складному феномені.

Поняття «віртуальний» має свою глибоку семантичну історію. Слово віртуальний походить від латинського *virtus*. Римляни позначали цим словом такі якості воїна як мужність, доблесть, рішучість. Сучасне англійське *virtue* позначає гідність, доброчесність, хоробрість, мужність. Сучасне значення прикметника віртуальний походить з середньовічної філософії (пізньолатинське *virtualis* – можливий, такий, що може проявитись при певних умовах). «Віртуальний у словосполученні віртуальна реальність, – зазначає М.Хейм, – походить від лінгвістичного розмежування, сформульованого І.Скотом, для якого латинське *virtus* було головним пунктом його теорії реальності. Термін віртуальний він використовував

для того, щоб подолати дистанцію між формально єдиною реальністю, що передбачається нашим концептуальним очікуванням і неупорядкованою різноманітністю нашого досвіду.

У цьому ж значенні вживає термін і М.Кузанський «Про споглядання Бога». Незважаючи на досить багатий метафізичний зміст поняття «віртуальний», предметом спеціального розгляду воно все ж таки не було.

У класичній філософії і науці внаслідок становлення механістичної картини світу зникає потреба у понятті «віртуальний». Воно не узгоджується з механістичною картиною світу, де знімається питання про становлення, про ступінь і спосіб буття і, відповідно, про різні рівні реальності. Проблема віртуального надовго випадає з філософського розгляду.

В сферу філософії дефініція «віртуальний» потрапляє знову лише на початку ХХ ст., завдяки її поширенню в інших галузях знання. У фізиці існує *віртуальна* частка, в метеорології – *віртуальна* температура. Гібон позначив як *віртуальні* об'єкти, що зображені на картинах і фотографіях на відміну від об'єктів, що дані нам у безпосередньому сприйнятті. Арто говорив про віртуальну реальність у зв'язку з театром. Особливе поширення термін отримав у комп'ютерних технологіях: віртуальна пам'ять, віртуальна машина, віртуальний метод.

Відбувається зміна семантичного простору поняття, пов'язана зі становленням неklasичної філософії, яка припускає можливість плюрального моделювання світу, психологічні, логічні, мовні феномени трактуються як онтологічні. Як наслідок, змінюється смислове наповнення поняття «віртуальний» – воно розглядається у контекстах діяльності свідомості і несвідомого, пов'язується зі світом уявлень (А.Бергсон), зі смисловою багатозначністю понять і тексту та багатозначністю їхнього прочитання (Р.Інгарден). Сформоване екзистенціалізмом і психоаналізом розуміння ірраціональності і несвідомого як іманентних людській суб'єктивності дозволяє припустити, що при застосуванні «архетипічних символів» ірраціональне, жорстоке можна пережити і подолати у віртуальній реальності.

Активне використання обумовлюється винятково розвитком технологій віртуальної реальності – засобів імітації, за допомогою яких людина може одержати відчуття псевдореальності штучно створеного середовища. Саме ефективність, поліфункціональність імітаційних технологій разом з незвичайністю словосполучення «віртуальна реальність» стали поштовхом надзвичайної популяризації поняття «віртуальний», стрімкого розширення сфери його вживання і збагачення його семантичних навантажень; поштовхом концептуального оформлення ідеї «віртуальної реальності» у різних галузях знання і діяльності людини. Увага до феномену віртуального актуалізується як у тих наукових дисциплінах, в яких воно існувало раніше (фізика), так і в тих, для яких воно абсолютно нове (логіка, соціологія, психологія, медицина).

Варто зазначити, що у сучасній науці і культурі часто поняття віртуальна реальність вживається у значенні можливої реальності, але таку взаємозамінність не можна вважати обґрунтованою. Категорії «можливе» і «дійсне» широко використовуються у мисленні і повсякденному, і науковому. Вперше детально аналізується поняття «можливе» і «дійсне» Арістотелем. Дійсне для нього – це усе те, що є, що набуло свою матерію і форму суще, а бути можливим, означає мати шанс стати дійсністю.

Сьогодні дійсність трактується як усе те, що нас оточує, те, що уже існує, можна сказати, що це актуальне буття, або, як говорив Гегель, «наявне буття». А можливість – як дещо ще не реалізоване, що ще не збулося. Це деяка тенденція розвитку, яка може реалізуватися, а може і не реалізуватися в дійсності, можна сказати, що це потенційне буття. Виходячи з цього, можна виділити відмінність «віртуальної реальності» від «можливої реальності». Оскільки одна із властивостей віртуальної реальності – актуальність, вона уже існує «тут-і-зараз». Віртуальна реальність не один із майбутніх станів дійсності, а його справжній стан.

В сучасному філософському словнику основною властивістю ВР названа потенційна можливість «ВР – штучна реалізація у знаково-графічній формі тієї чи іншої мислимої можливості (абстрактної чи конкретної), яка з якихось причин не здійснилась чи не здійсниться самостійно. В основі знакового моделювання віртуальної реальності художником, літератором, ученим чи політиком лежить засновок «Що могло відбутися чи відбудеться, якщо задати такі-то умови?» [5, с. 122]. У такому визначенні ВР не пов'язується однозначно з комп'ютером, а трактується як продукт будь-якої творчої діяльності. А з іншого боку, «віртуальне на відміну від можливого, однозначно протиставленого дійсному, розміщується десь між дійсним і можливим» [6, с. 123]. Категорія «віртуальності» вводиться через опозицію субстанційності і потенційності: віртуальний об'єкт існує, хоча і не субстанційно, але реально; в той же час – не потенційно, а актуально [5, с. 122].

Віртуалістика ґрунтується на визнанні поліонтичності реальності, співіснування різноманітних планів буття. Поступово відбувається трансформація поняття реальність, і тепер вона розглядається уже не як одномірний і лінійний, а визначається складною, нелінійною. Поява віртуалістики була обумовлена необхідністю у спеціальних методах і підходах для дослідження цієї складної, нелінійної реальності. Ідея можливих світів походить від Ляйбніца. Він використовував цю ідею для обґрунтування свободи Бога у створеному світі. Бог не обмежується однією дійсністю, є безліч світів, з них він вибирає той, що підлягає актуалізації. Р. Карнап також використовував у своїх дослідженнях поняття логічно можливих світів. Для нього логічно можливі світи – це світи, які побудовані за несперечними законами. Д. Льюїс у своїх роботах постулює онтологічне існування множини світів. Він зазначає, що кожен з них одночасно і дійсний, і можливий, так як дійсність і можливість – це дві доповнюючі властивості одного й того ж світу. Тобто світ, всередині якого знаходиться спостерігач, для нього дійсний, а всі інші світи він оцінює як можливі.

Сьогодні ідея множинності світів переживає відродження, оскільки перекикається з сучасними уявленнями про поліонтичність реальності. Ідея поліонтичності реальності заснована на визнанні існування двох чи більше типів онтологічно самостійних реальностей, що не зводяться одна до іншої, які можуть розміщуватися за принципом ієрархії, або незалежно одна від іншої, при цьому не виключається можливість їх взаємодії. Складність і багатоманітність буття представлена як множина реальностей. Віртуальна реальність цілком може бути однією з них.

Поняття «реальність» у різних філософських системах і школах не має однозначного трактування. Термін «реальність» був введений у епоху Середньовіччя для розмежування буття, сутності та існування.

Термін реальність походить від пізньолатинського «realis» – речовинний, предметний.

Зазначимо, що поняття реальності використовується тоді, коли задаються питанням не стільки про те, існує чи ні певний світ, скільки про те, які особливості цього світу, які його якості, чим він відрізняється від інших світів. За Лобановим, «Реальність – це якісна визначеність існуючого, речі у її відношеннях, єдність безпосереднього і опосередкованого, ствердження і заперечення. Реальність існує як єдність, цілісність, тотальність» [3, с. 42].

Термін «віртуальний» використовують, коли хочуть сказати, що «дещо має усі характеристики конкретної речі, хоча формально воно не може бути визначене як ця річ». Таке визначення поняття «віртуальний» вказує на наявність певного взаємовідношення між образом і праобразом, яке передбачає наявність у них спільних властивостей. Подібне трактування пояснює смислову широту даного терміну.

Часто поняття віртуальна реальність визначається через її атрибутику, властивості. Наприклад, «віртуальна реальність – реальність, незалежно від її природи (фізичної, психологічної, технічної та ін.), має такі властивості: *породженість* (ВР продукується активністю будь-якої іншої реальності, зовнішньої по відношенню до неї; *актуальність* (ВР існує актуально, тільки «зараз і тут», тільки поки активна породжуюча реальність); *автономність* (ВР має свій час, свій простір і свої закони існування); *інтерактивність* (ВР може взаємодіяти з іншими реальностями, у тому числі і з породжуючою, як онтологічно незалежна від неї) [4, с. 157].

За характером взаємодії людини з віртуальною реальністю виділяють такі види віртуальної реальності: пасивна віртуальна реальність – у ній людина просто глядач; дослідницька віртуальна реальність – людина має можливість переміщатись всередині віртуальної реальності; інтерактивна віртуальна реальність – людина має можливість змінювати віртуальну реальність відповідно до своїх бажань.

Отже, віртуальна реальність стає важливим фактором розвитку культури, претендує на символ нової міфології в інформаційному світі, на засіб перетворення об'єктивної реальності. Суспільний інтерес до феномену віртуальної реальності спонукає дослідження її природи, що нерозривно пов'язано з філософською традицією осмислення буття і реальності взагалі. Це перше.

Друге. Інформаційні технології демонструють усе більший вплив на людину. Змінюються закони сприйняття, оскільки засоби миттєвої електронної інформації занурюють людину у процес сприйняття цілком і одразу. Відбувається становлення візуального типу мислення, в якому спостерігається єдність логіко-вербального і наглядно-образного, інтуїтивного сприйняття світу. Розвиток інформаційних технологій розширює можливості візуалізації. Використання зображень як засобу повідомлення характеризується максимальною пропускну здатністю, високою інформаційною ємкістю.

Третє. Відбувається становлення постнекласичного типу раціональності, виникають поняття, які утворюють сітку категоріального апарату, відмінного від некласичного і класичного. У рамках постнекласичного типу раціональності відсутнє чітке розмежування суб'єкта і об'єкта, а їх взаємообумовленість відкриває сферу явищ, позначених терміном «віртуальні». Наукове знання поповнюється новим методологічним

інструментарієм, інноваційним прийомом якого виступає віртуалістика – підхід, заснований на ідеї поліонтичності реальності, на визнанні існування кількох типів онтологічно самостійних реальностей, що не зводяться одна до одної.

Список використаних джерел

1. Возможные миры и виртуальные реальности / Сост. В.Я.Друк, В.Н.Руднев. – Вип.1. – М., 1995. – 175с.
2. Дойч Д. Структура реальности / Д.Дойч. – Ижевск, 2001. – 400с.
3. Лобанов С.Д. Бытие и реальность / С.Д.Лобанов. – М.: Наука, 2000. – 150с.
4. Носов Н.А. Виртуальная реальность / Н.А.Носов // Вопросы философии. – 1999. – №10. – С.152-164.
5. Пивоваров В.Д. Виртуальное, виртуал, виртуальная реальность // Современный философский словарь/ Под общ. ред В.Е.Кемерова. – 2 изд., испр. и доп. – Лондон, Париж: Партпринт, 1998. – С.139-141.
6. Родин А.В. Виртуальное событие // Виртуальные реальности. Труды лаборатории виртуалистики. Вып. 4. – М., 1998. – С.122-128.
7. Хоружий С.С. Род или недород? Заметки к онтологии виртуальной реальности / С.С.Хоружий // Вопросы философии. – 1997. – №7. – С.53-68.

Усанова Л.А., Усанов И.В. Онтологический статус виртуальной реальности

Исследуется этимология понятия «виртуальный» и современные интерпретации понятия «виртуальная реальность» в контексте развития и распространения информационных технологий. Рассмотрены теоретические подходы к анализу феномена виртуальной реальности и определения ее онтологических характеристик.

Ключевые слова: виртуальный, виртуальная реальность, информационные технологии, полионтичность реальности.

Usanova, L.A., Usanov, I.V. Ontological status of virtual reality

The etymology of the concept virtual and modern interpretation of the concept virtual reality are researched in the context of development and dissemination of information technology. Technological points of view to the phenomenon's of virtual reality analyses and definitions of its ontological status are considered.

Key words: virtual, virtual reality, information technology, polyontological reality.

УДК: 141.7:159.9.015:51-77

Шалімова Є.О.

Сутність і зміст стратагемного мислення крізь призму теорій ігор

На основі методологічного інструментарію теорій ігор різних наукових галузей розкрито сутність та зміст стратагемного мислення.

Ключові слова: стратагема, стратагемне мислення, гра, транзакція, рефлексія.

Наприкінці ХХ століття в різних сферах суспільного життя відбувався так званий «стратагемний бум», який виразився в загостренні уваги до такого феномену культури Стародавнього Китаю, як «тридцять шість китайських стратагем». Активний контакт різних цивілізацій, що розпочався ще в епоху Великих географічних відкриттів, збагатив Європейську цивілізацію не тільки матеріальними артефактами східної культури, але й ідеями.

Протягом століть європейські вчені-орієнталісти намагались розкрити загадку східної культури, докладаючи великих зусиль, що сприяло розповсюдженню її специфічних рис у західному суспільстві. Так, застосування стратагемного мислення як інструменту освоєння соціально-політичної дійсності виявилось однією з таких специфічних рис, яка, щоправда, була освоєна європейською культурою пізніше за інші.

Стратагемність мислення – сутнісна риса представників східноазійської цивілізації – знайшла широке застосування в соціально-політичній практиці. Під стратагемністю, стратагемою розуміється певна стратегічно орієнтована система тактичних прийомів, що доповнюють одне одного в напрямку до означеної мети і містять прихований мотив, пастку або хитрість. Стратагемне мислення сьогодні виступає дієвим інструментом прийняття політичних рішень та стратегічного освоєння політичної дійсності, але залишається не осмисленим та не адаптованим до західної культури, а тільки штучно привнесеним.

Видається, що європейське суспільство ставить до стратагем як до магічного заклинання або рецепту: одні в них вірять, інші ні, але ані перші, ані другі не розуміють сутності цього феномену. Як відомо, для того, щоб ефективно, без негативних та непередбачуваних наслідків використовувати певний засіб, треба розуміти принцип його дії. Тож, щоб застосовувати стратагемне мислення, його також треба пізнати, осмислити філософськи.

Як вже зазначалось вище, стратагемність як сутнісна риса культури Китаю вже привертала увагу вчених-орієнталістів, але докладно вивчаючи історію цього явища, літературні джерела, перекладаючи формулювання стратагем на європейські мови, вони не розкривали сутність і зміст цього

явища, а тільки підготували ґрунт для теоретичної роботи з осмислення стратагемного мислення, що актуально сьогодні.

Дослідженням соціокультурного феномену стратагемності ґрунтовно в історико-лінгвістичному контексті займалися такі вчені як Т. Завьялова, І. Конрад, В. Малявін, В. Мясников та інші. Основною науковою роботою, присвяченою стратагемам, сьогодні залишається книга швейцарського китаєзнавця, антрополога та аналітика Х. фон Зенгера.

З іншого боку, з появою в науковому світі певного переліку ґрунтовних робіт, що пропонують розглядати соціальну взаємодію різного масштабу через ігрові системи, аналіз стратагем набув нової методології та теоретичного обґрунтування. Тож на меті даного дослідження стоїть завдання розкрити сутність і зміст стратагемного мислення за допомогою «ігрового» підходу до освоєння об'єктивної дійсності.

Так, Б. Бірштейн і В. Боршевич в якості такого методологічного підґрунтя зазначають теорію рефлексивного управління В. Лефевра та його послідовників [2]. Ми вважаємо за можливе до такої методологічної бази віднести теорію транзактного аналізу Е. Берна, теорію ігор Дж. Фон Неймана, теорію рефлексивних ігор В. Лефевра та філософсько-культурологічну концепцію «людини граючої» Й. Гейзінґи [1; 3; 5; 7].

Для того, щоб звернутись до питання змісту стратагемного мислення, необхідно спочатку визначитись із питанням – в чому ж сутність цього явища.

Стратагемність зародилась в глибокій давнині і була пов'язана з прийомом військової, політичної та дипломатичної боротьби. Протягом тисячоліть китайські державці та їх політичні радники складали стратагеми для ведення війн та здобуття перемоги над політичними супротивниками.

Поверхнево звертаючись до сутності стратагем у своїй передмові до праці Х. фон Зенгера В. Мясников робить акцент на такій їх сутнісній рисі, як наявність пастки, обману, хитрості, дії з прихованою метою. Якщо звертатись до китайської мови, то дане поняття означає і кмітливість, і мудрість, і винахідливість [4,с.6].

Обман, наявний у стратагемах, на його думку, подібний до ловкого ходу в інтелектуальній грі, наприклад, в шахах. І хоч жодна людина не бажає бути обманутою, але майже кожен буде захоплюватись противником, який обіграв його за допомогою маневру. Адже людина не заявить, що її обдурили при грі в шахи, якщо супротивник сильніший за неї та володіє не тільки правилами гри, але і її сутністю, нюансами, стратегічним баченням та тактичними пастками. Це – чесноти гравців вищого класу, їх переваги людина визнає без образ [4,с.6].

Тож, ми постулюємо планування та застосування уловки, хитрості як сутність стратагемного мислення.

Пояснюючи виверт як основну сутнісну рису стратагемного мислення звернемось до теорії комунікативної поведінки Ю. Хабермаса, який намагаючись описати «двоступеневу» будову сучасного суспільства, в якому реалізується безпосередня комунікація, виділяв два типи поведінки – комунікативну та стратегічну – і демонстрував, що стратегічно орієнтована поведінка (мета якої полягає не у досягненні взаєморозуміння, а в переслідуванні «інтересу» – а саме таку поведінку і планує стратагемне мислення) обов'язково призводить до несвідомого, або усвідомленого обману партнера.

Осмислення цієї тріади «інтерес-обман-взаєморозуміння», яка по суті своїй окреслює поле стратагемного мислення (якщо інтерес досягається засобами свідомого чи несвідомого обману опонента, то відбувається це за рахунок порушення взаєморозуміння) наштовхує нас висновок про провідну роль мови (формулювання) та інтерпретації (розуміння) в реалізації стратагемного мислення в політичній практиці, в політичній діяльності.

На тлі цього порушення взаєморозуміння виникає феномен стратагемного мислення сутністю якого є планування уловки, або маневру.

Застосування стратагемного мислення наочно демонструє ситуацію протистояння, в якій перемагає той із супротивників, який не є очевидно сильнішим. Стратагеми мають в найвищій мірі загальну природу, вони володіють великою життєвою силою в якості загальних основ стратегії та тактики протистояння в соціальній практиці [4,с.7].

Безумовно, це не штучний феномен. Підґрунтям для його виникнення виступають певні сутнісні риси людської природи, кожної окремої особистості, психологічні, соціальні передумови протікання комунікації, які впливають на інтерпретацію отримуваної для прийняття рішення інформації.

Проводячи аналогію між інтелектуальними іграми та соціальними відносинами, В. Мясников пропонує підходити до розуміння останніх як певних ігрових систем зі своїми правилами та особливостями [4]. Продовжуючи цю думку він апелює до наукового доробку Е. Берна та пропонує розкривати зміст стратагемного мислення через поняття транзакцій, одиниць спілкування, процедур, ритуалів, інших дотичних концептів в якості найпростіших форм суспільної діяльності [4,с.10].

Феномен ігрових систем в моделюванні соціальних відносин був розроблений не тільки на тлі психологічної науки, а також в рамках прикладної математики та економіки, і соціальної філософії та культурології. Спираючись на ідею В. Мясникова, спробуємо пояснити зміст стратагемного мислення через різні концепції ігор та ігрових систем і будемо рухатись від психологічних концепцій до економіко-математичних та філософсько-культурологічних як від найбільш окремих до найбільш загальних, суб'єктивно-орієнтованих до об'єктивно-орієнтованих.

Всю соціальну комунікацію Е. Берн розглядає з точки зору її елементарної одиниці – транзакції. При цьому початок комунікації виступає стимулом, а відповідь – реакцією. Таким чином, транзакцію можна визначити як транзактний стимул плюс транзактна реакція. Так, спілкування між людьми можна визначити як ланцюг транзакцій. Транзакції відбуваються між трьома станами Его: Дорослий, Батько та Дитина. В залежності від особливостей протікання транзакцій вони поділяються на паралельні і пересічені та приховані. В першому випадку транзакційні вектори паралельні один одному, а Его-стан, на який спрямований стимул є джерелом реакції; в другому та третьому – вектори не паралельні один одному, а Его-стан на який спрямований стимул джерелом реакції не виступає [1].

Приховані транзакції є найскладнішими, тому що в них одночасно приймають участь більше ніж два стани Его. Саме приховані транзакції стають основою для такого виду соціальної комунікації як гра, через яку може бути розкритий зміст стратагемного мислення. В прихованій транзакції одночасно передають два повідомлення. Одне з них – відкрите, або повідомлення для об'єктивно-соціального рівня, а друг – приховане, або

повідомлення для суб'єктивно-психологічного. Відповідно поведінковий результат прихованої транзакції визначається саме на суб'єктивно-психологічному рівні.

Як зазначає Е.Берн, грою називається серія слідуючих одна за одною прихованих додаткових транзакцій з чітко визначеним та передбачуваним результатом [1]. Вона являє собою повторюваний набір одноманітних транзакцій, які ззовні виглядають цілком вірогідно, але містять приховану мотивацію. Коротко – це серія ходів, що містять пастку, певну каверзу, виверт – тобто *стратагема*.

Ми бачимо, що через такі ігри розкривається зміст стратагемного мислення. Гра відрізняється від інших видів комунікації двома основними характеристиками: 1) прихованими мотивами; 2) наявністю виграшу. Всі інші види комунікації за Е. Берном (процедури, ритуали, проведення часу) можуть бути ефективними, успішними, вигідними, але по суті своїй – прозорими [1].

Хоча стратагемність може бути пояснена через феномен гри в озвученому контексті, зміст стратагемного мислення не вичерпується плануванням подвійних прихованих транзакцій: стратагемність не настільки суб'єктивно детермінована людською психологією. Транзактний аналіз розкриває нам лише суб'єктивно-особистісний контекст змісту стратагемного мислення.

Переходячи далі поступом нашої спроби застосування ігрових систем для пояснення змісту стратагемного мислення, зазначимо, що окрім досвіду психологічних наук при аналізі феномену стратагемного мислення маємо широкі можливості спиратися на доробок прикладної математики та економіки. В цьому випадку, ми також звертатимемось до теорії ігор, тільки у варіації точних наук, яка, на нашу думку, місцями дотична до тлумачення ігор у психологічному контексті. Економіко-математичний розріз теорії ігор надзвичайно багатий великою кількістю розрахунків вдалих стратегій та ходів в протисторстві, досягнення рівноваги в грі, але нас в рамках нашої роботи цікавить його узагальнена сутність.

Так, теорія ігор – математичний метод вивчення оптимальних стратегій в іграх. Під грою розуміється процес, в якому беруть участь дві та більше сторін, що ведуть боротьбу за реалізацію своїх інтересів. Кожна із сторін має свою мету і використовує певну стратегію, яка може вести до виграшу або програшу, – залежно від поведінки інших гравців та вірності її оцінки протилежною стороною. Теорія ігор, основи якої розроблені математиком Дж. Фон Нейманом, допомагає обрати кращі стратегії з урахуванням уявлень про інших учасників, їх ресурси і їх можливі вчинки [5].

Під грою в рамках даної концепції розуміється взаємодія сторін, інтереси яких не співпадають. Очевидним постає доцільність застосування даної теорії для вивчення стратагемного мислення, основним полем застосування якого є ситуація протисторства, конфлікту інтересів [6,с.7].

Існують різні напрями розробки ситуацій в рамках теорії ігор: ігри двох гравців з протилежними інтересами (антагоністичні ігри), ігри з непротивними інтересами та фіксованою послідовністю ходів, моделювання прийняття рішень в соціальних системах на основі принципу гарантованого результату, ігри в стані рівноваги ситуації, стійкої в тому смислі, що жоден гравець не може збільшити свій вигреш тільки за рахунок власних дій. Всі вони, як це очевидно, демонструють нам спробу

математичного моделювання різних ситуацій із застосуванням стратагемного мислення [6].

Формалізований опис гри задається переліком її учасників (гравців) та численної кількості стратегій для кожного з них. В результаті вибору гравцями тієї чи іншої стратегії утворюється ситуація (стан) гри. Інтереси гравців характеризуються функціями виграшу або відношенням надання переваги у рамках множини ситуацій, що можна припустити. В даному випадку основне завдання теорії ігор постає в тому, щоб описати взаємодію кількох агентів, інтереси яких не співпадають, а результати діяльності (ефективність кожного) залежить від дій усіх [6,с.8-9]. Результатом ґрунтового та детального опису є прогноз розумного результату гри – так званого рішення гри, або рівноваги, а саме складання та осмислення опису гри і виступить змістом стратагемного мислення в контексті теорії ігор Дж. Фон Неймана.

Умовно кажучи, в першу чергу кожен гравець для себе окреслює коло тих агентів, що приймають участь у грі. Вже на цьому етапі може бути розроблена та реалізована уловка, покликана привести супротивника до помилкового висновку. Уподобання відображають, чого прагнуть досягти агенти. На цьому етапі маневр полягатиме в двох аспектах: по-перше, ввести супротивника в оману стосовно ваших істинних прагнень, по-друге, виявити, чи не виступаєте ви самі в якості обманутого в своїх уявленнях щодо його цілей. Множиною припустимих дій є можливості агентів: об'єктом планування хитрості тут будуть уявлення супротивників про ваші можливості, ваші власні уявлення про можливості супротивників, та, в якості схеми підвищеної складності, уявлення супротивників про власні можливості (можлива хитрість, яка змусить супротивника себе недооцінити або переоцінити). Наступною складовою виступає інформованість, тобто те, що агенти знають: тут поле для вираження сутності стратагемного мислення в якості хитростей та маневрів постає безмежним переліком прийомів, заходів та технік: приховання формації або надання викривленої, вивідуючої, що ж насправді відомо вашому супротивнику, вивідуючої істинної інформації, що необхідна вам, блефування, що вам відомо щось, що вам насправді невідомо, та створення уявлення, що існує певна секретна важлива інформація, якої насправді немає тощо. Далі іде вибір дій (функціонування), який також дозволяє запланувати численну кількість хитрощів та прихованих ходів.

Всі ці можливості для планування та побудови уловок, маневрів та різноманітних хитрощів і прихованих ходів обумовлене таким явищем як рефлексія. Перераховані вище параметри задають гру, але вони є недостатніми все ж таки для того, щоб передбачити її результат.

Як відомо, однією з фундаментальних властивостей буття людини є те, що наряду з природною («об'єктивною») реальністю існує її відображення в свідомості. При цьому між природною реальністю і її образом в свідомості (можна вважати цей образ частиною особливої – рефлексивної реальності) існує неминучий розрив, неспівпадання.

Сутність феномену полягає в тому, що людина володіє уявленнями про об'єктивну реальність, але окрім того володіє усвідомленням цих уявлень, а також усвідомленням усвідомлення цих уявлень і т.д. так формується рефлексивна реальність. Рефлексія суб'єкта стосовно своїх власних уявлень про реальність, принципи своєї діяльності тощо називається ауторефлексією або рефлексією першого рангу [6,с.4-6].

Рефлексія ж другого рангу має місце відносно уявлень про реальність, принципи прийняття рішень, ауторефлексії тощо *інших суб'єктів*. Відповідно до цього ряд рангів рефлексії своїх меж не має і може бути продовжений нескінченно, виявляючись у вигляді усвідомлень: «Я знаю...» (перший ранг), «Я знаю, що він знає...» (другий ранг), «Я знаю, що він знає, що я знаю...» (третій ранг) і т.д. В цьому випадку змістом стратагемного мислення буде виступати кількість рангів рефлексії, що використовуються при прийнятті рішень у політичному (або іншому) протистоянні.

Систематичний опис рефлексії було розпочато в рамках психологічної галузі у 60-ті роки XX століття (школа В. Лефевра) [6,с.5]. В. Лефевр, засновник теорії рефлексії та «обчислюваної психофеноменології» запропонував прості рівняння для передбачення «крупно масштабних» наслідків індивідуальних дій. Основним параметром цих рівнянь є образ себе людини, а також дії самої людини, що враховує «поведінку» власного образу себе. Результатом виступає числове вираження імовірності того, що людина виконає ту чи іншу дію. Теорія рефлексії В. Лефевра – це математичний підхід до аналізу соціальних відносин [3]. Західні вчені вважають теорію В. Лефевра радянською альтернативою теорії ігор Дж. фон Неймана.

В яких же випадках рефлексія другого роду стає суттєвою? Якщо єдиний суб'єкт, що рефлексує, стає політичним актором, який прагне максимізувати власну цільову функцію, обираючи одну з етично припустимих дій, то природна реальність входить в цільову функцію як певний параметр, а результати рефлексії (уявлення про уявлення тощо) аргументами цільової функції не постають [6,с.7]. Тоді, можна сказати, що рефлексія не потрібна, адже вона не змінює дії, яку обирає агент. Але, залежність дій суб'єкта від рефлексії можлива в тому випадку, коли дії етично нерівноцінні, тобто наряду з утилітарним аспектом наявний деонтологічний аспект. В переважній більшості випадків соціально-політичні дії завжди містять в собі певний етико-утилітарний конфлікт, різниця полягає лише в тому наскільки він явний чи прихований [6,с.8].

Якщо варіант ускладнити та сказати, що суб'єктів політичної дії кілька (ситуація прийняття рішення стає інтерактивною), то в цільову функцію кожного суб'єкта ввійдуть дії інших суб'єктів, які будуть виступати складовою природної реальності, і в той же час будуть обумовлені рефлексивною реальністю кожного суб'єкта дії. При цьому врахування рефлексії як аргументу цільової функції кожного суб'єкта постає вкрай необхідним.

Тож, маємо зазначити, що здатність людини до рефлексії, особливо рефлексії другого та вище родів (рангів) і є джерелом і природою стратагемного мислення. Окрім того, стратагемне мислення завжди містить конфлікт між етичним та утилітарним, тому це додатково посилює той факт, що аргументом його цільової функції окрім природної реальності завжди виступатиме рефлексивна реальність.

Сьогодні з точки зору теорії ігор та теорії рефлексії не існує більш-менш універсальної концепції рішення гри, тобто розв'язання ситуації протистояння – приймаючи ті чи інші припущення про принципи прийняття рішень агентами, можна отримувати різні варіанти досягнення рівноваги. Особливо, чим більше суб'єктів, тим більше імовірнісний характер приймає поведінка кожного, та зменшується міра очевидності причинно-наслідкових зв'язків.

Теорія ігор розкриває зміст стратагемного мислення, але застосовна тільки за умови, що дії агентів гри носять причинно-наслідковий характер та можуть бути точно прораховані, в то час як ситуації із застосуванням стратагемного мислення характеризуються певною мірою невизначеності, де дії агентів носять імовірнісний характер. Тому, для моделювання поведінки агентів в таких випадках більш застосовна теорія рефлексії та теорія рефлексивних ігор.

Рефлексивні ігри можуть бути визначені як така інтерактивна взаємодія агентів, в якій вони приймають рішення на основі ієрархії власних уявлень, то суттєвим аспектом виступає інформованість агентів.

Іншими словами, в ситуаціях інтерактивного прийняття рішень (що моделюються в теорії ігор) кожен агент перед вибором своєї дії має передбачити поведінку опонента. Для цього у нього мають бути певні уявлення про бачення гри опонентами. Але опоненти мають здійснити те саме, тому невизначеність відносно тієї гри, що буде розіграна, породжує нескінченну ієрархію уявлень учасників гри, що і постає нам *змістом стратагемного мислення в дискурсі теорії рефлексії та рефлексивних ігор* [6,с.8-9].

Окрім означених наукових напрямів, в рамках яких досліджувався феномен ігор, маю зазначити праці ще такого визначного науковця, що присвятив свої дослідження феномену гри, як Й. Гейзінга, які безумовно збагатять наше дослідження. В своїх працях «Осінь Середньовіччя» та «Homo ludens» він ґрунтовно розкриває витоки, походження та сутнісні особливості ігрової діяльності людини, її місця в культурі та впливу на культуру, обґрунтовує первинність ігрової діяльності по відношенню до людської культури та зазначає що культура людської цивілізації (елементом якої є стратагемність) – це культура людини граючої. Тож, стратагемність, як певне штучне лицедійство, можна сприймати і як гру за її сутнісними ознаками в рамках концепції «людини граючої» Й. Гейзінґа.

Правда, як видно, саме поняття гри в такому контексті дещо інакше, ніж у попередніх концепціях, але між цими тлумаченнями є все ж таки певні споріднені точки. Психологічна, економіко-математична, філософсько-рефлексивна та філософсько-культурологічна концепції гри взаємопереплітаються, збагачуючи одна одну новими сутнісними особливостями, які вони виділяють досліджуючи феномен гри, через який розкривається зміст стратагемного мислення.

В даному випадку Й.Гейзінґа тлумачить гру як нецілеспрямовану діяльність, не підпорядковану жодній конкретній меті, такі, що цінна самим своїм процесом. За концепцією Й.Гейзінґа, стратагемному мисленню як ігровій системі будуть притаманні такі основні риси:

- вільна діяльність, яка розвивається, що робиться лише за бажанням, заради задоволення від самого процесу діяльності, а не тільки від результату;
- творча, імпровізаційна, активна за своїм характеру діяльність;
- емоційно напружена, піднесена, змагальна, конкурентна діяльність;
- діяльність, що проходить в рамках прямих або непрямих правил, що відображають зміст гри, та конкретного ігрового простору;
- діяльність, що носить імітаційний характер;
- діяльність відособлена від «буденного» життя місцем дії - ігровою зоною і тривалістю;

– наявність мінімальної ігрової ситуації [7].

Таким чином, зазначимо, що при розкритті сутності і змісту стратегічного мислення доцільно спиратись на всі означені теорії ігор, так як кожна з них розкриває той чи інший його аспект. Всі ці теорії рівноцінно, але в різних площинах та масштабах пояснюють зміст стратегічного мислення, тому для комплексного дослідження мають взаємодоповнюватись.

Список використаних джерел

1. Берн Э. Игры, в которые играют люди. Психология человеческих взаимоотношений [Электронный ресурс] / Э. Берн. – К.: PSYLIB, 2004. – Режим доступа: <http://psylib.org.ua/books/berne02/index.htm>
2. Бириштейн Б.И., Стратегемы рефлексивного управления в западной и восточной культурах / Б.И. Бириштейн, В.И. Боршевич // Рефлексивные процессы и управление. – №1. – 2002. – Т. 2. – С. 27-44.
3. Лефевр В.А. Элементы логики рефлексивных игр / В.А. Лефевр // Проблемы инженерной психологии. – Вып. 4. – Ленинград. – 1966. – С. 273- 299.
4. Мясников В.С. Антология хитроумных планов [Вступительная статья к монографии Харро фон Зенгера «Стратегемы. О китайском искусстве жить и выживать. Знаменитые 36 стратегем за три тысячелетия»] / В.С. Мясников. – М., 1995. – С. 6-10.
5. Нейман Дж. Теория игр и экономическое поведение / Дж. Нейман, О. Моргенштерн. – М.: Наука, 1970. – 707 с.
6. Новиков Д.А. Рефлексивные игры / Д.А. Новиков, Г.А. Чхартишвили. – М.: Синтез, 2003. – 160 с.
7. Хейзинга Й. Homo ludens. [Человек играющий] / Йоганн Хейзинга. – М.: Директ-Медиа, 2007. – 494 с.

Шалимова Е.О. Сущность и содержание стратегического мышления сквозь призму теорий игр

На основе методологического инструментария теорий игр разных отраслей раскрыто сущность и содержание стратегического мышления.

Ключевые слова: стратегема, стратегическое мышление, игра, транзакция, рефлексия.

Shalimova, E.O. Essence and maintenance of stratagemic mentality through the prism of game theories

On the basis of methodological tool of game theories of different spheres of knowledge essence and maintenance of stratagemic mentality is exposed.

Key words: stratagema, stratagemic mentality, game, transaction, reflection.

Творчість як феномен буття людини: філософське осмислення

Відбувається осмислення феномену творчості в динаміці його розгортання, руху в історії філософського осягнення розумом, а також пропонується розглянути творчість в аспекті сприйняття її крізь призму іншого, не менш вагомим для людини, явища її існування у світі, а саме - гри. Проблема співвідношення та співмірності творчості та гри є актуальною у світлі сучасних філософських інтенцій.

Ключові слова: феномен людського буття, творчість, гра, людина, трансценденція, екзистенція, життєствердження, людський дух, самореалізація.

Звернення до дослідження багатоаспектного та варіативного людського буття, філософського осмислення структур власної екзистенції обумовлюється безперервною актуальністю даної проблеми на протязі всієї історії сходження людського духу і в сучасних умовах, зокрема.

Феномен існування людини завжди спонукав до роздумів про способи буття у світі, й кожна історична епоха пропонувала свої варіанти відповіді у вигляді ментальності, світовідчуття та світорозуміння. У сучасному світі ці відповіді зумовлені дисгармонією зв'язків, що виникли між відношенням людини до світу й до самої себе. Такий стан спричинений тим, що багато століть панував однобічний підхід до сприйняття світу як до простору, в якому відбувається всеохоплююче здобуття наукових знань, які допоможуть людині підкорити цей світ та вільно панувати у ньому. Хибно поставлені цілі призвели до небажаних наслідків. Сучасна ситуація є певним результатом сциєнтичного світосприйняття й характеризується проявами кризових станів буття людини у різних аспектах: екологічних, політичних, психологічних, морально-етичних й т. ін. Цілком зрозумілим є те, що необхідно змінювати підходи до проблем людського життєствердження, переосмислити способи його екзистенції, щоб цілісне творення відношень, зв'язків, цілепокладань «людина – світ – людина» було зорієнтовано на пошук гармонії, співпричетності та єдності зі світом, реальності трансценденції у фізичному світі, а не на панування.

Філософське осягнення самосвідомості людини починається із розуміння унікальності по своїй складності форм буття людини. Людський дух має велику кількість можливостей свого прояву, як неперевершеного, вагомим, як такого, що завдяки своїй виключеності дистанціюється від інших природних створінь. Теоретичне твердження Протагора про людину, що є мірилом усіх речей, створює особливе бачення тенденцій та

процесів сьогодення, які тісно переплітаються із розширенням та змінами в інформаційному просторі сучасної культури, зокрема, тотального поширення бездуховності та суцільної віртуальності, тобто безвідповідальності, що ще більше акцентують проблему дослідження феноменів людського буття сучасності.

Метою даної статті є аналіз такого феномену людської екзистенції, як творчість, що постає ефективним засобом самореалізації, самовиразу та успішного самозбереження людини. Ми пропонуємо розглянути творчість в аспекті сприйняття її крізь призму іншого не менш вагомого для людини явища її існування у світі, а саме - гри. На нашу думку, це може допомогти людині відкрити у собі творчість як імпульс, що є висхідною точкою нашого буття у світі, а це у свою чергу справить певний вплив на співставлення себе із живим образом свого призначення в житті. Кожний новий погляд на вже існуюче й ніби добре знайоме відкриває простори варіантів розуміння і бачення людиною чогось справді важливого, що раніше зовсім не привертало уваги й не помічалось. В цьому і полягає значення безкінечного осмислення феноменів буття людини.

Творчість - духовно-діяльний феномен, у якому діяльне підпорядковане духовному, а останнє розуміється як якісна характеристика внутрішнього, суб'єктивного світу людини. Це також процес створення нового, того, що ще не існувало. Саме ідея новітності є критерієм відмінності творчості від будь-якої іншої діяльності. Проте, у сучасних умовах це не окрема властивість, а цілісна характеристика людини як способу її буття, для якої властива індивідуальність, естетичне відношення до світу, вибір вільного буття, сміливість «бути справжнім», трансценденція як само-розкриття Бога в людині, а також свій шлях, у який повірила людина.

Історії філософії творчість постає як багатоаспектне явище. Так, Платон, говорив, що творчість є проявом тієї повноти досконалості, яка є в божественному пізнанні. Аврелій Августин вважав, що викликом буття та небуття за посередництвом вольового акту божественної особистості й постає творчість. Фома Аквінський розглядає зазначений феномен як добро в завершеності, як розум, що вічно спостерігає сам себе. Мислителі Відродження розглядають творчість, як мистецтво в широкому розумінні, що в своїй глибині й суті розглядається як творче співпізнання. Філософія, що формувалася під впливом ідей Нового часу та Просвітництва намагалася пояснювати творчість як вдалу, але випадкову комбінацію вже існуючих елементів, тобто як щось схоже на винахідництво. У XVIII ст. І. Кант аналізує творчість, творчу діяльність у вченні про продуктивну здатність уяви. Остання становить єдність свідомої та безсвідомої діяльності, тому генії творять немов у стані піднесення, натхнення, безсвідомо, так само як творить природа, з тією різницею, що цей об'єктивний, тобто позасвідомий процес відбувається все ж у людини і, отже, опосередкований її вольовою.

Кантівське вчення про уявлення продовжено Фрідріхом Шеллінгом. Згідно із останнім та йенськими романтиками творчість, і насамперед творчість художника й філософа, - це найвища форма людської життєдіяльності: тут людина стикається з абсолютним.

Спільним для філософії життя, екзистенціалізму й фрейдизму в поясненні творчості є протиставлення процесу творчості інтелектуальній та технічній діяльності, визначення інтуїтивної або екстатичної природи творчості. Сцієнтизм і близькі до сцієнтизму філософські школи, що про-

довжують традиції Нового часу, в сфері творчої діяльності розглядають науку або в тій формі, як вона реалізується в сучасному виробництві, тобто як винахідництво, або у формі так званої чистої науки, основою якої є інтелектуальне пізнання.

У вітчизняній філософії творчість, як самостійна проблема, постає у кінці XIX – на початку XX століть. На відміну від європейського раціоналізму з його неприйняттям релігійно-сакрального тлумачення творчості, українська і російська традиції спираються на ідею про єдність людини, активність якої спрямована не тільки на творення речей зовнішнього світу, але й на розбудову і саморозвиток самої себе, на мобілізацію внутрішніх потенційних (насамперед духовних) можливостей у творчій діяльності (Г. Сковорода, М. Костомаров, П. Юркевич, І. Франко, М. Бердяєв, М. Лосський, М. Федоров, С. Франк та інші).

Так, відстоюючи безмежні можливості людського пізнання, силу людського розуму, самопізнання, Григорій Сковорода стверджував, що від природи в людині закладені великі творчі можливості і потрібно тільки створювати умови для їх розвитку. У вирішенні проблеми творчості Іван Франко зосереджував дослідження на питаннях психології відкриття, ролі свідомого і несвідомого у творчому процесі, асоціативної діяльності як творчості. В трактаті «Із секретів поетичної творчості» Іван Франко звертає увагу на роль суб'єктивного фактору в даному феномені.

М. Бердяєв вважав, що творчість є феноменом духовного досвіду, шляхом спасіння людини, який є тотожним спокуті у своїх гріхах перед Богом. Властивості до творчості рівнозначно притаманні і божественному і людському духові, через що творчість це обов'язок людини перед трансцендентним продовжувати світотворення.

Філософія матеріалізму розглядає досліджуване нами явище як відображення, що знаходиться під впливом участі всіх духовних сил людини, а також здобутої практичної майстерності, яка необхідна для здійснення творчого задуму. Можливості для творчої діяльності, за їх думкою, залежать від суспільних відносин та здатності людини створювати з наданого дійсності матеріалу нову реальність, що задовольняє багатоманітність суспільних потреб.

Сучасна українська філософська думка також не оминає даного феномену, досліджуючи питання співвідношення творчості і свободи, діяльності, природи та сутності людської активності, цілей та ідеалів у творчому процесі, творчої природи праці, творчості як цілісної характеристики людини, соціально-психологічних та соціологічних основ творчості тощо (І. Бичко, П. Гайденок, Г. Давидова, В. Іванов, В. Лобанова, О. Лук, І. Надольний, Ю. Осічний, М. Парнюк, М. Попович, В. Федотова, В. Шинкарук, О. Якуба та інші).

Значною мірою незвичайний, нетрадиційний спектр інформації щодо феномена творчості дає нам теософська школа: К. Блаватська, А. Клізовський, Е. І. Періх, М. Холл, Е. Шюре, та ін. Творчість як «ретрансляція» та «зчитування» інформації з інших світів чи з космічного розуму - це інформація, яка потребує уваги незалежно від практичного ставлення до неї. І хоча теософія виходить з онтологічної первинності персоніфікованої свідомості, все ж таки тлумачення феномена творчості представниками цього напрямку настільки цікаве, що варте окремого аналізу.

Восмисленні феномена творчості в сучасній філософії особливе місце займає постмодернізм, в якому домінують розмаїття «філософії децентризмів». Постмодернізм, розділяючи стару й нову школу філософської рефлексії, виходить з ідеї демократичного теоретичного плюралізму, та із твердження, згідно з яким не можна виходити в поясненні світу з якоїсь однієї логічної схеми, бо світ є різноманітним і пропонує програму відкидання монізму взагалі і в творчості, зокрема.

Ми пропонуємо подивитись на проблему творчості в аспекті взаємовпливу, та певній подібності таких суттєвих явищ нашого життєствердження, як творчість та гра.

Творчість як діяльність, що створює якісно нові матеріальні та духовні цінності, й відтак, нову екзистенцію, є фактично грою у просторі сенсів, що наповнює собою всеохоплюючу реальність культури, в якій мешкає людина.

Гра є невимушеною діяльністю в уявній ситуації за певними правилами, крім того, вона є осмислена діяльність, тобто сукупність осмислених дій, з'єднаних загальною мотивацією.

Філософське осмислення такого вагомому феномену людського буття як творчість крізь призму гри дає багато підстав побачити спільність й зв'язок між ними. Перш за все це стосується спільності між грою та мистецтвом. Що нам дає таке порівняння? Воно допомагає ще глибше осягнути дані явища (як гру, так і творчість). Так, зокрема, гру ми використовуємо як певний знайомий наочний взірць для дослідження можливо менш наочного явища, в даному випадку – творчості. Отже, гра як і творчість є певним виразом відношення особи до навколишнього світу, в якому творець, й відтак, гравець у своїй діяльності безпосередньо не залежить від того, що диктує практична необхідність або суспільний обов'язок. У грі як і в творчості виявляє себе більш природне відношення до життя, що виходить із безпосередніх мотивів, інтересів та потреб.

Творчість як і гра тяжіє до дій, сенси яких є значущими для індивіда за їх власним внутрішнім змістом. В неігровій діяльності значущість тієї або іншої мети буває дуже опосередкованою. Так в практичному, діловому житті людину може щось спонукати до дії, пряма мета якої за своїм власним внутрішнім змістом позбавлена для індивіда значущості, внаслідок того, що за допомогою цього людина може обхідним шляхом досягти задоволення якихось своїх потреб, не пов'язаних безпосередньо із внутрішнім змістом даної дії. Мотиви ігрової діяльності відображають більш щире ставлення особистості до оточуючого, вагомість тих чи інших її сторін сприймається в ігровій діяльності на підставі більш безпосереднього відношення до їх власного внутрішнього змісту. В ігровій діяльності відпадає можливість у практичному житті людей розбіжність між мотивом і прямою метою дії суб'єкта. У грі відбуваються лише дії, цілі яких значимі для індивіда за їх власним внутрішнім змістом. В цьому полягає одна із головних особливостей гри, те що надає їй чарівності і наближає її до вищих форм творчості.

Гра є діяльністю, в якій дозволяються суперечності між швидким зростанням потреб і запитів, що виступають засобом мотивації, та обмеженістю її оперативних можливостей. Те саме ми можемо зазначити і про творчість, сказавши, що вона є способом реалізації потреб і запитів людини у межах її можливостей.

У творчості, як і у грі є відхід від дійсності, але є і проникнення в неї. Тому творчість це не втеча у нереальний вигаданий світ. Все, чим творчість живе і що втілює в дії, вона бере із дійсності. Творчість виходить за межі однієї ситуації, відволікається від одних сторін буття, з тим щоб глибше виявити інші. Так і у грі – нереальне лише те, що для неї неістотне. Хай у грі немає реальної дії на предмети, і з цього приводу гравець не творить ніяких ілюзій, проте все, що в ній істотне, а саме: відчуття, бажання, задуми та питання, що постають під час гри – є абсолютно реальними, справжніми.

Може виникнути запитання про достовірність емоцій, які переживає гравець, розігруючи ту чи іншу роль, і з'явитись враження, що це все лише гра нашої уяви, що аж ніяк не пов'язано із чимось справжнім у нашому бутті. Однак, це твердження легко спростовується тим, що відчуття, бажання, задуми та питання тієї ролі, яку виконує граючий, є його власним спектром емоцій та переживань. Уявні тільки умови, а все решта є справжнім, оскільки роль, в яку втілюється гравець – це він сам, тільки у нових обставинах та новому внутрішньому баченні себе. Наслідки від даних ролей мають місце у світі людини так само як і ролі, що виконує особа у повсякденному своєму бутті.

Таким чином, ми бачимо, як тісно переплітається момент гри із моментом творчості. Так, варто нагадати той факт, що саме слово «особа» (persona – лат.) запозичено римлянами у етрусків й спочатку позначало роль (а також маску актора). Римляни уживали його для позначення суспільної функції особи (persona, patris, regis). Перехід цього слова на позначення особи в сучасному значенні цього слова відображає суспільну практику, яка судить про особу по тому, як вона виконує свої суспільні функції, як вона справляється з ролями, що вибирає у житті. Особа і її ролі, зокрема, ігрові так і життєво-практичні, у житті найтіснішим чином взаємопов'язані й виступають формуючим фактором людської душі. Гра продовжує себе у мистецтві. А мистецтво знаходить собі нові безпосередні форми вияву у грі.

І.Кант один з перших почав використовувати образ гри для усвідомлення та осягнення естетичної діяльності, вважаючи, що гра і поезія має багато спільного. Філософ вважає, що обое ці феномени людської діяльності створюють захоплюючи ілюзії, [2,с.56] й, граючи із уявою людини, допомагають тим самим осягнути істини. Ці істини, можливо, є не зовсім чітко окреслені, й трансляція через мистецтво, за допомогою гри, дозволяє їх наповнити відповідними фарбами почуттів, й наблизити до людського сприйняття. І.Кант підкреслював, що їх не слід плутати із ілюзіями, які вводять людину в оману, й як наслідок викликають суцільний потік негативних емоцій та відчуттів, коли даний тип обману розвивається. На відміну від них поетичні ілюзії (як і гра) не обманюють, а тільки грають із уявою, приносячи тим насолоду. Крім того, за думкою І.Канта, для художньої творчості та ігрової діяльності є важлива спільна риса – свобода. Вони разом відрізняються від буденних та ділових справ й занять тим, що не переслідують утилітарних сенсів.

Ф. Ніцше говорив, що мистецтво потрібне нам для того, щоб не вмерти від істини. Істини можуть нас руйнувати. А мистецтво пристосовує реальність до наших потреб і нашої екзистенції. Безперечно, що ці слова можна віднести до всіх проявів творчості та до гри.

Ю. Лотман вбачав принципову схожість в умовному характері як гри, так і мистецтва: й те та інше є відтворенням, що замінює собою реальність, елементи якої не відмінюються один одним, а співвідносяться. Суттю цього творчого принципу є вільне сполучення суб'єктом гри різнорідних елементів, що умовно допускають неможливе як можливе, тобто дозволяють уявити несумісне як аспекти єдиного.

Людина, яка грає, виражає себе в умовно незалежному, вільному стані, у стані незацікавленості стосовно всього, що не пов'язано з грою. Відсутність зовнішньої, сторонньої мети, коли метою стає сама діяльність, ріднить мистецтво і гру.

Проблема співвідношення та співмірності творчості та гри продовжує бути актуальною і у світлі сучасних філософських інтенцій. Зв'язки між даними, феноменами людського життя продовжують надихати сучасних філософів на ґрунтовні дослідження. Так, Х. Г. Гадамер у своїй роботі «Істина та метод», дивлячись на такий вид творчості як література з точки зору ігрової діяльності, спостеріг важливий момент, який пояснює темпоральність (часовість) [1, с. 154] літературного твору. Тобто, твір, як і гра, існує у повному сенсі лише у процесі відтворення, коли його ніби розігрують, тобто він існує кожного разу через своє становлення, й перестає бути, коли процес становлення припиняється. Часовість, чи темпоральність є невід'ємною властивістю твору мистецтва. Коли твір розігрується, мається на увазі, наприклад, читається книга, слухається музика й т.ін., то ожива подія, якої на даний момент вже не існує. Це відбувається кожного разу із твором мистецтва як із явищем, що є тут і зараз як безпосередня дійсність, яка заступає навіть повсякденну реальність.

Гадамер робить важливий висновок про те, що творчість та гра не є об'єктом, що протистоїть людині як суб'єкту. Твір мистецтва та ігрова діяльність є подією, що об'єднує і людину і предмет. Свідомість людини поринає у буття твору й бере участь у ньому, тим самим стаючи його частиною. Твір залучає у простір своєї реальності людину. Філософ у даному випадку доводить своє нове бачення сталих істин, говорячи, що гра через гравців досягає свого здійснення: «суб'єкт гри - ... сама гра», «гра грає» [1, с. 148, 152].

У роботі «Актуальність прекрасного» Х.Г. Гадамер виділяє три антропологічні складові нашого сприйняття творчості, зокрема, мистецтва: гру, символ та свято. Ігрове дійство об'єднує декілька парадигм екзистенції людини, й гру в першу чергу, оскільки, за його думкою, гра постає само-спогляданням людського буття крізь дзеркало життя.

У своїй якісній визначеності гра як і творчість морально нейтральна, вона набуває морального змісту у взаємодії з іншими реаліями буття людини, які формують ситуацію морального вибору. Побутуюча думка про тотальність гри є з одного боку неадекватною щодо сутності даного феномену, з іншого - небезпідставною. Гра має тенденцію поелементного проникнення у різні сфери життя (політику, роботу, любов і ін.). Все вище згадане торкається й феномену творчості. Буття гри передбачає свій власний ілюзорний простір і час, воно не пов'язане з будь-якими матеріальними потребами людини, буденним життям. Гра є виходом за його межі і тому завжди протиставляється буденності, так само як і творчість є у багатьох випадках втечею від світу повсякденного й такого абсолютно не привабливого для митця у власний ілюзорний простір.

Сучасна гра й творчість виступають способами вирішення кардинальних проблем міжлюдської взаємодії. Постмодернізм проголошує гру одним зі своїх основних засадних принципів. Вона розглядається як підґрунтя та становий хребет усієї сучасної культури. Так, філософи-постмодерністи Ж.Батай і М.Фуко вважають: щоб доторкнутися до життя, слід відтворити гру як вихід за межі влади, досвід трансцендентального, де перевага надається таємниці, а не її розгадці, де повне усвідомлення світу - це смерть.

Функцією гри та творчості виступає їх зміст, що заперечує «філософський тоталітаризм», ігровий та творчий простір безмежний. Постмодернізм приходить до висновку, що нинішня система функціонує по-іншому: канон відсутній, принцип доповнюваності проголошує рівність розбіжностей, провідним принципом є іронічний колаж. Зміст виникає у відмінності, прагненні до порозуміння, сприйнятті і повазі до Іншого як Інакшого. Гра та творчість у просторі постмодерністської етики сприяє зняттю позиції централізму (его-, раціо-, телео-), а, отже, формуванню відкритості і терпимості.

Таким чином, досліджуючи проблему творчості під кутом зору сприйняття та відтворення реальності у ігровому відстороненні, можна прийти до цікавих й важливих спостережень та висновків, які потрібні сучасній людині, коли вона стає на шлях пошуку себе у світі та світу у собі. Такі шукання розпочинаються, на нашу думку, із пізнання та відкриттів для себе сенсів у просторі культури, й здійснює це людина, в першу чергу, за допомогою творчої та ігрової діяльності, як одних із головних природних принципів людського буття.

Проте, ясна справа, знайдеться багато опонентів, що будуть доводити зовсім протилежне, а саме, що не варто захоплюватись аналогіями між грою та творчістю, чи життям взагалі. Можна зустріти безліч думок із подібними точками зору, наприклад, що докорінна відмінність мистецтва від гри полягає у тому, що у грі принципово відсутні глядачі й автори. Гра їх не потребує, вона лишиться грою й без них. У грі глядач і гравець співпадають. Сам же гравець не бачить свою гру в цілому, не має цілісного естетичного образу. Твір мистецтва завжди щось зображує, представляє, у той час як гра тільки уявляє. Крім того, якщо згадати реальне життя, яке наповнене серйозними вчинками, й гру в життя, то вони часто йдуть поруч, проте за своїм внутрішнім змістом відрізняються.

З цим можна повністю погодитись. Цілком природно, на наш погляд, що дані феномени людської екзистенції не є повним співпадінням одне з одним, і мають як спільні сторони, так і окремі. Однак, наявність безперечних відмінностей між грою та творчістю не заважає розкривати кожний із зазначених феноменів за допомогою іншого, збагачуючи та поглиблюючи тим самим наше сприйняття оточуючої дійсності як безкінечного простору варіантів, де ми вибираємо те, що нам ближче.

Підвести підсумок сказаному, хотілося б словами Ф.Шлегеля про те, що всі священі ігри мистецтва є тільки віддаленою подобою безкінечної гри світу, твору мистецтва, що вічно творить себе самого.

Список використаних джерел

1. Гадамер Х.-Г. Истина и метод: Основы филос. герменевтики: Пер. с нем./ Общ. ред. и вступ. ст. Б. Н. Бессонова. — М.: Прогресс, 1988. - 704 с.

2. Кант И. Тартуская рукопись // Эстетика Иммануила Канта и современность. – М., 1991.

Колисник А.В. Творчество как феномен бытия человека: философское осмысление

Происходит осмысление феномена творчества в динамике его процесса раскрытия в истории философской мысли, а также предлагается рассмотрение творчества в аспекте его восприятия через призму другого, не менее важного для человека, явления его существования в мире, а именно речь идет об игре. Проблема соотношения творчества и игры есть актуальной в свете современных философских интенций.

Ключевые слова: феномен человеческого бытия, творчество, игра, человек, трансценденция, экзистенция, жизнеутверждение, человеческий дух, самореализация.

Kolisnik, O.V. Creation as a phenomenon of human being: philosophical comprehension

There is a comprehension of the phenomenon of creation in dynamics of its revelation process in the history of philosophical intention. In addition the creation is offered to considerate in the aspect of its perception through a prism of another no less important phenomenon of existences for a human being in the world, namely there is a question about play. A problem of correlation of creation and play is actual from the standpoint of modern philosophical intension.

Key words: phenomenon of human being, creation/ creative work, play, transcendence, existence, life-assertion, human spirit, self-actualization.

УДК [323: 291.16] (477)

Дрожжина С.В.

Сучасний стан поліконфесійних відносин в Україні: позитивні тенденції та негативні риси

Висвітлено кількісні та якісні показники стосовно зростання прихильників релігії та релігійних організацій в Україні, а також позитивні тенденції та негативні риси сучасного стану поліконфесійних відносин.

Ключові слова: релігійні організації, поліконфесійні відносини.

Аналізуючи проблему цивілізаційної приналежності України, її критерієм сучасні вчені обирають релігію, мову, історичне минуле, економічні та політичні вподобання тощо. Релігія, будучи одним із найважливіших показників визнання сучасної України полікультурною державою, надала поштовх для теоретичного обґрунтування шляхів узгодженості всіх елементів фрагментованого суспільства через політику мультикультуралізму, враховуючи специфіку й унікальність поліконфесійного стану українського суспільства.

Сучасні суспільні відносини в сфері релігії, стан поліконфесійності, роль і місце релігійної ідентичності в формуванні сучасної особистості, релігійна духовність як найважливіша складова національного виховання розглядаються в роботах багатьох сучасних філософів (А.В.Арістова, Т.В.Гладка, А.О.Кислий, В.Г.Погрібняк, В.Ю.Попов, Й.Ю.Сележан та ін.)

Отже, зважаючи на актуальність теми дослідження та недостатню опрацьованість її українськими вченими, можна сформулювати мету роботи: розробка пропозицій щодо покращення стану поліконфесійних відносин в умовах мультикультурної політики. Виходячи із мети, можна визначитися з основними завданнями: висвітлити кількісні та якісні показники стосовно зростання прихильників релігії та релігійних організацій в Україні; виявити позитивні тенденції та негативні риси сучасного стану поліконфесійних відносин в Україні.

На замовлення Державного комітету України у справах релігій у 2004р. було здійснене соціологічне дослідження «Церква в українському суспільстві». Тільки 15,3% опитаних визначили себе як «невіруючі», інші задекларували свою релігійну належність. Найменше невіруючих на Заході – 4,3% й у віковій групі від 18 до 35 років, найбільше – на Сході – кожний п'ятий і в Криму – кожний четвертий, а також у віковій групі – від 50 до 60 років[1].

Україна має досить сприятливе географічне положення на межі Сходу і Заходу, де перехрещуються історичні шляхи різних народів і пересікаються

різні релігії – християнство і мусульманство, різні конфесії – православ'я і католицизм [2, с. 244]. Соціологічні дослідження релігійності виявили наступні конфесійні орієнтації наших співгромадян наступним чином: православні – 69%, греко-католики – 20%, протестанти – 2%, інші релігійні конфесії – 2%, релігійна ідентичність не виявлена – 7% [3, с. 211–220].

З початком ХХІ ст. церква та релігійні організації дедалі частіше почали заявляти про себе як про діяльних учасників суспільних процесів. Релігійний фактор посідає важливе місце в суспільно-політичному й духовно-культурному житті. Українське законодавство закріплює принцип відокремлення церкви від держави і школи від церкви. Але в Україні спостерігається традиційно значний вплив релігійних інституцій на суспільні відносини, на політичні події, що пояснюється історичною роллю церкви у житті слов'янських народів і особливістю національного менталітету.

Кількісним показником відношення держави до прихильників релігії можна вважати дані щодо релігійних організацій в Україні [4, с. 161].

Таблиця 1
Кількість релігійних організацій в Україні

	1992	1995	1998	2000	2001	2002	2003	2005	2007
Зареєстровані релігійні організації	12 962	15 787	19 631	22 518	24 311	25 942	27 286	29 699	31 227
Незареєстровані релігійні організації, що повідомляли про свою діяльність		1 197	775	1 025	1 094	1 130	1 101	1 106	1 836
Разом	12 962	16 984	20 406	23 543	25 405	27 072	28 387	30 805	33 063

Із таблиці видно, що кількість релігійних організацій за роки незалежності України збільшилася в 2,5 рази. Це можна пояснити багатьма причинами. Найголовніші з них, на думку Й.Ю.Сележана [2, с. 250], такі: демократизація суспільного життя, процес національного відродження; докорінна ломка ідеологічних стереотипів, догм мислення, які панували до останнього часу в суспільній свідомості; утримання релігією багатьох традицій, обрядів, інших елементів культури; чимало людей стали відверто висловлювати своє ставлення до релігії, що за часів тоталітаризму було небезпечним; всі релігійні організації одержали повні можливості для розгортання культової та позакультової діяльності; формування позитивного іміджу релігії засобами масової інформації.

Якщо проаналізувати кількість зареєстрованих релігійних організацій, то видно, що кількість їх зросла у 2,4 рази, але правозахисні організації вва-

жають, що серед перешкод, які найчастіше виникають перед релігійними організаціями та окремими особами в здійсненні їхніх прав на свободу совісті, на першому місці стоїть перешкода в отриманні реєстрації юридичної особи [4, с. 162]. Про це свідчить майже незмінна кількість незареєстрованих релігійних організацій. Реєстрація ж необхідна для здійснення релігійною організацією будь-якої культової діяльності (оренди приміщення, здійснення публічних богослужінь, запрошення іноземних служителів, друку та поширення літератури тощо). Недосконалість механізмів реєстрації обумовлена недоліками та неузгодженнями нормативно-правової бази держави в сфері релігійних правовідносин. Саме ця причина перешкоджає релігійним організаціям отримувати земельні ділянки під будівництво культових споруд (60% звернень віруючих до Уповноваженого парламенту з прав людини стосується земельних та майнових проблем) [4, с. 162], повертати майно релігійних організацій, яке було конфісковано за часів СРСР, проводити публічні заходи тощо. А між тим, половина опитаних при соціологічному дослідженні позитивно ставиться до діяльності релігійних організацій в Україні; взагалі не сприймають їхньої діяльності тільки 5,7%; 37,5% ставляться нейтрально. Переважна більшість респондентів (майже 63%) позитивно сприймають участь релігійних інституцій у процесі національно-духовного відродження й лише 4,9% ставляться до такої діяльності Церкви негативно. Доволі високою виявилася й оцінка соціального служіння релігійних організацій: 46,2% респондентів вважають її необхідною й помітною в суспільстві, 19,9 % заявили, що вона потребує підтримки держави й лише 1,4% вважають, що вона є непомітною і непотрібною [1].

З іншого боку, держава робить суттєві шляхи назустріч релігійним організаціям: фактично у всіх областях було створено міжконфесійні ради при головах обласних державних адміністрацій, започатковано регулярні зустрічі керівництва облдержадміністрацій із представниками релігійних об'єднань і організацій, які діють в областях, відроджено діяльність Державного комітету України у справах національностей і релігій (Постанова Кабінету Міністрів України № 1575 від 8 листопада 2006 року), розроблено нову редакцію Закону «Про свободу совісті та релігійні організації». Крім того, Міністерство освіти і науки України 9 березня 2006 року відійшло від своєї традиційної позиції і на засіданні Державної акредитаційної комісії визнало богослов'я академічною дисципліною, що зрівняло студентів-богословів у правах з іншими студентами, в тому числі і стосовно відстрочки від призову в армію. Сьогодні перед навчальними закладами духовної спрямованості постає питання ліцензування та акредитації. Кількість установ духовної освіти в Україні становить близько 180 духовних навчальних закладів [5].

Стосовно ролі Церкви у вихованні молоді існують наступні соціологічні дані: понад три чверті респондентів вважають вплив Церкви на сім'ю та виховання підростаючого покоління надзвичайно або доволі позитивним. При цьому більшість респондентів (53,6%) упевнені, що культура є тією сферою, в яку Церква здатна зробити найбільший внесок; 42,0% вважають такою сферою психологію; 20,5% – освіту [1].

У червні 2006 року Міністерство освіти і науки України запропонувало нову концепцію викладання морально-етичних предметів у школі [6]. Але ця концепція викликала обурення представників провідних християнських Церков і вони звернулися з цього приводу до Президента України

і Міністерства освіти і науки України. Проте це не дало результату. Предмети духовно-морального спрямування («Християнська етика», «Християнська культура», «Етика: духовні засади», «Основи православної культури Криму», «Основи мусульманської культури Криму» тощо) вивчаються у чверті загальноосвітніх навчальних закладів[4,с.176]. На запитання «Як Ви ставитеся до впровадження предмета «християнська етика» в систему загальноосвітньої школи?» – переважна більшість респондентів (65,8%) відповіла «позитивно», 15,9% – «негативно», 18,3% – «байдуже». Примітно, що найбільш позитивно до впровадження цього предмета ставляться на заході країни, де він фактично вже став частиною шкільного компонента; тут і найменший відсоток байдужих, а також тих, хто ставиться негативно (по 10%). З-поміж респондентів, які вказали свою релігійну приналежність, підтримка предмета є дуже високою, за винятком іудеїв і мусульман, які не розуміють, в який спосіб їхні діти зможуть вивчати основи, відповідно, іудейської і мусульманської етичних систем[1]. Запровадження релігійної етики в загальноосвітній школі повинно мати інформаційно-пізнавальний характер. Віроповчальні функції предмета не можуть виконуватись у загальноосвітній школі, оскільки це буде порушенням діючого законодавства. Вимоги до викладачів названих вище предметів дуже високі: крім базової гуманітарної освіти та загальної ерудованості, їм треба мати високі моральні якості, адже мова, головним чином, йдеться про виховання толерантності та здатності співіснування в поліконфесійному середовищі.

З боку законодавства релігійна толерантність забезпечується нормами, які забороняють дискримінацію: «будь-яке розрізнення, виняток, обмеження чи надання переваг за ознакою світогляду чи віросповідання, так само як і розпалювання пов'язаних із цим ворожнечі, ненависті чи образа почуттів»[7]. Статті Кримінального Кодексу України (161,178,179,180) передбачають кримінальну відповідальність за умисні дії, спрямовані на розпалювання національної, расової чи релігійної ворожнечі, за пошкодження релігійних будівель та культових споруд, за незаконне утримання, осквернення або знищення релігійних святинь, за перешкоджання у здійсненні релігійних обрядів. Але жоден закон не зможе встановити мир і злагоду у релігійній сфері багатоконфесійного суспільства, поки норми і правила поведінки, націлені на релігійне толерантне поводження не набудуть рівня переконань кожного члена такого суспільства, чого можна досягти тільки системою виховання, освіти та інформування всіх верств населення.

Нетолерантність в релігійній сфері України можна характеризувати такими «точками напруги»[4,с.179]:

1. Поділ релігійних течій на традиційні (існують на території України сто і більше років) і нетрадиційні (з'явилися з кінця 80-х рр. XX ст.).

2. Міжрелігійні відносини (між християнами і мусульманами, християнами і юдеями).

3. Міжцерковні відносини (між різними християнськими церквами; 47,1% опитаних вважають, що Українська православна церква має бути об'єднаною й незалежною, для 23,1% це не має значення, а 22,4% вагалися з відповіддю[1]).

4. Нетерпимість до релігії (негативне ставлення до релігійності як такої).

При цьому релігійна нетолерантність може виражатися як на побутовому рівні, так і на соціальному, і навіть – на державному. Релігійна нетолерантність – це риса стану релігійного життя всіх поліконфесійних суспільств. Навіть у найрозвинутіших з них, «попри всі спроби відшукати оптимальну модель державно-церковних відносин, втілити принципи толерантного існування, узгодити національні інтереси з інтересами повноцінного функціонування затребуваних у суспільстві віросповідань, – поліконфесійність залишається джерелом соціальної напруги»[8].

Виходячи із викладеного вище, можна запропонувати такі висновки. По-перше, Україна є поліконфесійною державою, що підкреслює полікультурний характер українського сучасного суспільства. Сьогодні виділяються декілька типів релігійної духовності: православна духовність, греко-католицька та протестантська релігійність. Між різними церковними конфесіями та релігійними течіями посилюються протиріччя, що зумовлено політичними та економічними причинами. Нетолерантність в релігійній сфері України характеризується поділом релігійних течій на традиційні і нетрадиційні; міжрелігійними суперечками та конфліктами між християнами і мусульманами, християнами і юдеями, а також між церковними непорозуміннями між різними християнськими церквами.

По-друге, демократизація суспільного життя, процес національного відродження, докорінна ломка ідеологічних стереотипів, догм мислення, які панували до останнього часу в суспільній свідомості, утримання релігією багатьох традицій, обрядів, інших елементів культури, відверте висловлювання людей свого ставлення до релігії, одержання релігійними організаціями можливості для розгортання культової та позакультової діяльності, формування позитивного іміджу релігії засобами масової інформації – все це спричинило можливість зростання кількості релігійних організацій за роки незалежності України в 2,5 рази

По-третє, недосконалість механізмів реєстрації, обумовлена недоліками та неузгодженнями нормативно-правової бази держави в сфері релігійних правовідносин, перешкоджає релігійним організаціям отримувати земельні ділянки під будівництво культових споруд, повертати майно релігійних організацій, яке було конфісковано за часів СРСР, проводити публічні заходи тощо. З цього витікає необхідність якомога скорішого вирішення на законодавчому рівні приведення норм в узгодження із світовими стандартами в сфері релігійних відносин.

Список використаних джерел

1. Релігійний фактор у сучасній Україні: [бюлетень «Людина і світ»]. – Березень, 2004. – С.2-7, 42-44.
2. Сележан Й.Ю. Основи національного виховання (Українознавство: історичний, філософсько-релігієзнавчий аспекти): [хрестоматія] / Сележан Й.Ю. – Чернівці: Книги-XXI, 2005. – 306с.
3. Интеллект. Личность. Цивилизация: материалы II Международной научной конференции, (Донецк, 22-23 мая 2003г.) / Донецкий государственный университет экономики и торговли им. М.Туган-Барановского. – Донецк: ДонГУЭТ, 2003. – 240с.
4. Права людини в Україні – 2006: [доповідь правозахисних організацій / за ред. Є.Захарова, І.Рапп, В.Яворського]. – Харків: Права людини, 2007. – 528с.
5. Кислий А.О. Духовно-релігійна освіта в умовах сучасного українського суспільства / Кислий А.О. // Науковий часопис НПУ імені М.П.Драгоманова.

Серія № 7. Релігієзнавство. Культурологія. Філософія: Зб. наукових праць. – К.: НПУ імені М.П.Драгоманова, 2005. – №10(23). – 272с. – С.49-57.

6. Про концептуальні засади вивчення в загальноосвітніх навчальних закладах предметів духовно-морального спрямування // Рішення Колегії Міністерства освіти і науки України від 28 червня 2006 року, протокол № 8/1-2.

7. Декларація ООН про ліквідацію всіх форм нетерпимості та дискримінації через релігію та переконання (Резолюція № 36/55 від 25 листопада 1981 року).

8. Арістова А.В. Поліконфесійність як феномен сучасності: Україна і світовий контекст / Арістова А.В. // Мультиверсум. Філософський альманах: Зб. наук. праць / Гол.ред. В.В.Лях. – Вип.55. – К.: Український центр духовної культури, 2006. – 248с. – С.213-222.

Дрожжина С.В. Современное состояние поликонфессиональных отношений в Украине: позитивные тенденции и негативные черты

Освещены количественные и качественные показатели касательно роста приверженцев религии и религиозных организаций в Украине, а также позитивные тенденции и негативные черты современного состояния поликонфессиональных отношений.

Ключевые слова: религиозные организации, поликонфессиональные отношения.

Drozhzhina, S.V. The Modern State of Multi-confessional Relations in Ukraine: Positive Trends and Negative Features

Quantitative and qualitative characteristics of the growth of religion and religious organizations supporters in Ukraine were illustrated, also positive tendencies and negative features of modern policonfession relations were considered.

Key words: religious organizations, policonfession relations.

УДК 14 (477)

Ємельянова Н.М.

Ольга Кобилянська та Володимир Винниченко: самотні в'язні екзистенційно-жертвовного духу

Здійснюється компаративний аналіз ідей О.Кобилянської і В.Винниченка та західних мислителів екзистенційного напрямку в контексті вирішення проблеми особистісної самореалізації. Аналізуються особливості філософування українських письменників, виявляється самотність їх філософських ідей як оригінальної рецепції західного екзистенціалізму.

Ключові слова: екзистенціалізм, самотність, справжнє існування, сила волі, жертвне самопоходження.

Ольга Кобилянська і Володимир Винниченко належать до майстрів натхненного слова, яке спонукало людей до екзистенційної рефлексії та перегляду життєвих цінностей. Обидва були талановитими письменниками та активними учасниками подій свого нелегкого часу. Вони мали різні долі, але відрізнялися глибоким екзистенційним світовідчуттям і особливим жертвовним духом. Їх творчість залишається предметом філософського дослідження, тому що їй притаманні справжня глибина думки та щедрість серця. Їх роздуми щодо істинних духовних цінностей, самотності людини у світі речей, необхідності боротьби за свободу думки і дії та водночас – до персональної відповідальності за долю усієї нації є вельми актуальними у наш час, коли активно здійснюються пошуки індивідуальної та національної ідентичності.

Метою даної роботи є виявлення особливостей філософування Ольги Кобилянської та Володимира Винниченка як представників вітчизняного екзистенціалізму. Завданням статті є компаративний аналіз ідей О.Кобилянської та В.Винниченка з одного боку, та західних мислителів екзистенційного напрямку – з другого, в контексті вирішення проблеми особистісної самореалізації.

Різні аспекти даної теми досліджувалися та продовжують досліджуватися багатьма відомими філософами – А.Бичко, І.Бичком, В.Горським, Д.Донцовим, В.Ільїним, Є.Маланюком, І.Огородником, Д.Чижевським, М.Шлемкевичем, В.Янівим та ін. Проте глибина літературно-філософських текстів О.Кобилянської та В.Винниченка дозволяє відкривати нові грані їх творчої спадщини.

З'ясування самотності філософських ідей О.Кобилянської та В.Винниченка як рецепції західного екзистенціалізму складає елемент наукової новизни даної роботи.

Початок ХХ ст. ознаменувався появою знакових праць західних і вітчизняних філософів та письменників, що намагалися переосмислити одвічні питання людського буття: навіщо ми існуємо у цьому непередбаченому світі, і в чому полягає сенс життя? Услід за С.К'єркегором, А.Шопенгауером і Ф.Ніцше на Заході, М.Гоголем, Ф.Достоевським і П.Юркевичем на слов'янському Сході, мислителі поставили проблему істинного і неістинного існування, співвідношення одиничного і загального, буденного і трансцендентного. Праці М.Бердяєва, Л.Шестова, Л.Українки, І.Франка, М.Хвильового, О.Кобилянської, В.Винниченка й багатьох інших органічно увійшли у скарбницю світової культури. Талановиті письменники демонстрували глибоке філософське мислення, котре ґрунтувалося на спробі осягнути найбільш болісні та важливіші питання буття окремої людини у сучасному їй суспільстві. Зокрема, цікава рецепція західних екзистенційних ідей, що переломилися в натхненно-трагічні мотиви українського філософування, спостерігається у творчості Ольги Кобилянської та Володимира Винниченка.

О.Кобилянській змолodu було притаманне трагічне світовідчуження, через яке вона почувала себе самотньою ув'язненою в замкнутому просторі людського співтовариства: «Я ладна люто битися з цілим світом, бо й він, і я, і життя, і все в житті – безглуздий, жалюгідний фарс...» [11, с.154]. Її нудить сухе знання, що дає ілюзію твердого ґрунту під ногами, тоді як у дійсності ніякі докази, числа та параграфи не означають прилучення до мудрості. Кобилянська бачить навколо себе порожнє і бездушне псевдо-існування, в якому моління і каяття сусідять з облудністю й обивательським проповіданням добра і зла. Повальне лицемірство, продаж своїх поглядів і принципів означають для неї дискредитацію світу, в якому люди непомітно для себе стають зрадниками. Вона переконана, що будь-яка духовність, якщо вона змушена жити по-міщанському й не поривається переступити межі, котрі її рокують на смерть, жалюгідне загине.

Україноментальний кордоцентризм обумовлює постійне звертання Кобилянської до вершин і низин людського серця, пригнобленого самотністю і неминущою тугою. Збагачення новими знаннями має для неї сенс тільки за умови заповнення гнітючої серцевої порожнечі. Екзистенційні мотиви превалюють у її листах і щоденникових записах: «А душу мою точить самота. Життя моє страшне. Знать, боги і доля супроти мене завзялись. Нема ніякої надії на кращі часи» [11, с.188-189]. Негативні екзистенціали, що пронизують її сповідальні тексти, свідчать про тяжкі спроби самовизначення. Кобилянська відмовляється приймати на віру розхожу тезу про те, що життя є обов'язок: «Добре, що «обов'язок», але для чого «обов'язок»? Наймені хто докаже, що моє життя єсть більше добро, як нежиття! Й взагалі, для чого єсть людське життя? Воно, властиво, не має жодну мудру «основу», чи «підставу» [11, с.74]. Ніцшеанські нотки, що відчужаються в цих рядках, свідчать про вплив європейських нігілістичних ідей на світобачення Кобилянської. Сама письменниця, відповідаючи критикам, які звинувачували її в тому, що вона вмілою рукою перенесла ідеї Ібсена і Ніцше на вітчизняний ґрунт, писала: «Проти того я рішуче протестую. Щодо Ніцше, то правда, він мене займав своєю глибиною й

деякими думками на будуче, але щоб я вже так *дуже* віддавалася впливу цього модного філософа, то ні» [10, с.217].

Звичайно, Ольга Кобилянська не копіювала ідеї Ніцше, але його заклик до переоцінки цінностей, так само як і його мрія про надлюдину були їй дуже близькі. Невипадково Леся Українка називала її вихованкою німецької культури і підкреслювала, що саме це врятувало її від розумового застою і моральної сплячки, і що парадоксальний дух Ніцше розвив у неї значну сміливість думки й уяви [16, с.68-70]. Услід за Ніцше, Кобилянська переконується у тому, що сильна воля є основою повноцінного життя: «Чи ви знаєте, що немає більшої, тяжчої, страшнішої кари за усвідомлення, що ти сам перестав себе поважати, що ти нікчема, бо втратив волю до духу, адже всьому надає життя, все підносить і вбиває не дух, а воля. Таке усвідомлення викликає страшні почуття. Чого варта людина без сили волі?» [11, с.171]. Для неї була очевидною обмеженість людського розуму, що прагне поставити себе на вищий ступінь культури шляхом задоволення життєвських потреб освіченого сторіччя.

О.Кобилянська всотувала в себе ідеї видатних російських письменників і неодноразово підкреслювала величезний вплив на формування її світогляду І.Тургенєва та Ф.Достоевського. В одному із щоденникових записів вона із задоволенням відзначала, що її називають російською нігілісткою, яка має шляхетні погляди [11, с.182]. При цьому пошуки загальнолюдської глибини асоціювалися в неї з глибинами української душі, що прагне до справжньої свободи. В одному з листів вона намагалася описати свій умонастрій: «Скажу хіба так, як писав мені раз Стефанік про себе: «А я блукаю, як сновида. Броджу білими хмарами своїх мрій, і падаю з них і волочу за собою поламані крила. І хоч серце і голова болить, то я все гляджу на небо і чекаю, аби крила згоїлися і знов, і знов...» [9, с.244].

Натхненний трагізм цих рядків однаковою мірою характеризує екзистенційну драму В.Стефаніка і О.Кобилянської. Як писав Стефанік, його невимовлені слова, *недоплаканий плач і недосміяний сміх* лягли на нього, як лягає чорне каміння *зломаного хреста* на могилу в чужині (курсив наш – Є.Н.) [15, с.120-121]. І все ж таки він залишався вірним кордоцентричній щедрості своєї намученої душі: «Праворуч мене сине поле і чорні скиби і білий плуг і пісня і піт солений. Ліворуч чорна машина, що з червоного рота проклоном стогне. А в серці моїм мій світ повком тканий сріблом білим мережаний і перлами обкинений» [15, с.121-122].

Така ж екзистенційна мужність була притаманна і Кобилянській. Метафізичний бунт закономірно приводив її до питання про сенс життя – питання, що становить серцевину екзистенційного світовідношення. Це питання у явному, і в завуальованому вигляді містилося в текстах Григорія Сковороди, Миколи Гоголя, Тараса Шевченка, Лесі Українки, а на Заході – у розмірковуваннях С.К'єркегора, Ф.Ніцше, а потім – Ж.-П. Сартра, А.Камю, М.Гайдегера. Власні екзистенційні пошуки Кобилянська втілила у душевні переживання своїх літературних героїв. Так, характеризуючи світовідчуження героя повісті «Апостол черні» Юліяна, вона підкреслює його жагу до життя, непереборну волю до боротьби й водночас – його підпорядкування меланхолійному настрою, що сіє сумніви в можливості щастя. Для Кобилянської перемога духу означає не тільки акт індивідуальної самоактуалізації; услід за Шевченком і Лесею Українкою, вона не мислить справжнього існування без свободи своєї нації. Тому її героя мучить питання про пошук тієї глибини, де він міг би пірнути до

самозабуття і, впливши з неї, дати своєму народові щось нове та реальне. Примітна відповідь, дана Юліянові отцем Захарієм: «Киньте «глибінь», а просвіщайте його, почавши від тілесної культури аж до високого розвою його духовості. «Глибінь» прийде сама, бо вона не «геній», як сказав Гете, лиш п р и р о д а »[8,с.49].

Сповідуючи культ героя і генія, літературний персонаж Кобилянської звертається до образу надлюдини, але приземляє його відповідно до своїх національно-визвольних цілей. Неоднозначно ставлячись до народної маси, він водночас і відмовляє їй у здатності до самостійного світотворення, і намагається знайти компромісні рішення: «Як кажуть деякі авторитети, нарід невдячний і потребує або Христа, або надлюдину між собою, щоб умів з ним працювати і оминув конфліктів»[8,с.50]. На відміну від Ніцше, Кобилянська бачить у вищій людині не вождя обраних, а апостола черні. Але останнє поняття втрачає в неї зневажливе значення; за її задумом, апостол черні повинний стати творчим духом моралі, серця і розуму, – духом, що не фарисействує на догоду егоїстичним інтересам і, усвідомлюючи тяжкість своєї долі, шукає поля для праці. Більше того, апостол черні вбачає своє призначення у безстрашній боротьбі і тому стає воїном – апостолом меча[8,с.48-49,с.213].

У роздумах, які письменниця вкладає у уста своїх героїв, вгадуються ніцшеанські мотиви волі до моці й жертвовного самопоходання. Але, як і у Лесі, всі ці ідеї підкоряються одній провідній темі – національному визволенню України. Важкий шлях екзистенційних пошуків, пройдений героями Ольги Кобилянської, виводить їх до істинного існування, яке не мислиться у відриві від потреб цілого народу. Суперечливість цього шляху служить засобом зміцнення волі до життя й учить бачити у запереченні утвердження, у руйнуванні – творення.

Екзистенційна подвійність, яка пов'язана із прагненням переглянути шкалу людських цінностей, наочно виявилася й у світобаченні В.Винниченка. Людський інтелект був для нього своєрідним розумовим бюро, диктатура якого поставала ілюзорною внаслідок влади сили підсвідомості. Антираціоналістичне настановлення Винниченка спонукало його до екзистенційного аналізу подій сучасності, яка позбавилася Бога. Добро і зло, істина і неправда, свобода і сваволя – усі ці поняття втрачають антиномічність у драматичних ситуаціях його творів. Постійно опиняючись у зоні екзистенційної граничності, його герої, як і сам автор, болісно шукають критерії моральних понять і, відповідно, вчинків: «Я теж шукав свободи і був рабом, протестував проти насилля і був насильником»[5,с.256]. Ніцшеанський девіз, що закликає стати по той бік добра і зла, в умовах радянської диктатури обертався цинічним торжеством беззаконня. Одночасно з цим, вихолощувався гуманістичний пафос концепції Ніцше, який боровся з обивательською мораллю. Невипадково в романі «По-свій!» дається зневажлива характеристика Ніцше як філістера з манією величності[3,с.30].

Насправді нігілістичні ідеї Ніцше були талановито екстрапольовані Винниченком на реалії свого трагічного часу. Висунувши девіз *чесність з собою*, Винниченко наполягає на необхідності вольового зусилля, завдяки якому індивід знаходить себе здатним до рішучих дій. Брехня перед іншими, вважає Винниченко, може бути виправдана, але брехня перед собою – ніколи. Вустами свого героя він пропонує, по суті, прийняти к'єркегорівський принцип *або-або*: або довести темний потяг до думки

й визнати його пріоритет, або думку про неможливість цього довести до почуття й вбити темний потяг. «Не придушуйте себе, але зробіть так, щоб це стало неможливим, просто неможливим...»[6,с.93].

Фактично тут відтворюється ніцшева вимога до духовної аристократії, порядність якої є не підсумком імперативного постулату, а природним наслідком її вільних інстинктів. Але Винниченко, який зазнав метаморфоз революційного лихоліття, не може залишатися по той бік людської моралі. Широту благородної душі він асоціює не з насильством і не з політичною фразеологією, а з готовністю віддати життя за національне звільнення та суспільну гармонію. У зв'язку з цим він докоряє Д.Донцову, який повчав українців із безпечного зарубіжжя, за його ультрарадикальні ідеї, що насаджують ненависть, розлад і руйнування.

На відміну від Донцова, Винниченко сповідає ідею конкордизму як панацеї від тотальної неузгодженості суспільних елементів. Але ще більше його турбує екзистенційна безодня, що розверзнулася в душах його співвітчизників, які опинилися під пресом більшовицької диктатури. Владикою сучасності він саркастично проголошує черевату потвору з крихітною голівкою самозакоханого кретина й вузлуватими руками професійного ката, трон якої оточують мізерні фігурки так званої аристократії, котра по-рабському складає до підніжжя цієї потвори свої шпаги, свою честь і колишню славу[4,с.28]. Ці рядки, безсумнівно, також перегукуються з міркуваннями Ніцше про справжню і несправжню аристократію. Туга за владою, воля до моці, що складають у Ніцше основу всякого становлення, набувають у Винниченка політичного забарвлення. Але він бачить ще і жагу сильної, твердої влади, причому виявляє цю жагу не тільки у знеурованого і стомленого обивателя, але й у більш організованих, свідомих елементів. Сильне живе, а слабке гине; у боротьбі за існування інстинкт егоїзму виділяє із себе підінстинкт оцінки, найшляхетнішою формою якого є так звана славолюбність. Точно так і проголошена Ніцше смерть Бога пов'язується ним із руйнуванням інстинкту життя, найкращим виразником якого є безсмертя.

Услід за Ніцше, Винниченко виходить на проблему так званої «волі до безвілля», яка уособлює послаблення життєвої сили суб'єкта як частини соціуму. Хоча подібна воля західного обивателя, котрий засвоїв утилітарні цінності, і воля до Ніщо в умовах більшовизму різко відрізнялися одна від одної, в обох випадках спостерігалось падіння духовної моці. У душі Ніцше український письменник проголошує першість владних інстинктів, які пробуджують здорове честолюбство, що підтримує цілощепочуття життя. Винниченко з тривогою усвідомлює небезпеку духовного приспання людей ситістю, лінощами і спокоєм. У боротьбі його казкових героїв із символічними іменами Вперед і Назад перший уособлював сонце, радість і боротьбу, другий же обковував людей трухлявим отруйним золотом, яке боялося сокири думки[1,с.429]. Обкурені чадом ледачого спокою, люди уникали всякого хвилювання; але саме тому вони і любили Назада – так само, як любили Великого Інkvізиторa герої Достоєвського, позбавлені волі.

Винниченко невинно звертається до жанру казки: незважаючи на те, що він засуджує містицизм, романтична інтенція приваблює його до екзистенційно-алегоричних замальовок у душі Гоголя: «Вмить вітер шарпнувся. Ні, то не вітер, блідий хтось і лютий. Хапає кривими руками крики з дна серця, шпурляє їх в небо, у землю, у бога. Тісно йому, душно

йому! Більше мук, більше!» [6, с. 37]. Але до цього ж вітру автор звертається з жагучим благанням розірвати його біль і його хаос. Він відчуває холодну тугу, схожу на той страх, який буває в інтелігентної, розсудливої людини на цвинтарі; ця туга, важка, гризуча і темна, виникає з невідомого резервуару і навіює смутні думки про звичку бути в череді й про безглуздість кінцевого існування. К'єркегорівська *туга*, що згодом перетворилася на сартрову *нудоту*, переноситься Винниченком на український ґрунт і характеризує розлом індивідуальної свідомості, що втратила точку опори у світі обридлих шаблонів та принизливих заборон.

За словами М. Вороного, твори Винниченка зображали боротьбу індивідуума із самим собою: «Це – драма почувань, докорів сумління, драма неспокою, вагання волі, ляку і жаху; це страшливий образ кривавого бойовища в душі людини» [7, с. 409]. Насичуючи свої драми екзистенціалами туги та відчаю, Винниченко осмислює трагічну ситуацію, яку К'єркегор визначив як *хворобу до смерті*. Звідси – типова для екзистенціалізму проблема самогубства як акту вільного волевиявлення. Герой «Дрібниці» вирішує вмерти тому, що обірвалася бур'янинка, на котрій він висів: «Під моїми ногами нема нічого твердого, круг мене чадні тумани розпусти, брехні, нікчемності... Без любові жити не можна. Хто може, хто здатний на це чуття, той твердо стоїть на землі» [2, с. 142]. Земля, що йде з-під ніг, відкриває безодню Ніщо, порожнеча якого підживлюється негативами *не-істини, не-волі, не-любові*. Трагічне світовідчуження героїв Винниченка імплікує втрату волі до життя, яка трансформувалася у страшну потребу неіснування. Однак, при всій безвихідності даної катастрофічної ситуації, Винниченко звертається до позитивного екзистенціалу любові, що дає зневірній людині силу й допомагає твердо стояти на землі. Точно так сам Винниченко переборює стадію екзистенційного розпаду, посиленого національними проектами, що не збулися. Подібно до того, як у битві його казкових героїв скажена піна людей Назада не змогла залити на попіл великий червоний вогонь людей Вперед, песимізм українського мислителя не зміг придушити оптимістичні мотиви його літературно-філософської творчості. У стражданні й жахові, які породили фальшивих кумирів, він бачив життєву силу, покликану їх зруйнувати, а у відродженні нації головну роль приділяв не силі зброї, а силі духу.

Однак ідеї Винниченка були піддані критичній оцінці Євгеном Маланюком, який убачив у них відсутність почуття трагічного. Сам Маланюк найважливішим завданням національної спільноти вважав завдання пізнавати себе, а з міркувань О. Шпенглера про протиріччя цивілізації та культури доходив висновку про те, що безнаціональної культури бути не може [13, с. 5, 21]. За його словами, він проходив через ридання, кров і крик, страждав від самотності та пив свій смертний біль [14, с. 98]. Але, тужачи за маршем переможних кроків, що штурмують сонне царство безликого суспільства, Маланюк виступав проти інертності людської думки. Він розділяв надію М. Максимовича на те, що Україна стане колинебудь новою Елладою, в якій відродиться варязький дух козацтва. Йому не була близькою філософія конкордизму Винниченка, якого він вважав не вольовим явищем і не індивідуальністю, а типом російської природи в Україні. На думку критика, Винниченко був не здатний до індивідуального протесту і прагнув діяти скопом, у рядах соціал-демократії; зображуючи фатальний-ядушливий світ, він перетворив мораль на науково-академічну дефініцію: «Моральність – це рожева пудра на законах природи». Правда,

геніяльно? Ну, що перед цим Руссо, що Вольтер? Та тут Ніцше від задрості заплакав би» [12, с. 216].

Примітно, що Маланюк, ніцшеанець за натурою, повстає проти зазіхань на моральність, використовуючи при цьому ніцшеве знаряддя критики – сарказм. У цьому протесті виявляється його українська ментальність, що не дозволяє залишатися за межею добра і зла. Насправді ніцшеві ідеї переоцінки цінностей і самоподолання близькі філософуючим письменникам однаковою мірою, а його активний нігілізм сприймається ними з творчим ентузіазмом. Утім, це не заважає Маланюку згадувати ім'я Ніцше в іронічному контексті, зокрема – критикуючи ідеї Винниченка. Тут ми маємо справу з полемічною різкістю, яка зустрічається й у інших представників вітчизняної філософської думки. Прагнучи до однієї й тієї ж мети, вони йшли до неї різними шляхами, втілюючи в життя – кожен по-своєму – натхненний трагізм амбівалентного екзистенційного світовідношення.

Отже, розгляд ідей Ольги Кобилянської та Володимира Винниченка дає можливість зробити такі висновки. По-перше, О. Кобилянській і В. Винниченку було притаманне екзистенційне світовідчуження, через яке вони почували себе самотніми в'язнями у масовому обивательському середовищі. Тому їх герої постійно опиняються у зоні граничних ситуацій та переосмислюють поняття добра і зла, істини і хиби, свободи і підкорення. По-друге, екзистенційний аналіз подій сучасності приводив українських письменників до метафізичного бунту, завдяки якому вони повставали проти обмеженості людського розуму. Заперечуючи рослинне щастя, що диктується потребами здорового глузду, вони переборювали стадію розчарування і розпаду та зверталися до позитивних екзистенціалів любові, віри, чесності перед собою. По-третє, відринувши життєвий утилітаризм, О. Кобилянська і В. Винниченко сприйняли бунтарські ідеї західноєвропейських мислителів як керівництво до духовного самоздійснення в ім'я свого народу. Їх активна життєтворча позиція спонукувала шукати особистісну та загальнолюдську глибину у надрах української душі, що прагне до свободи та самотворення.

Оскільки літературно-філософська творчість вітчизняних письменників містить множину прихованих смислів, подальші розвідки у цьому напрямку, безумовно, є своєчасними і перспективними.

Список використаних джерел

1. Винниченко В. К. Дим. Різдвяна казка / В. К. Винниченко Краса і сила / Упоряд., авт. прим. П. М. Федченко. Передм. І. О. Дзевєріна. – К.: Дніпро, 1989. – С. 428-445.
2. Винниченко В. К. Дрібниця / В. К. Винниченко. Твори. Том II. – Х.: «Рух», 1932. – С. 84-142.
3. Винниченко В. К. «По-свій!»: Роман. / В. К. Винниченко. Твори. – Т. XVIII. – Вид. третє. – К.: «Рух», 1930. – 195с.
4. Винниченко В. К. Сонячна машина / В. К. Винниченко. Твори в двох томах: – Том другий: Сонячна машина: Роман. – К.: Дніпро, 2000. – 624с.
5. Винниченко В. К. Таємність / В. К. Винниченко. Твори в двох томах. – Том перший / Ред. С. Л. Коба. – К.: Дніпро, 2000. – С. 255-280.
6. Винниченко В. К. Чесність з собою: Роман. / В. К. Винниченко. Твори. – Т. XVI. – Вид. третє. – К.: «Рух», 1930. – 251с.

7.Вороний М.К. Драма живих символів / М.К.Вороний. Твори / Упоряд., підгот. текстів, передм. та приміт. Г.Д.Вєрвеса. – К.: Дніпро, 1989. – С.405-411.

8.Кобилянська О.Ю. Апостол черні: Повість / О.Ю.Кобилянська. Вступ. слово та підготовка тексту Є.Г.Куртяка; Худож. оформл. Б.Р.Пікулицького. – Львів: Каменяр, 1994. – 243с.

9.Кобилянська О.Ю. Листи / О.Ю.Кобилянська Слова зворушеного серця: Щоденники; Автобіографії; Листи; Статті та спогади / Упоряд., передм. Ф.П.Погребенника. – К.: Дніпро, 1982. – С. 223-296.

10.Кобилянська О.Ю. Про себе саму. (Автобіографія в листах до проф. д-ра Степана Смалъ-Стоцького). 15.12.–17.12.1921р. / О.Ю.Кобилянська. Слова зворушеного серця: Щоденники; Автобіографії; Листи; Статті та спогади / Упоряд., передм. Ф.П.Погребенника. – К.: Дніпро, 1982. – С. 206-219.

11.Кобилянська О.Ю. Щоденники / Слова зворушеного серця: Щоденники; Автобіографії; Листи; Статті та спогади / О.Ю.Кобилянська. Упоряд., передм. Ф.П.Погребенника. – К.: Дніпро, 1982. – С. 17-194.

12.Маланюк Євген. Буряне поліття / Євген Маланюк. Книга спостережень: Статті про літературу. – К.: Дніпро, 1997. – С. 210-227.

13.Маланюк Євген. Нариси з історії нашої культури / Євген Маланюк. Книга спостережень: Статті про літературу. – К.: Дніпро, 1997. – С. 18-74.

14. Маланюк Євген. Поезії. / Євген Маланюк. Поезії. – Львів: «Просвіти», 1992. – 686с.

15. Стефаник В. Мое слово // В.Стефаник. Твори / Ред. Ю.Гаморак. Друге видання. – Регенсбург: Видавнича спілка «Українське слово», 1948. – С.120-123.

16. Українка Леся. Два направлення в новейшей итальянской литературе // Леся Українка. Збір. творів: У 12т. – Т.8. – К.: Вид-во «Наукова думка», 1977. – С.26-61.

Емельянова Н.Н. Ольга Кобылянская и Владимир Винниченко: одинокие узники экзистенциально-жертвенного духа

Осуществляется компаративный анализ идей О.Кобылянской и В.Винниченко, с одной стороны, и западных мыслителей экзистенциального направления, с другой, в контексте решения проблемы личностной самореализации. Анализируются особенности философствования украинских писателей, выявляется самобытность их философских идей как оригинальной рецепции западного экзистенциализма.

Ключевые слова: экзистенциализм, одиночество, подлинное существование, сила воли, жертвенное самопреодоление.

Yemelyanova, N.M. Olga Kobylyanska and Volodimir Vinnichenko: the Single Prisoners of Existential and Sacrifice Spirit

The comparative analysis of the ideas of O.Kobylyanska and V.Vinnichenko, and western thinkers of existentialism in the context of decision of the problem of personal self-realization has been made. The peculiarities of philosophical thinking of the Ukrainian thinkers have been analyzed; the original character of their philosophical ideas as a specific reception of Western existentialism has been stressed.

Key words: existentialism, loneliness, truthful existence, will power, altruistic self-determination.

УДК [322:329.11](477.83/.86)(091).18/19»(043.3)

Кошетар У.П.

Ідеологія українського консерватизму С.Томашівського та В.Залозецького в контексті інформаційного суспільства

На основі аналізу творів українських консерваторів С.Томашівського та В.Залозецького розглядаються політичні та релігійні аспекти ідеології українського консерватизму як чинник збереження національної самобутності в умовах інформаційного суспільства.

Ключові слова: консерватизм, інформаційне суспільство, глобалізація, цінності.

Поняття «інформаційне суспільство» відображає об'єктивну тенденцію нового етапу еволюційного розвитку цивілізації, пов'язаного з впровадженням і розповсюдженням інформаційних та телекомунікаційних технологій, що спричиняє якісні зміни державних структур, інститутів громадянського суспільства, економічної та соціальної сфер, стилю життя людей.

Глобальні зрушення, що відбуваються в останні десятиліття в економічній та соціальній сферах, формування інформаційного суспільства і комунікаційних технологій створюють нові завдання перед світовим співтовариством. У цих умовах зростає роль вищої освіти. Вища освіта і наука є важливим чинником суспільного розвитку, національних та загальносвітових пріоритетів. Вони виступають компонентом культурного, соціального та економічного розвитку осіб, співтовариств, націй. Якісні зміни в освіті та науці спричинені зростанням частки інформаційно-комунікативних технологій, створенням глобального інформаційного простору. Останнє забезпечує ефективну інформаційну взаємодію людей та їх доступ до світових інформаційних ресурсів. Освіта інформаційного суспільства ґрунтується на сучасних інформаційних технологіях, глобалізації змісту освітнього процесу, орієнтується на системність дисциплін, що викладаються, на культурний і духовний розвиток людини. Головним принципом світогляду сучасної людини є інтерсуб'єктивність, що є чинником забезпечення консолідації суспільства на основі збереження цілісності суспільно-політичного, економічного та культурного життя. У зв'язку з цим виокремимо технологію освітньої діяльності: утворення соціального інтерсуб'єкта (реалізація досягнень гуманітарних та соціальних наук у галузі формування і розвитку соціальної структури суспільства, культурологічних, ідеологічних, інформаційних соціальних технологій, соціального менеджменту).

Поняття «консерватизм» – одне з найскладніших в сучасному політичному житті. ХХ століття репрезентувало декілька шкіл політичної філософії (Велика Британія, Франція, Україна та інші) з консервативною ідеологією. Зважаючи на державну національну специфіку, застосовувалися різні методи втілення в життя консервативних засад.

У сучасній Україні консервативна ідеологія переважно є предметом наукового дискурсу. Постає питання організації практичного боку, а саме реалізації фундаментальної спадщини вітчизняної консервативної школи в політичному та суспільному житті. Зазначене актуалізує поєднання зусиль українських науковців та освітян для пропагування ідеології українського консерватизму (спираючись на теоретичну спадщину українських консерваторів В.Залозецького, В.Липинського, О.Назарука, С.Томашівського, та практичну діяльність УГКЦ в Галичині на початку ХХ ст.). Останнє доцільно запроваджувати під час вивчення відповідних тем з української філософії, політології, релігієзнавства, використовуючи системний підхід. Це дає змогу розглядати зв'язки та цілісність складних об'єктів. Одночасно ціле (система консерватизму) визначається якостями елементів (складових ідеології консерватизму), а елементи визначаються цілим та в межах цілого набувають функціонального пояснення. Використовують такі операції: вивчення предмета (системи консерватизму), визначення змін предмета в динаміці (в залежності від змін Історичного контексту середовища), визначення структури предмету. Наша стаття є спробою аналізу концептуальних підходів до проблем формування ідеології консерватизму в Галичині та теоретичних пошуків українських консерваторів В.Залозецького і С.Томашівського дослідження історичного зв'язку між галицьким консерватизмом та ідеологією української греко-католицької церкви. Також ми мали на меті адаптацію зазначеної розвідки до вимог, що постали перед вітчизняними суспільно-політичними науками в період переходу до інформаційного суспільства з урахуванням соціально-психологічного чинника глобалізації. Зокрема, він полягає в поступовому нівелюванні соціальних зв'язків і традицій різних народів, що в подальшому може зумовити появу якісно нового світогляду людини, утворення суперетносу (на ґрунті злиття націй та народів) та мега-суспільства з єдиною культурою. На нашу думку, в умовах процесів об'єднання та уніфікації необхідно зберегти та пропагувати національну самобутність. Безперечно, що входження певних країн в інформаційне суспільство не заперечує наявності національних особливостей та необхідності їх збереження.

Перші роботи, присвячені поточним проблемам консервативно-клерикального руху, належать активним учасникам суспільно-політичного життя Галичини кінця ХІХ – першої половини ХХ ст. Серед авторів слід назвати К.Левицького, який висвітлював окремі аспекти діяльності Католицького русько-народного союзу, Християнсько-суспільної партії, лідера католицького суспільно-політичного руху О.Барвінського, М.Стахів, С.Томашівського, митрополита А.Шептицького.

«Християнсько-консервативний» напрямок української історичної науки в 20-30-ті роки ХХ ст. представлений працями наукових та політичних діячів діаспори та Галичини: А.Андріївського, М.Демкевича-Добрянського, В.Заїкіна, В.Залозецького, М.Козака, М.Кочубея, І.Кревецького, І.Крип'якевича, В.Кучабського, В.Липинського, О.Назарука, С.Томашівського. Названі ідеологи і дослідники визначають такі риси

християнсько-консервативної ідеології: засади християнської релігії та християнської етики домінують над інтересами держави та нації; термін «християнський» розглядається з історично-регіональної позиції, тобто пропонується православ'я (як провідний релігійний чинник) для східноукраїнських земель і греко-католицизм для західноукраїнських земель; гуманістичне ставлення до особи, яка розглядається як екзистенційна цінність; критичне ставлення до ліворадикальних та ліберальних суспільно-політичних рухів; запровадження державного регулювання економіки; побудова моделі суспільних відносин, державного ладу за структурою католицьких чернечих орденів.

Досліджуваній проблемі значну увагу приділяли зарубіжні українські дослідники, галицькі вчені міжвоєнної доби (С.Баран, о. І.Гриньох, А.Качор, Ю.Рибак, МЧубатий). Відомий український політолог Г.Лисяк-Рудницький у своїх публікаціях розкрив сутність українського консервативного руху, його специфічні риси, охарактеризував його діячів, підкресливши вплив гетьманської ідеології на представників українських клерикально-консервативних кіл, визначив місце клерикальних організацій в українському суспільно-політичному русі.

З розбудовою Української незалежної держави починається новий етап у висвітленні історії української греко-католицької церкви (УГКЦ), християнського суспільного руху та консервативної ідеології й політичної практики, а становлення багатопартійності спричинило актуальність висвітлення всіх аспектів політичної історії.

Дослідженню державно-церковних відносин присвячені розвідки С.Здіорука, А.Колодного, А.Слободяна, Л.Филипович, О.Шуби. Наукові праці М.Москалюка присвячені висвітленню християнсько-суспільного руху в Східній Галичині міжвоєнного періоду. Історії УГКЦ, ролі греко-католицького духовенства у вирішенні суспільно-політичних проблем та його участі в українському національно-визвольному русі Східної Галичини в міжвоєнний період присвятили свої дослідження В.Марчук, В.Переверзій, В.Сергійчук, П.Яроцький.

Проблему взаємодії релігії та політики, у нашому випадку українського консерватизму та греко-католицької конфесії, спробуємо проаналізувати, зважаючи на участь у політичній діяльності віруючих і враховуючи релігійну соціальну доктрину, яка була в основі діяльності УГКЦ. Р.Нойхауз, американський соціолог, зазначав: «Політика і релігія – це різні галузі, й можна легко зрозуміти прагнення багатьох до того, щоб вони залишались якомога довше розділеними. Проте вони постійно змикаються та переплітаються одна з одною»[1,с.93]. Ця теза отримує своє підтвердження також у працях В.Залозецького та С.Томашівського – представників української державницької школи історіографії, які окреслили роль Церкви у формуванні галицького консерватизму[2-10].

На думку активного учасника гетьманського руху В.Залозецького, занепад середньовічної культури, що призвів до ліквідації «станово-корпоративного устрою як найвищого витвору християнського середньовіччя»[4,с.85], і духовний занепад як наслідок втрати впливу християнської релігії на суспільство – це головні причини кризового стану суспільства початку ХХ ст. Прагнення знайти вихід з цього становища й стало причиною пошуків взаємодії консерватизму та християнства. В.Залозецький називає основні завдання, які виконує так званий творчий консерватизм у громадському житті:

1.Творчо-зберігальні – зберігати, значить, «надбання минулого в теперішності, дальшим життєвим досвідом збагачувати та удосконалювати і майбутнім поколінням для дальшого творчого удосконалення передати»[4,с.86].

2.Консервативно-зберігальні. Консерватизм стримує суспільний поступ, щоб цей не перемінився в кривавий біг Амока (етноспецифічний термін, що позначає синдром, який характеризується раптовим виникненням у людини панічного стану з супутнім бажанням невинного руху, безтямною руйнацією та вбивств. – У.К.) людини, і обмежує вроджений в людині квієтизм (від лат. quietus – спокійний, безтурботний, бездіяльний; релігійно-етичне вчення в католицизмі, прихильники якого сповідують «містико-споглядалне ставлення до дійсності, цілковите покладання на волю Божу, байдужість до добра і зла; в переносному значенні – пасивність, непротивленство. – У.К.) так, щоб з нього не постав абсолютний застій»[4,с.86].

3.Дуалістичні, в основі яких чіткий розподіл духовного й матеріального (духу і матерії) у філософському та суспільному розумінні. Перш за все дуалізм проявляється в «розмежовуванні світської і духовної влади» на засадах автономності й незалежності, виключається цезаропапізм та папоцезаризм[4,с.87].

4.Станово-корпоративні, з одного боку, створення станової ієрархії, станових еліт, а з другого, – гармонійний розвиток людини, враховуючи її природні таланти й професійні уподобання. Консервативна думка спрямована на пошану до авторитетів, людської гідності та розуміння того, що чим вище людина перебуває в суспільній ієрархії, тим вагоміші у неї обов'язки. «Консервативна думка, – зазначав В.Залозецький, – не оперта ані на антагонізмі індивідуальнім, ані на колективнім <...> ані на роз'ярненні пристрастей соціальних чи національних, а на зусиллях гармонізувати, примирити, зібрати те, що людей ділить, і двигнути те все, що без уваги на нерівності людей об'єднує»[4,с.87]. Отже, станово-корпоративна – це головна регулятивна засада творчого консерватизму, яка базується на побудові суспільного ладу на основі станової ієрархії при збереженні обов'язкового розвитку талантів кожної людини. Консервативна ідея усуває все, що пов'язане з антагонізмом та класовою боротьбою, «хоче надати неминучій в природі боротьбі»[4,с.87] форму змагання з обмежувальними правилами й завдяки тому має обов'язково перемогти «найліпший і найшляхетніший громадський тип»[4,с.87]. Консервативна думка пропагує пошану до авторитетів, оперту на визнанні людської гідності та на принцип, за яким разом з правами збільшуються обов'язки.

5.Універсалістичні. Творчий консерватизм – глобальне явище світового масштабу. Проблеми консервативного устрою впливають на внутрішньополітичні, міждержавні й міжнародні відносини і регулюють їх. Виходячи з постулату війни, міжнародні протистояння необхідно перевести у «двоій за вищі, шляхетніші форми боротьби, сперті на якихось загальнообов'язкових правилах»[4,с.87]. Основою універсалізму творчого консерватизму є принцип любові до рідної землі, патріотизму.

6.Консервативні, які спираються на засади «почуття законності»[4,с.88]. В.Залозецький підкреслює різницю між формальною законністю і «почуттям законності», надаючи останньому вичерпну характеристику. Воно впливає з християнських та природних етичних норм, регулює права особи стосовно інших людей, станів-корпорацій і держави. Це приводить

до того, що гарантована свобода особистості обмежена обов'язками перед суспільством та владою. «Те відчуття законності в консервативнім устрою так глибоко закорінене, що навіть там, де немає писаної конституції, регулює вона відносини між громадянством і владою», – зауважує В.Залозецький[4,с.88]. Консервативне суспільство керується не страхом перед законом чи покаранням за злочин, а органічним поєднанням легітимності й громадської етики, закорінених у християнській релігії. В.Залозецький наголошує, що творчий консерватизм виключає використання дестабілізуючої сили соціальних чи національних пристрастей, індивідуальний чи класовий антагонізм, що, на жаль, став основою багатьох суспільно-політичних ідеологій. Консерватизм використовує весь попередній позитивний суспільний досвід, удосконалює його, спираючись на любов до ближнього, як на головний християнський принцип. Консервативний світогляд, завдяки чітко вираженим ідеям, регулює та оформлює «ірраціональні почуття»[3,с.309].

Останній, на думку націоналістичних поступовців, був реакційним явищем. В.Залозецький їм на противагу апелює до досвіду західноєвропейських націй, які вбачають у творчому релігійному чи суспільному консерватизмі заперечення «опортунізму, хоч би тому, що він зберігає і континуує не якийсь агрегатний стан а все те, що було живучого, світлого, патріотичного, існуюче в традиції даного краю»[12,с.178]. Національно-радикальне крило українського руху вбачало також у консерватизмі примару «білої російської небезпеки» та використовувало цю сентенцію з метою «тримати в розбурханому націоналістичні пристрасті»[12,с.179].

Власне бачення взаємин церкви і політики в контексті перспектив українського державотворення маємо в працях С.Томашівського. Його суспільно-політична позиція базується на таких основних засадах: 1) у майбутньому державотворенні виняткова роль належить Галичині й греко-католицькій церкві; 2)український консерватизм; 3)створення єдиної національної ідеї, яка об'єднає суспільство; 4)органічне поєднання в українському русі національних та європейських традицій.

Перший етап у побудові власної держави, за С.Томашівським, полягає в здобутті автономії західноукраїнськими землями та створенні національного законодавства, адміністрації, освіти і війська[13,с.83-84]. При цьому необхідно враховувати геополітичне положення, впливи монархічного австро-угорського й польського республіканського правління, а найголовніше – досвід української монархії Галицько-Волинського князівства та вплив греко-католицької церкви. Учений вважав, що саме монархія стане головним стрижнем державотворення в Україні, оскільки вона в поєднанні з УГКЦ сприяє «утвердженню авторитету і порядку з огляду на традиції українського народу й можливість подолання внутрішніх чвар між його станами і провідниками»[14,с.198]. В усіх національних катастрофах тільки західноукраїнські землі зуміли зберегти український дух завдяки зв'язкам із Заходом та опорі на греко-католицьку церкву і традиції галицько-волинської державності. Але головна роль у цьому належить УГКЦ, яка після занепаду Галицько-Волинського князівства була «єдиною церквою, окремою від польського латинства і московського православ'я»[9,с.52]. Завдяки греко-католицькій церкві відкрився доступ до західної культури. Вона також «зберегла західно-руські окраїни від винародовлення» і була єдиною національною церквою на всіх українських землях[9,с.80].

Саме відокремленість Галичини від Східної України послужила причиною, на думку вченого, приналежності її до культурних взірців європейської цивілізації та перш за все до католицької церкви візантійського обряду. Такий погляд став головним чинником консервативної концепції С.Томашівського. Він зазначав, що існує зв'язок між географічним положенням Галичини та її етнічним і культурним розвитком. Галичани становлять, на його думку, своєрідну перехідну етнічну групу, яка поєднує в собі риси східного, західного, південного й північного слов'янства. У культурному житті Галичини вчений виокремлює релігійний компонент, який складається з чотирьох різних обрядів, та наголошує, що панівним у регіоні є греко-католицький, в якому «гармонійно сполучений східний обряд із західними догмами, візантійський стиль церков із західною вокальною і пластичною штуркою» [15, арк.27]. Греко-католицизм став фактором національно-релігійного самовизначення українців Галичини від запровадження Берестейської унії 1596р., яка започаткувала нову церкву – вселенську за суттю й національну за формою.

С.Томашівський підтримував позицію єпископа Г.Хомишина стосовно запровадження celibату в УГКЦ. Лише такий стан духовенства, на думку галицьких богословів, створює прецедент для тотальної жертвності, оскільки священник передусім є слугою Божим і не належить собі, а лише Богові й людям та повністю присвячує себе служінню їм. Оскільки діяльність Церкви спрямована на боротьбу зі злом, то для цієї останньої необхідна «військова дисципліна, залізна організація і правлячого кліру й мирян» [16, с.114]. Відповіддю на звинувачення, що до так званої «латинізації» греко-католицького обряду була теза, що «обряд – це форма, котрою проявляється наверх духовне життя» [17, с.8]. У 1922р. під протекторатом Г.Хомишина засновано «Товариство Безжених Священиків ім. Св. Священномученика Йосафата». Воно мало на меті пропагувати авторитет церковної влади, харитативну (доброчинну) діяльність, поглиблення побожності і контемплативності серед його членів, допомогу греко-католицькій пресі та публіцистиці [17, с.10]. Наприклад, у власності зазначеного товариства перебував часопис «Нова Зоря», що почав виходити у Львові від 1926р., як пресовий орган Української Християнської Організації.

На думку С.Томашівського, існує прямий взаємозв'язок між національною ідеєю українського народу та ідеєю унії. Боротьба частини українців проти поширення греко-католицизму призвела до розколу нації, який мав згубні наслідки для її розвитку. «Вся українська історія за все своє тисячоліття, – зазначав учений, – не виявляє ані одного такого моменту де церковно-культурний розрив із Заходом увінчався б якимись більш тривалими національними користями» [5, с.41]. До того ж відсутність єдиної національної ідеї спричинила існування глибокої прірви між ідеальною метою й реальними програмами політичного загалу в суспільстві. Учений наголошував, що, маючи за взірць національний ідеал, «один націоналіст – прихильник необмеженої монархії, другий – конституційної, третій – республіканець, четвертий – аристократ, п'ятий – демократ, шостий – за індивідуальною диктатурою, сьомий – за класовою диктатурою І так без кінця. Всі вони будуть в безнастанній програмовій війні з собою в ім'я одного й того самого Ідеалу» [8, с.37-38].

Серед розмаїття суспільних проблем, які зачіпає С.Томашівський, важливе місце займає проблема харизматичності лідера і його взаємин з

масами. С.Томашівський толерантно обходив персоніфіковані характеристики лідерів галицького політичного середовища й, на нашу думку, не випадково звернувся до написання політичного «некролога» С.Петлюри. Спираючись на тезу про необхідність підтримки церквою політичної влади в країні, вчений зупиняється на причинах, які, на його думку, це унеможлилювали після повалення Гетьманату П.Скоропадського і приходу до влади Директорії. Авторитет С.Петлюри, який невдовзі очолив останню, на думку вченого, був побудований його власними силами та ґрунтувався на особистих якостях, був позбавлений підтримки церкви. Тому він залежав від прихильності adeptів і, втративши їх підтримку, міг бути скинутий ними в будь-який момент. Гостро критикуючи дії Головного Отамана, що до певної міри поєнювалось і принциповим політичним антагонізмом між лідерами УНР і ЗУНР після підписання варшавської угоди, С.Томашівський наголошував, що новий провід української держави має бути очолений особами, прямо протилежними С.Петлюрі за рівнем освіти, політичним, громадянським, культурним вишколом.

Учений зазначав, що повинен з'явитися новий тип українського інтелігента, який увібрав би найкращі риси, притаманні цивілізованим європейським народам. Він писав: «Наша неосвіченість мусить уступити місце знанню, наш егоїзм – самопожертвуванню, наша сваволя – дисципліні, наше інтриганство – особистій і громадській чесноті, наше доктринерство – справжньому знанню народу і його життя, наша демагогічність – громадському вихованню, наш пайдократизм – пошані авторитету, наше фразерство – позитивній діяльності, наша поверховість – солідності, наш демократизм, соціалізм, мусить бути замінений пізнанням і зрозумінням дійсних політичних, культурних, соціальних та господарських цінностей і розвоюєвих законів» [8, с.50].

Отже, розглядаючи основну сутність представника модерної української інтелігенції, С.Томашівський визначає його характеристики: знання, жертвність, дисциплінованість, шанування авторитету, моральність, творча діяльність, які можливо виховати лише за допомогою української греко-католицької церкви (перш за все для галицького середовища), яка є чинником, що їх консервує та пропагує. У межах концепції українського консерватизму він пропонував і створення правової клерикальної монархії й проголошення територіального патріотизму, що ґрунтувався б на християнських морально-етичних засадах УГКЦ, як одному з її принципів. Учений вважав, що Галичина внаслідок свого геополітичного положення та завдяки збереженню національних і західноєвропейських традицій має стати своєрідним посередником між Сходом та Заходом.

«Держава, – зазначав С.Томашівський, – фізичними засобами творить національну державу і дбає про матеріальне добро підданих, греко-католицька церква удержує міжнародний культурний зв'язок і формує народну душу» [9, с.63]. За його концепцією, Українська національна держава має являти собою дуумвірат монархії й греко-католицької церкви, тобто уособлювати поєднання християнської та консервативної доктрин.

Необхідно зауважити, що сучасні суспільно-політичні науки повинні репрезентувати виважену позицію у вирішенні національних проблем, способи попередження зіткнень на національному та релігійному ґрунті. На нашу думку, доцільно пропагувати консервативне вчення про суспільство, що в політичному житті відповідає меритократії (владі кращих),

спонукати до формування послідовної консервативної економічної програми (з урахуванням економічної своєрідності країни та співвідношення макроекономіка-мікроекономіка-«мезоекономіка»). Для питання державного будівництва важливою є популяризація консервативних ідей — від філософської розробки консервативної гносеології, філософського обґрунтування релігійно-консервативного світогляду до трансляції консервативної ідеології мовою, зрозумілою для нефахівців, використання ІТ-технологій, РН-технологій та ЗМІ. Останнє, наприклад, було актуалізовано ще на початку ХХ ст. українським консерватором В.Липинським. Він зазначав, що друкованим словом, тобто законами логіки і діалектики, необхідно впливати на процеси формування української держави, національної аристократії та української нації в цілому.

Отже, з поширенням ідей глобалізації у всіх сферах життя світового співтовариства доцільним є транспортування засад та гуманістичних чинників консервативної ідеології з метою адаптації національної складової до нових умов інформаційного суспільства. Вхідження України до інформаційного суспільства (враховуючи реальну загрозу інформаційних війн, які мають на меті маніпулювання не лише охлосом, а й політичною елітою), на наш погляд, вимагає вкорінення консервативних чинників, що спираються на християнські морально-етичні засади, завдяки вивченню відповідної ідеологічної системи в профільних вищих навчальних закладах.

Список використаних джерел

1. Nowhausse R. Religion and Society. — New York, 1997 — 193p.
2. Залозецький В. Оформлення консервативного світогляду // Дзвони. — 1933. — Ч.4. — С.175-180.
3. Залозецький В. Творча сила позитивних ідей // Дзвони. — 1933. — Ч.6-7. — С.307-311.
4. Залозецький В. Християнська релігія і консервативна ідея // Дзвони. — 1937. — Ч.3. — С.85-69.
5. Томашівський С. Історія церкви в Україні. — Філадельфія. — Б.р. — 159с.
6. Томашівський С. Найважливіша політична задача нашого сучасного покоління // Нова Зоря. — 1928. — 1 квіт. — Ч.24. — С.1.
7. Томашівський С. Наша чільна партія у власному зеркалі. Критичні замітки. — Львів, 1929. — 62с.
8. Томашівський С. Під колесами історії. — Нью-Йорк: «Булава», 1962. — 111с.
9. Томашівський С. Про ідеї, героїв і політику. Відкритий лист до В.Липинського. (З додатками). — Львів: Діло, 1929. — 133с.
10. Томашівський С. Реформа календаря і церкви: Слово до прихильників і противників Григоріанського числення часу // Діло. — 1916. — Ч.120. — С.1-2; Ч.121. — С.2-3; Ч. 22. — С.2; Ч. 23. — С.2.
11. Томашівський С. Церковний бік української справи. — Відень: Накладом «Союза Визволення України», 1916. — 19с.
12. Залозецький В. Оформлення консервативного світогляду // Дзвони, — 1933. — Ч. 4. — С. 175-180.
13. Томашівський С. Драгоманов і Галичина // Політика, — 1925. — Ч. 5-6. — С.83-64.
14. Потульніцький В.А. Нариси з української політології (1819-1991): Навч. посібник для студентів вищих навч. закладів / Голов. ред. С.В.Головко — К.: Либідь, 1994. — 319с.

15. Галичина як політичний і воєнний чинник колись і тепер (причинок до історії світової війни). — ЦДІАЛ України. — Ф.368: Томашівський Степан — історик, публіцист, політичний діяч (1875-1930рр.). — Оп. 1. — Спр. 11. — 27 арк.

16. Кврсавинь ЛП. Католичество. — Петрограда: Огни, 1918.— 151с.

17. Четвертий Еп. Прессв Григорій Хомишин / Нова Зоря. — 1935.— 28 квітня. — Ч.31. — С.8-10.

Кошетар У.П. Ідеологія українського консерватизма С.Томашевського і В.Залозецького в контексті інформаційного суспільства

На основі аналізу произведених українських консерваторів С.Томашевського і В.Залозецького розглядаються політичні та релігійні аспекти ідеології українського консерватизма як фактора збереження національної самобитності в умовах інформаційного суспільства.

Ключеві слова: консерватизм, інформаційне суспільство, глобалізація, цінності.

Koshetar, U.P. The Ukrainian conservatism ideology (S.Tomashivsky and V.Zalozetsky) in the context of informative society

Political and religious bases of Ukrainian as a factor of national identity preservation in informative society conditions is regarded in the article on the base of the analysis of Ukrainian conservative authors S.Tomashivsky and V.Zalozetsky works.

Key words: conservatism ideology, informative society, globalization, values.

Розвиток об'єктивного духу в роботі Г.В.Ф.Гегеля «Енциклопедія філософських наук»

Розглядається об'єктивний дух і основні його визначення, які зазначені у роботі Г.В.Ф.Гегеля «Енциклопедія філософських наук». Особлива увага приділяється формам розвитку об'єктивного духу.

Ключові слова: дух, розвиток, форма, ідея.

Поняття дух, ідея є центральними в об'єктивному ідеалізмі. Г.В.Ф.Гегель як представник цього напрямку філософії будує свою систему на основі розвитку духу. В поняття об'єктивного духу Г.В.Ф.Гегеля входять ті категорії, які прийнято називати категоріями практичної філософії, і перш за все – це право, мораль, моральність. Важливим дослідницьким завданням є встановлення взаємозв'язку цих категорій в процесі розвитку об'єктивного духу. Щодо проблематики гегелівської практичної філософії, то її розгляд зводиться найчастіше лише до розгляду його роботи «Філософія права», чого не достатньо для розуміння права, моралі, моральності у всій філософсько-правовій системі Г.В.Ф.Гегеля. Визначення статусу і ролі практичної філософії Г.В.Ф.Гегеля у всій його філософській системі, зокрема у такій системній роботі як «Енциклопедія філософських наук» дозволить виявити і зрозуміти поняття категорій, що входять до його системи.

У дослідженнях, що присвячені проблемам об'єктивного духу у філософії Г.В.Ф.Гегеля, О.О.Олександрова, М.Ф.Бикової, В.М.Володіна, А.В.Гулиги, О.В.Зотова та інших, приділено недостатньо уваги уявленням Г.В.Ф.Гегеля про об'єктивний дух у роботі «Енциклопедія філософських наук». Згадки про цю важливу в системі гегелівської філософії працю є фрагментарними. Метою публікації є розгляд поняття об'єктивного духу у філософії Г.В.Ф.Гегеля, форми його розвитку у роботі «Енциклопедія філософських наук».

Робота Г.В.Ф.Гегеля «Енциклопедія філософських наук» є системою розвитку наукового знання. Правова проблематика розглядається у третьому томі «Філософії духу», та там, де мова йде про об'єктивний дух. Дух тут розглядається як такий, що повертається від свого природного інобуття до себе. Вчення про дух у цій роботі вже виступає як структуроване, поділене на суб'єктивний, об'єктивний і абсолютний дух. Об'єктивний дух вже представлений як поділений на право, мораль, моральність.

У вступі до третього тому «Філософії духу» Г.В.Ф.Гегель зазначає, що пізнання духу є саме конкретне і тому саме високе і важке. Пізнай

самого себе – ця абсолютна заповідь ні сама по собі, ні там, де вона була висловлена історично, не має значення тільки самопізнання, направлено-го на окремі здатності, характер, схильності і слабкості індивідуума, але значення пізнання того, що достовірне у людині, достовірне у собі і для себе, – пізнання самої суті як духу[3,с.6]. Наука про людину має значення лише у тому випадку, якщо вона займається не випадковим у людині, а пізнанням загального, тобто духу. Тільки завдяки пізнанню загального можна визначити за словами, Г.В.Ф.Гегеля, «субстанціальність характеру», прийти до розуміння «великих людських характерів». Дух необхідно розуміти як відображення вічної ідеї, як розвиток і здійснення. У природі духу закладене пізнання ним свого поняття, тому наука, у тому числі і філософія, має на меті вивчати осягнення духу самим собою.

У філософії дух необхідно розуміти як необхідний розвиток вічної ідеї, а із поняття духу розвинути те, що складає особливі частини науки про дух. Із логічної ідеї, або загального поняття спекулятивне мислення розкриває свій предмет, виводить особливе поняття. Розвиток духу є у тому, що він існує:

1. У формі відношення до самого себе; що у його межах ідеальна тотальність ідеї, тобто те, що складає його поняття, стає такою для нього, і його буття є в тому, щоб бути у собі, тобто бути вільним, – це суб'єктивний дух.

2. У формі реальності, як такий, що підлягає породженню духом і породжений ним світ, у якому свобода має місце як наявна необхідність, – це об'єктивний дух.

3. Як у собі так і для себе суцільна і така, що вічно себе породжує, єдність об'єктивності духу і його ідеальності, або його поняття, дух у його абсолютній істині, – це абсолютний дух[3,с.32].

Питання права розглядаються філософом у розділі об'єктивний дух. Але він зазначає, що відмінність між суб'єктивним і об'єктивним духом неможна розглядати як дещо нерухоме. Вже з самого початку перед нами дух не як просте поняття, не як дещо просто суб'єктивне, але як ідея, як єдність суб'єктивності і об'єктивності; і кожний подальший рух є виходження за межі першої простої суб'єктивності духу, прогрес у розвитку реальності, або об'єктивності духу. Суб'єктивний дух є: А. Дух у собі, або безпосередній; в цьому сенсі він є душа, або природний дух; – предмет антропології. В. Дух для себе, або опосередкований, що розуміється як тотожна рефлексія у собі і по відношенню до іншого; дух у відношенні або відособленні; свідомість – предмет феноменології духу. С. Себе у собі визначаючий дух як суб'єкт для себе, – предмет психології[3,с.38-40]. Оскільки суб'єктивний і об'єктивний дух не є дещо раз і назавжди відділене, тому, деякі питання, що розглядаються у розділі суб'єктивний дух є цікавими і з точки зору розгляду права, наприклад питання антропології. Щоб говорити про те, що таке є людина правова, як вона усвідомлює право і як живе у правовій реальності, необхідно також мати уяву про те, що таке взагалі є людина.

Говорячи про об'єктивний дух Г.В.Ф.Гегель зазначає, що він є абсолютна ідея, суцільна лише у собі. Метою волі тут є реалізація свого поняття свободи, яка отримує форму необхідності. Дійсність свободи є єдність розумної і одичинної волі. Філософ зауважує, що реальність взагалі як наявне буття свободи волі є право, яке слід розуміти не лише як обмежене юридичне право, але як право, яке обіймає наявне буття всіх визначень

свободи. На думку мислителя, те, що є обов'язок є і право. У сфері явищ право і обов'язок корелятивні, перш за все у тому сенсі, що деякому праву з мого боку відповідає в іншому деякий обов'язок. В сфері моралі різниця лише внутрішнього визначення волі (спосіб мислення, намір), що має своє наявне буття тільки у людині і є тільки суб'єктивним обов'язком, виступає проти здійснення наміру у дійсності, разом з тим виявляється випадковість і неповнота, що складають односторонність виключно моральної точки зору. У сфері моральності те і інше досягло своєї істини, своєї абсолютної єдності, хоча з такою ж необхідністю обов'язок і право через опосередкування переходять одне в інше і зливаються між собою. Відмінності, що існують між цілями індивідів, суспільства і держави, є лише видимість, насправді вони співпадають.

Згідно класифікації, яка надає Г.В.Ф.Гегель, свобода волі є: А. Спочатку безпосередньою і тому у якості одиничної – особою; наявне буття, яке це останнє дає своїй свободі, є власність. Право як таке є формальне, абстрактне право; В. Рефлектованою у себе, таким чином, що вона має своє наявне буття, у межах самої себе, і в наслідок цього визначена у той же час як, – право суб'єктивної волі, – моральність. С. Субстанціальною волею як відповідна своєму поняттю дійсність в суб'єкті і тотальність необхідності, – моральність у сім'ї, громадянському суспільстві і державі.

У власності, оскільки вона є дещо зовнішнє по відношенню до особи і сама особа виступає як дещо зовнішнє. У речі міститься воля особи. На думку філософа, випадковою стороною у власності є те, що особа у річ вкладає свою волю; оскільки її воля є свавілля, вона з однаковим успіхом може вложити або не вкласти у річ свою волю, витягувати з неї цю волю або ні. Але оскільки її воля заключна у речі, тільки вона може витягнути цю волю або ні. Але оскільки її воля заключна в речі, лише вона може витягти свою волю із неї, і річ разом з волею може перейти до іншого, чією власністю вона також стає лише за його волею, – договір[3,с.327-330]. Річ може фізично належати особі, а також особа може просто позначити річ як свою.

Договір містить у собі вияв узгодженості воль його сторін, а також умови його виконання. Воля у договорі виступає як така, що направлена на зовнішню річ. Субстанціальна сторона договору виражається у волевиявленні сторін, тоді як виконання договору являє собою лише наслідок попередньої узгодженості воль.

Існує велика кількість правових відносин. Порушення права виникає тоді, коли якась індивідуальна воля всупереч сутності права проявляє свавілля. Правопорушення є нікчемним вчинком. Г.В.Ф.Гегель зазначає, що у якості волі і мислячої істоти особа, що здійснює діяння, встановлює у ньому деякий, однак формальний і лише ним самим визнаний закон, дещо загальне, що лише для неї має значення і чому він у той же час за допомогою свого вчинку підпорядкував себе самого. Це твердження філософа дає підстави вважати, що загальне право виступає у нього як універсальне правило, якщо воно втрачає ознаки універсальності, тобто визначеності і можливості застосування у всякій аналогічній ситуації, стає суб'єктивним, протиправним по суті і може бути визнане лише у межах однієї конкретної свідомості, воно немає нічого спільного з суттю права.

Мислитель говорить про відмінність між правом і суб'єктивною волею. Реальність права, яку особиста воля спочатку дає собі безпосередньо, виявляється у подальшому опосередкованою через суб'єктивну волю –

моментом, що повідомляє наявне буття праву-у-собі або, навпаки, таким, що відділяє себе від нього і протиставляє себе йому. Навпаки, суб'єктивна воля у цій абстракції, згідно якої вона повинна бути силою, що звеличується над правом, сама по собі є дещо нікчемне. Бути дійсним право може лише у суспільстві.

Говорячи про мораль, Г.В.Ф.Гегель зазначає, що суб'єктивна або моральна свобода є те, що у європейському сенсі переважно зветься свободою. На підставі її права людина і повинна, власне, набутися знання відмінності добра і зла взагалі, моральні визначення повинні не тільки пред'являти для нього вимоги, виконуватися ним у якості зовнішніх законів і приписів деякого авторитету, але і отримати схвалення, визнання чи навіть обґрунтування у його серці, способи мислення, совісті, розумінні і таке ін. Мислитель зазначає, що мораль у його філософії слід розглядати не тільки як морально добре, а у більш широкому сенсі. Мораль має значення деякої визначеності волі, оскільки саме ця визначеність існує всередині волі взагалі і тому містить у собі як умисел і намір так і моральне зло. Суб'єкт визнає своєю виною лише те наявне буття у дії, яка містилося у його знанні і волі, тільки те, що було його умислом, було йому належним. Вчинок за своїм емпірично-конкретним змістом володіє різноманіттям особливих сторін і зв'язків; суб'єкт з боку форми повинен знати і хотіти вчинку по його суттєвому визначенню, що містить у собі ці частковості – право наміру. Умисел стосується тільки безпосереднього наявного буття, намір же – субстанціальної сторони і мети цього наявного буття. Суб'єкт також має право на те, щоб особливість змісту у вчинку, з боку її матерії, не була би для нього зовнішньою, але містила би справжню особливість суб'єкта, його потреби, інтереси і цілі, які як би об'єднані у одній цілі, складають його благо, подібно до того як це було, коли мова йшла про щастя. Щастя тільки тим і відрізняється від блага, що перше представляється як безпосереднє наявне буття взагалі, тоді як останнє – як отримавши правомірність у відношенні до моральності[3,с.332-336]

Добро у собі і для себе є абсолютна мета світу і обов'язок для суб'єкта, який повинен мати розуміння добра, зробити його своїм наміром і здійснювати у своїй діяльності. Добро є у собі самому визначена загальність волі і таким чином містить у собі особливість; однак, оскільки ця остання спочатку сама є ще чимось абстрактним, – ще є відсутнім якийсь принцип визначення. Процес визначення здійснюється тому також поза цим загальним і у якості визначення для себе суцільної свободи волі, що протиставляє себе загальному, пробуджує тут глибокі протиріччя. В наслідок невизначеності у визначенні добра існує взагалі багато видів добра і різноманітні обов'язки, відмінність яких один від одного має діалектичний характер і приводить їх до колізії один з іншим. У той же час вони повинні бути погодженими між собою внаслідок єдності добра, і тим не менш, кожен із цих видів, хоча він і є дещо особливе, абсолютний у якості обов'язку і добра. Для суб'єкта, який у наявному бутті своєї свободи по суті є дещо особливе, саме у наслідок цього наявного буття його свободи його інтерес і його благо повинні бути його суттєвою ціллю і тому обов'язком. У той же час у цілях добра, яке є не особливе, а тільки загальне волі, особливий інтерес не повинен якимось моментом. Внаслідок цієї самостійності обох визначень випадкове також і те, чи гармонують вони між собою. Але вони повинні гармонувати, оскільки взагалі суб'єкт як одиничне і загальне у собі є тотожність. Суб'єкт є, однак, чимось особливим не тільки у своєму

бутті взагалі, але деяка форма його наявного буття є також у тому, щоб він представляв собою абстрактну достовірність самого себе, абстрактну рефлексію свободи у себе. У цьому сенсі він є відмінним від розуму волі і здатним саме загальне перетворити для себе в дещо особливе і тим самим в деяку видимість. Добро, таким чином, є для суб'єкта покладеним як дещо випадкове, і суб'єкт відповідно до цього може вирішитися на дещо протилежне добру – може бути злим. Таким же чином і зовнішня об'єктивність відповідно до такої, що проявляється різниці суб'єктивної волі, складає по відношенню до внутрішніх визначень волі іншу самостійну крайність, своєрідний світ для себе. Тому є випадковим, чи узгоджується зовнішня об'єктивність з суб'єктивними цілями, чи реалізується у ній самій добро і чи знищується у ній самій зло – в собі і для себе нікчемна мета; далі, чи знаходить у ній суб'єкт своє благо, і говорячи точніше, чи є щасливий у ній добрий суб'єкт і чи робиться нещасним злий. У той же час світ повинен дати можливість здійснитися у ньому суттєвому, доброму вчинку, таким же чином як він повинен також забезпечити доброму суб'єкту задоволення його особливого інтересу, а злому напрооти відмовити у цьому і також знищити саме зло[3,с.335-338].

Відношення визначень, що суперечать одне іншому є тільки абстрактна достовірність самого духу, і по відношенню до цієї нескінченності суб'єктивності загальна воля, добро, право і обов'язок в такій же мірі існують, як і не існують, – саме ця суб'єктивність знає себе як така, що обирає і вирішує. Ця чиста достовірність самої себе, що ставить себе на своє лезо, проявляється в двох формах, що безпосередньо переходять одна в іншу – совість і зло. Перша є воля добра, яке, однак, у цій чистій суб'єктивності є дещо не-об'єктивне, не-загальне, не-виразиме і дещо таке, відносно чого суб'єкт у своїй одиничності знає себе як вирішальне. Зло є те ж саме знання своєї одиничності, як чогось вирішального, оскільки одиничність не залишається у цій абстракції, але наперекір добру засвоює зміст суб'єктивного інтересу. Ця вершина феномену волі, що зведена до абсолютної марності – до деякого не-об'єктивного, а лише у собі самому впевненого стану добра і деякої достовірності себе самої у відношенні до марності загального, безпосередньо підлягає краху. Зло як внутрішня рефлексія суб'єктивності у собі наперекір об'єктивному і загальному, що є для нього лише примарою; є те ж саме, що і блага настроєність абстрактного добра, що надає суб'єктивності його визначення; – абстрактна примарність, безпосереднє спотворення і знищення себе самого. Результат, істина, цієї примарності, із свого негативного боку є абсолютна нікчемність цього воління, яке саме по собі направлене проти добра як добра і яке повинне бути тільки абстрактним; зі свого ствердного боку у понятті ця примарність, співпадаючи таким чином з самою собою, є та ж сама проста загальність волі, яка є добро. Моральність Г.В.Ф.Гегель визначає як завершення об'єктивного духу, істина суб'єктивного і самого об'єктивного духу. Субстанція є абсолютною єдністю одиничності і загальності свободи, дійсність і діяльність кожної окремої істоти є в тому, щоб бути для себе і піклуватися про себе, в такій же мірі обумовлені цілим, що покладене заздалегідь, у зв'язку з яким вони тільки і існують, у якій вони являють собою перехід у деякий загальний продукт. Спосіб мислення індивідів є знання про субстанцію і про тотожність їх інтересів з цілим; і те, що інші одиничні істоти взаємно знають себе тільки у цій тотожності і дійсно існують у ній, є довіра – справжній, спосіб мислення, що є моральністю.

Зв'язки одиничної істоти з тими відносинами, на які відособлюється субстанція, складають його моральні обов'язки. Моральна особистість, тобто суб'єктивність, що пройнята субстанціальним життям, є доброчесність. У відношенні до зовнішньої безпосередності, до долі, доброчесність є відношення до буття, не як до негативного, і внаслідок цього являє собою спокійне перебування у самій собі. У відношенні до субстанціальної об'єктивності, до цілого моральної діяльності, вона є довіра направлена діяльність у її інтересах і здатність жертвувати для неї собою. У відношенні до випадковості взаємовідносин з іншими людьми вона є перш за все справедливість, а потім доброзичлива схильність. У цій сфері як і у поведінці по відношенню до свого власного наявного буття і тілесності, індивідуальність виражає свій особливий характер, темперамент і таке інше як свої доброчесності[3,с.335-340]. Діяльність індивіда у суспільстві не є альтруїстичною, він реалізує свої власні інтереси і діє у відповідності до них. Але існує знання про загальне, про необхідність належати до нього і відповідно рахуватися з ним. Звідси і обов'язки перед цим загальним і довіра до нього, оскільки обійтися без першого і без другого у суспільному житті індивіду неможливо.

Субстанція моральності існує: АА. Як безпосередній, або природний, дух – сім'я; ВВ. У якості відносної тотальності відносин друг до друга індивідуумів як самостійних осіб у деякій формальній загальності – громадянське суспільство; СС. Як субстанція, що самоусвідомлює себе – дух, розвинутий до органічної дійсності, – державний устрій.

Говорячи про сім'ю, Г.В.Ф.Гегель зазначає, що моральний дух у своїй безпосередності містить у собі той природний момент, що й індивідуум у своїй природній загальності, у роді, має своє субстанціальне наявне буття – статеві відносини, але підняті на ступень духовного визначення; єднання кохання і відчуття взаємної довіри; дух як сім'я є дух, що відчуває[3,с.338-341]. Сім'я виступає як одна особа, і відносини, що у ній виникають є моральними. Шлюб являє собою моногамний союз осіб, що заснований на моральному і тілесному поєднанні, що приводить до того, що інтереси осіб, в тому числі і майнові, у шлюбі співпадають. Діти, коли виростають, вони виходять із сім'ї, але вони створюють нові сім'ї.

Громадянське суспільство являє собою субстанцію, що поділена на багато сімей, чи осіб що не створили сім'ю. Вони реалізують свої потреби у громадянському суспільстві і розуміють його як таке, що лише у ньому потреби можуть бути задоволені. Відбувається процес, відповідно до якого кожен задовольняючи свої інтереси, задовольняє і інтереси інших і цей процес є необхідним і являє собою цінність. Цей процес дає можливість відбутися поділу праці, внаслідок чого людина володіє якимось одним професійним знанням, і таким чином стає залежною від суспільства. Відповідно до своєї професійної діяльності, особи поділяються на стани, цей поділ відбувається відповідно до вмінь, талантів, випадку, вибору. У стані особа набуває свого визнання, моральності, честі. Таких станів три: *субстанціальний*, що набуває своє майно із родючої землі, моральність такого стану є заснованою на довірі і вірі, *рефлексивний*, пов'язаний з суспільним майном, придбання якого залежить від власних якостей особи, її розуму, таланту, *мислячий*, має справу із загальними інтересами, його існування залежить від власних умінь і від діяльності суспільства в цілому.

У розділі про правосуддя, Г.В.Ф.Гегель говорить що, для того, щоб врегулювати відносини у громадянському суспільстві необхідним є формальне право. При чому формальне право визначається філософом як «точно встановлене для себе визначення свободи». Право усвідомлюється як загальне, що підкріплене силою, тоді воно зветься законом. Щодо законів філософ зазначає, що позитивна сторона законів стосується перш за все тільки їх форми – саме бути взагалі значимими і відомими, разом із чим дана можливість того, щоб вони для всіх робилися відомим звичайним зовнішнім способом. Зміст може бути при цьому у собі розумним чи не розумним і тим самим не відповідним праву. У той же час, закон не може бути визначеним розумом або правовим розсудком завдяки чисто розумовим підставам. Природа людини тільки у тому є, щоб знати свій закон, і що вона тому у дійсності може покорятися тільки такому усвідомленому закону, подібно до того, як і її закон тільки як усвідомлений нею закон може бути законом справедливим; у інакше, вона вже по суті свого змісту являє собою випадковість і свавілля або змішаність з цими елементами.

Філософ відмежовує право від моралі і моральності. Він зазначає, що закони як такі є умовою зовнішнього обов'язку у відношенні до них, оскільки вони як закони строгого права стосуються тільки абстрактної, тобто зовнішньої, а не моралі чи моральності. Судочинство повинне бути правовим. Право-у-собі повинне представити себе суду, індивідуалізованому праву як доведене; при чому право у собі може бути відмінним від права, що допускає докази. Суд розглядаючи справу діє в інтересах права як такого, віднімає у його існування його випадковість і в особливості перетворює його в існування. Суттєвим визначенням являється те, що обидві складові частини судового вироку – судження про фактичний склад злочину і судження як застосування закону до даного випадку – здійснюються як різні функції в силу того, що вони являють собою різні сторони вироку. Тим самим вони навіть передані колегіям різної кваліфікації; з них одна повинна складатися з індивідуумів, що не належать по своїй професії до числа посадових суддів. Призначення судочинства – довести у громадянському суспільстві до необхідності тільки абстрактну сторону свободи особи. Але це доведення у першу чергу засноване на приватній суб'єктивності судді, оскільки тут вже не має у наявності необхідної єдності цієї суб'єктивності з правом у собі. Навпаки, сліпа необхідність системи потреб не піднялася тут ще до усвідомлення загального і не здійснилася у дії, загального, що з цього виходить [3, с.344-349].

Порядок, як діяльна сила є зовнішня держава, яка оскільки вона корениться у субстанціальній державі, проявляється у формі державної поліції [1, 48]. З іншого боку, у цій сфері відособленості ціль субстанціальної загальності і її здійснення у дії залишається обмеженою заняттям і інтересом у особливих сферах. Так виникає корпорація, у якій окремі громадянин як приватна особа віднаходить гарантію свого майна, а також виходить у ній із сфери свого відособленого приватного інтересу і для здійснення відносно-загальної мети використовує свідому діяльність, подібно до того, як у сфері обов'язків, що визначаються правом і що покладається на нього приналежністю до відомого стану, він керується своєю моральністю.

Об'єктивний дух виступає другим етапом розвитку духу, він іде після суб'єктивного духу і передує абсолютному. Саме в «Енциклопедії

філософських наук» Г.В.Ф.Гегель надає широке визначення права, що далеко виходить за межі юридичних рамок його розуміння. Право, мораль, моральність розвиваються як три етапи абсолютного духу. Вони з одного боку є відокремленими один від одного, являють собою самостійні явища, з іншого боку право і мораль виступають частинами по відношенню до моральності як цілого, у рамках якої вони розвиваються. Розвиток об'єктивного духу фактично являє собою розвиток волі, що віднаходить своє реальне вираження. Цей шлях є рухом від усвідомлення того, що загальна воля не суперечить суб'єктивній, особливій волі, навпаки загальна воля постає як універсалізована особлива. «Енциклопедія філософських наук» є важливою роботою у розгляді правової, моральної проблематики, без якої неможливо зрозуміти основу і витоки філософської системи Г.В.Ф.Гегеля.

Список використаних джерел

1. Александров А.А. Проблема человека в философии Гегеля (период 1807-1831 гг.). – Екатеринбург : Изд-во Урал. ун-та, 2004. – 474с.
2. Быкова М.Ф. Абсолютная идея и абсолютный дух в философии Гегеля. – М.: Наука, 1993. – 269с.
3. Гегель Г.В.Ф. Энциклопедия философских наук. Том 3. Философия духа. – М.: Мысль, 1977. – 471с.
4. Кожев А.В. Введение в чтение Гегеля: Лекции по Феноменологии духа, читавшиеся с 1933 по 1939 г. в Высш. практ. шк. – СПб.: Наука, 2003. – 791с.
5. Лазарев В.В. Гегель и философские дискуссии его времени. – М.: Наука, 1991. – 155с.

Павлова Т.С. Развитие объективного духа в работе Г.В.Ф.Гегеля «Энциклопедия философских наук»

Рассматривается объективный дух и его основные определения, которые определены в работе Г.В.Ф.Гегеля «Энциклопедия философских наук». Особое внимание уделяется формам развития объективного духа.

Ключевые слова: дух, развитие, форма, идея.

Pavlova, T.S. Development of objective spirit in process G.V.F.Hegel «Encyclopaedia of philosophical sciences»

In this article an objective spirit is examined and his basic determinations which are certain in-process G.V.F.Hegel «Encyclopaedia of philosophical sciences». The special attention is spared to the forms of development of objective spirit.

Key words: spirit, development, form, idea.

Естетика російських формалістів: мистецтво, інтерпретація, творчість

Вивчається теорія російських формалістів щодо питань сутності мистецтва, законів художньої творчості, значення форми та змісту в творчому процесі.

Ключові слова: формальний метод, форма, зміст, текст, мистецтво, творчість, інтерпретація.

«Мистецтво», «художник» і «глядач» як головні поняття в системі естетичних шкіл та вчень завжди привертати увагу дослідників цієї проблеми. З часів Античності й до наших днів філософи, мистецтвознавці, критики не залишали поза увагою проблему глядача в мистецтві, його роль і значення для художника, процесу сприйняття художнього твору, механізмів його інтерпретації глядачем.

Суперечки про те, наскільки важлива для художника оцінка глядачем його твору та чи важлива взагалі; що таке «чисте» мистецтво взагалі та чи потрібен йому реципієнт, – були властиві теоретикам мистецтва завжди, але особливо яскраво вони проявилися наприкінці XIX – початку XX століть. Оскільки процес художньої рецепції вельми складний, дати вичерпну відповідь на багато запитань, пов'язаних з процедурою сприйняття мистецтва, не можуть майже найбільш місткі теорії інтерпретації. Чи має бути активним сприйняття та якою є міра цієї активності? Чи є сприйняття співтворчістю або адекватним читанням художнього тексту? Що таке мистецтво? Як створюється художній твір?

Саме на ці запитання намагалися відповісти російські формалісти, відбудовуючи свою теорію. Аналіз пошуків їхніх відповідей і є головним завданням нашого дослідження.

Художня творчість – це процес не менш загадковий і складний, що його піддавали в історії естетичної думки різним трактуванням, які охоплювали найбільш протилежні точки зору – від розуміння художника як «провідника» ідей вищого розуму до спрощеного «ремісницького» підходу до художника, який використовує вміння, навички, прийоми для створення художнього твору. Сьогодні є популярною концепція рецептивної естетики, яка не виключає варіативності змісту твору. В такому трактуванні твір не є рівним собі, його зміст історично змінюється завдяки «діалогу» тексту й читача. Та при цьому не можна забувати, що не будь-яке прочитання тексту автентичне, оскільки в тексті міститься стійка програма ціннісних орієнтацій і змісту.

Широка варіативність трактувань тексту забезпечує рухливе, але не релятивне, не довільне прочитання змісту, що змінюється залежно від реципієнта. Як художня творчість, так і художня рецепція обумовлені соціально-історичними передумовами. Художнє сприйняття – це взаємо-

відносини витвору мистецтва і реципієнта, які залежать від суб'єктивних особливостей останнього та об'єктивних якостей художнього тексту, від художньої традиції та мовно-семіотичної умовності, що однаково властива як авторові, так і реципієнту.

Формування уявлень про глядача і мистецтво як результат існування та розв'язання індивідуальних, особистісних стосунків і конфліктів, як художника, так і глядача, спричинили перегляд традиційних поглядів на співвідношення глядач – художник. Як здорова реакція на традиційну теорію мистецтва виникла формальна течія, котра почала усвідомлювати себе лише в опозиції до попередньої системи поглядів на мистецтво.

Формалісти ставили в центр свого розуміння художню форму, виходячи при цьому з того твердження, що коли зруйнувати форму художнього твору, він втратить свою естетичну дію. Це твердження наводило формалістів, у свою чергу, на думку про те, що вся сила мистецтва зв'язана винятково з його формою. На думку Виготського, одного з найбільш яскравих теоретиків та психологів того часу: «Нові теоретики так і формулювали свій погляд на мистецтво, що воно є чистою формою, яка абсолютно не залежить ні від якого змісту. Мистецтво було оголошене прийомом, який слугує сам собі метою, і там, де колишні дослідники бачили складність думки, нові побачили просто гру художньої форми. Мистецтво при цьому повернулося до дослідників зовсім не тим боком, яким воно було повернуте до науки раніш» [1, с.5].

У творчості формалістів проблема глядача і мистецтва прямо була зв'язана з основною проблемою форми та засобів сприйняття художнього твору реципієнтом. Формальний метод, який народився і здобув свою світову славу в літературних, поетичних пошуках, немінуче був спроектований і на інші сфери художньої творчості – живопис, музику, архітектуру, кіно. Формування уявлень про мистецтво як самоціль, ставлення до мистецтва як «самоцінності» виникло під впливом позитивізму, проголошеного Кантом вершиною інтелектуальної еволюції людини, та інтуїтивізму, представленого Анрі Бергсоном, який вважав інтуїцію провідним, нічим не обмеженим способом проникнення до таїн світу.

Прихильники інтуїтивістської естетики намагалися відродити основні положення теорії «чистого» мистецтва, що виникла у Франції в першій половині XIX століття, праотцем якої був Теофіл Готье. Основоположні позиції «чистого мистецтва» – самоцінність та «самоцільність» художньої творчості, елітарність художника, естетична інтуїція як єдина можливість зрозуміти «задум життя, єдиний рух, що пробігає думками, зв'язує їх між собою та дає їм зміст» [2, с.177], непередбачуваність творчого процесу обумовили використання інтуїтивістської естетики і теорії «чистого мистецтва» в обґрунтуванні формальних пошуків у мистецтві.

Услід за А.Бергсоном формалісти пропонують відмовитися від типізації, узагальнення в мистецтві, вони розвивають думку про незалежність мистецтва від життя суспільства, наполягають на антиісторичності, поза соціальності художнього твору, на проголошенні мистецтва світом «чистих форм». Але, в кінцевому підсумку, з формалістами відбувається те ж саме, що й з іншими теоретиками мистецтва, які заявляють про свою непричетність до суспільних процесів. Гюстав Лансон, французький літературознавець межі XIX–XX століть про таких теоретиків говорив: «Ми, критики, робимо те ж саме, що пан Журден. Ми говоримо «прозою», тобто самі того не бачачи, займаємося соціологією» [1, с.54].

М.Ярошевський у післямові до згаданої книги Виготського «Психологія мистецтва» цей же образ мольтерівського героя використовував для підтвердження не менш цікавої думки щодо формалістичного підходу до мистецтва: «Що стосується прихильників формальної школи, то вони, як мольтерівський герой, котрий не знав, що він говорить прозою, користувалися мовою психології, не розуміючи, що їхня доморощена психологія не що інше, як варіант сенсуалізму – учення, що зводило зміст свідомості до відчуттів та чуттєвих сприймань» [3, с.298]. Далі для переконливості наводиться цитата В.Шкловського з його основоположної праці «Мистецтво як прийом». Зазначаючи, що наші враження від речі, стаючи звичними, призводять до того, що «річ проходить повз нас мовбито запакованою», Шкловський углядів мету мистецтва в подоланні цього автоматизму сприйняття, в «розпакуванні речей», чому слугує спеціальний художній прийом – очуднення. Цей прийом збільшує «складність та тривалість сприйняття, робить «річ» незвичайною, «свіжою». Трактуючи форму як способу побудови та розташування матеріалу підвело формалістів до розуміння мистецтва як особливої діалектики форми і змісту, сюжету і фабули.

Як же самі теоретики формалізму розглядали суть і значення мистецтва, його особливості й закономірності? Щоб прослідкувати логіку формалістів, спочатку звернемося до слів геніального А.Шопенгауера: «Отже, справжня таїна мистецтва майстра полягає в тому, щоб формою знищити зміст; і тим більшим є торжество мистецтва, яке відштовхує зміст і панує над ним, чим величніший, вимогливіший та спокусливіший зміст сам по собі, чим більше він зі своєю дією виходить на перший план, або чим більше глядач схильний піддатися змісту» [4, с.326]. У цій фразі філософ у формі естетичного закону висловлює думку про те, що будь-який витвір мистецтва приховує в собі внутрішній конфлікт між змістом і формою і що саме формою досягає художник знищення змісту. Вводить в оману і спочатку дивує зворот «знищення». Але справжня суть цих слів інша: він спрямований не на вилучення змісту з мистецтва, щоб укріпити в ньому монополію байдужої до змісту форми, а на розкриття особливої, притаманної мистецтву діалектики форми і змісту.

Звичайно, російський формалізм виник не «раптом», він був підготовлений німецькою філософією, австрійським та німецьким мистецтвознавством, французьким символізмом та російським футуризмом. Тому російських формалістів часто звинувачували в не оригінальності, а іноді й у плагіаті. Але засновники формального методу в Росії мали свій оригінальний підхід до дослідження основних естетичних та лінгвістичних положень формалізму.

Дослідження процесу художньої творчості було однією з провідних тем у спадку російських формалістів, чия літературна школа вирізнялася своєрідним вирішенням проблеми повідомлення і коду, змісту і форми.

Р.Якобсон визначив «поетичність» як особливий тип повідомлення, предметом якого слугує його власна форма, а не зміст. Формалістам був властивий підвищений інтерес до іманентних аспектів творчості: механізмів, кодів, мов. Вони маніфестували естетичний досвід свого покоління. Як відзначав М.Бахтін, «велика справа для розуміння – це знаходження поза межами розуміючого – у часі, у просторі, в культурі – відносно того, що він хоче творчо зрозуміти» [5, с.167].

Як усі основоположники нових парадигм, на першому етапі свого існування формалісти демонстрували високий ступінь внутрішнього

пової інтеграції. Філологи-формалісти вважали сучасну їм мову науки застарілою, нездатною висловити нове розуміння світу. Категоріальний апарат традиційної філології пропонував застарілі схеми й підходи до витвору мистецтва. Формалісти дослідили функції мистецтва у зв'язку з руйнуванням автоматизованих звичок сприйняття та інтерпретації, вироблених повсякденням. Коли Шкловський писав, що «автоматизація з'їдає речі, сукню, меблі, дружину, жах війни», то в якості способу відновлення рецептивної гостроти він бачив певний процес зникнення побуту як такого. Як наслідок, історія та література, взаємно спотворені у відображенні їх одна одною, і були власне історичним досвідом, досвідом сприйняття історії.

Формалісти серйозно займалися вивченням зовнішнього оформлення художнього твору (композиція, сюжет). М.Бахтін, досліджуючи формалізм, звернув увагу на той факт, що представники формальної школи велике значення надавали «робленню» художнього твору. «Звичайно, художній твір не лише створюється, а й робиться. А для формалістів він – лише робиться» [5, с.244]. Формалісти на ранньому етапі свого становлення наполягали на тому, що творчий процес – це процес свідомого «роблення», застосування спеціальних прийомів і методів, які є інструментом створення нового твору. Конструктивний принцип, розроблений Ю.Тиняновим, мав велику вагу в загальній теорії формалістів, і в нього були як прихильники, так і противники. Полеміка навколо формального методу в мистецтві залишалася вельми активною як у 20-ті роки ХХ століття, так і через ціле століття, оскільки формалісти торкнулися практично всіх сфер естетики і лінгвістики, і особливо нетрадиційною їхня думка була стосовно процесу творчості та сприйняття.

Формалісти затверджували антропологічну функцію мистецтва, яке, на їхню думку, існує для того, щоб надати світові можливість відкритися людському зору. Мистецтво і є той погляд, який відкриває світ людині, який робить світ видимим: «Метою мистецтва є надання відчуття речі як бачення, а не як впізнавання» [6, с.63]. «Очуднення» ж є способом побачити звичну річ як дивну, до тих пір незнайому, нову, і таким чином повернути відчуття життя, відчуття речей, відчуття присутності світу. «Очуднення», на думку Шкловського, дає можливість подивитися на те, як ми дивимося на світ, побачити саме цей світ. Засновник російського формалізму висловлював думку про те, що сама природа вимагає мистецтва, щоб через нього вона змогла розкритися. Але в той самий час вона відмовляється від мистецтва, зрозумілого як *штучність*, тому що штучність заважає творчій силі природи. У Шкловського «мистецтво це є спосіб пережити роблення речі, а зроблене в мистецтві – не важливе» [там само, с.63]. Саме тому Шкловський наголошує на постійному оновленні форм, що сприяє новому сприйняттю старих речей. Це є, на його думку, обов'язкова вимога до мистецтва: «Речі, які вже сприйняті декілька разів, починають сприйматися через впізнавання: річ проходить перед нами, ми знаємо про це, але не бачимо її. Саме тому ми не можемо нічого про неї сказати» [там само].

Визначення категорії прекрасного (відповідність чуттєвої форми та духовного змісту, в якому безкінечне, тобто надчуттєве, знаходить своє втілення в кінцевому, тобто чуттєвому, це втілення і є мистецтвом) Гегелем в «Лекціях по естетиці» прекрасно ілюструє той факт, що вся робота по визначенню формалістами мистецтва, велася поза цією категорією. Формалісти характеризували мистецтво нерівновагою, напруженням, що

виникає проміж прийомом і матеріалом (формою і змістом). Рівновага ж інтерпретується як показник «омертвіння» художньої форми, внаслідок чого вона перестає здійснювати свою естетичну функцію – оновлення / «очуднення». Якщо розуміти категорію прекрасного як центральну категорію класичної естетики, то формалістський проект, безумовно, є виходом за межі естетики. Саме цьому всі визначення естетичного об'єкту здійснювалися формалістами через його функцію, а не через його природу.

«Очуднення», яке, на думку Шкловського, містилося у постійному оновленні сприйняття, є уявленням того, що неможливо уявити, уявленням ефектів того, що не має меж, тобто становлення як такого. Звідси парадокс перманентного «очуднення» раннього формалізму – будь-яке уявлення миттєво застигає й автоматизується і тому потребує подальшого очуднення, яке не може бути припиненим у своєму намаганні уявити неуявне, дати образ самого становлення. Отже, «очуднення» – це спосіб якщо не визначити, то окреслити природу мистецтва, як «творчу силу» (Б. Спіноза), як те, що не піддається визначенню, тому що знаходиться у постійному русі і принципово позбавлено будь-якої ідентичності, крім самого «знаходження у русі».

Список використаних джерел

- 1.Выготский Л.С. Психология искусства.[текст] / Л.С.Выготский: предисловие А.Леонтьева; комментарии Л.С.Выготского, Г.В.Иванова, III-е изд. – М., 1986 – 572с.
- 2.Бергсон А. Индивидуальность и тип. / А.Бергсон // Современная книга по эстетике. – М., 1957. – С.27-29.
- 3.Ярошевский М. Послесловие к книге Выготского / М.Ярошевский // Психология искусства / Л.Выготский – М.,1986. – С.570-572.
- 4.Шопенгауэр А. Мир как воля и представление.[текст] / А.Шопенгауэр: пер. с немецкого Ю.Айхенвальда, Ф.Чернышова, – Минск, Литература, 1998 – 1405с.
- 5.Бахтин М.М. Формальный метод в литературоведении. Марксизм и филология языка [ntgcn] статьи / М.Бахтин – М., Лабиринт. – 2000. – 640с.
- 6.Шкловский В.Б. Искусство как приём. // Шкловский В. Гамбургский счёт. Статьи – Воспоминания – Эссе (1914-1923) – М., 1990. – С.78-89.

Полянская В.И. Эстетика русского формализма: искусство, интерпретация, творчество

Исследуется теория русских формалистов относительно вопросов сущности искусства, законов художественного творчества, значения формы и содержания в творческом процессе.

Ключевые слова: формальный метод, форма, содержание, текст, искусство, творчество, интерпретация.

Polianska. V.I. The aesthetic of Russian Formalism: the art, interpretation, creative

The theory of the Russian formalists is explored in relation to the questions of essence of art, laws of artistic creation, value of manner and matter in a creative process.

Key words: formal method, form, contents, text, art, creation, interpretation.

Біблійний елемент у філософії Лева Шестова

Проаналізовано вплив біблійних мотивів на творчість одного із найвідоміших представників Срібного віку російської філософії Лева Шестова. Акцентується увага на старозаповітних постатях Авраама та Йова, а також новозаповітного апостола Павла, яких Л.Шестов використовує з метою визначення власного бачення проблеми віри в історії філософії.

Ключові слова: віра, розум, знання, Авраам, Йов, ап. Павло, біблійна філософія, дерево пізнання.

Постать Лева Шестова (1866-1938) у філософському світі досить неоднозначна. Юдей за народженням, він все своє життя поклав на оltар християнської віри, хоча достеменно про внутрішні релігійні почуття або навіть про конфесійну приналежність безпосередньо у творах мислителя ми відповідей не знайдемо. Звичайно, величезне значення мало домашнє навчання, яке проходило в національних юдейських традиціях, з вивченням давньоюдейської мови та Кабали. Від батька Шестов чув давньоюдейські легенди та перекази. Ще молодий Іегуда Шварцман, разом з журналістом Г.Работніковим, перекладає популярну свого часу і нині «Історію іудеїв з найдавніших часів до наших днів» Г.Греца, але відомо, що одночасно він не бажає дотримуватись ніяких зовнішніх обрядів юдаїзму, різко висловлюється проти будь-яких Необхідностей та Законів Божих[2,с.207]. Безперечно, Шестов мав відношення до глибокої релігійності, яка є близькою до езотеричної доктрини Кабали. Тому метою даного дослідження є аналіз впливу біблійних образів на формування релігійного світогляду Лева Шестова. В різний час свою увагу на релігійний аспект творчості Шестова звертали М.Бердяєв, В.Курабцев, Г.Ловіцкий, Л.Морева, Н.Мотрошилова, В.Петрушов та інші.

Шестов проявив талант у багатьох сферах – поезії, літературі, праві. Філософія ж виявилась справою здебільшого випадковою, аніж дійсним прагненням. Першим учителем філософії для нього був Шекспір – не філософ, а поет і великий знавець життя. Саме від Шекспіра Шестов почерпнув таке загадкове, величне і неосяжне, а одночасно з цим, таке загрозливе та тривожне застереження: час вийшов зі своєї колії. Від Шекспіра він переходить до Канта, який притягував його своїм невідомим мистецтвом критики чистого розуму. Але і Кант не дав відповідей на питання, які не давали спокою Шестову, і він звертається в інший, протилежний бік – до Біблії[6,с.146-147].

Старий та Новий Заповіт для Шестова – два одиничних, неповторних «випадки» одкровення. Він вважав, що філософи завжди повинні

були зважувати на одкровення. Але вони постійно, наперекір основному сенсу біблійних оповідей, прагнули перетворити його в дещо незмінно і постійно існуюче, – в те, що було лише історичним фактом, тобто трапилось одного разу і, як будь-який історичний факт, назавжди поглинається часом. Навіть так звані отці церкви, які цілковито сприйняли основні принципи елліністичної філософії, тлумачили Святе Письмо у такому сенсі, щоб його можна було поєднати з відкритим розумом [7, с.12]. Народження Сина, Втілення, смерть на хресті Ісуса зображувалось не як те, що одного разу відбулося, а як те, що відбувається постійно. Але загалом у Старому Заповіті Шестова цікавило кілька моментів, на яких він і акцентує увагу.

Одним із ключових моментів у історії людства в цілому для Шестова залишаються події, описані у книзі Буття і пов'язані із вживанням плодів з дерева пізнання першими людьми. Шестов виходить з того, що саме плоди з дерева пізнання стали джерелом філософії, джерелом мислення для усіх прийдешніх поколінь. Філософи, і при цьому не лише ті, хто не визнавав Святого Письма, а й юдейські та християнські, хто вважав Біблію за богонатхненну книгу, – всі хотіли знати (пізнавати) і не бажали відрікатись від заборонених плодів. Фактично перший гріх відбувається в людині тоді, коли воля її паралізована. А це означає, що у вільному стані людина ніколи не проміняє плодів з дерева життя на плоди з дерева пізнання. Та і біблійний змії-спокусник, по суті, являє собою лише певний образ, у якому його роль зводиться виключно до того, щоб зачарувати людину, зв'язати її свободу [5, с.768]. Те саме ми можемо сказати і про, здавалося б, неосягну нашим розумом ідею, яка встановила міцний зв'язок між гріхом і деревом пізнання. І якщо ми будемо підходити до цього із звичними для нас мірками розуму та критеріями знання, то нам доведеться забути не лише про змія, але і про саме дерево пізнання добра і зла. Адже те, що ми вважаємо за розумне і осмислене, не може прийняти думки про те, як змії, який би хитрий він не був, зміг обійти людину і зіграти таку фатальну роль в її долі. А ще більше ображає нашу духовну сутність той факт, що плоди з дерева пізнання змогли отруїти душі перших людей і привести їх до падіння. Повинно ж бути навпаки: плоди з дерева пізнання повинні були очистити їх, оздоровити, підняти на небачену до того височінь. А ті, хто підходив до вивчення біблійних переказів, готові були знайти у легенді про дерево пізнання все що завгодно, окрім справжньої суті. Гріхопадіння розуміється як елементарне порушення Божественних настанов, як занурення у плотські спокуси, але ніхто не хотів бачити, що корінь зла, тобто первородний гріх, має місце саме у пізнанні, а уміння розрізняти добро та зло і є справжнє падіння, при цьому саме страшне і найшкідливіше, яке лише може уявити собі людина. Тому найперша велика заповідь мислення, яка має здатність відмінити заборону з плодів дерева пізнання, для Шестова звучить так: *non ridere, non lugere, neque detestari, sed intelligere* (не сміятись, не плакати, не ненавидіти, а розуміти) [4, с.14].

Події, які розгортаються навколо дерева пізнання добра і зла, у Шестова містять кілька значень та наслідків. Можливо, найважливішою є виникнення сорому. Бо сором, по суті, – це результат гріхопадіння. Адже коли Адам з'їв яблуко з дерева пізнання, він засоромився своєї нагоги, яка до того моменту соромливою йому не здавалась [Бут.3:7]. В даному конкретному випадку сором потрапляє у тісну залежність від знання. Але не знання, як задоволення від чуттєвого сприйняття, а знання всезагальних

та необхідних істин. Саме знання примушує людину прийняти те, що є дійсним, тобто ті речі, які не знаходяться у нашому підпорядкуванні і на які ми впливати ніяк не можемо. Лише віра, яка може сприйматись як шалена боротьба із очевидністю, і як можливість зняти з людства непомірну вагу первородного гріха, може допомогти нам піднятись і набути своїх первинних рис. Тому віру ми можемо розглядати як невідомий для традиційної філософії вимір мислення, який відкриває шлях до Творця всього сущого, джерела усіх можливостей, до Того, для кого не існує ніяких меж між можливим та неможливим.

Однією з центральних постатей Старого Заповіту у Шестова постає пророк Авраам, образ якого, безумовно, у нього розвивається під впливом праць К'єркегора та постає як батько, лицар віри [4, с.180]. На відміну від К'єркегора, який не боїться відкрито говорити про те, що «сам він не вірить, бо для цього йому не вистачає мужності», Шестов про свої релігійні переконання замовчує, хоча згоден з тим, що відречення від усього ще не означає віру. Цей рух робиться власними зусиллями: самостійно, у вічній свідомості і у блаженній єдності з любов'ю до Вічного. А віра – вона не вимагає ніякого відречення. Навпаки, через віру людина має змогу вгадати все: той, хто має віру розміром як зерно гірчичне, має здатність гори рухати, для того немає нічого неможливого. Інакше кажучи, розум, з його всеохоплюючими та необхідними істинами, які покладають межу всьому можливому, той розум, який є власне самодержцем, що ні на кого не зважає і у всьому є необмеженим, назавжди повинен втратити свою владу. У цьому Шестов, разом із К'єркегором та Достоевським, намагається протиставити споглядальній істині істину одкровення. Гріх не в бутті, не в тому, що вийшло із рук Творця, гріх, пороки – у нашому знанні. Адже перша людина лякається саме необмеженої волі Творця, вбачає у цьому найстрашніше для нас свавілля і починає шукати захисту від Бога у пізнанні, яке, як їй нав'язав змії, рівняло її з Богом, тобто ставить людину і Бога у рівну залежність від вічних істин, розкриваючи єдність людської та божественної природи.

Хто ж такий Авраам? Він без роздумів заносить ніж над власним сином. Він готовий, таким чином, стати вбивцею своєї власної і такої бажаної протягом довгого життя дитини! Авраам – дітовбивця?! Але ж у Старому Заповіті Авраам – праведник, він – батько віри! Чи можливо таке у сфері ratio? У цій системі координат така людина завжди і постійно, безповоротно засуджується. І до того часу, поки розум володіє світом, неможливо її навіть виправдати. Та Авраам саме тому є знаковою постаттю, що не може сприйматись лише історично. Його дії, вчинки мають справжній сенс лише у площині віри. Саме там Авраам – справжній лицар віри. Але у цьому ми можемо побачити і справжню трагедію, адже лицар віри у всьому абсолютно відданий сам собі. Тому Авраам приречений на віру. Він належить до тих героїв, хто трагедію здатен перенести у свою душу і там перетравлювати її пристрасно і стражденно. А пафосні роздуми про красу і велич трагедії для нього втрачають будь-який сенс. Бо у такому разі трагедія – це безвихідь, а у безвиході немає ні величі, ні краси, є лише потворність та ницість. При цьому всезагальні та необхідні істини не лише не допомагають тому, хто потрапив у безвихідь, але навпаки, вони здатні знищити його остаточно. Безвихідь надходить саме тоді, коли істини, які визначаються за Необхідністю, і які навіюють враження наявності опори та втіхи, знезап'як показують свою справжню, істинну сутність і вима-

гають від людини відречення від свого внутрішнього єства і від Творця, що може означати загибель.

Саме з філософії трагедії у Шестова походить філософія біблійна. Людина живе у цьому світі, між небом і землею, де страждання, трагедія в її житті являють собою постійний екзистенційний досвід [3, с.82]. Трагедія для людини може відігравати далеко не останню роль, вона показує, що людина, по суті, не природна, а надприродна. Адже коли б вона цілковито належала природі, вона б повністю їй відповідала. Та коли взяти за основу той факт, що людина – істота природна, то проблема трагедії людини не може бути розв'язана остаточно, так як саме із трагедії повинно постати філософське мислення, метою якого є знайти спосіб виходу із трагедії, використовуючи і досліджуючи сенс життя людини. Біблійна філософія знаходиться за межами людського розуму і знання, тому має здатність задовольнити потреби людини вірою в Одкровення та Всемогутність Бога.

Однак не лише навколо Авраама будує свою концепцію старозаповітної віри Шестов. Ще одна особистість притягує його увагу – Йов. Сам Шестов, у своїх останніх за часом працях, звертає увагу на неоднозначність оцінок цієї постаті. З одного боку, Йов «просто стара, жалюгідна, ні собі, ні іншим не потрібна людина, яких немало на білому світі. В наш час воєн та суспільних переворотів – такими Йовами хоч греблю гати. Вчора був царем, сьогодні раб та жебрак, який валяється на купі гною, скребучи виразки на тілі» [4, с.193]. А з іншого, Шестов констатує: «йти до Йова за істиною, це означає поставити під сумнів основи та принципи самого філософського мислення <...> це все рівно, що примусити час рухатись назад, повернутись до того, що було багато тисяч років тому, коли люди навіть не підозрювали про те, що ж принесли нам наше пізнання та наші науки» [5, с.637]. А цей час саме той – ідеальний, можливо навіть той блаженний Золотий Вік, коли людина могла напряду спілкуватись із Богом. Дійсна велич Йова проявляється зовсім не у його словах: «Я вийшов нагий із утроби матері своєї, і нагий повернувся туди, в землю! Господь дав, – і Господь узяв <...> Нехай буде благословенне Господнє Ім'я!» [Йов, 1:21], а значення його у тому, що боротьбу свою він довів до тих меж, де починається справжня віра. Саме від Йова, за шестовською схемою, шлях веде до батька віри – Авраама, з його страшною жертвою, адже Ісаака дав Аврааму теж Господь. Він дав, і він же попросив його як жертву. Тепер ми можемо побачити Йова в якості зворотного боку Авраама. Він отримує свої страждання не з власної волі, а ззовні. Його жертва – втрата. Але сила кожного з них у незвичайному прояві віри, яке є поняттям, протилежним гріхові. Віра – це не що інше, як віра в Бога, для якого все можливо, для якого немає нічого неможливого.

Святий апостол Павло – єдина постать Нового Заповіту, до якої систематично звертається Шестов у різні періоди своєї творчості. Його загадкове і таке особливе: «Все, що не від віри, те гріх» [Рим, 14:23], – належить до найрішучіших визначень християнства, воно говорить про те, що прямою протилежністю гріхові виступає не добродетель, а віра. Від знання беруть свій початок усі біди сучасного людства. Саме знання, яке, по суті своїй, заперечує віру, і є той гріх, який часто називають первородним. Тому нічого дивного ми не бачимо, коли саме образ Павла Шестов виводить у якості фундаментального, визначаючи Авраама як батька віри. Адже саме Павло вказує на те, що лише вірою Авраам, покликаний

на місце, яке мав прийняти у спадщину, послунався слова Господнього і пішов, не відаючи куди йде [Євр, 11:8]. Це може означати і те, що до землі обітованої має можливість дійти лише той, хто має здатність не зважати на знання, хто від знання і його істин вільний: куди прийдеш там і буде обітована земля.

Куди прямував Шестов у своїх роздумах? У чому вбачав скінченність свого шляху? Попри всю його невизначеність і багатогранність, у центрі філософських мандрів цього непересічного мислителя ми бачимо не просто Бога і пошук Божественного, релігії тощо, а пошук сенсу буття людини, її віру, життя і смерть [1, с.142]. Тому в центрі філософії Л.Шестова завжди буде доля людини.

Список використаних джерел

1. Курабцев В.Л. Философская биография Льва Шестова и особенности его философии / В.Л. Курабцев // Вопросы философии. – 2006. – № 4. – С.128-143.
2. Ловцкий Г. Лев Шестов по моим воспоминаниям / Г.Л.Ловцкий // Грани. – 1960. – №45.
3. Фэнлинь Сюй. Смысл «библейской философии» у Льва Шестова / Сюй Фэнлинь // Вопросы философии. – 2007. – №5. – С.80-84
4. Шестов Л. Афины и Иерусалим / Лев Шестов. – М.: АСТ, 2001; Харьков: Фолио. – 400с.
5. Шестов Л. Киркегард и экзистенциальная философия / Лев Шестов // Л.Шестов Апостол бесчеловечности. – М.: АСТ, 2000. – С.621-807.
6. Шестов Л. Памяти великого философа (Эдмунд Гуссерль) / Л.Шестов // Вопросы философии. – 1989. – №1. – С.144-160.
7. Шестов Л. Potestas clavium (Власть ключей) / Лев Шестов. – М.: АСТ: Хранитель, 2007. – 349с.

Салий А.В. Библейный элемент в философии Льва Шестова

Автор анализирует влияние библейских мотивов на творчество одного из известнейших представителей Серебряного века российской философии Льва Шестова. Акцентируется внимание на ветхозаветных фигурах Авраама и Иова, а также новозаветного апостола Павла, которых Шестов использует для определения собственного видения проблемы веры в истории философии.

Ключевые слова: вера, знание, разум, Авраам, Иов, Павел, библейская философия, древо познания.

Salij, A.V. Biblical motives in philosophy Lev Shestov

The influence of biblical motives on the creative work of one of the well known representatives of Silver Age of Russian philosophy Lew Shestov are analyzed in the article. The author pays attention to role of whose antiquated figures such as Abraham and Job he uses for the determination of own indication of the problem of the faith in philosophical history.

Key words: belief, knowledge, reason, Abraham, Job, Pavel, bible philosophy, a knowledge tree.

Міфопоетика романів Н. Казандзакіса «Остання спокуса» та «Франциськ Ассизський»

Розглядається міфопоетичний простір двох романів Казандзакіса, створений, з одного боку, концептами гри, свята, радощів, сміху, та, з іншого, ідеями смерті, жертви та страждання. Проблема співвідношення канону та апокрифу, христоцентризму та діонісійства надає художньому світові обох творів філософського забарвлення та актуальності в ситуації постмодерну, на перехресті різних культур, епох та персоналій.

Ключові слова: міфопоетика, апокриф, радість, сміх, діонісійство.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Голозубов А.В.

Мифопоэтика романов Н. Казандзакиса «Последнее искушение» и «Франциск Ассизский»

Рассматривается мифопоэтическое пространство двух романов Казандзакиса, созданное, с одной стороны, концептами игры, праздника, радости, смеха, и, с другой, идеями смерти, жертвы и страдания. Проблема соотношения канона и апокрифа, христоцентризма и дионисийства придает художественному миру обоих романов философскую окраску и актуальность в ситуации постмодерна, на перекрестке разных культур, эпох и персоналий.

Ключевые слова: мифопоэтика, апокриф, радость, смех, дионисийство.

В XX в. Библия была открыта как литература [3; 4; 5; 6; 8; 9], а Христос как литературная фигура [11]. На протяжении всего прошлого столетия не было недостатка в художественных версиях неканонического харак-

тера по поводу основных библейских персонажей, прежде всего Христа, Магдалины, Иуды. Одним из тех, кто показал весь драматизм или даже мучительность выбора, совершенного Иисусом, стал Никос Казандзакис. «Последнее искушение» (1951) рассматривается в постсоветской критике именно с этой точки зрения [1]. При этом за пределами внимания остается одноименный роман греческого писателя о самом популярном, пожалуй, католическом святом – Франциске Ассизском, опубликованный несколькими годами позднее (1956). Между тем эти два текста в совокупности создают уникальное мифопоэтическое пространство, в котором происходит не только борьба христианства и язычества в широком смысле, но борьба самых разных начал в самом Христе и в мире вокруг него, и пантеистические и дионисийские мотивы занимают важное место в художественной системе обоих произведений, так же как апология и освящение радости, смеха и карнавала. Даниэль А. Домбровский в своем исследовании показал влияние Г. Бергсона на концепцию темного и динамического божества у Казандзакиса [7]. Безусловно, влияние ницшеанства и всей философии жизни является здесь значительным, но нашей целью является не исследование философских истоков творчества греческого писателя, а анализ мифопоэтического пространства названных произведений, места центральных персонажей в нем, и той философии мира и человека, которую они представляют.

Весь роман об Иисусе проникнут параллелями между Богом, Христом, миром, природой, человеком, их страданием, смертью, рождением, радостью и смехом. «Последнее искушение» подверглось осуждению со стороны Церкви, еще не готовой к полноценному диалогу с культурой в новых условиях, оно *неканонично*. Помимо того, что Казандзакис использует сюжет, апокрифический и в то же время распространенный в культуре прошлого столетия – о предательстве Иуды как миссии, возложенной на него самим Христом, писатель изобретает собственные нестандартные сюжетные ходы и широко использует *иронию*. Несмотря на всю серьезность темы, Казандзакис в «Последнем искушении» затевает игру с читателем, переставляя события буквально с ног на голову, дополняя и изменяя их. Так, Христос изготавливает кресты, на которых потом распинают мучеников и бунтовщиков. Иуда в начале романа предстает рыжебородым предводителем ватаги бродяг, одержимым идеей борьбы и войны с римлянами ради царства земного для иудеев здесь и сейчас. Ватага, которой предводительствует Иуда, состоит из двенадцати человек. И кто же эти двенадцать? «Дьяволы, ангелы, людишки, человечиски, порождения и выродки Божьи» [2, с.13]. Петр бросается поддержать крест, который несет Иисус, но не тот, который станет символом жертвенной смерти самого Христа, а изготовленный сыном Марии для распятия Зилота. При этом римские стражники тащат Зилота со смехом и бранью, так же как вскоре Иисуса, а цыгане разыгрывают по жребию его одежду, подобно тому как воины будут делить одежду Иисуса. Более того, окровавленную головную повязку они бросают Иисусу.

Когда разъяренная толпа идет к дому самого Иисуса, чтобы справиться с распинателем, каждый из них «держал в руке камень, а у некоторых свисала через плечо праща» [2, с.23]. Ирония очевидна – ведь они приготовили эти камни и пращи для потомка Давида! Новая толпа появляется через время в конце улицы, толпа, готовая, как казалось Иуде, по его призыву напасть на римлян и вырвать приговоренного к распятию

Зилота. Из кого же состоит эта толпа? Это «старухи с растрепанными волосами, немощные старики, калеки, слепцы, прокаженные – все отрбые Назарета, тяжело дыша, поднималось теперь вверх, тащилось на холм, где должно было происходить распятие» [2,с.26], то есть те, к кому скоро обратится Иисус со своей проповедью, кого он будет исцелять и вести за собой, но они же затем превратятся в толпу, спокойно или даже злорадно и радостно наблюдающую за распятием Мессии.

Но и самих учеников нельзя назвать последовательными и твердыми в своей вере. Петр отрекается от Христа задолго до того, как тот в полной мере постигнет свое предназначение в Гефсиманском саду. Вообще ученики Иисуса очень переменчивы и часто комичны, они действительно подобны детям, но не в том смысле, как к этому призывает учитель. Увидев исцеление дочери центуриона, «ученики пустились в пляс вокруг него, не в силах сдержать нахлынувшую на них радость. Как хорошо сделали они, бросив все и последовав за ним, – он истинный пророк, творящий чудеса!» [2,с.310]. Петр так понимает добрые сны: «Дай мне, Господи, увидеть во сне, что мой старый зеленый челн стал совсем новым и над ним вздымается алый парус!» [2,с.327]. Вместо этого ему снится сон, в котором действительно фигурирует его челн, но он испытывает силу волн, в то время как его хозяин силу веры. Настоятель Аввакум объясняет монастырской братии: «...поскольку вы твердолюбые, то говорить я вынужден иносказаниями» [2,с.101]. Ученики дружно клянутся следовать за Иисусом, невзирая на опасности, сопряженные с предстоящими опасностями и войной за мировое владычество Израиля, но на самом деле их более всего привлекла мысль о том, как они окружают престол Мессии в качестве великих властителей, как Бога на небесах окружают ангелы и архангелы.

Комичны в своих заблуждениях и иллюзиях и другие персонажи. Так, комичность Ионы, тезки незадачливого еврейского пророка в романе показана не только через его колебания в вере, но приземленный, любящий жизнь во всей ее незатейливости характер. «Почтенный Иона оттопырил свое огромное ухо и приоткрыл рот, чтобы лучше слышать. Кое-что ему удалось разобрать: «справедливость», «Бог», «Царство Небесное»... Одно и то же, успевшее порядком надоесть за многие годы! Вместо того, чтобы поговорить о том, как ловить рыбу, чинить паруса, конопатить лодку, как сделать так, чтобы не мерзнуть, не голодать, эти вот знай себе сидят и болтают о небе. Что ж вы не заговорите о земле и о море?!» [2,с.330]. Но разговор как раз и шел о море, а о земле речь зашла, как только Иона ушел. «Бог – отец наш, Земля – мать наша, мы есть наполовину земля, наполовину небо <...>» [2,с.331-332].

Подобная *двойственность* не только в основе мира, но и в самом Боге, и в Иисусе. В начале романа Христос ведет отчаянный диалог с Богом: «Я безграмотен, ленив, труслив, люблю хорошо поест, выпить вина, пошутить, я хочу жениться, иметь детей...хочу взять в жены Магдалину, хоть она и блудница» [2,с.29-30]. Сама Магдалина словно одна из тех богинь, которые мифопоэтическое сознание древних греков прочно связало с плодоносящей силой земли. Ее смех «прерывистый... словно свежий источник, бьющий из утробы земной» [2,с.28], вызывающий, в свою очередь, радость в Иисусе: «Слушал, затаив дыхание. И пока он слушал, лицо его светилось радостью и счастьем, а тонко прочерченные губы шевелились» [2,с.30].

Дионисийский смех прерывает то и дело *ветхозаветную радость* Бога, но в самом Иисусе Казандзакиса все же преобладает последняя. Мир, в котором разлит Бог, смеется, а Христос наблюдает это с радостью и улыбкой. Для Иисуса Бог и радость пребывают во всем земном и телесном. Вся природа радуется. Пересмеиваются веселые ручейки; земля просыпается, засыпает, рождается и умирает вместе со всем живым на ней, но только с человеком и нашими братьями меньшими это происходит лишь однажды. В этом они вместе. Зеленая ящерица, придя к Иисусу, как ему кажется, разделить одиночество, сначала испугалась, потом приобдрилась и доверчиво посмотрела на Христа. К ним присоединяются две бабочки, а вслед за ними муравьи. «О, если бы Бог всегда мог нисходить к людям не орлом с острыми когтями, не молнией, а бабочкой», – подумал юноша» [2,с.122]. В этом и проблема. То, что бедствие для людей (потоп на поля), благо для муравьев, и все это может быть приведено в некую гармонию между собой, только если есть некто над теми и другими, там, куда взмывают бабочки и птицы, но в то же время он и в каждой твари и каждой радости и несчастье в человеке и в мире вокруг него, над его головой и под его ногами.

Созданный Казандзакисом мир вокруг Иисуса, также как и вокруг св. Франциска, сотворен из пения птиц, человеческих голосов, вздохов и криков, смеха и плача, запахов жертвенного дыма, нечистот и жира, почвы, плоти, неба, солнца. Как в душе человека борются разные начала, так они присутствуют и в мире вокруг него. Даже пролетающий ворон издает «хриплый крик, словно человек, который то ли задыхается, то ли смеется, то ли насмехается» [2,с.226]. Товарищи Иисуса смеются, словно дрозды [2,с.201]. Сам Иисус словно бабочка, которая пытается расправить крылья и к которой Иисус обращается: «Сестрица моя, сестрица» [2,с.68].

Телесный восторг может окрылять человека и вести к исцелению души: «Многие исполнялись веры и, едва начинали верить, сразу же чувствовали, как кровь их устремляется вверх и питает онемевшее тело: они отбрасывали прочь костыли и пускались в пляс» [2,с.334]. Сам Иисус на свадьбе поет и пляшет с девушками, со своими друзьями. После выпитого «окружающий мир изменился, тела стали легкими, словно души, и неслись как на крыльях» [2,с.207]. Снова крылья, то есть претворить душу в плоть – дать ей крылья. Но дать крылья может только Бог. Один путь к Нему – молитва. Другой – радость, смех, танец. В этом своеобразие того пути, который предложили некоторые религиозные течения в иудаизме и христианстве. В этом ключ к постмодерному видению Христа, равно как к пониманию св. Франциска в современной культуре, и это возможно именно в культурном дискурсе, а не собственно религиозном. Первый шире, он включает в себя религиозный порыв, религиозную духовность, религиозное творчество и религиозный экстаз, но подчиняет их более общим началам, безусловно антропологическим, но этот антропологизм выходит за пределы собственно человеческой души и плоти, простирается на весь мир, и тогда весь мир начинает радоваться и танцевать с человеком. Но этот танец Бога видит только сам Иисус и святые, то есть те, кто для мира глупы, безумны.

Иисус сам настоял на предательстве Иуды и обещал тому, что «на третий день мы все обнимемся и пустимся в пляс, ибо придет воскресение!» [2,с.403]. Вслед за этим мы слышим, как на улицах залитого лунным светом Иерусалима звучит пасхальный гимн, в котором пляшет вся израильская

земля – горы, холмы, причем в своем танце они уподобляются различным животным – овцам и агнцам соответственно, а Бог Израилев воспевается как тот, кто превращает камень в воду, Бог сотворенной плоти и сотворенной природы, тогда Иисус – Бог этого сотворенного мира во всей его телесности, парадоксальности, радости и жестокости. Тогда растерзание его на куски животными во сне – священный акт. Священное насилие или священное страдание? Ученики хотят видеть его глашатаем священного насилия, Мессией, помазанником Божиим, он же стремится к священному страданию. Орфей был растерзан, так же как Дионис. Но и Христос в одном из своих снов в романе Казандзакиса растерзан другими зверями. Сам Он становится то зверем, то деревом цветущим. Даже крест превращается в мировое дерево, на ветках которого сидят и поют тринадцатая райских птиц. Одна из птиц – сердце Иисусово – уселась ему на голову. В эпизоде крещения Иисуса Иоанном птица, которая опускается ему на голову, – символ духа, здесь – сердце, которое ближе к плоти, к земле, женщине, сердце любит людей, дух любит Бога и стремится к нему. Дух становится плотью, крест мировым деревом, Христос воскресает в своем последнем сне не как распятый пророк, а умерший и поднявшийся из-под земли бог плоти, земли. Более того, Он отвязывает быка, атрибут Диониса, отпускает его на волю и тогда появляется Магдалина, говоря: «Тебя разыскивают, чтобы схватить. Все уже было готово – крест, гвозди, народ, Пилат... И вдруг появился ангел и похитил тебя» [2,с.430]. Но ведь это знакомый нам апокрифический сюжет – о том, что Христос не был распят, а в последний момент унесен ангелом. Более того, в пересудах рыбаков появляется совсем уж неожиданная версия, что необычайный путник, остановившийся у почтенного Зеведея, не кто иной как Иоанн Креститель, «который, едва палач отсек ему голову, тут же воскрес, нагнул, поднял ее, приставил обратно к шее и пустился наутек. А чтобы Ирод снова не схватил и не обезглавил его, он вошел, в тело Сына Плотника из Назарета, и они стали единым целым: глядишь на него и не знаешь – один он или же их двое, голова идет кругом. Если смотреть ему прямо в лицо, это добрый, улыбчивый человек, но стоит шевельнуться, как один глаз его становится свирепым и готов сожрать тебя, а другой зовет подойти ближе» [2,с.329]. Толкование, которое дает этому сну старый рыбак, не менее гротескное, чем сам сон: «Это случается с теми, кто не обзавелся женой. Они только и думают спасти мир во что бы то ни стало. Семья поднимается им в голову и вызывает утомление. Женись-ка, израсходуй силы на жену, произведи на свет детей – и сразу успокоишься!» [2,с.329].

Словно ответ на эту реплику мы читаем в «Святом Франциске». Лео, которого Казандзакис делает постоянным спутником Франциска, начинает свое изложение жизни святого с размышлений о собственной. «Я скитался... в поисках Бога. Я не женился, не заводил детей, потому что искал Бога» [10,с.13]. Один сумасшедший и святой говорит Лео: «Все дороги ведут на землю; пропасть ведет к Богу. Прыгни!

– Я не могу, Отче.

– Тогда женись и забудь свои проблемы» [10,с.36].

Нужно ли отречься от плоти, семьи и детей, чтобы искать и найти Бога. Где же Бог? В плоти? В духе?

Лео во многом проникается тем мировосприятием, которое обнаруживает в св. Франциске, однако, очевидно, в нем громче звучит голос плоти. Тем не менее он может выполнить настоятельное требование

учителя предать его плоть бичеванию, только подвергая собственное тело аналогичному истязанию. Когда Лео бичует себя и Франциска, боль заставляет его вертеться и извиваться. «Я танцевал» [10,с.259], – признается он. Когда Лео вспоминает о Франциске, смотрит в окно, где лимонные деревья цветут, кукушка кукует, и все листья смеются, и восклицает: «Бог сделался дождем и нисходит дождем на мир. О Господи, какая радость!» [10,с.14]. Земля, дождь и запах навоза и лимонные деревья соединяются и становятся одним с человеческим сердцем. Человек – почва. «И почва внутри меня расцвела, отец Франциск», – думает Лео [10,с.14]. Что дает Лео ощущение, когда он входит в Ассизи во время праздника? Не только излучающие радость лица людей, но нежная луна наполнила его ладони. Понял – заплакал, закричал. Святой шел этой дорогой. Этот воздух хранил его запах. Что же это за запах? Чуть дальше мы читаем, что когда Лео повстречал Франциска поющего серенады даме сердца в сопровождении аккомпанемента своих приятелей, то Лео почувствовал этот запах – запах меда, воска, розы [10,с.18]. Воздух наполнен множеством и других запахов, кроме запаха святости, – жареной рыбы, жасмина, розы, и звуков – мандолин, гитары, лютни. Но прежде всего он наполнен радостью и смехом. Как и вокруг Христа, радуется и смеется вся природа и люди вокруг св. Франциска и братьев. Смеются юные девушки посреди руин Сан Дамиано, смеются сами руины. Даже смерть смеется, когда пришла за св. Франциском, но тот смеется от радости, когда проснулся и понял, что жив и у него еще есть время [10,с.43]. Франциск говорит: «Я плачу, я смеюсь, и плач, и смех одно...» [10,с.68]. И жизнь, и смерть – одно, напрашивается буддийское продолжение этой мысли. В то утро, когда Лео объявляет, что последует за Франциском всюду, оливковые деревья, камни и почва смеялись [10,с.73]. В другой раз опять деревья и камни смеялись [10,с.110]. Листья смеются.

То, что к птицам обращается со своей проповедью св. Франциск, общеизвестно, но в романе Казандзакиса птицы, как перед этим в «Последнем искушении», появляются постоянно. Во сне брата Лео птицы садятся на цветущее дерево, собираются по двое, по трое, щебечут, и все дерево становится песней, сладкой нежной песней, полной страсти, желания и великой скорби [10,с.24]. Когда умирающий Франциск лежит на земле, от земли поднимается аромат. Не только мать, Клара, брат Якопо склоняются над телом Франциска, но животные выходят из леса и оплакивают Шута Господнего, тысячи птиц собираются над ним.

Франциск уподобляет человеческую душу канарейке, которая видит решетку вокруг себя, но вместо отчаяния поет. Казандзакис же говорит о том, что сам Франциск подобен дыханию раненой птицы [10,с.50]. Франциск однажды сравнивает себя и Лео с птицами, которые плетут гнездо в весеннюю пору [10,с.66], затем с двумя гусеницами, «которые хотят стать бабочками» [10,с.68], ползут по земле, но рвутся к свету, к небу, а еще позже с улитками, «внутри нас есть крылья» [10,с.106]. И если мы хотим войти в Царство Небесное, то должны только прыгнуть. «Ради спасения своей души, друг мой атлет, прыгни!» призывает Франциск брата Лео [10,с.106].

Прыгнуть и засмеяться. Смех – первая и наиболее частая реакция людей в романе на всех и все. Смех самого Франциска упоминается по меньшей мере двадцать семь раз на протяжении романа, из них двадцать один приходится на время до раскола в ордене. Чаше всего смех

Франциска счастливый, освежающий, детский [10,с.163]. Он смеется, танцует, поет, свистит, играет на музыкальных инструментах. Свой смех, танцы и прыжки на пьяцца Сан Дамиано в Ассизи Франциск объясняет брату Лео тем, что это свадьба, в которой душа обручается с Господом. Когда Бог призывает Франциска пойти к прокаженному, кто-то смеялся внутри него, разрывая внутренности надвое [10,с.93], тот, кто способен обратить шутство Христа ради в подлинное безумие.

Франциск, как и Иисус, в романе Казандзакиса несколько раз называется лунатиком и безумцем. Сам Франциск говорит, что «безумие – соль, которая предохраняет здравый смысл от загнивания» [10,с.269]. Вспомним слова Заведя из «Последнего искушения»: «Да хранит нас Бог от святости!» [10,с.121], когда настоятель отказывается принимать пищу. Франциск предпочитает, чтобы его с товарищами принимали за сумасшедших, чем святых. То же самое Франциск провозглашает во дворце епископа. Отец пытается увести его, как в «Последнем искушении Христа» мать пыталась увести Христа, и столь же безуспешно. После суда у епископа Франциск выходит на улицу вместе с Лео, и последний спрашивает его, куда они идут, и Франциск снова рассмеялся «тихонько, по-детски» [10,с.85]. Он смеется, подобно ребенку, также когда примеряет одежду пастуха, которую ему дает его приятель по прежней, разгульной жизни. Франциску нравится эта одежда, особенно ее цвет, который напоминает ему вспаханное поле осенью [10,с.89]. Франциск поет и танцует также в маленьком городке, где живет этот приятель.

Над Франциском смеются разбойники; св. Доминик; свита Гульельмо Дивини; султан; блудница; привратник, когда они стучатся в монастырь в поисках крова и еды; сограждане, когда он поет и танцует на площади; дети; его приятель (по-доброму); крестьянин, когда Лео рассказывает ему, что Франциск плачет от радости, потому что понял, что в образе прокаженного перед ним был Христос. Сам Лео, по его признанию, «понял только одну вещь – что Бог играет с нами» [10,с.96]. В ответ на упреки Лео: «Ты ешь, пьешь, одеваешься в шелк, поешь под окнами. Твоя жизнь – один сплошной праздник» [10,с.18]. Франциск заявляет: «Быть святым – значит отринуть не только все земное, но и все божественное» [10,с.22]. Точнее говоря – отринуть исключительность того и другого, постичь их во взаимосвязи. Игра, актерское представление и страсти Христовы для св. Франциска соединяются воедино уже в детстве. Франциск вспоминает, как в Ассизи приходили странствующие актеры, давали представление в страстную пятницу, и потом человек, который изображал Христа, пришел к ним домой, мать Франциска приготовила для него ужин, он начал смеяться и шутить и смывать с себя краску, изображавшую кровь. «Но вы были распяты, разве нет?» – спросил Франциск. Он засмеялся. «Нет, нет, мой мальчик. Все это было только представление, понимаешь? Игра... Возможно, брат Лео, что мы тоже актеры?» [10,с.141].

Настроение Франциска столь же переменчиво, как и Христа в «Последнем искушении», и это отражается на его лице. В воображении Лео Франциск подобен воде, он меняет лица, и в этом подобен актеру, добавим мы. То, что есть в каждом религиозном шуте – юродивом – от просто шута, клоуна, трикстера – это элемент лицедейства и маскарада. Франциск соединяет это с глубокой мистичностью и поэтичностью и превращает все это в служение Богу. Когда Франциск был среди людей, он мог смеяться и шалить, мог внезапно подпрыгнуть в воздух и начать

танцевать или играть на виоле сочиненные им же песни [10,с.28]. Но в другое время мог плакать и умолять Бога избавить его от тела. Встреча с Богом – в обоих романах, не просто религиозный экстаз, но встряска, боль, страдание и сомнение.

В своей притче о совершенной радости Франциск благодарит Бога за страдание и смерть, подобно тому как Христос благодарит Бога «за полное одиночество, за голод, за холод» [10,с.76]. «Странствовать, наблюдать наступление ночи, добраться до селения, видеть, как зажигаются первые светильники, и не иметь ни еды, ни места для ночлега, но положиться во всем на милость Божью и доброту человеческую – вот одна из самых великих, самых искренних радостей в мире, – сказал Иисус, остановившись, чтобы порадоваться этому святому часу» [10,с.223]. Св. Франциск дает ответ на то, что будет, если эта надежда на доброту человеческую останется напрасной, если вместо куска хлеба Франциска и братьев встретят ругань и презрение. Именно в этом самоуничтожении святой из Ассизи видит идеал совершенной радости.

Вообще Франциск Казандзакиса, как и Христос, любит говорить притчами. Однажды он рассказывает историю о волке Губбио, который объясняет Франциску, что такова воля Божья, устройство мира и предназначение волка – есть овец. Франциску же Бог дал другое предназначение. Какое? Послушаем самого святого из Ассизи: «Он [Бог] сделал так, чтобы я танцевал, но я сделал так, чтобы он танцевал тоже. Одно дело танцевать одному, а совсем другое, когда многие – двое, потом трое, потом тридцать три, потом триста тысяч, потом все человечество, и потом животные и птицы, и потом деревья и океаны и горы, все творение танцует перед Богом. Не так ли, брат Жиль?» [10,с.133]. Во время обручения с Бедностью братья начинают петь и танцевать вокруг Франциска и неведомой невесты. Франциск говорит: «На пути между ничто и Богом мы танцуем и плачем» [10,с.187], словно отвечая на вопрос, который Клара задает ему позднее: «Почему ты танцуешь посреди площади как карнавальный акробат?» [10,с.112]. Франциск танцует не только на площади, но и перед папой. Лео, пытаясь оправдать Франциска, говорит понтифику: «Он опьянен Богом и не знает, где он» [10,с.173], на что последний советует Франциску идти в кабаки, если тот хочет танцевать. Франциск же заявляет: «Я Господень клоун. Прыгаю, танцую и пою, чтобы доставить ему радость, чтобы он на миг засмеялся» [10,с.175-176].

Папа все еще сомневается, вдохновлен ли Франциск Богом или Сатаной, и тогда Франциск просит позволения говорить с помощью притчи.

В «Последнем искушении» Бог в мире – танцует мир, значит, танцует Бог вместе с миром, но скорее ветхозаветный Бог, чем сам Иисус; в «Святом Франциске» Шут Господень танцует перед миром, Другим, Богом. Дьявол тоже в мире, но его посылка – разрушить, подчинить мир. Христос приносит себя в жертву миру, чтобы мир возрадовался, чтобы передалась божественная радость, а не дьявольская насмешка, чтобы в самом Иисусе – Дионисе победил Аполлон, а не Господин беспорядка. Бог сильный, а значит может позволить себе быть слабым, разным, Дионисом и арлекином, юродивым и козлом отпущения, приносить жертву и быть жертвой, разорванной на куски, отдавать свою плоть на съедение ученикам и пожирать их плоть изнутри. Дионисийское начало все время грозит дефрагментировать мир вокруг Иисуса и самого Христа,

и только со-радование Христа с миром, в котором Бог, препятствует этому. Христос – слишком Бог, чтобы дать овладеть собой той стихии телесности, плотскости и смеха, господин которой – Дионис. И слишком человек, чтобы стать Шутом Господним и позволить себе смеяться вместе над Богом. Поскольку Бог во всем, Иисуса невозможно убить, для этого надо уничтожить весь мир, деревья, людей, птиц и зверей, поэтому Иисус умирающий и воскресающий Бог; Он же Бог, которого подменили. В Нем есть изменчивость, детскость, маргинальность, потенциал зла и дионисийства; жертвенность, возможно, не доходящая до принятия смерти. Но мы не видим в «Последнем искушении» божественной глупости в смысле религиозного шутовства; наготы (есть мотив детскости, но не наготы); провокации, поэтому нет и мученичества, есть только жертва; святости, потому что нет исходной модели, которой эта святость подражала бы; отношение к Богу слишком непосредственное, как к Отцу, нет дистанции, которую преодолевает святое шутовство.

Таким образом, мы можем сделать следующие **выводы**. Общими моментами для центральных героев двух романов Казандзакиса являются:

- неканоничность, апокрифичность в сюжете, изображении некоторых основных характеров и их идеологии; в «Последнем искушении» используются откровенно апокрифические и даже гностические мотивы;

- Бог в природе, но не в мире, люди отвергают Христа и того, кто стал *alter Christus*;

- поэтому, обращаясь к миру, св. Франциск и Иисус говорят притчами; обращаясь к природе, языком поэзии и музыки;

- игра, клоунада, дух празднества и фантазии становятся еще одним иносказательным способом выражения любви к миру;

- ирония, например, в изображении непоследовательности учеников;

- искушения дьявола, испытание веры;

- эсхатологичность, беспрестанная мечта о рае, множественность вариантов, в том числе языческих, бунтарских и карнавальных.

Вместе с тем:

- мир танцует не вокруг св. Франциска, а вместе с ним;

- радость св. Франциска в страдании, унижении и абсолютной бедности. Для Христа эта проблема не стояла таким образом, он уже был рожден в тех условиях, которые предполагали полную социальную маргинальность и скитальчество. Для Франциска – это сознательный выбор, отвержение прежней жизни и начало новой для него и его товарищей. Тем не менее в обоих случаях смерть – начало новой жизни для всего мира;

- страдание Христа возвещает новую жизнь для мира и грядущую радость для праведников, для Франциска радость в самом страдании;

- Христу его предназначение дано от рождения, он как бы рождается взрослым, о его детстве и юности известно очень мало, Франциск же совершает путь от детскости к взрослости, от достатка к абсолютной бедности и от распутного образа жизни к религиозному шутовству.

Казандзакис привносит в религиозное шутовство те компоненты, которые были обоснованы теологией смеха и отвечают духу постмодерна: во-первых, танец, игра как сакральный карнавал и, во-вторых, смех как религиозный опыт, индивидуальный и в то же время соединяющий эпохи и культуры. Таким образом, фигура Шута Господня становится феноменом, который предотвращает доведение сакрализации мирского

до опасного предела, сохраняя дистанцию по отношению к Богу, и в то же время не дает карнализации священного превратиться в дьявольскую вакханалию, будучи «доверенным лицом» Бога, а то и самим Мессией.

Список использованных источников

1. Абгарян Н.Б. Жанр евангельского романа в зарубежной литературе XX в. и роман Н. Казандзакиса «Последнее искушение»; [электронный ресурс] / Н.Б. Абгарян // Режим доступа: http://natapa.msk.ru/biblio/sborniki/andreevskie_chteniya/abgaryan.htm

2. Казандзакис Н. Сочинения / Никос Казандзакис; [пер. с греч. О.П. Цыбенко]. – М.: Лабиринт, 1999. – 493 с.

3. Alter R. The art of Biblical narrative / Robert Alter. – N.Y.: Basic Books, 1981. – xii, 195 p.

4. Aune David E. The New Testament in its literary environment / David E. Aune. – Philadelphia: Westminster, 1987. – 260 p.

5. Berlin A. Poetics and interpretation of biblical narrative / Adele Berlin. – Sheffield: Almond Press, 1983. – 180 p.

6. The Book and the text: the Bible and literary theory / [edited by Regina M. Schwartz]. – Oxford: Blackwell, 1990. – x, 313 p.

7. Dombrowski Daniel A. Kazantzakis and God / Daniel A. Dombrowski. – Albany NY: State University of New York Press. – 1997. – 193 p.

8. Frye N. The great code: the Bible and literature / Northrop Frye. – N.Y.: Harcourt Brace Jovanovich, 1982. – xxiii. 261 p.

9. Gabel John B., Wheeler Charles B. The Bible as literature: an introduction / John B. Gabel, Charles B. Wheeler. – N.Y.: Oxford Univ. Press, 1986. – xiv, 278 p.

10. Kazantzakis N. Saint Francis, a novel / Nikos Kazantzakis; [translated from the Greek P. A. Bien]. – N.Y.: Simon and Schuster, 1962. – 379 p.

11. Langenhorst G. The discovery of Jesus as a literary figure / George Langenhorst // Literature and Theology. – 1993. – Vol. 9. – No. 1, March. – P. 85-98.

Golozubov, O.V. Mythopoetics of N. Kazantzakis' novels «The Last Temptation of Christ» and «Saint Francis»

The article is devoted to the mythopoetic space of Kazantzakis' novels. The concepts of play, feast, pleasure, and laughter, on the one hand, and ideas of death, victim, and suffering, on the other hand, create it. The problem of canon and apocrypha, Christocentrism and Dionysian energy add philosophical meaning and actuality to the both writings in the postmodern situation, at the crossroad of the different cultures, epochs and personages.

Key words: mythopoetics, apocrypha, joy, laughter, Dionysian.

Генеза поняття «національна ідея» як спосіб усвідомлення проблеми державності русского етносу в Росії

Йдеться про витоки поняття «ідея» та про особливості російської національної ідеї.

Ключові слова: ідея, національна ідея, етимологія слів руський та російський.

Історія людства є історією держав та державних утворень. Серед них значне місце займають імперії. Розвиток імперій завжди привертав до себе увагу дослідників. Нині доля багатьох країн колишнього соцтабору значною мірою залежить від того, в якому напрямку розвиватиметься постімперська Росія: спрямовуватиме власні кроки на подальше завоювання світу, чи орієнтуватиметься на внутрішні перетворення. Про це можна дізнатися через усвідомлення національної ідеї, яку вона сформує.

Ось чому російська національна ідея і проблема державності титульного етносу у ній є предметом нашої уваги.

Ідея, у перекладі з грецької, означає форму духовно-пізнавальної діяльності людини, спрямованої на відображення і перетворення зовнішнього світу. Втім це визначення ідеї не відображає повністю її зміст. Щоб зрозуміти його глибше, слід повернутися до того, як це поняття розв'язувалося історично.

Для античних мислителів, які вперше замислилися над тим, що таке ідея, це поняття було відношенням людини до світу, розумілось як всезагальний Логос і сприймалося як буття взагалі [6, с.85]. Сократ і Платон вважали, що буття є тільки ідеї. Світ ідей уявлявся особливою надчуттєвою реальністю, яка своєю повнотою і досконалістю перевищує усе чуттєве. Ідеї і речі, буття і явища пов'язані між собою. СENS буття, за Платоном, має соціальний аспект, відображений в ідеї побудови ідеальної держави, для чого треба ліквідувати приватну власність [14, с.31]. Арістотель виступав за її збереження. Арістотель (у своїй «Етиці»), також як і Платон (у «Державі»), вважав, що природний хід речей, отже й ідей, може бути порушений моральною волею людини. Платон передбачив, які кроки соціальної інженерії слід вжити, щоб уникнути занепаду суспільства. Цінність соціально-філософських ідей Платона в їх соціологічному і економічному історизмі, який можна зрозуміти як закон історичної революції, який впливав із протиріччя у стосунках демосу і керуючої еліти. Той закон, який згодом обґрунтував К.Маркс у своєму «історичному матеріалізмі».

В добу переходу від античності до схоластики вказана доктрина являла собою одну із спроб осмислити історію теїстично. Згідно з нею, закон іс-

торичного розвитку і розвитку держави вважалися встановленими Божою волею. Але всі вони виходили з виключного значення певної соціальної групи або колективу у суспільстві, наприклад раси, класу, еліти [15, с.40]. Філософія доби Середньовіччя, зокрема Боеція (480-524 рр.), висновки олександрійського філософа Климента (150-215 рр.) та Орігена спиралися на аристотелівську ідею субстанції. Далі Аль-Фарбі (875-950 рр.), Авіцена (890-1037 рр.), Авероес (1125-1198 рр.), Мойсей Маймонід (1135-1204 рр.) та Т.Аквінський (1225-1274 рр.) [16, с.385] надали вичерпну характеристику ідеї як зв'язку людини з Богом. Ідеєю, яка має найдосконаліші якості, стає Бог. Через теорію абстрактних ідей П.Абеляра (1079-1142 рр.), ця думка була успадкована Локом і знайшла відображення у критичній теології на межі XVI та XVII ст. і була пов'язана з іменами Ф.Бекона та Р.Декарта. Ф.Бекон у своєму «Новому Органоні» [16, с.453] та Р.Декарт у «Трактаті про весь світ» [16, с.466] піддали критиці працю Арістотеля «Органон». Їх об'єднував пошук нових методів пізнання, які й стали основою того розуміння поняття ідеї, що ми називаємо сучасним. Так виникає філософія історії. Термін «філософія історії» вперше вжив Вольтер у XVIII ст., але остаточно як об'єкт філософського знання він сформувався завдяки праці Й.Гердера (1744-1803 рр.) «Ідеї до філософії історії людства» та лекцій з філософії історії, що читав Гегель [16, с.609]. З Гегелем закінчився той період філософії, вищим проявом якої був розвиток духу. Іншою вона стає у добу просвітництва і пов'язана з появою наукової філософії або позитивізму. Одним з перших її засновників був О.Конт, колишній секретар французького соціаліста-утопіста А.Сен-Сімона (1748-1857 рр.), який виклав свої думки у шеститомному курсі «Позитивної філософії». За його твердженням, ідея може завдячувати своїм впливом не тільки істинності, а й бажанню вірити в неї, але щоб стати ідеєю національною, вона повинна відрізнятися від понять, що не мають філософської, а отже й суспільної вартості. Окреслена концепція національної ідеї є такою, що відповідає наявному стану того розуміння, яке філософія створила силою своєї вмотивованості в історію.

Одним з дослідників ідеї був П.Юркевич (1826-1874), концепція якого вплинула на формування світогляду багатьох російських філософів – В.Соловйова, С.Трубецького, С.Булгакова, М.Бердяєва, С.Франка, М.Лосського, В.Заньковецького. Поняття «ідея» у Юркевича з одного боку є формою людського пізнання, з іншого – основою і законом розвитку явища. Попри це ідея – справжнє місце речі, власне річ, тобто річ як така [1, с.359]. Він говорить про ідею там, де предмет нашої уваги перебуває в розвитку із свого внутрішнього стану «речі у собі» у зовнішній стан «речі для нас». Усвідомлення ідеї відбувається в понятті, у якому людина розуміє предмет у сукупності його зв'язків з іншими предметами. В ідеї людина пізнає те, що є значущим для її буття, і тільки в ній мислення і буття ототожнюються як суб'єктивне «Я» і об'єктивне «не Я» [7, с.360].

П.Юркевич припускає ідею як начало, що пояснює хід явища для нашої свідомості і водночас пояснює і розвиває їх у дійсності. Він вважав, що у явищі й силою явища людський дух виховується до тієї духовної самосвідомості, яка несе у собі основу національного життя. Ідея є вищою формою пізнання, яке підноситься від уявлення до поняття. В уявленні ми бачимо річ, яка є для нас суб'єктивно-обумовленою. В понятті усвідомлюються зв'язки мислення і буття. В ідеї мислення і буття збігаються.

Мислення стає власне буттям і відображає об'єктивну сутність речей, розум стає дійсним, дійсність розумною. Це і є розумінням себе у світі і світу у собі [7, с. 336].

Національна ідея є проекцією думки на національному ґрунті. Для того, щоб пояснити це, необхідно зрозуміти, в якому стані знаходиться держава. Зрозумівши складники існування держави, можна виробити шляхи щодо її вдосконалення. Входження ідеї у стан духовності держави може пояснити своєчасність і користь національної ідеї. Об'єкт пізнання національної ідеї стає місцем зустрічі духовності суб'єкта пізнання (людини) з духовністю, втіленою в об'єкті пізнання (державою) і створює те, що називається національним міфом. Обґрунтовуючи вибір перспектив розвитку нації, філософ мусить орієнтуватися на основоположні цінності, здатні об'єднати націю з одночасним збереженням її культурної різноманітності (Ю. Габермас).

Така ідея стає ініціатором суспільно-культурних змін та пов'язує минуле і майбутнє. Тобто ідея є проявом внутрішнього устрою держави, а держава, своєю чергою уособлює і національну ідею. Яка ідея, така і держава. У стандартизованому вигляді національна ідея, етнос, народ – тотожні поняття. Тобто людина водночас є суб'єктом і об'єктом дії ідеї. Ідея формує певний тип особистості і, відповідно, ту чи іншу форму державної влади. Державна влада характеризує ступінь та спосіб розвитку як громади, так і ідеї. То ж національна ідея є своєрідним і суб'єктивним її відображенням у суспільно-історичній практиці. У процесі виникнення, формування та розвитку ідеї відіграють значну роль різноманітні чинники: соціальні, економічні, географічні. Але переважна роль тут належить політичній еліті, яка її утворює, зберігає та втілює у практику повсякденного життя.

Вивчаючи зміст ідеї, можна багато сказати про державу, передбачити її майбутнє. Оцінюючи ту чи іншу форму державної влади, можна стверджувати, яка ідея сприяла її виникненню. Тобто ідея – це поняття, що стосується певного народу, на певній території, у певний історичний час.

Знищення Російської імперії в 1917 році, занепад Радянського Союзу в 1991 році показали недосконалість ідеї обраного шляху розвитку Росії. Гостро постала необхідність її переусвідомлення та модернізації. М. Бернштам у статті «Скільки жити руському народу» у столичному журналі «Москва» за №5 формулював цю проблему як проблему вимирання руського етносу в Росії ще в 1990 році [2, с. 134].

Спробуємо це з'ясувати. У підручнику з географії країн світу можна прочитати про те, що сучасна Росія складається з багатьох державних одиниць – суб'єктів федерації. Наприклад, Саха – колишня Якутська автономна область. Республіка Марій – ЄЛ – Марійська автономія. Усього – 21 республіка (за даними на 1999р.). Рештки Росії складаються з 10 національних округів, одного національного краю та 49 областей і 6 країв без визначення статусу їх державно-адміністративного устрою. Умовно вилучимо суб'єкти федерації зі складу Росії як державні одиниці. Тоді отримаємо ті ж 49 областей і 6 країв, які й утворюють собою «*русский*» материк у морі Росії. Але вони не мають статусу суб'єкта федерації, тобто не є національно-державним утворенням. Звідси випливає, що федеративне управління Росії, будучи суб'єктом для його державних одиниць, є безпосередньо і національно-*русским* правлінням. Причому – правлінням етносу, який репрезентує Росію?! У назві Росія відображено ідею тіль-

ки *русского* етносу. Виходячи з цього, можна зрозуміти її генезу. Назва «*русский*» походить від спільної для України і Росії назви Київської Русі. Тоді ми, як це зробив М. Бернштам в 1990 році, змушені констатувати, що державність росіян обмежена [2, с. 139]. Пояснимо це. Росія не завжди називалася Росією, а ідея – російською, а тільки з 1721 року. Петро I після перемоги над шведами перетворив народ московський на народ *русский* і закріпив у назві ту політику завоювань, яку проводила Росія. Це доводить і наука про слово – етимологія, численні матеріали щодо походження назви Русь, русские, Росія. Співвідношення цих категорій дає можливість самоідентифікувати їх носія і дійти висновку, що Росія – поняття не етнічне, а політичне, яке зобов'язане своєю назвою етносу руському – тобто протоукраїнському. *Русский* народ – це вже інше утворення, яке виникає на місцевому ґрунті шляхом поєднання автохтонного фінсько-угорського населення, об'єданого загальною назвою чудь (що згодом була асимільована з татаро-монголами), і частинки руського. На цьому етапі розквіту поняття руські і русские збігається, що певним чином пов'язує Русь-Україну та Московію у минулому. Цього, на жаль, не хочуть бачити деякі дослідники як в Україні, так і в Росії. Трагічні наслідки цього процесу наклали зловісне тавро на всю історію України, зокрема і на етнонім Русь, який став належати тільки Росії. Це, як пише Є. Наконечний, унікальне явище в історії України і Росії за останнє півтисячоліття [13, с. 23].

Отже, виникнення поняття «російська національна ідея» – це результат не тільки генетичних, духовних, а й певних політичних і історико-культурних обставин. Слово «*русский*» і «*русский*» з м'яким знаком в Росії сприймається як російське і пишеться з двома «с». Відповідно – і ідея російська поєднує у собі історичну Русь-Україну і сучасну Російську Федерацію. Вказаний факт вже не відповідає реаліям сьогодення, коли і Україна, і Росія стали незалежними державами. Назва «російська національна ідея» в Росії увібрала в себе відгук того часу, коли Україна знаходилася спочатку у складі російської імперії, а потім СРСР.

За висловлюванням відомого українознавця Ю. Канигіна, «<...> без України доценту розсипається російська національна ідея <...> і в такому сенсі вихід України зі складу Російської імперії є «російською трагедією» [10, с. 345]. М. Бердяєв вбачав в історії Росії шість різних періодів: «<...> Россию Киевскую, Россию татарскую, Россию московскую, петровскую, имперскую и, наконец, новую советскую Россию» [3, с. 7]. Тобто не відмовляв, а навпаки, пов'язував російську національну ідею власним першопоштовхом саме з історією Русі-України. Однак про відмінність понять «Україна» і «Росія», які у цьому висловлюванні еволюціонують від Русі Київської і до Русі татарської, і Росії Московської і так далі Бердяєв нічого не пише. Так назва, історія і культура (а згодом і територія, і народ, і українська держава) стали складовою об'єднання під назвою Росія. Це протиріччя є каменем спотикання у стосунках сучасної України і Росії. Втім історія Росії, на відміну від української, формувалася на іншому географічному і генетичному ґрунті. У цьому можна переконалися, аналізуючи матеріали археологічних досліджень. Під час процесу колонізації північно-східних територій (які згодом увійшли до складу Росії, таких як Новгородська земля), кількість слов'янсько-русских поховань у X ст. становила 12%, фінських – 75%, скандинавських – 13%. У XII ст. цей показник хоч і змінився у бік зростання слов'янського еле-

менту в них до 24%, все ж включав 72,5% фінських і 3,5% скандинавських поховань[5,с.25]. це свідчить про те, що переважна частина населення Росії в минулому генетично відрізнялась від слов'янсько-руського етносу, з теренів якої воно й запозичило назву. Відрізнялося воно й політично, і культурно. Ці дані не є таємницею. Зокрема у «Повісті минулих літ» про це згадує літописець Києво-Печерського монастиря – чорноризець Нестор. У російській історіографічній літературі про це накопичено чимало матеріалу. Але вчених це не обходить і дає право стверджувати, що ідея Росії є «<...> не примітивною даниною великодержавним настроям, не бажанням слідувати за долею правлячої династії Рюриковичів, а була логічним наслідком загальних поглядів на розвиток державної влади у напрямку еволюції Російської держави від Києва до Володимиро-Суздаль і до Москви»[20,с.13]. І справді, процес метисації північно-східних земель Київської Русі відбувався у краї, як це стверджував В.О.Ключевський, який «<...> лежал вне старой коренной Руси и в XII веке был более инородческим, чем русским краем»[9,с.41], тобто у минулому між Руссю-Україною і Московщиною були істотні відмінності, які нині у процесі державотворення в Україні набувають стратегічного значення.

Формування російської національної ідеї почалося в 1169 році, з часу захоплення Києва московським князем Андрієм Боголюбським. Це відбулося за сімдесят років до татарської навали (1240р.). Після захоплення земель Залісся татарами кочовий розгін монголів підсилив дух трофеїзму майбутніх росіян, спрямовуючи його на завоювання нових територій. Згодом О.Невський побратався з сином Бату-Хана Сартаком і став державним діахом Золотої Орди. Нащадок О.Невського московський князь Іван Калита (як член татарської родини) отримав ярлик на збирання данини з Руського Улусу, прибрав до себе більшу частину колишніх Києво-Руських земель, збільшив свої завоювання у шість разів[8,с.248]. Іван III у 1468 році приєднав до Московії Новгород. Остаточо Новгород був приєднаний до Москви майже через сто років Іваном Грозним.

У 1485 році під ударами московитів здалася Тверь, в 1487 – Казань, у 1489 році – Вятська земля. У 1510 році Москва підпорядковує собі Псков, в 1514 – Смоленськ, в 1520 – Рязань, загалом 25 міст. Так відбувався процес перетворення і наповнення російської історії тим національним змістом, в якому Москва репрезентує себе. Москва стає наймогутнішим на теренах колишньої Русі князівством, а московський народ – великим.

Значною мірою сприяли цьому історичні події. В 1453 році під ударами турків-сельджуків занепад один з центрів православ'я – Константинополь. Московське князівство залишається єдиним православним царством у світі. У 1469 році надзвичайний посол Папи Римського Павло II намагався схилити московитів до католицизму, запропонувавши московському князеві Івану III одружитися з племінницею останнього візантійського імператора Софією Палеолог. Знатні бояри Московії, митрополит Філіп, мати Івана III та він сам сприйняли цю подію як Боже провидіння. Це перетворило Москву у нову Візантію і надало московському цареві владу імператорів римських. Незабаром Іван III оголошує Московію центром православ'я – святою Руссю, а на його печатці з'являється символ імператорської влади: візантійський двоголовий орел (1497р.).

Але задовго до цих подій псковський монах Філофей помітив зростання могутності Москви і обґрунтовував концепцію третього Риму, коли два Рими впали, а третій – Москва стоїть, і четвертому – не бути.

Поступово у коло геополітичних спрямувань новоутворення входить (після одинадцятої спроби) захоплене в 1552 році Казанське ханство. У 1556 – Астраханське ханство, Велика Ногайська Орда та володіння сибірського хана Кучума. З приєднанням до Московії Алтаю (1598р.), енісейські киргизи, північні алтайці, тубалари та казахи стають підданими московського царя.

Здобутки цієї зовнішньої політики яскраво використав Петро I, який 22 жовтня 1721 року перейменував Московське князівство на Російське, а московський народ – на руский. Окрилений цар написав нащадкам заповіт, у якому обґрунтовував ідею подальших завоювань. Ці плани впроваджували в життя Катерина II, російські царі Микола I і Микола II, а згодом – і керівництво Радянського Союзу. Війна, захоплення нових територій стають синонімом зовнішньої політики Росії, головним змістом її ідеї. Про це промовисто свідчать цифри: від 1462 року і до наших часів, тобто протягом 546 років – 300 років з них Росія перебувала у війнах, спрямовуючи на це усі свої фінансові, інтелектуальні, духовні та фізичні сили[12,с.183]. Тут не враховано війни у Кореї, В'єтнамі, Чечні, Афганістані та в інших країнах.

Наслідки цього процесу такі. Нові завоювання Івана Грозного спричинили знищення 1/2 московського народу, Петра I – смертю 1/4 людського потенціалу держави. Друга світова війна, за підрахунками деяких військових, забрали 28 млн. осіб (1/5 від 150 млн. населення країни). Нині Росія, за даними на 2008р., налічує 143 млн. осіб, де як і в 1985р. проявляється тенденція до самознищення[12;4].

Один з теоретиків російської національної ідеї Б.Тарасов зазначив, наприклад, що величезні втрати тільки на утримання військового угруповання на Далекому Сході в 60-70-х роках XX століття (під час загострення стосунків з Китаєм) постали «<...> одной из главных причин деградации экономики» цілого Радянського Союзу[19,с.117]. Очевидним є і те, що занепад СРСР передусім був занепадом економічним та втіленням у зовнішній політиці практики проїдання сировинних ресурсів країни.

Який же вихід пропонує нині російська політична думка? Один з напрямків модернізації російської національної ідеї передбачає поєднання трьох провідних доктрин сучасності: комунізму, фашизму і демократії, що дозволило б знайти «золоту середину» і ближче досягнути російського варіанту ідеї «держави – правди», розробленої ще К.Леонтьєвим та Н.Данилевським. П.Савицький вважав, що сучасна російська національна ідея повинна зуміти не тільки об'єднати народи Росії в одну націю, вивести державу з кризи і досягти соціально-національної гармонії, вона повинна бути «<...> огромной всесторонней и положительной, в размахе и упоре, соравной и превосходящей историческую идею коммунизма». Буде ідея, стверджував він, буде і особистість, буде і держава. Ідея виховує особистість, годує її, надає сили «<...> более реально и ощутимо, чем люди и учреждения, народами и странами правят идеи...»[17,с.135]. Друга тенденція зводиться до джерел російської держави – «<...> к государственным принципам Московского царства <...> к установлению основных линий органичного развития России <...> к воссозданию правящего слоя, который обладал бы достаточной волей и разумом, чтобы успешно поставит себя на службу основным принципам российского национального бытия»[17,с.135]. І.Солоневич вважав, що програму національного розвитку взагалі не можливо вигадати, її слід відкрити в

історії самої Росії. Не ідеалізація минулого, а його відродження і вдосконалення – ось майбутнє сучасної Російської ідеї.

Приблизно у такому ж напрямку рухалася думка і Н.Карлова, який у статті «Честь имени, или о русском национальном самосознании» писав, закликаючи до єдинобожжя, єдинодержавності і єдиного громадянства, відкидаючи будь-яку думку про автономізацію чи то русского, чи якогось іншого етносу [11, с.10]. Як бачимо, сучасний російський суперетнос тісно інтегрований політично, асимільований з народами, які проживають на теренах Росії [18, с.74].

Підсумовуючи, можна сказати, що сутність ідеї в тому, що вона є і чим відрізняється від інших ідей, в її підпорядкуванні творчій волі людини, що завершується прийняттям або неприйняттям нею добра. Тоді ідея переходить у те, що є – у дійсність. Російська національна ідея – наслідок завоювницької політики Москви та її імператорів. Однак сьогодні уперше у своїй історії вона є відображенням мононаціональної країни, уособленням якої є народ русский. Відсутність руської автономії це данина наднаціонального статусу титульного етносу, що сформувався в Росії історично. Русский етнос в Росії, що одержав назву з України-Русі, генетично ніколи не був руським. Цей релігійно-політичний термін об'єднав у своєму змісті монгольські завоювання і розповсюдився на історичні терени угро-фінських племен, західносибірських киргизів, східносибірських тубаларів та алтайців, що й складають 49 областей та 10 країв, до складу яких входять і ненці, і далекосхідні бурят-монголи, і якути, і камчадалі.

Російська національна ідея передусім ідея геополітична, і у власній політичній біографії знаходить свій головний зміст та призначення. Однак цій ідеї бракує теоретичних засад соціального виміру. Мова йде про спробу уникнення як західно-ліберально-монетарного, так і східного зрівняльно-тоталітарного напрямів розвитку Росії. Ця соціально-економічна течія повністю перебуває в річищі концепції солідаризму, де обґрунтовується необхідність функціонування солідаристського суспільства як єдності ліберально-ринкової, державно-капіталістичної та корпоративної парадигми. Класичним прикладом їх розвитку є Франція, Німеччина та Японія.

Список використаних джерел

1. Барабанов Е.Ф. «Русская идея» в эсхатологической перспективе / Е.Ф.Барабанов // Вопросы философии. – 1990. – № 8. – С.62-73.
2. Бернштам М. А. Сколько жить русскому народу / М.А.Бернштам // Москва. – 1990. – № 5. – С.134-154.
3. Бердяев Н.А. Истоки и смысл русского коммунизма / Н.А.Бердяев. – М.: Наука, 1990. – 224с.
4. Белинский В.Б. Страна Моксель / В.Б.Белинский. – К.: Українська книга, 2002. – 430с.
5. Дубов И.В. Спорные вопросы этнической истории северо-восточной Руси IX – XIII веков / И.В.Дубов // Вопросы истории. – 1990. – № 5. – С.12-30.
6. Захара І.С. Лекції з історії і філософії / І.С.Захара. – Львів, вид-во ЛБА, – 1997. – 398с.
7. Історія філософії України: підручник / М.Ф.Тарасенко, М.Ю.Русин, І.В.Бичко та ін. – К.: Либідь, 1994. – 413с.
8. Канигін Ю.М. Віхи священної історії. Русь-Україна / Ю.М.Канигін. – К.: Україна, 2001. – 368с.

9. Ключевский В.О. Исторические портреты / В.О.Ключевский. – М.: Правда, 1990. – 522с.

10. Канигін Ю.М. Віхи священної історії. Русь-Україна / Ю.М.Канигін. – К.: Україна, 2001. – 368с.

11. Карлов Н. Честь имени или о русском национальном самосознании / Н.Карлов // Российская культура вне границ: информ.-аналит. сб. – М, 1997. – Вып.4. – С.3-15.

12. Никольский Е. Войны России / Е.Никольский // Наш Современник. – 1991. – № 5. – С.182-185.

13. Наконечний Є. Украдене ім'я: чому русичі стали українцями / Є.Наконечний. – Львів: Піраміда, 2003. – 352с.

14. Платон. Держава / пер. з давньогрецьк. Д.Коваль. – К.: Основи, 2000. – 354с.

15. Поппер К.Р. Открытое общество и его враги; Чары Платона (Т.1) / К.Р.Поппер; пер. с англ.; под ред. В.А.Садовского. – М.: Феникс, 1992. – 448с.

16. Рассел Б. Історія західної філософії / Б.Рассел. – К.: Основи, 1995. – 758с.

17. Савицкий П. Подданство идеи / П.Савицкий // Наш современник. – 1992. – № 12. – С.135-137.

18. Симон С. Яке місце залишає історія для модернізації Росії / С.Симон // Політична думка. – 1998. – №34. – С.55-74.

19. Тарасов Б. Военная стратегия России / Б.Тарасов // Наш современник. – 1992. – № 2. – С.112-117.

20. Толочко О. Коли перестала існувати Київська Русь / О.Толочко // Київська старовина. – 1992. – № 6. – С.7-17.

Сергеев Н.В. Генезис понятия «национальная идея» как способ осознания проблемы государственности русского этноса в России

Идет речь об истоках понятия «идея» и об особенностях русской национальной идеи.

Ключевые слова: идея, национальная идея, этимология слов русский и руський.

Sergeyev, M.V. Genesis of concept national idea as a method of awareness of problem of the state system of Russian ethnosa in Russia

Speech goes about the sources of concept idea and about the features of the Russian national idea.

Key words: idea, national idea, etymology of word Russian and Ruthenian.

Діяльнісно-культурологічна система мовної комунікації

Виходячи з діяльнісно-культурологічного підходу до мовної комунікації, розкрито значення менталітету і культурологічних конструктів як основоположних ланцюгів культурологічного механізму мовної комунікації.

***Ключові слова:** культурологічна проблемна ситуація, мовна комунікація, колективний суб'єкт, ментальність, національний менталітет, мовна поведінка, конструкт, діяльнісно-культурологічний підхід.*

Актуальність теми статті пов'язана з перетворенням в сучасних умовах діяльнісно-культурологічних підходів до мовної комунікації в зростаючу по значенню ланку міжкультурного діалогу, а стосовно України – в один з вирішальних аспектів національного культурного відродження після здобуття нею незалежності.

У новій літературі активно розглядаються різні аспекти діяльнісно-культурологічного підходу до мовної комунікації. В статтях і публікаціях Л.Азарової[4], В.Бакеркіної[11], І.Вепревої[9], А.Костюк[4], Т.Поліщук[4] А.Ясницького[10] всебічно проаналізовані зміст, значення, принципи як наукового, так і практичного підходу до поняття «менталітет», залежності від нього культурологічних аспектів мовної комунікації. Про Загальне поняття конструкту та його вплив на мовно-культурні аспекти комунікації йдеться в роботах В.Добренькова[1], А.Келлі[3], О.Кравченка[1]. Статті М.Дяченка[2], І.Вепревої[9], Г.Ейгер[8], Л.Григор'євої[8], С.Прохорової[7] обґрунтовують необхідність життєвого, діяльнісного підходу до явищ культури і мовної комунікації. В статтях В.Шейка[5;6], М.Юнак [8] розкрито наслідки щодо стану культури при сприйнятті або нехтуванні національного менталітету.

Метою статті є вияв основоположних, культурно обумовлених складових механізму мовної комунікації, спираючись на які можна розвивати цей механізм з метою досягнення нового стану культури.

Початковою метою мовної комунікації є здійснення діяння на основі практичних прагнень. Це означає, що будь-яке мовлення за своєю природою практичне, воно виникає з дії і, перетворившись на регулятор життєвого процесу, стає здобутком культури. Перетворившись на здобуток культури, комунікативний аспект мовлення зберігає свою діяльну основу. Ця основа полягає в тому, що при мовній комунікації завжди підлягає вирішенню культурологічна проблемна ситуація, рівень якої – від загальнолюдського до суто побутового – не віднімає її фундаментальної атрибутивної якості, а саме, – що проблемна ситуація культурологічна.

Культурологічна проблемна ситуація – це потребує змін реальне співвідношення вимог культурі і реальної поведінки учасників культурно обумовленої комунікації в конкретних відносинах між собою, породжених суспільством або викликаних до життя спілкуванням певних особистостей. Носіями культурологічної проблемної ситуації можуть бути як значущі суспільні, так і нібито невеликі явища особистого плану. Було б некоректним ставитися зверхньо до цих повсякденних, нібито непомітних явищ, бо вони є «атомами» тієї дійсності, з яких складається культурне життя людей. Більш того, саме в ставленні до цих явищ і в спроможності вирішувати пов'язані з ними ситуації криється здатність мовної комунікативної системи адекватно реагувати на обумовлені культурою виклики.

Якщо бачити в культурно-комунікаційних зв'язках функціонування цілісної особистості в усьому їх різноманітті, то вона завжди постає у взаємодії з іншими людьми, тобто ланкою колективного суб'єкта. Функція індивідуального суб'єкта мовної комунікації полягає в установленні взаємозв'язків між конкретними людьми, а функцією колективного суб'єкта, всієї сукупності людей, що в межах певної культури охоплені комунікаційними зв'язками з відповідними їм діями, є вияв взаємозв'язку між культурологічно-установленим і невстановленим. По-справжньому комунікативно-дійсним є те, що сприйнято суспільством і становиться частиною його культури.

Колективний суб'єкт мовної культури являє собою єдність тих комунікативних аспектів мови, які виходять з особистості, тих імпульсів і умов, джерелом яких є суспільство та його культура. Необхідність звернення до колективного суб'єкта культури диктується двома обставинами. По-перше, не можна досліджувати культурологічний аспект мовної комунікації, обмежуючись лише особистісними підходами. По-друге, вплив процесу комунікації на культуру неможливий без розуміння участі в ньому колективного суб'єкта мовної культури, який є носієм загальнолюдських аспектів культури та її цінностей.

Модель світу цінностей колективного аспекту комунікації, якщо розглядати його через сприйняту суспільством систему оцінок, має такі основоположні особливості: а) світ цінностей реалізується в мові головним чином через ментальні види оцінок; б) домінантами в моделі світу цінностей, на яких базується мова, виступають етичний, практичний та емоційний аспекти ментальної оцінки; в) найбільш об'ємною і в той же час диференційованою є ментальна оцінка, оскільки вона включає в себе етичний, естетичний, практичний і емоційний аспекти[8,с.26].

Згідно загальноживаної точки зору ментальність або менталітет (орфографічна калька із німецького *mentalitat*) – це сукупність установок, схильностей та готовність індивіда або певної спільноти діяти, мислити, почувати і сприймати світ у відповідності з ними. Термін «менталітет» виник і набув суспільного і культурологічного звучання в емігрантському зарубіжжі на початку 20-х років ХХ ст. і дістав статус абсолютного несприйняття тоталітарної системи, її культурної і моральної «ментальності»[10,с.11]. В подальшому він став розглядатися як історично і культурно обумовлена домінантна категорія колективного мислення і сприйняття національного, політичного, морального аспектів суспільного життя.

Своєю популярністю категорія «ментальність» зобов'язана здатністю виразити духовну і культурну складову світосприйняття як джерела

креативного, творчого підходу до дійсності, особливо до її культурної сфери. З теоретичної точки зору ця категорія набула значущості завдяки діяльності французької історіографічної школи і її послідовників в нашій країні – Б.Блока та Л.Февра (засновників цієї школи) та їх учнів і послідовників Ж.Ле Гофіфа, Ж.Дюбі, А.Буро, Р.Шартъє, а в нашій країні А.Я.Гуревича.

На думку А.Я.Гуревича, ментальність є установками, які не висловлені експліцитно, не до кінця формально усвідомлені в системі культури, загальними орієнтаціями і звичками свідомості, «духовною обладкою людей». Розвиваючи культурологічний аспект поняття «менталітет», В.Вжозек вважає, що менталітет – це культура в її самому широкому розумінні [10, с.12-13].

З часом найбільш істотною семою терміна «ментальність» стало поняття «національне». Ментальність почала розглядатися як категорія, що характеризує якості національного, того, що притаманне певному народу, народності, нації.

Виникнення такого використання терміна, з точки зору сучасних суспільно-політичних і особливо культурних процесів, цілком закономірне. Більш того, дослідження так званого «духу народу» має свою багату традицію, яка веде своє коріння з досить віддаленого від нас минулого. В Європі це питання досліджували Г.Гегель і В.Гумбольд, а в Україні – А.А.Потебня та представники Харківської лінгвістичної школи [4, с.5-8].

Національно-культурний менталітет – це узагальнює поняття, яке визначає сукупність суспільних умонастроїв та особливу, специфічну для даної національної спільноти систему світорозуміння і світовідчуження. Зміст цього поняття визначається колом тих соціальних і особливо культурних ідей, які можна кваліфікувати як суттєво важливі, що зачіпають більшість членів цієї спільноти. Переважаюча частина цих ідей має, таким чином, універсальний і, відповідно, аксіоматичний характер. У культурологічному аспекті менталітет зливає в єдине ціле сферу діяльнісного досвіду, знання, сферу цінностей, тобто те, чому належить бути, чого вимагає культура в усіх її проявах. Національно-культурний тип менталітету, за Г.Г.Шпетом, формується на основі культурної і духовної колективності [10, с.65].

Саме такий процес відбувався у 20-30-х роках ХХ ст., які в історії України часто називають періодом відродження або українського ренесансу. Він відбувався на засадах так званої коренізації, тобто опори на український національний менталітет, що надзвичайно сприяло розвитку духовності українського народу і зростанню його національної свідомості. Завдяки відродженню і поширенню української мови, як виразника духовності і національної самобутності українського народу, українською мовою велось діловодство, вона домінувала в пресі і на радіо. Понад 80% загальноосвітніх шкіл і 30% вищих навчальних закладів вели навчання українською мовою, з 426 газет республіки 373 виходили рідною мовою, велась значна наукова україномовна робота. На терені освіти і науки плідно працювали В.Вернадський, С.Єфремов, А.Кримський, повернувся в 1924р. в Україну славетний історик України М.Грушевський. Заявила про себе у науці ціла плеяда нових імен.

Потяг до культури і знань був величезний, а задовольнити його можна було найприроднішим шляхом – рідною мовою. Без відродження 20-30-х років не було б відродження 90-х [8, с.129].

Поворот від ренесансу відбувся у роки, коли згубний вплив епохи тоталітаризму на національний менталітет став виявляти себе у спробах формування далекого від нього типу людини за допомогою культури і засобів масової комунікації. Мовні шаблони підтримували шаблони культурних і соціальних дій. Вихід з залишків цього глухого кута полягає в культурологічному осмисленні того, що відбувалося за допомогою мови і в подолання фальшу в культурологічних аспектах мовної комунікації.

Фальшива сутність певного суспільного чи навіть явища індивідуального світу неминуче перетворює на фальшивий і процес комунікації і є одним з джерел виникнення незрозумілої, на перший погляд, абсурдності в процесі спілкування. Постійний вимушений компроміс з абсурдністю в процесі мовної комунікації має далекосяжні наслідки і здатний руйнівно вплинути на ментальні засади культурологічних якостей особистості [13, с.58].

З набуттям Україною незалежності відбулися фундаментальні зрушення стосовно культурних засад мовної комунікації. В той же час цей процес має суперечливий і болісний характер (див. табл. 1).

Таблиця 1.
Стан культури України після набуття незалежності [5, с.4-16]; [6, с.3-5].

Позитивні зрушення	Суперечності і негативні явища
1. Стил культурного спілкування став включати дискусію	1. Загострилася проблема комерціалізації культури
2. Введено до культурного обігу раніше заборонені літературні та мистецькі здобутки	2. Набули розповсюдження вульгарні цінності і продукти культури
3. Невід'ємним принципом культури стала свобода творчості і спілкування в ній	3. Збереження фінансування культури за «залишковим» принципом
4. Зріс інтерес до народної творчості і народних традицій.	4. Відірваність від глибинних потреб життя багатьох культурних програм
5. Фактичне керівництво культурою почало здійснюватися не ідеологічними, а фаховими органами	5. Непослідовність, а інколи і затримка культурологічних реформ, в тому числі і мовної корективи

Зазначені в табл. 1 позитивні зрушення з точки зору культурологічних засад мовної комунікації мають фундаментальний і незворотний характер вони пов'язані з реалізацією принципу свободи і опираються на національний менталітет. Суперечливість полягає в невідповідності політики в сфері культури зростаючим вимогам, які диктує національний менталітет, а також в існуванні моментів вульгаризації культури. Ця суперечливість має плінний характер і не відміняє факту відродження національного культурного менталітету і впливу його на форму і зміст мовної комунікації.

З методологічної точки зору інтерпретація терміна «ментальність» має подвійний характер, з одного боку, термін «ментальність» розглядається

як поняття трансцендентне, загальнолюдське. Саме в такому підході до нього криється можливість його наукового використання, з другого – зміст терміна «ментальність» у сучасній вітчизняній науці значною мірою визначається суспільним, особливо національним контекстом.

Принцип визнання різних мовних картин світу і культури, який існує ще з часів В.Гумбольдта, відповідає менталітетам сьогодення. Але існує і інша лінія підходу до мовної картини світу. У відповідності з нею, в однакових умовах різні мови роблять однакові комунікативні ходи, а значить в принципі однаково моделюють світ. Про це свідчить, наприклад, дослідження про схожі семантичні і культурні тенденції в мові українського патріархального селянина і патріархального єврея (дослідження І.Огієнка і матеріали С.Майзеля)[8,с.113]. На наш погляд, жоден з цих підходів не суперечить один одному, а це означає, що існує всезагальний механізм становлення взаємних впливів мовної комунікації і культури.

Цей механізм пов'язаний з мовною поведінкою і визначається як система мовних вчинків, що мають загальну мотиваційну та предметно-цільову основу і реалізуються суб'єктом на підставі своєї комунікативної здатності з врахуванням умов спілкування. Мовний вчинок, як явище мови і культури, є дією, що визначає реальний характер, зміст та форму культурних аспектів мовної комунікації. Враховуючи всю сукупність культурних проявів людини, виділяються різні типи мовної поведінки: культурно і життєво обґрунтована і безглузда, індивідуальна і колективна, активна і пасивна, агресивна і конформістська, монологічна і діалогічна[12,с.130].

Зважаючи на таке різноманіття мовної поведінки, здається, що неможливо установити якісь загальні засади, спираючись на які можна пояснити, по-перше, існування схожих процесів і явищ, що обумовлюють цю поведінку в різних мовно-культурних системах, і, по-друге, механізм становлення культурних аспектів мовної поведінки незалежно від характеру культури.

Відповідь на перше питання впливає з принципу взаємозв'язку життя і культури, який в реальному житті виявляє себе через необхідність задоволення фундаментальних потреб людини[1,с.10]. Скориставшись загальноновизнаною класифікацією цих потреб, можна дати класифікацію цілей комунікації: комунікативне забезпечення задоволення вітальних потреб; забезпечення комунікативних аспектів безпеки особистості; створення комунікативних передумов культурної самореалізації особистості; комунікативне забезпечення реалізації поваги до особистості та її культури.

Досягнення обумовленої життям кожної значущої мети комунікації неможливе без опори на адекватні їй досягнення культури, і немає такої культури та мовної комунікації, що її забезпечує, яка б відмовилася хоча б від однієї з зазначених цілей. Це обумовлено загальнолюдським характером забезпечення способу життя.

Що стосується відповіді на друге питання про механізм становлення культурних аспектів мовної поведінки, то одним з основоположних принципів, на засадах якого можна пояснити характер і регулятивну культурну значущість такого механізму в процесі мовно-комунікативного спілкування, може бути принцип конструкту. Загальне поняття конструкту, яке склалося в сучасній науці, означає такий підхід особистості до певного явища, на підставі якого виникає реальне, діяльне ставлення до нього. Конструкт є регулятивним механізмом дій кожної

людини – і стосовно будь-якої ситуації, особливо культурної, існує свій конструкт[2,с.492-493].

Конструкт, як і кожне поняття, що характеризує діяльну особистість, має системну природу і стосовно культури включає до себе декілька характеристик: 1) відбиття взаємозалежності культурної ситуації і дій комунікантів; 2) культурно обумовлений рівень організації їх дій у відповідності з диспозицією потреб; 3) культурну і діяльнісну сумісність дій комунікантів.

Зі сказаного випливають, принаймні, два висновки. По-перше, за своєю природою і діяльнісним характером конструкти відбивають процес становлення характеру і принципів мовної комунікації конкретних особистостей в конкретних умовах. По-друге, як вираз регулятивної форми об'єднання культурологічного і комунікативного в діях людей, конструкт є одним з понять й інструментів, за допомогою яких доцільно аналізувати реальні, діяльнісні аспекти механізму мовно-культурної комунікації та окремих його ланок.

Культурологічне значення конструкту як «пускового механізму» реальної мовної поведінки людей, часто не співпадає з тим, що вона може сказати і говорить про своє тлумачення певних явищ. Інколи вона нічого не може сказати, оскільки для цього необхідне використання спеціалізованих культурно-забарвлених понять. Більш того, ніколи не дано повністю відобразити словами все те, що входить в систему тлумачення культурної дійсності, яка спонукає певного суб'єкта до конкретних дій[3,с.145-149]. Але все це ніякою мірою не відміняє при здійсненні мовно-комунікативних контактів фундаментальної ролі конструктів в межах певної системи культури. Не дивлячись на індивідуальну форму виникнення й існування конструктів, їх глибинне джерело криється в обумовленій культурою дійсності. Культурно і соціально типові комунікативні ситуації, що мають вирішуватися за допомогою мовних контактів, породжують у людей і типові конструкти. Ці конструкти визначають, в які саме конкретні дії людей втіляться ті або інші мовні і культурно конституювані настанови чи принципи співжиття людей, що виявили себе в процесі мовного спілкування.

Враховуючи сказане вище, доходимо висновків. При діяльнісно-культурологічному підході до мовної комунікації система її культурологічних ланок набуває рис культурологічного механізму, тобто такої взаємозалежності між цими ланками і системою в цілому, коли вплив на них веде до передбачуваних і неминучих наслідків стосовно стану культури. Визначальними ланками діяльнісно-культурологічного механізму мовної комунікації є менталітет, як вираз обумовленого культурою світосприймання певною спільнотою людей, і конструкти культурологічного характеру, тобто такі породжені культурою уявлення конкретних людей, що ведуть до певних реальних дій та її культурних наслідків. Новітня історія культури в Україні свідчить, що однією з передумов розквіту культур є ефективне використання цих ланок мовно-культурної комунікації.

Список використаних джерел

1.Дяченко М.В. Життя і культура / Микола Васильович Дяченко // Культура України : зб. наук. праць. Вип.17. Сер. : Мистецтвознавство. Філософія / відп. ред. М.В.Дяченко. – Харків : ХДАК, 2006. – С.10-18.

2.Добренев В.И., Кравченко А.И. Язык теоретических конструктов / В.И.Добренев, А.И.Кравченко // Фундаментальная социология: в 15 т. Т.1. Теория и методология. – М.: ИНФРА-М, 2003. – С.492-497.

3.Келли А.Дж. Теория личности; [пер. с англ.] / Дж. А.Келли. – СПб.: Речь, 2000. – 249с.

4.Мова і культура // П'ята міжнародна наукова конференція. Т.П. Культурологічний компонент мови. – К.: Collegium, 1997. – 201с.

5.Шейко В.М. Культура України в роки незалежності / Василь Миколайович Шейко // Культура України. – Вип.8. Мистецтвознавство: зб. наук. праць / відп. рід О.Г.Стахович. – Харків: ХДАК, 2001. – С.4-16.

6.Шейко В. М. Сучасний культурний розвиток України. Вступне слово ректора Харківської державної академії культури / Василь Миколайович Шейко // Культура та інформаційне суспільство XXI століття: матеріали наук. конф. молодих учених, 16-18 квіт. 2003р. / Харк. держ. акад. культури.; Відп. ред. І.В.Щербіна. – Харків: ХДАК, 2003. – С.3-5.

7.Язык и культура // Вторая международная конференция: Доклады. – К.: Киевский университет им. Т.Г.Шевченко, 1993. – 192с.

8.Язык и культура // Вторая международная конференция: Тезисы докладов. Ч.1. – К.: Киевский университет им. Т.Г.Шевченко, 1993. – 223с.

9.Язык и культура // Вторая международная конференция: Тезисы докладов. Ч.2. – К.: Киевский университет им. Т.Г.Шевченко, 1993. – 153с.

10.Язык и культура // Третья международная конференция: Доклады и тезисы. – К.: Киевский университет им. Т.Г.Шевченко, 1994. – 182с.

11.Язык и культура // Третья международная конференция: Тезисы докладов. Ч.2. – К.: Киевский университет им. Т.Г.Шевченко, 1994. – 356с.

12.Язык и культура // Четвертая международная конференция: Материалы. Ч.1. – К.: Киевский университет им. Т.Г.Шевченко, 1996. – 279с.

Кулакова О.Н. Деятельностно-культурологическая система языковой коммуникации

Исходя из деятельностно-культурологического подхода к языковой коммуникации, в статье раскрыто значение менталитета и культурологических конструктов как основополагающих звеньев культурологического механизма языковой коммуникации.

Ключевые слова: культурологическая проблемная ситуация, языковая коммуникация, коллективный субъект, ментальность, национальный менталитет, языковое поведение, деятельностно-культурологический подход.

Kulakova, O.M. Activity-culturological system of the language communication

Proceeding from the activity-culturological approach to language communication the importance of the mentality and culturological constructs as basic units of culturological mechanism of language communication is revealed in the article.

Key words: cultural problem situation, the language communication, collective subject, mentality, national mentality, language behaviour, construct, activity-culturological approach.

УДК 17.022

Вікторов В.Г., Приходько В.В.

Проблеми, тенденції та перспективи реформування вищої освіти в сучасній Україні

Досліджується проблема реформування вищої освіти в Україні. Розглядається перспективи входження нашої країни у загальноєвропейський освітній простір. Пропонуються конкретні заходи покращення роботи вищої школи України.

Ключові слова: вища освіта, вищі навчальні заклади, реформування, Болонський процес, рейтинг.

Викладачі, науковці, студенти, громадськість у значній своїй частині відчують відсутність скільки-небудь помітного позитивного поступу нашої національної вищої школи. Загально відомо, якщо ви зупинились у своєму русі, то ті що продовжують йти вперед залишають вас позаду. Чи потрібно пояснювати, що у наш стрімкий, динамічний час трапляється з тими, хто відстає у впровадженні новітніх технологій у різних галузях промисловості, сільського господарства, суспільного життя? Те ж саме, на думку авторів, очікує Україну, яка задовольняється успадкованою від часів СРСР не сучасною системою вищої освіти, котра несе на собі усі ознаки стану глибокої депресії.

Метою статті є визначення основних проблем, тенденцій та перспектив реформування вищої освіти в сучасній Україні. Методи дослідження – аналіз існуючих проблем та тенденцій, синтез й узагальнення уявлень про траси можливого виходу вітчизняної системи вищої освіти із глибинної кризи, застосований також прийом педагогічного проектування до встановлення напрямків її подальшого розвитку.

Перш за все, зосередимось на розкритті характеристики депресивного стану, притаманного нашій вищій школі в цілому, хоча, очевидно, що окремі вищі навчальні заклади України, приміром, національний технічний університет «Київський політехнічний інститут», національний університет «Києво-Могилянська академія», насправді знаходяться у стані свого розвитку.

Пригадується зустріч, яка була організована Академією педагогічних наук СРСР у 1990 р. з заступником міністра освіти штату Нью-Йорк. Зазначивши, що у світі закінчилась гонка озброєнь, він сказав приблизно так: «Розпочинається гонка систем освіти і перспективу в майбутньому отримають лише ті країни, котрі у цій гонці не будуть пасти задніх». Та чи можемо ми пригадати, щоб в нашій країні, після того як вона отримала незалежність, до порядку денного колись було поставлене питання про серйозну участь у цьому змаганні? Ні, і ще раз ні. Зате ми чули від по-

літиків різних «калібрів» про їхнє особисте відношення до Болонського процесу (фахівці мають можливість переконатись в тому, що вони висловлюються щодо питання, суті якого категорично не розуміють).

Так, ці люди не розуміють, що Болонський процес, започаткований представниками 29 країн 19 червня 1999р., – це магістральний шлях Європи для того, щоб створити загальноєвропейський простір вищої освіти, побудований на щиро сприйнятих нечисленних загальних принципах (триохрівневої системи вищої освіти, застосуванні академічних перевідних кредитів ECTS, європейського додатку до диплому, академічної мобільності викладачів і студентів, створенні єдиного європейського дослідницького простору, нарешті, контролю якості вищої освіти тощо). Відтак, Болонський процес це проект про те, як «наздогнати Америку» у справі вищої освіти, бо ж відомо, що в обох загальноєвропейських рейтингах провідних університетів світу у першій двадцятці десяток, а то й більше саме вищих навчальних закладів Сполучених Штатів Америки[4,с.34]. Навпаки, нас заколихують словами, що наша система вищої освіти ще й досі чи не найкраща у світі і не потребує скільки-небудь серйозної перебудови, але при цьому ми знаємо, що жоден університет України не потрапляв до числа 500 кращих у світі.

Депресивність відносно української вищої школи проявляє себе у наступному:

- не створене змагальне середовище поміж вишами у боротьбі за потенційних першокурсників, адже можливість подавати документи щодо вступу на навчання у будь-яку кількість ВНЗ означає, що навіть за умови, коли конкурс на одне місце по всій Україні буде складати не більше 1,0 на одне бюджетне місце, усі виші врешті решт знайдуть своїх студентів;

- якісно не змінюється освітнє середовище у більшості ВНЗ, пріоритет, як і раніше надається лише двом педагогічним процесам, а саме викладанню і професійній підготовці за обраною спеціальністю. Самих по собі їх замало, адже вкрай слабо представлені процеси *навчальної діяльності студентів* (справа зводиться до горезвісного «відвідування навчальних занять» студентами, що насправді часто не вчаться), *дійсної освіти*, якої не буває без створення студентами за участі досвідчених викладачів образу того, якою людиною, фахівцем я бачу себе в майбутньому і набування ними відповідних якостей (саме на цьому зроблений наголос у відповідній російській версії цього поняття – *образование*). Відстають від сучасних вимог також процеси *виховання, розвитку особистості та її соціалізації*. Але ж лише усі ці процеси разом і сприяють становленню патріотичної, всебічно освіченої та діяльної особи інтелігента, як мети існування вищої школи взагалі, котра ніколи не зводилась і не зводиться у наш час до формування «вузького спеціаліста»;

- не дивлячись на те, що Україна, за активною участю тодішнього міністра освіти С.Ніколаєнка у травні 2005р. у норвезькому м. Берген, підписалась щодо її участі у Болонському процесі, а усі намічені заходи, повинні бути добровільно виконані до 2010р., нажалі, у нас жодного з обов'язкових або рекомендованих параметрів Болонського процесу як треба так і не виконано.

Можна перераховувати те, що в нашій системі вищої освіти могло б бути зроблене з 1992р., але існуючий тут стан справ свідчить ніяк не про розвиток, а про «тупцювання» на місці, ступор і стагнацію, які і є ознаками депресивного стану.

У свій час ми вже привертали увагу до того, що Міністерство освіти та науки України у своєму нинішньому стані органу, що майже усе в житті ВНЗ прагне контролювати і направляти, вимагає підзвітності ректорів чи не за кожную самостійну дію, нагадує таке собі велике райвно, яке існує задля того, щоб забезпечувати нормативно визначені дії підпорядкованих закладів освіти. Наголосимо, це відбувається у час, коли гостро потрібні ініціатива і творче відношення до пошуку шляхів розвитку будь-якого ВНЗ (дійсно, кожен навчальний заклад знаходиться у неповторній ситуації і загальні рекомендації будуть неприйнятними навіть для вузів одного профілю або регіону).

Тож для того, аби цей орган державної влади врешті решт виконав свою місію, він повинен набути зовсім іншого статусу, а саме *Міністерства освітньої та наукової політики України*[2,с.30]. Його головне й зрозуміле усім завдання має полягати в розробці стратегій подальшого розвитку системи вищої освіти в цілому, передачі ініціативи та відповідальності за свою долю педагогічним колективам і ректорам вишів, усілякому сприянню створенню атмосфери «академічної», тобто цивілізованої, змагальності між ними.

У той же час, складається враження, що існує Міністерство освіти та науки допоки свідомо стримує поступ нашої вищої школи. Такого висновку доходиш, наприклад коли замислюєшся над тим, чому не зближуються показники загальноєвропейських світових рейтингів (ARWU Інституту вищої освіти Шанхайського університету Xia Тон та рейтингу газети Times) з українськими рейтингами. Насправді ж, ці рейтинги орієнтують університети світу на одне (врахування тенденцій, що відслідковують провідні рекрутингові компанії світу про популярність дипломів і попит на випускників тих або інших вищих навчальних закладів, кількість публікацій науковців ВНЗ в авторитетних журналах Nature і Science) тоді як наші, наприклад, «Топ – 200 Україна» на співвідношення між кількістю магістрів і бакалаврів або на кількість захищених дисертацій (при цьому будь-хто в Інтернеті може знайти розцінки на замовні, як кандидатські, так і докторські дисертації).

Ось і виходить, що увесь цивілізований світ бере до уваги загальносприйняті показники для вищої школи, а наше Міністерство освіти та науки від них відсторонюється, вигадуючи заміники, що насправді лише уводять як педагогів, так і громадськість в оману. Адже ректори ВНЗ, що посіли більш-менш пристойне місце в «Топ – 200 Україна», пишаються цим, щиро вважаючи що їхні виші у дійсно сучасному стані.

Щодо показників світових рейтингів, вони такі. Рейтинг ARWU містить наступні критерії (подаються першими) та відповідні їм індикатори:

- наукові дослідження – це кількість статей, опублікованих в журналах Nature і Science, а також кількість статей з високими індексами цитувань;

- кваліфікація викладацького складу – кількість Нобелівських лауреатів, а також нагороджених медалями в галузях знань, й індекс цитування друкованих праць;

- якість навчання – кількість випускників ВНЗ, які стали Нобелівськими лауреатами та нагороджені медалями в певних галузях знань;

– так звана «академічна густина», – а саме відношення усіх названих індикаторів до чисельності академічного персоналу вишу повного робочого дня.

Рейтинг *Times* відповідно:

– наукові дослідження – це академічна експертна оцінка (академічна експертна оцінка здійснюється міжнародною компанією QS 2, яка відомою своєю діяльністю в сфері працевлаштування випускників ВНЗ. В здійсненні експертизи беруть участь більше 1600 академічних експертів приблизно з 90 країн без залучення адміністративних працівників і офіційних представників), а також індекс цитувань;

– якість навчання – співвідношення чисельності викладачів та студентів (у кращих університетах світу ця пропорція складає 1:6);

– працевлаштування випускників – відповідно до звітів провідних рекрутингових компаній світу;

– нарешті, критерій «інтернаціоналізації» – розраховується відповідно до працюючих у ВНЗ зарубіжних викладачів і зарубіжних студентів, що навчаються, (разом 10% від можливих балів рейтингу).

Саме з огляду на показники цих рейтингів Міністерство освітньої і наукової політики України й має визначати тривалі орієнтири подальшого розвитку нашої національної вищої школи. Але такі завдання варто ставити до порядку денного після того, коли буде прийняте рішення щодо справжнього реформування вищих навчальних закладів.

Натомість, для порівняння, показники найбільш авторитетного нашого рейтингу «Топ – 200 Україна» наступні:

– кількість штатних співробітників вишу, обраних академіками та членами-кореспондентами НАН України;

– кількість професорів, доцентів, докторів і кандидатів наук серед штатних працівників ВНЗ;

– кількість штатних співробітників, нагороджених Державною премією в галузі науки і техніки або Державною премією ім. Т.Г.Шевченка;

– кількість студентів-переможців та призерів міжнародних, Всеукраїнських олімпіад і конкурсів;

– співвідношення числа магістрів до кількості бакалаврів й спеціалістів;

– масштаб вищого навчального закладу;

– кількість зарубіжних студентів (лише 1% від усієї ваги рейтингу);

– членство ВНЗ в Європейській асоціації університетів, в Великій асоціації університетів, в Євразійській асоціації університетів, в мережі університетів Чорноморського регіону (19% ваги рейтингу).

При цьому ми не торкнулись руйнівної *духовної кризи* в українському суспільстві яка, очевидно не може бути подолана без участі вищої школи, котра поки що переймається головним чином передачею студентам накопичених знань за обраними спеціальностями, а це лише одне з її завдань.

Слід зупинитись на нашому баченні реформи національної вищої школи в Україні, адже кожному зрозуміло – *якщо докладаєш зусиль і не отримуєш позитивного результату, - це означає, що йдеш не тим шляхом*. Пригадуючи роки, які були майже марно втрачені після набуття Україною своєї незалежності, можна кваліфікувати нинішній стан у вітчизняній вищій школі, незважаючи на виконану з 1992р., під проводом Міністерства освіти і науки роботу, як незадовільний. Насправді, чи

варто вважати за дійсне реформування всім відомі крапкові акції, як то практику незалежного зовнішнього тестування, вибіркове впровадження деяких факультативних, другорядних параметрів Болонського процесу (мається на увазі, кредитно-модульну систему), надання з десятку вищих навчальних закладів статусу автономії тощо?

Наше бачення ситуації у вищій школі ми пред'явили педагогічній спільноті в попередній ґрунтовній статті в газеті «Освіта», що мала назву «Чи потрібно готувати солдатів до минулої війни?»[3]. І все ж плин подій після її видання, точніше, відсутність будь-якого дійсного поступу за останні чотири роки, примушує нас знов викласти свою точку зору.

Очевидно, *перед тим, як побудувати щось нове, або перебудувати вже існуюче*, як то успадковану від СРСР систему вищої освіти, котра була створена для розв'язання завдань соціалістичного будівництва, *потрібно мати ретельно опрацьований проект і програму робіт*, але нічого такого щодо справжньої реформи національної вищої школи у нас як не було, так і не має.

Ті ж, у кого є сумніви щодо самої потреби глибинної реформи, спочатку мають не погодитись з нинішнім міністром освіти і науки України І.Вакарчуком, точніше із його словами на розширеній нараді з питань забезпечення функціонування та розвитку освіти, котра відбулась в середині лютого поточного року в Секретаріаті Президента України. А вже потім знайти відповідні аргументи, чому саме існуюча система вищої освіти влаштовує нас на сьогодні, на наступні часи і чому достатньо лише косметичних змін. І.Вакарчук наголосив: «Європейський і світовий досвід переконливо свідчить, що чим вищим є рівень освіти населення, тим краще живуть люди, тим досконалішими є демократичні інститути». Якщо ми погоджуємось з наявністю тут прямого зв'язку, спитаємо себе, чи вдоволені ми, приміром, станом промислового виробництва і сільського господарства, транспортних магістралей та якістю облаштування інженерних у тому числі теплових мереж, станом екології, охорони здоров'я й тривалості життя населення? Чесна відповідь на ці та інші питання не побічно, але напругу дасть вичерпну відповідь щодо реальної сутності нашої вищої освіти. Адже випускники вітчизняних ВНЗ як раз і є фахівцями та керівниками на усіх рівнях.

Але серед низки **гострих внутрішніх проблем** у нас існує *головна*, визнання наявності якої призводить до висновку, що її консервація може історично швидко «розірвати» Україну (ментально, а з часом політично і територіально). Мова йде про глибинну *антропологічну катастрофу* в суспільстві, яка посилюється протиприродним тривалим станом країни, що знаходиться «у минулому і майбутньому» в рівній мірі. Перехідний період – це інший стан, він відзначається наявністю зрозумілих і сприйнятих нацією цілей і концентрацією зусиль у визначені терміни, аби соціальна система полишила у минулому низку віджилих і набула бажаних характеристик, що передбачені проектом очікуваних змін. На загал, ситуація в якій перебуває українське суспільство не є переходом, це радше стан свавілля, некерованості і ступору.

Треба відмітити, що подібного масштабу і ступеню гостроти проблема людини у Російській Федерації та Білорусі не набула, адже тут на рівні політичного керівництва насправді не ставилось питання справжнього поступу до демократії, європейських стандартів якості життя і реальної євроінтеграції. А для усвідомлення особливості нинішньої ситуації у РФ

варто пригадати слова колишнього Президента В.Путіна, які багато чого пояснюють, – на його думку розпад СРСР «є чи не найбільшою трагедією людства ХХ століття».

На тлі викладеного нинішня стабільність, про яку зараз полюбують говорити окремі українські політики, категорично не можна вважати благом, коли країна тривалий час знаходиться на роздоріжжі. Натомість важливою є та стабільність, як більш менш тривалий стан суспільства, що забезпечується напрацьованими, поширеними й щиро сприйнятими людьми спільними цінностями їх буття, пряме відношення до яких має система виховання та освіти.

Існуюча в Україні *антропологічна катастрофа* (АК) – це деструктивний стан у всіх сегментах життя суспільства й держави, що унеможливорює високі темпи розвитку. АК являє собою масштабні та різне направлені руйнівні наслідки для країни від'ємного кумулятивного ефекту від втрати значною частиною людей відповідальності за власні думки та вчинки, від не розуміння провідниками нації руйнівних наслідків від тих або ж інших їх не продуманих, емоційних виступів, безоглядної готовності частини політиків обміняти ті або інші питання національної безпеки на доступ до влади у державі й регіонах, а також за право розпоряджатись наявними ресурсами [1, с.333].

АК тісно пов'язана із характерним станом пострадянської свідомості суттєвої частини населення, що не навчилося, точніше цих людей свідомо не вчили, розуміти особливості плину подій в умовах розвитку, доходити самостійних висновків, нарешті, намічати і реалізовувати проекти «власних самозмін». Відтак, значна маса навіть дієздатного населення замість того, аби бути націленими на розв'язання проблем вдосконалення своєї життєдіяльності, неминучих під час переходу від однієї соціально-економічної формації до іншої, журяться за «світлим минулим», тупцюють на місці і, власне, своєю життєдіяльністю ще більш поглиблюють стан антропологічної катастрофи.

Як ми, сучасники, переконались, такий стан справ не може тривати будь скільки довго без втрат не лише для окремої людини, але й для країни у цілому, що починає занепадати. Свідок, у чомусь схожих на нас, свідок давніх жовтневих революційних подій, філософ, публіцист і педагог В.Розанов прозорливо писав: *«У епохи, що суттєвим чином доживають, коли усі керівні принципи життя послаблені, а люди розгублені, нерішучі, існування кожного є чимось розхитаним й може бути закріплене лише надмірним власним зусиллям»* [5, с.11]. Мається на увазі та важлива обставина, що людина мусить у часи соціальних потрясінь не лише усвідомлювати свою відповідальність за власну життєдіяльність, але вона єдина здатна дати собі лад, тільки вона може знайти власні внутрішні, приховані сили та поступово мобілізувати їх щоб перебороти ту або ж іншу життєву кризу, у тому числі й кризу суспільну.

Але вітчизняна вища школа знаходиться на такому етапі свого існування, коли ми усе ще намагаємось існуючі тут проблеми розв'язувати неадекватними, застарілими методами. Приміром, ми помилково вважаємо, що така організація навчання, коли ми *примушуємо студентів вчитись*, а ті не можуть ухилитись від навчання (за рахунок частого модульного контролю, уведення більш дрібної ніж у параметрах Болонського процесу 12-ти бальної системи оцінювання, коротких 10 – ти тижневих семестрів

тощо), здатна вирішити вузлове питання формування їхньої навчальної діяльності.

Одночасно, фактично, відбулась підміна й вузлових понять: замість високих за змістом «вступ на навчання», «навчально-виховний процес», «навчальна діяльність» ми увели до повсякденного обігу такі, що їх нерівнозначне замінюють, а саме «набір», «проведення навчальних занять», «відвідування навчальних занять» і т.п. Мова йде не про термінологічні недоречності, але про поступову втрату базових професійних уявлень, про збочення у сутності і пріоритетах вищої освіти (пригадайте тезу Л.Вітгенштайна про те, що *світ має структуру слів*, отож й сама наша вища освіта відповідно деформується).

Як наслідок, у найкращому випадку, коли вищому навчальному закладові вдається «примусити вчитись» частину студентів, їхня *вища професійна освіта трансформується* у явище, адекватне скоріше професійно-технічній й середній професійній освіті, а саме у *професійну підготовку*. Підготовка ж, як цілеспрямований педагогічний процес, має на меті не становлення інтелектуальної і культурної, такої що розвивається та діяльної особи професіонала, яка має відповідальну громадянську позицію, але справного виконавця визначених й засвоєних стандартних трудових операцій, тобто ремісника, за відомим у часи СРСР висловом, такого собі «людино-гвинтика».

Звісно, значна кількість гарно підготовлених робітників різних професій, які добре знають свою справу і якісно «роблять її руками», потрібна будь-якій країні (згадаймо, стабільно високий попит на робочі професії у розвинених країнах світу). Але конче потрібна також частка дійсно освічених людей, і цю місію з часів Платонівської академії виконувала вища школа. Саме вони за своїми освітою, вихованням й розвитком, за самим своїм духовним складом інтелектуалів мають бути надією та опорою нації і держави у часи, коли потрібні їхні знання та розум, воля й творча діяльність. Якщо ж їх недостатньо, спочатку в головах більшості людей, а потім й в усіх сегментах суспільного життя виникає той тяжкий стан розрухи, який отримав назву *антропологічної катастрофи*.

Як видно, повернення до історичних цінностей, притаманних явищу вищої освіти, поступове відновлення в умовах України сутності того, що в культурі людства мається на увазі, коли мова йде про вищу освіту, є вкрай актуальним завданням для вітчизняної теорії і практики педагогіки. При цьому, в ряду найбільш болючих і невідкладних задач стоїть напрацювання й реалізація педагогічних засобів породження, розгортання та збереження навчальної діяльності студентів, прообразу професійної діяльності, – що має, відповідно до відомого параметру Болонського процесу, пряме відношення до «вмотивованого навчання».

Ситуація деформації індивідуальної і, як наслідок, суспільної свідомості стала можливою тому, що на усьому відтинку часу перебування у закладах освіти (у школах, ПТУ, ВНЗ), а також через різноманітні засоби ідеологічного впливу весь тривалий час існування СРСР та потім і в Україні масово й надійно викухувався такий собі бездуховний атеїст та вправний виконавець чітких наказів – «людино-гвинтик», який сприймав та керувався у своєму житті головним чином архаїчною, такою що виникла ще у Середньовіччі і була поширена в СРСР як «офіційна релігія», причинно-механістичною картиною світу.

Натомість вже в царській Росії за рахунок вивчення у навчальних закладах Закону Божого студенти мали можливість формуватись у двох картинах світу: християнській (радіше православній) та науковій, що дозволяло їм сприймати світ не одномірно, а об'ємно. Водночас зверталась увага на відповідальну й діяльну особисту позицію випускника ВНЗ. Ще й сьогодні ми можемо побачити на видному місці у національному гірничому університеті (м. Дніпропетровськ), колишньому Катеринославському вищому гірничому училищі, першому вищому навчальному закладі регіону такі слова: «Ніяка інструкція, – викарбовано на мармуровій дошці, – не може перерахувати обов'язки посадової особи, передбачити усі окремі випадки і дати відповідні вказівки наперед. Тому пани інженери повинні проявляти ініціативу і, керуючись знаннями за своєю спеціальністю та користю для справи, докладати усіх зусиль задля виправдання свого призначення» (з Циркуляру гірничотехнічного Комітету №15 від листопада 20 дня 1910р.).

У такий спосіб ставились суттєві перепони на шляху породження прагматичної та загрозливої постаті технократа, або ж людини, сформованої на спрощеному розумінні переваг отриманої матеріальної користі від реалізації тих або інших технічних рішень на поталу одночасним (часто неминучим та невідворотним) втратам у інших сферах. Пригадаємо, хоча б не передбачувані катастрофічні наслідки від зведення каскаду гребель на Дніпрі.

Накопичена людством духовна та культурна спадщина переконує, перехід суспільства до нової якості розвитку *неможливий поза системою виховання й освіти*, без її випереджаючої суттєвої перебудови та осучаснення. Існуюча в Україні гостра проблема безвідповідальності людини за саму себе та дії в оточуючому світі може бути надійно розв'язана лише в один спосіб, а саме шляхом подолання наслідків у життєдіяльності громади свідомо поширеного радянською владою та щиро сприйнятого вульгарного матеріалізму і форми його публічної презентації через засвоєння причинно-механістичної картини світу. Адже на основі причинно-механістичної картини світу формується та відтворюється на все нових поколіннях сліпо покірна владі, не вільна у прийнятті рішень та у влаштуванні власного життя, постійно від когось або від чогось жорстко залежна, поневолена зовнішніми обставинами людина.

Саме внутрішня неготовність частини населення України, у тому числі осіб з вищою освітою, до суттєвих змін у власному житті, житті суспільства і держави заважає розвитку різних сегментів нашого життя. АК настільки глибинний і неприродний, щодо сутності людини стан, який не можна подолати без реформи системи освіти. «Під камуфлювання» існуючої системи (новими підручниками, єдиним державним тестуванням випускників шкіл і т.п. роботою) ситуацію не змінює: *без справжньої, глибинної реформи вищої освіти АК приречена залишатись*.

Людству невідомий інший надійний спосіб трансформації суспільства, як тільки через реформування освіти. Але українська вища школа, від часів СРСР й до наших днів, усе ще жорстко зорієнтована на пріоритет відтворення фахівців, підготовлених до гарного виконання стандартної роботи за спеціальністю.

Із зазначеного очевидно, давно назріла реформа національної вищої школи в Україні не може бути якісно підготовлена і проведена, якщо обходити увагою власне педагогічні явища, коли втрачене розуміння

сутності феномену вищої освіти. У такому контексті педагогіка і державне управління освітою тісно пов'язані між собою. Скажемо ще більш жорстко, *завдання на реформування вищої освіти не можна навіть коректно сформулювати, якщо нами заздалегідь не усвідомлена сутність виховання та освіти людини*.

Адже вектори цивілізаційного поступу в розвитку вищої освіти не можуть носити і не несуть довільного характеру. Вони лише підтверджують вірність та вічність із самого початку знайдених і використаних ще при створенні Платонівської академії, а також при заснуванні перших університетів базових принципів освіти. Сучасне життя, технології, що нині застосовують, потребують повернення до цінностей, котрі донедавна вважались відкинутими, непотрібними. Приміром, до принципу епітелія (*грецьк.*), тобто турботи людини про саму себе, свій внутрішній світ і свою тілесність. Суспільству знову необхідна людина, яка має здатність замислюватись над самою собою, над сенсом власного буття і його свідомо вибудовувати.

Окресливши ситуацію, що притаманна нашій вищій школі, ми ще раз жорстко підтверджуємо свою *базову тезу* – практика вищої освіти, що склалась у часи СРСР, досі збереглась і не реформована в Україні, переслідує невинуватого звужені, суто утилітарні цілі. А саме, традиційно для себе розв'язує завдання перед усім формування гарно *підготовленого фахівця* для успішного виконання ним тих або ж інших виробничих функцій.

Читаємо у діючому Законі України «Про вищу освіту»: «Вимоги до освітніх рівнів вищої освіти *містять вимоги до рівня сформованості у особи соціальних і громадянських якостей* з урахуванням особливостей майбутньої професійної діяльності, а також вимоги до формування у неї *патріотизму до України* та до знання української мови». Але сьогодні все врешті-решт зводиться до побудови навчального процесу на основі ОКХ (освітньо-кваліфікаційних характеристик) та ОПП (освітньо-професійних програм), які в реальності надійно відтискають ці пріоритети на другий план. Домінує такий, що суперечить сутності вищої освіти, традиційно-прагматичний вишкіл, коли центр уваги зміщений від завдань освіти, розвитку і соціалізації особистості до процесу її *підготовки*. Натомість, першочергові пріоритети становлення студентів як особистостей та інтелегентів випали з поля зору чиновників від освіти і викладачів як не суттєві.

Друга половина ХХ століття знала різні типи завершених реформ, що відбулися у різних країнах, якщо за їх головну ознаку взяти те, хто виступав суб'єктом проголошених змін і у який спосіб забезпечувалось проведення задуманих перетворень. Але з огляду на українську специфіку, котра примітна вираженою «багатоколірністю» суспільної свідомості, – пофарбованою у значній мірі в червоне на сході, у центрі і півдні, і, переважно у блакитно-жовте, на решті території, – важливо віднайти власний, універсальний і дієвий механізм реформи національної освіти. Очевидно, тут приходиться враховувати відчутний вітчизняний консерватизм, як тугу відповідних верств населення за часами безкоштовної і доступної талановитий до опанування знаннями молоді із глибини вищої освіти, так і прагнення іншої частини українців не відставати від існуючих у світі об'єктивних тенденцій поступу цього важливого для цивілізації явища суспільного життя і фактору розвитку нації.

Аби аргументувати специфіку нашого підходу до *здійснення реформи вищої освіти*, пригадаємо концепцію трансформації економіки СРСР (Перехід до ринку. – М., 1990), більше відому як програму «500 днів», авторами якої були економісти С.С.Шаталін, М.Я.Петраков, Г.О.Явлінський та інші. Умовою її реалізації передбачалась необхідність за діяння могутніх адміністративних можливостей центру, накопичених у СРСР. Хоча автори концепції добре розуміли, що однієї лише центральної влади навіть в умовах СРСР недостатньо. Вони записали у концептуальній частині: «У даний час для проведення будь-яких реформ необхідна не тільки політична воля керівництва країни, але й згода (15-ти! – *автори*) республік, координація їхніх дій, а також довіра людей».

Але таке одностайне погодження дій наприкінці 80-х – на початку 90-х років ХХ століття було в СРСР уже неможливим тож, як відомо, реалізація програми «500 днів» навіть не була поставлена до порядку денного. Ми не пригадаємо також іншої, скільки-небудь масштабної програми соціальних реформ, яка була б успішно з реалізована на теренах колишнього СРСР у тих нових європейських країнах, що утворились після 1991р., де їхнє політичне керівництво і основна частина діяльного населення виявились нездатними стрімко порвати з ідеологією тоталітаризму та звичкою до споживацтва.

При цьому під **реформою освіти** ми маємо на увазі такі якісні зміни у направленості і змісті, пріоритетних формах і методах навчання, коли зберігши існуючі позитивні надбання щодо практичної підготовки фахівців, вищі навчальні заклади України поступово набуватимуть рис, притаманних найбільш успішним сучасним ВНЗ світу. Тут головний пріоритет має надаватись розгортанню і вдосконаленню *навчальної діяльності студентів*, як визначальної умови їхньої освіти (в російській мові – *образования*). Адже без створеного студентом «образу» власного майбутнього (людські риси та професійні досягнення) і прагнення з ним «злитись» через процес набування визначених людських якостей, усвідомлення професійної компетенції, умінь і знань, стану освіченості і професійної мобільності молода людина насправді не отримує.

При цьому ми не відкидаємо гостру необхідність покращення фінансування і матеріального забезпечення вітчизняної вищої школи, але наголошуємо, що головна частина отриманих додаткових ресурсів має направлятись на реалізацію розпочатої у майже кожному ВНЗ реформ.

На рівні попередніх роздумів можна розглядати дві можливості реформ в нинішній Україні. Стандартною для СРСР була б ініціатива з центру, але на практиці вона у нас неможлива. Дійсно, з огляду на наявність протилежних за спрямованістю протиборчих політичних сил, що гасять зусилля одна одної, важко уявити тему, яка б отримала одностайну і стабільну підтримку з боку Президента, Верховної Ради і Кабінету Міністрів України, а законопроект «Про внесення змін до Закону України «Про вищу освіту» стане черговим «яблуком розбрату» (пошлемось тут на приклад підготовки до «Євро – 2012», де з перших місяців почалися проблеми на центральному рівні, не дивлячись на задекларовану провідниками партій і блоків спільну політичну згоду відносно цього проекту).

Залишається інша можливість, а саме створення такої ситуації для проведення реформ, коли участь центру буде мінімальною, а *головні важелі реформи знаходяться безпосередньо у ВНЗ*. У нашому випадку роль

центру можна вважати достатньою, якщо на початку 2010 р. Верховною Радою України буде прийняті зміни до Закону, і це затвердить концепцію і програму реформ, а усю наступну організаційну роботу візьме на себе, у свою чергу суттєво змінене за направленістю його діяльності галузеве міністерство – *Міністерство освітньої і наукової політики України* (МОНП). Тоді реальні реформи у вищих закладах освіти можливо провести із серпня 2010 до початку 2012рр., а сама програма може мати назву «1000 днів».

Одразу зазначимо, можливість проведення реальних реформ у вищій школі саме «знизу» є цілком реальна для України. Аргументуючи цю тезу ми звертаємось до досвіду кращих вітчизняних вищих навчальних закладів (національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут», національного університету «Киево-Могилянська академія» або Львівського національного університету ім. І.Франка). Саме ці ВНЗ, які досягли успіхів не внаслідок примусу, а завдяки власній ініціативі їх ректорів, мають виконати роль «маяків» з огляду на їх досвід і успіхи.

Нове за змістом своєї роботи МОНП має перебрати на себе важливу роль ініціатора освітянських реформ, взяти відповідальність за їхню підготовку і організаційний супровід. Передусім, важливо знайти можливість показати ректорам вищих навчальних закладів на те, що їхні нинішні, не по реформовані ВНЗ, після 2010р., тобто після спливання терміну вступу у дію усіх положень Болонського процесу, під час зовнішнього аудиту не витримають порівняння навіть із університетами-середняками країн Східної Європи. Треба показати на яскравих і зрозумілих прикладах, яким саме за спрямованістю своїх зусиль і змістом діяльності має бути сучасний ВНЗ, аби відповідати тенденціям розвитку вищої освіти у першій половині ХХІ століття.

І тоді *реформа може відбуватись для наших ВНЗ двома ешелонами: перший*, головним чином кращі національні за статусом ВНЗ подібні КНП, які оберуть за орієнтир подальшого розвитку відомі світові університети; і *другий ешелон*, усі інші ВНЗ III–IV рівня акредитації, які приймуть за взірць нинішні кращі навчальні заклади України, подібні до національному технічному університету України «Київський політехнічний інститут», національному університету «Киево-Могилянська академія»

Сама ж структура Концепції реформи національної вищої школи «1000 днів», на нашу думку, має передбачати три основні змістовні блоки, як орієнтири для вишів:

- *критичний аналіз* успадкованої від СРСР системи вищої освіти і визначення вектору подальших трансформацій, який торкається змін у головному, тобто у змісті, а також у формах і методах організації вищої освіти. Відповідно до цього блоку вищі навчальні заклади мають потім виконати також аналіз ситуації, яка існує нині у них;

- прописане бачення того, *якими рисами має відзначатись успішний сучасний ВНЗ*, що «своїм пишається і чужого не цурається», котре має бути очевидним, зрозумілим, і без супротив у, внаслідок очевидності цих орієнтирів сприйматись бажаними йти вперед ректорами і в цілому педагогічними колективами ВНЗ;

- нарешті, це логічно викладений, прив'язаний до прийнятних термінів виконання і детально, по основних кроках виписаний *рекомендований порядок і механізм трансформації ВНЗ*, затверджений Законом (постановою Верховної Ради України), дотримання якого керівництвом

і педагогічними колективами буде означати реальний розвиток даного вищого закладу освіти відповідно до встановлених темпів проведення і термінів завершення реформи.

Ректори і викладачі університетів, академій та інститутів мають усвідомлювати, що їхній *можливий страйк реформи «1000 днів»*, який прийме різні форми (наприклад, позиція «ми не розуміємо, чого від нас хочуть», «наша система освіти найкраща, а отже змінювати її не має сенсу»), *матиме негативні наслідки перед за все для самого вищого навчального закладу*, з огляду на оцінки як з боку українського суспільства, так і європейської спільноти.

Список використаних джерел

- 1.Викторов В.Г. Духовные истоки системного кризиса в Украине / Духовні цінності в умовах глобальних цивілізаційних трансформацій: монографія [текст] / В.Г.Викторов, В.В.Приходько / За заг. ред. Т.І.Власової, Т.М.Талька. – Дн-вськ: Вид-во Маковецький, 2009. – С.330-337.
- 2.Приходько В.В. Педагогічний вимір антропологічної катастрофи (Або про неминучість дійсної реформи вітчизняної вищої школи) / В.В.Приходько // Гуманітарний журнал. – Дніпропетровськ, 2007. – Зима – Весна. – С.28-34.
- 3.Приходько В. Чи потрібно «Готувати солдатів до минулої війни»? / Володимир Приходько, Віктор Вікторов // Освіта. – 2005. – №34. – С.12-13.
- 4.Приходько В. Ранжування ВНЗ як інструмент державно-громадського управління якістю вищої освіти / В.Приходько, С.Шевченко // Вища школа. – 2008. – №7. – С.33-43.
- 5.Розанов В.В. Письма 1917-19 годов / В.В.Розанов // Литературная учеба. – 1999. – №1. – 20с.

Викторов В.Г., Приходько В.В. Проблемы, тенденции и перспективы реформирования высшего образования в современной Украине

Исследуется проблема реформирования высшего образования в Украине. Рассматриваются перспективы интеграции нашей страны в общеевропейское образовательное пространство. Предлагаются конкретные мероприятия улучшения работы высшей школы Украины.

Ключевые слова: *высшее образование, высшие учебные заведения, реформирование, Болонский процесс, рейтинг.*

Victorov, V.G., Prykhodko, V.V. Problems, tendencies and prospects for reformation of the higher education in the contemporary Ukraine

Investigated are the problems arising in the reformation of the higher education in Ukraine. Review of the prospects for this country to enter the common European space. Concrete measures to enhance functioning by the higher schools in Ukraine are proposed.

Key words: *higher education, higher education establishments, reformation, the Bologna process, rating.*

Основные направления демократизации освіти

Розглядаються основні напрями демократизації вітчизняної освіти в умовах її трансформації та інтеграції у світовий освітній простір.

Ключові слова: *освіта, особистість, демократія, виховання, культура, освітня політика.*

Розвиток України як держави, економіка якої має базуватися на широкому використанні й розвитку високих технологій, а її комунікаційно-технологічні підсистеми мають формувати інфраструктуру інформаційного суспільства, неможливий без широкого впровадження в освіту принципів та ідей демократії, розкріпачення особистості, розвитку її творчих здібностей. З погляду українських вчених, тільки за цих умов освіта буде відповідати соціально-економічним запитам демократичного розвитку суспільства, індивідуальним загальноосвітнім і професійним потребам громадян[1-3;7]. Саме за таких обставин вітчизняна система освіти забезпечить адекватне формування кадрової складової гуманістичної і соціально-економічної трансформації країни – основи розвитку особистості, створення ефективної економіки, розвитку громадянського суспільства і демократизації Української держави, європейської і світової інтеграції України.

Теорії, які заперечують зв'язок освіти і соціальних перетворень, ігнорують суб'єктивний досвід людини, зокрема, її здатність до розвитку і саморозвитку, до зміни оточуючого середовища шляхом впливу на нього, а значить і до самозміни. Цей процес за своєю суттю має глибоко виховний характер і є ключем для відповіді на запитання: чи може освіта змінити суспільство? Відповідь – «так» слід визнати беззаперечною. Демократизація освіти передбачає забезпечення умов розвитку та саморозвитку особистості, як соціалізованого індивіда, який розглядається з боку його суттєвих соціально значущих якостей. Здатність особистості до саморозвитку слід розглядати як неповторний прояв людини, який уявляє собою інтегральну якість і в узагальненій формі може бути представлений такими показниками як адекватне сприймання дійсності, вільне від впливу догм та стереотипів; ділова спрямованість; динамічність та мобільність мислення; здатність до самопізнання та самовдосконалення; стійкі моральні норми; творчий стиль діяльності[4,с.67].

Демократизація освіти – фундаментальна ідея його подальшого розвитку, що передбачає три напрями змін в системі «освіта – суспільство – особистість»: а)розповсюдження принципу доступності освіти на все вікові і соціальні групи населення; б)зростання самостійності в розробці, ухваленні і реалізації рішень, що стосуються діяльності освіти (автономія освіти); в)зміцнення колегіальних форм управління навчаль-

ними закладами і самоуправлінських начал в навчальних колективах. Звичайно, під цим розуміють наступні положення:

- освіта як процес становлення психічних властивостей і функцій обумовлена взаємодією людини, що росте, з дорослими і соціальним середовищем;
- освіта задовольнятиме особові запити, якщо воно орієнтовано на «зону найближчого розвитку»;
- розвиток особи в гармонії із загальнолюдською культурою залежить від рівня освоєння базової гуманітарної культури;
- чим гармонізованішим буде загальнокультурний, соціально-етичний і професійний розвиток особи, тим більше вільною і творчою ставатиме людина;
- облік культурно-історичних традицій народу, їх єдність із загальнолюдською культурою – найважливіша умова конструювання нових навчальних планів і програм;
- чим різноманітніше і продуктивні значуща для особи діяльність, тим ефективно відбувається оволодіння загальнолюдською і професійною культурою;
- процес загального, соціально-етичного і професійного розвитку особи набуває оптимального характеру, коли учень виступає суб'єктом навчання;
- принцип діалогічного підходу припускає перетворення позиції педагога і позиції учня в особово-рівноправні, у позиції людей, що співпрацюють;
- саморозвиток особи залежить від ступеня творчої спрямованості освітнього процесу;
- готовність учасників педагогічного процесу прийняти на себе турботи інших людей неминуче визначається ступенем сформованості гуманістичного світогляду [5, с.35-37; 6, с.9-11].

Система освіти як соціальна система у всі часи відгукувалася на замовлення суспільства, держави. Вона не може бути незалежною від суспільного і політичного пристрою держави, будучи органічним компонентом соціальної системи. В даний час мета освіти в більшості країн цивілізованого світу відображає ідеї демократизації в педагогіці, філософії освіти і т.д. Із зміною українського суспільства міняється і мета освіти. Саме тому навчальні заклади України ставлять для себе як найважливішу мету навчання і виховання нового покоління молодих людей які стануть лідерами демократичних змін в країні і допоможуть відродити старі традиції демократії і реалізувати нові демократичні ідеї і цінності в українському суспільстві. Сьогоднішні студенти, що навчаються у вищих навчальних закладах України завтра займуть провідні державні позиції, очолять оновлені підприємства і виробництва, працюватимуть над створенням нових законів, ухвалювати політичні рішення, і, нарешті саме вони розвиватимуть демократичне суспільство в своїй країні. Адже освіта принципово «працює» на майбутнє, зумовлюючи особистісні якості кожної людини, її знання, уміння, навички світоглядні і поведінкові пріоритети, а відтак – і економічний, етичний, духовний потенціал суспільства, цивілізації в цілому [3].

Самоорганізація і вдосконалення навчальної діяльності студентів – принципово інший підхід до всієї постановки навчально-виховного

процесу в нових соціально-економічних умовах. В ринковій економіці знання, кваліфікація стають капіталом фахівця.

Соціальні зміни, що відбуваються, починають випереджати темпи зміни поколінь. У зв'язку з цим суспільство випробовує велику потребу в підготовці кваліфікованих фахівців у такий спосіб життєдіяльності, який характеризується готовністю до безперервного самовдосконалення, усвідомлення власного «я», здатністю на цій основі до швидкої переорієнтації, до відмови від звичних уявлень, до активного сприйняття нового, нетрадиційного. Будь-які новаторські ідеї і реформи можуть утілитися в життя тільки через творчість в діяльності фахівців-практиків, через відповідні зміни професійного мислення і поведінки останніх. У зв'язку з цим вся система підготовки повинна відповідати індивідуальним запитам, можливостям і здібностям студентів, з одного боку, і вимогам завтрашнього дня – з іншого.

Необхідно переглянути зміст, форми і методи підготовки з орієнтацією на таку «модель фахівця», коли головним стає формування творчої, саморозвинутої особи, здатної вільно орієнтуватися і самореалізуватися в умовах ринку та демократизації освіти.

Часто інститути, переслідуючи мету вивести на певний рівень професійних характеристик «набір» знань, умінь, навиків студентів, забувають про самого студента і роль педагога як суб'єкта педагогічного процесу, здатного актуалізувати особово-професійне зростання майбутнього фахівця.

У зв'язку з висунутими пріоритетами людської самоцінності, унікальності і неповторності, виховна система повинна створити гуманне середовище як простір творчого самовираження, самовдосконалення і саморозвитку особи. За умови надання можливості усвідомити професійну освіту як однієї з провідних цінностей самотворення, у тих, хто навчається актуалізуються потреби в особовому зростанні. Багатогранність особи як складного біо-психо-, соціо-етно-культуро-космічного феномена визначає закладену природою внутрішню потребу людини в самостабілізації, самовдосконаленні, самобудуванні, актуалізації якої приводить до виховання здатності виживати в умовах життя і праці, що змінюються.

Тому необхідно створити умови для посилення відповідальності за якість діяльності, «вищого» відчуття честі, власної гідності за допомогою свого внеску в соціально значущу діяльність, прояви відчуття тотожності цінності своєї особи і здійснюваної роботи: наочної, розумової, духовно-практичної.

Отже, поглибленні і розширенні свободи життєтворчості та самовдосконалення має свою ретроспективу, будучи однією з найактуальніших.

Необхідно використовувати «внутрішні резерви», щоб забезпечити їх розвиток по вектору «виживання». Саме тому одним із положень сучасної антропології є ідея «самоосновності» людини і необхідний механізм її реалізації через «добудовування», самовдосконалення [7, с.39-45]. Обмеження доступу молоді до такої соціально схвалюваної форми діяльності як освіта, примусить її самоутверджуватися через розрив соціальних зв'язків з суспільством в особливому середовищі молодіжної субкультури.

В липні 2001 року був опублікований проект документа «Національна доктрина розвитку освіти України у ХХІ столітті». Серед пріоритетів державної політики у сфері освіти вказані: «створення рівних можливостей

для дітей і молоді в отриманні якісної освіти»[8,с.3], «обов'язковість і безкоштовність отримання повної середньої освіти»[8,с.5].

Освіта, орієнтуючись на особові досягнення дитини і використовуючи як педагогічна умова процес демократизації освітніх систем, забезпечує підготовку творчої життєздатності особи. Ця ідея повинна служити ключовою національною ідеєю. Не дивлячись на те, що причини кризи української освіти лежать поза системою освіти, в сьогодиншній ситуації можлива реалізація такого сценарію освіти при якому «існує стратегічна мета розвитку країни на найближчі 25 років – освіта забезпечує підготовку людей, що здійснюють досягнення цих стратегічних ідей»[9,с.37-40].

Для сучасної вітчизняної освіти характерний гостра суперечність між формально проголошеним курсом на демократизацію освіти, на реалізацію прав громадян на отримання якісної освіти і тенденції, що все більш виявляється, до обмеження цих прав. Реформи освіти, що здійснюються в умовах соціально-економічної кризи, не тільки не демократизували процес отримання знань в школі, але і з'явилися свого роду каталізатором посилення соціальної нерівності, усугубляючи диференціацію людей по майновій ознаці і перетворивши освіту, зокрема, освіта шкільна, в ефективний канал соціального розшарування.

За останнє десятиріччя державна стратегія у сфері освіти зазнала ряд істотних змін. Сучасний курс на плюралізацію освітньої сфери, що виявляється у тому числі в диференціації типів навчальних закладів, в посиленні різноманітності навчальних програм став не тільки відповіддю на суспільні потреби, але і слідством прагнення освіти до зняття колишньої одноманітності, до регламентації навчальної і виховної роботи. В нових умовах самі освітні установи адекватно відреагували на зміну стратегії держави. Їх власні стратегії формуються виходячи з нових можливостей, має рацію, а також привілеїв, і направлені на поліпшення свого положення в полі собі подібних. Аналізуючи процеси, що відбуваються у сфері освіти, з погляду теорії П.Бурдьє ми можемо відзначити наступне: оскільки основний формальний капітал в освітньому полі – знання (оскільки саме знання признаються головною цінністю всіма елементами поля освіти, які, у свою чергу знаходяться в стані боротьби за їх отримання), отже серед засобів, які можуть забезпечити перемогу в такій боротьбі, самими важливим є вміння педагогів транслювати знання і вміння учнів адекватно сприймати ці знання[10].

Вивчаючи досвід сучасної педагогічної теорії і практики, ми виділили ряд стратегічних напрямів, за якими здійснюється демократизація сучасних освітніх систем: подолання соціальної детермінації при отриманні освіти; організація масового якісного навчання; підвищення рівня кваліфікації педагогів відповідно до зростаючого рівня освітніх потреб особистості; диверсифікація і диференціація навчання; розробка і реалізація комплексу соціально-педагогічних заходів для захисту права і можливості отримання освіти відповідно до природних здібностей; демократичне управління освітніми системами; безперервність освіти і спадкоємність всіх його ступенів та ін.

Успіх демократичних процесів в освіті багато в чому залежить від ключової фігури освітнього процесу – вчителя, що має вищий рівень особистісно орієнтованої педагогічної культури, яка має ряд наступних показників: гуманістична позиція вчителя по відношенню до дітей і його здатність бути вихователем; психолого-педагогічна компетентність

і розвинуто педагогічне мислення, здатність вирішувати виникаючі проблеми з позиції учня; утворена у сфері предмету, що викладається, вміння працювати із змістом і технологіями навчання, додаючи їм особову спрямованість; досвід творчої діяльності, вміння обґрунтовувати власну педагогічну діяльність як особово-орієнтовану систему (дидактичну, виховну, методичну), здатність розробити авторський освітній проект; культура професійної поведінки, способи саморозвитку, вміння регулювати власну діяльність, готовність спілкуватися з учнями.

Освічення людини – одна з вирішальних життєвих цінностей і головне досягнення особи учня. В традиційній, авторитарній шкільній системі, що жорстко регламентує досягнення особи заданого середнього обов'язкового рівня освіти, надмірно стандартизуючої освіти, народжується ілюзія, що можна навчити всьому в строго логічному порядку. Дана система не орієнтується на дослідження, експериментування, функціональну письменність людини, його індивідуальність. В освіті, що демократизується, школа не розцінюється як «виробничий конвеєр», але є організатором персонального, адекватного кожній особі процесу навчання, що містить складові.

1.Забезпечення рівності освітніх можливостей, демократична організація процесу навчання, демократичне управління, демократизація інституційного контексту.

2.Ідея демократичної освіти носить внутрішньо суперечливий характер, що в існуючих умовах приводить до фрагментарності і не-ефективності педагогічних дій. Вирішення цих протиріч можливо за наступних умов: а)узгодження процесів демократизації на різних рівнях системи освіти; б)забезпечення зв'язку організаційно-управлінського і навчально-виховного аспектів демократичної освіти; в)побудова демократичної освіти як процесу, що розвертається відповідно до логіки вікового розвитку і логікою розвитку школи.

3.Основною причиною ускладнень в розробці теорії і практичній реалізації ідей демократичної освіти є використання несучасних моделей демократичного суспільного пристрою. Розвиток теорії і практики демократичної освіти на сучасному етапі вимагає використання критичної моделі демократії.

При цьому ступінь відчуження школярів від освіти є найважливішою характеристикою ефективності демократичної освіти і критерієм оцінки теорії і практики демократичної освіти.

4.Основними напрямками розвитку демократичної цивільної освіти (навчальний аспект демократичної освіти) є: а)реалізація полідисциплінарного підходу до побудови навчальних курсів; б)реалізація вікового підходу при навчанні цивільним і моральним вмінням і навикам; в)віддзеркалення в змісті навчання і виховання сучасних соціальних проблем, молодіжної проблематики, критичної теорії демократії; г)реалізація інструментальної орієнтації (на освоєння універсальних соціальних навиків і умінь); р)посилення місця соціальної практики, рефлексія пов'язаної з навчальними програмами; д)особлива організація шкільного середовища як простору соціально осмисленої і оформленої дії.

5.Основними напрямками демократизації освіти (інституційний аспект демократичної освіти) є: а)забезпечення варіанту рівності освітніх можливостей, орієнтованої на компенсацію соціальної і культурної нерівності в ході освіти через подолання механізмів соціально-економічної

і культурної селекції; б) виявлення і подолання чинників закріпачення і придушення в організації і змісті освіти на основі досвіду вільної освіти; в) демократизація освітнього процесу на основі методу проектів і відповідального вибору форм і змісту навчання; г) підтримка різноманіття форм і змісту освіти для задоволення потреб громадян; г) узгодження інтересів різних груп, залучених в ухвалення рішень в області освіти (батьків, учнів, педагогів), через відкриті канали комунікації і критичну дискусію; д) посилення автономії шкіл у вертикалі управління в контексті посилення суспільного характеру управління освітою.

6. Основними підходами, що забезпечують цілісне рішення задачі демократичної освіти на рівні школи відповідно до критичної моделі демократії є: а) інноваційна організація діяльності школи, що включає створення відкритих структур комунікації, оновлення правового простору, забезпечення асоціювання членів шкільного колективу в різні групи, проблематику і перегляд підстав діяльності; б) узгодження навчального і інституційного аспектів демократизації, яке може відбуватися при трансформації відповідно до демократичних цінностей неформального пристрою (устрою) школи, що включає мову, простір і час школи, процедури організації груп школярів, систему нормативного регулювання; в) побудова освітнього простору школи як простори дорослішання. При цьому школа будується як система підпросторів розділення і зустрічі вікових груп, спеціально шикуються динаміка відповідальної позиції школяра, в якій особливу роль грають кризові вікові переходи; г) підхід проблемно-рефлексії до розробки навчальних курсів в області цивільної освіти.

В рамках даного підходу ці учбові курси конструюються як спільна діяльність школярів за рішенням актуальних для них соціальних проблем (включаючи проблеми, що виникають в школі). При цьому реальний соціальний досвід, одержуваний школярами в рамках цих курсів, рефlekтується з погляду соціальних дисциплін. Наукова новизна і теоретична значущість дослідження полягають в тому, що: а) визначені причини труднощів демократизації в сучасних спробах реформування освіти в Україні і за кордоном; б) розроблений новий напрям в теорії демократичної освіти, що погоджує інституційний і учбовий аспекти демократичної освіти на основі моделі критичної демократії, через аналіз і проектування інституційного контексту демократизації, через трансформацію навчального змісту; в) визначений цілісний комплекс чинників і умов організації освітнього процесу, утворюючого інституційний контекст демократизації; г) теоретично і експериментально підтверджена концепція «школи дорослішання», в якій забезпечується узгодження процесів освіти і дорослішання і створюється віково-психологічний контекст демократизації; г) теоретично і експериментально підтверджено значення інноваційної організації діяльності як визначальної складової інституційного контексту демократизації розкриті основні характеристики пристрою школи побудованої на інноваційній організації діяльності; д) запропонований «підхід проблемно-рефлексії» до навчання демократії, в якому забезпечується узгодження навчальної і інституційної ліній демократизації.

Список використаних джерел

1. Андрущенко В.П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі

століть: Досвід соціально-філософського аналізу. – К.: ТОВ «Атлант ЮЕмСі», 2005. – 498с.

2. Освіта в інноваційному поступі суспільства / Доповідь на підсумковій колегії Міністерства освіти і науки України 17 серпня 2006 року // Освіта України. – № 60-61, 14 серпня 2006 року. – С.1-21.

3. Кремень В.Г. Якісна освіта в контексті загальноцивілізаційних змін // Освіта України. – 2006. – 28 листопада. – №89.

4. Коломінський Н.Л. Психологія менеджменту в освіті (соц.-пед. аспект). – К.: МАУП, 2000. – 286с.

5. Рабченко Т.С. Внутрішкільне управління: Практичний посібник. – К.: Рута, 2000. – 176с.

6. Смолин О.Н. Российская национальная доктрина образования: размышления над концепцией // Педагогика. – 1999. – №7. – С.3-14.

7. Гофрон Б. Головне завдання освітньої політики в умовах демократичного ладу // Науковий вісник. Серія «Філософія». – Харків: ХНПУ, 2004. – Вип.17. – С.39-45.

8. Даниленко Л.І. Модернізація змісту, форм і методів управлінської діяльності керівника школи // Освіта і управління. – 1998. – №1. – С.48-54.

9. Ельникова Г.В. Теоретичні підходи до моделювання державно-громадського управління // Директор школи. – 2003. – №40-41. – С.37-40.

10. Бурдые П. Начало. – М.: Sociologos, 1994.

Джура О.Д. Основные направления демократизации образования

Рассматриваются основные направления демократизации отечественного образования в условиях его трансформации и интеграции в мировое образовательное пространство.

Ключевые слова: образование, личность, демократия, воспитание, культура, образовательная политика.

Dzhura, O.D. Primary directions of democratisation in the area of education

Review of the primary directions of democratisation in the domestic education under conditions of its transformation and integration into with world education space.

Key words: education, a personality, democracy, upbringing, culture, policies in the sphere of education.

Ідея університету: нові підходи

Університет представлено як найдавніший вищий навчальний заклад, в якому поєднані наука і освіта, свобода мислення і розвиток культури, наявними є гуманітарні пріоритети.

Ключові слова: освіта, особистість, університет-корпорація, гуманістичні цінності.

Освіта є складним соціокультурним феноменом, що постає як еволюційний процес, як специфічний соціальний вплив, а також як соціальний інститут. В залежності від форми свого соціального вияву, освіта постає як складова, чинник та результат соціальних змін. Оскільки соціальні зміни – це результат людської діяльності, то значну роль відіграють інтелектуальні якості людини, її освіченість, усвідомлення інтересів, цінностей, індивідуальних та суспільних цілей [1, с.12]. В зарубіжній соціології університети та їх об'єднання з 1960-х рр. розглядаються як корпорації. Склався підхід, що поєднує організаційний і владний аспекти вивчення освітньої системи. Обґрунтованість віднесення університетів до корпоративних структур автори аргументують наявністю в них виділених А.І.Пригожиним ознак корпорації як складного утворення, що підноситься над первинними організаціями і протистоїть зовнішньому конкурентному середовищу як єдине ціле [2, с.105].

Все це пояснюється тим, що університети опинилися на ринковому полі в ситуації зростаючої конкуренції, яка з політичного суперництва за статус в очах регіонального і відомчого керівництва перетворилася на пряму боротьбу за доступ до ресурсів розвитку і джерел фінансування. Зміна положення університетів в зовнішньому середовищі активувала протиріччя і усередині університетів [3, с.30].

Сьогодні ідея університету-корпорації розуміється в двох сенсах. Перш за все, оскільки освіту все частіше сприймають як сферу послуг, університет-корпорація вважається виробником освітніх послуг. Безліч людей, об'єднаних загальним завданням, ефективно ці самі послуги виробляють і навіть продають. Університет-корпорація, іншими словами, – це не лише сукупність викладачів і студентів, це ще і результативний гравець на ринку освітніх послуг. Другий сенс корпорації передбачається першим. Університет єдиний тому, що його об'єднують корпоративний дух, солідарність, традиції, уявлення про місію тощо [4, с.51].

Мабуть, розмови про університет як корпорації, в будь-якому сенсі, мають одне важливе значення. Вони дозволяють орієнтувати дослідження на пошук базових інтуїцій і базових метафор. Підставою осмисленої поведінки є схема організації досвіду. Врешті решт, з нею співвідносяться ті визначені ситуації, які потім знаходять своє продовження в спостережуваній поведінці. Дві схеми, дві метафори, звані одним словом «корпорація»,

ніколи не зустрічаються в чистому вигляді і нічого не дають тому, хто спробує виявити їх в реальному житті університету. Втрата університетом головних ознак власної ідеї – універсальності та національності – призвела до пошуків іншого підґрунтя розвитку університету.

Як пише М.Зубрицька: «То хіба сьогодні в Україні таку місію творення нації виконують сумлінно і відповідально всі університети? Будемо відверті – ні. І це незалежно від того, що вони часто мають величну назву національний. Можна все списати на політичну, культурну і релігійну дезорієнтацію українського суспільства перехідної епохи, до того ж ще врахувавши аспект глобалізації, який підсилює мотиви «смерті» класичного університету з його історично осмисленим призначенням і покликанням».

Проте, всупереч цим викликам локального і глобального характеру, думається, в Україні повинні існувати окремі університети-острівці, врешті-решт, так відбувається в кожній державі, яка прагне підтримувати свої старі університети, – з якими ототожнюють національну інтелектуальну гордість і які є інтелектуальним сумлінням держави, а за своїм духом та змістом дійсно є національними. В інших же випадках статус «національний» перетворюється на формальну вивіску, яка випробувала не один раз процес девальвації свого призначення, місії, покликання. Сьогодні такі університети-острівці в Україні є, але їх, на жаль, дійсно дуже мало, і вони часто вимушені захищати своє право на таку відповідальну місію, як формування національне свідомих громадян своєї держави» [5, с.20-21].

І хоча у всі часи університети розвивалися, у тому числі і в економічних відносинах, просвітницьке завдання – поширення розумного, доброго, вічного переважало над всім іншим. Економічна сторона університетського життя в основному зводилася до гідної підтримки інфраструктури і настільки ж гідної підтримки діяльності професури. Сьогоднішня ситуація принципово змінює природу вищої освіти. Остання є підприємництвом з певними наслідками. Ці зовнішні макрозміни впливають на внутрішню структуру університетів і на характер їх освітньої діяльності [6, с.154]. Університети під впливом зовнішніх чинників перетворюються в економічні, які управляються як корпорації, але корпорації особливого роду – пов'язані з виробництвом і поширенням знань. Всі ланки університетської структури самовизначаються за ознаками конкурентоспроможності і прибутковості.

Все це нормальний еволюційний процес. Закони постмодерного, постіндустріального існування та масовості освіти і культури створюють такі умови, за яких університет повинен стати активним економічним суб'єктом. Ні у нас, ні в Європі університети в досяжному майбутньому не отримають від держави коштів, достатніх для задоволення своїх потреб. Як відзначає Аткинс, починаючи з 1990-х рр. європейські університети відчувають сильний тиск громадськості, що вимагає чітко сформулювати і оцінити завдання, наміри і вимоги до економіки і суспільства [7, с.31], перш за все для того, щоб обґрунтувати доцільність їх фінансування. Держава послідовно веде справу до того, аби поділити тягар відповідальності за вищу освіту зі своїми громадянами. Відповідно зростає увага громадськості до стану вищої освіти.

З моменту, коли вирішення абітурієнта і його батьків про вибір спеціального і навчального закладу стає одночасно і вирішенням про перерозподіл фінансових ресурсів сім'ї, питання про якість вищої освіти

набуває для них особливої значущості. Студентів та їх батьків можна розглядати як первинних споживачів послуг, що надаються вищою освітою; як вторинні споживачі виступають працедавці, що побічно впливають на динаміку інтересу абітурієнтів до тих або інших спеціальностей. У цій ситуації університет несе повну відповідальність за забезпечення якості освіти, оскільки є виробником особливого продукту – освітніх послуг. Університет (бажає він того чи ні) стає виробничою організацією зі стандартними ринковими цілями, що поставляє продукт, званий «вища освіта».

Факультети, лабораторії, наукові центри і навіть окремі професори розглядаються тепер під кутом зору того, скільки студентів, що приносять прибуток вони змогли залучити, стільки зовнішніх грантів і дотацій вони внесли до загальної скарбнички, яким є їхній внесок у бренд університету на ринку освітніх послуг. У цьому сенсі передбачається, що кожен викладач повинен мати хоч би мінімальні таланти і в галузі менеджменту. Чисто академічна стратифікація як і раніше має значення, але вона аж ніяк не може бути альтернативою тенденції до підвищення ролі підприємницького таланту.

Виявляють себе і нові ролі студентів (магістрів, аспірантів). Тепер вони виступають як клієнти корпорації, покупці на ринку освітніх послуг, пропонованих університетом. І хоча відомі дисциплінарні обмеження відносно студентства існують як і раніше, але по всіх позиціях змінився статус студентів. Корпорація, як ніколи, виявляється залежною від своїх клієнтів – від їх запитів, бажань, життєвих цілей і навіть капризів.

Університет-корпорація максимально залучає до своєї діяльності всі ресурси розширення клієнтури. Приміром, ресурс зв'язку з місцевими співтовариствами, що називається «служінням суспільству». Будь-який університет прагне вирішувати місцеві проблеми і бути привабливим для мешканців (принцип зворотної дії локального на глобальне). І це прагнення – не лише побажання. Воно сповна прагматичне. Місцеві співтовариства, що володіють розгалуженою мережею, можуть стати або важливим союзником університету у всіх його починах, або (в разі конфлікту) стати його значимим опонентом [8, с. 155].

Все це відбувається й на змісті освіти. Університет-корпорація вже не може дозволити собі відтворювати знання здебільше фундаментального характеру. Динаміка часу потребує як ніколи не тільки практичної та суто професійної диференціації, а й великої долі науковості під час навчання. Ці, з першого погляду протилежні завдання може виконувати дослідницький університет-корпорація, де існують різні форми підготовки фахівців. Існує ще міждисциплінарний підхід – одне з найпопулярніших понять, циркулюючих в університетах, яке означає, що практично жоден традиційний предмет викладання, традиційна спеціальність або галузь знання в чистому вигляді нікого не влаштовують і, перш за все, студентів. Постійно і у великій кількості потрібні нові складені освітні продукти, які в будь-якій комбінації міститимуть компонент бізнес-освіти і менеджменту. Вимагається і новий тип професури, що вміє легко перенастроювати своє викладання, фахівця в декількох суміжних галузях знання, що знаходить контакт з будь-якою аудиторією незалежно від рівня її підготовки, що легко володіє мультимедійними технологіями і повністю інтегрованого в Інтернет.

Характерним є і те, що перспективні працедавці в сучасних умовах більше не відчують потреби у випускниках університетів, що володіють фундаментальним знанням (за рідкими винятками). Для роботи в сучасній фірмі або корпорації цього просто не потрібно. Потрібне інше: здатність динамічно перенастроюватися на інші програми, володіти деякими базовими уміннями, володіння загальним рівнем культури, який не переходить у занадто енциклопедичність.

Існує ще один бік розвитку методології університету-корпорації. Перехід від індустріального до інформаційного суспільства зумовив перетворення освіти на потужний чинник соціального престижу з тими недоліками, які неминуче спливають на хвилі моди. Освіта перестає бути елітарною, а фахівець винятковим. Освіта набуває масового характеру і вже сама по собі не може слугувати фактором соціальної значущості та статусу. Крім того ринкові відносини, зробивши освіту товаром, у резонансі з потужними реформістськими потоками, що охопили національну систему вищої школи, зумовили появу різноманітних форм недержавних навчальних закладів. Це призвело до вельми суттєвої неоднорідності вузів, які мають формально однаковий статус. Більш того, вірус псевдопрестижу дуже швидко призвів до мутації «технікумів» в «інститути», «інститутів» – в «університети» чи «академії». Навіть унікальна за своєю історією і суттю Києво-Могилянська академія підстрахувалася додатковою назвою – університет [9].

Всі дослідники в розпачі: «В наші дні безліч установ, агентств, корпорацій і інших підприємницьких структур почали називати себе університетами, у зв'язку з чим, думається, настав час сказати «стоп» цій тенденції, негативним чином що впливає на номенклатуру і знання, і ученості» [10, с. 39].

Аналіз показує, що основні напрями виникнення і формування нових вищих навчальних закладів, прагнучих отримати назву «університет», можуть бути різними. Так, за кордоном виникнення таких структур, які Ф.Г.Альтбах назвав «псевдоуніверситетами», більше пов'язано з приватним капіталом, корпораціями, вирішенням корпоративних проблем. Якщо перенести міркування Ф.Г.Альтбаха на український ґрунт, то заспокоїливим моментом є те, що такі приватні «корпоративні університети» у нас знаходяться доки в зародковому стані, оскільки на сьогодні переважає державна форма організації вищої освіти, особливо університетської. Але, випереджаючи події, слід допустити, що форма, подібна до «корпоративних університетів», розвиватиметься і в Україні. Ф.Г.Альтбах вважає, що немає сенсу забороняти існування таких вузів, адже на них є попит, але ні в жодному випадку не можна прирівнювати їх до традиційного (класичного) університету. Такі навчальні заклади повинні складати особливу групу, чітко визначену і позначену [11, с. 40].

Але «стати «Університетом» «з великої літери» – це не змінити віску, не навісити прикметників, а створити освітній і науковий заклад з величезним інтелектуальним потенціалом, з освітніми і науковими традиціями, які визнають світова освіта і наука. Вирішення інших завдань, пов'язаних з підготовкою фахівців-професіоналів, завжди було важливою, але не домінуючою функцією університету» [12, с. 69].

Університет ХХІ століття повинен бути: сильний за якістю освіти, дослідженнями на найвищому рівні, інноваціями; свідомий своєї місії, вартості і можливостей; добре фінансований, тобто має володіти необхід-

ними засобами для освіти, досліджень та навчання найвищої якості. Така модель насправді є ідеальною, тобто навіть найкращі навчальні заклади не повністю їй відповідають. Але усвідомлення шляхів реформування вищої освіти дає сподівання на те, що голос академічної спільноти не залишиться голосом волаючого в пустелі й буде почутий і підтриманий державами. Україна особливо потребує трансформації освітньої системи і державної освітньої політики. Перенесення відповідальності за якість освіти з держави на освітній заклад є вимогою часу, яку слід виконувати, беручи до уваги виклики сьогодення, історичні традиції та новітні ідеї.

Саме класичні університети мають бути еталонами освітньої системи, центрами кристалізації інтелектуального і культурного життя. У цьому була і повинна залишатися і на сучасному етапі їх соціальна місія. А це вимагає і усвідомлення самим класичним університетом своєї місії, і відповідного відношення суспільства до того, який вуз має право називатися університетом.

Досвід осмислення ідеї університету ясно показує, що університет є протипологом тим тенденціям в суспільстві, які загрожують його стабільності, з одного боку, і можливості розвитку, з другого. Стосовно сучасних умов це означає, що університет повинен задовольнити потребу суспільства у формуванні нового типу професіонала: професіонала-енциклопедиста, здатного через сформовані цінності і придбані навички діяльності протистояти процесам ентропії в суспільстві [13, с.80]. Розробкою цієї нової парадигми вирішення найгостріших проблем сучасного людства, яка б додала односторонності попередніх, згаданих вище, займались багато видатних мислителів ХХ століття. Найважливіші ідеї цієї парадигми полягають у наступному: 1) вимоги обов'язкового для усіх порядку повинні бути зведені до того мінімуму, який може бути вільно прийнятий представниками усіх різноманітних видів світогляду; 2) суперечності, що виникають між представниками різних видів світогляду, повинні вирішуватися завдяки їх доброзичливій комунікативній взаємодії; 3) головна мета цієї взаємодії полягає в пошуках кращого вирішення проблеми поєднання обов'язкового для всіх порядку з його проявами в різних формах світогляду [14, с.6].

Крім того, тенденції розвитку університетів наших днів, як представляється, не вимагають оцінки за принципом «добре-погано», «подобається-не подобається». Це об'єктивні параметри системи, яка перенастроюється в нових умовах глобалізації і постіндустріального суспільства. І хоча реакції на це переорієнтування можуть бути самими різними (у тому числі різко негативними), слід визнати, що вища освіта на сучасному світі, швидше за все, йде вже новим шляхом [15, с.161].

Але є в цьому і позитив, оскільки корпорація – це носій так званого корпоративного духу, тому створення університетів-корпорацій – єдина можливість не втратити специфічну субкультуру університету, багатовікові традиції та дух.

Список використаних джерел

1. Прокопенко А.Л. Освіта як чинник соціальних змін (методологічний аспект): дис... канд. філос. наук: 09.00.03 / А.Л.Прокопенко. – Київський національний ун-т ім. Тараса Шевченка. – К., 2007. – С.12.
2. Иванов С.В. Университет как региональная корпорация / С.В.Иванов // Социол. исслед. – 2004. – №11. – С.105.

3. Кимберг А.Н. Университеты: противоречия развития / А.Н.Кимберг // Университетское управление. – 2003. – №1(24). – С.30.

4. Куракин Д. Возможность корпорации: к социологическому описанию университета / Д.Куракин, А.Филиппов // Неприкосновенный запас. – 2006. – №4 – 5. – С.51.

5. Зубрицька М. Філософський дискурс ідеї Університету: в складних лабіринтах пошуку істини // Ідея Університету. Антологія. – Львів: Літопис, 2002. – С.7-24.

6. Покровский Н.Е. Трансформация университетов в условиях глобального рынка / Н.Е.Покровский // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2004. – Том VII. – №4. – С.154.

7. Кимберг А.Н. Университеты: противоречия развития / А.Н.Кимберг // Университетское управление. практика и анализ – 2003. – №1(24). – С.31.

8. Покровский Н.Е. Трансформация университетов в условиях глобального рынка / Н.Е.Покровский // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2004. – Том VII. – №4. – С.155.

9. Лавриненко-Омецинська К. Університет – це повинно звучати гордо! / [Електронний ресурс] К. Лавриненко-Омецинська // Дзеркало тижня. – 2002. – №.6(381). – 16-22 лют. – Режим доступу: <http://www.dt.ua/3000/3680/33814/>

10. Альтбах Ф.Г. Возвышение псевдоуниверситетов / Ф.Г.Альтбах // Alma Mater. – 2001. – №12. – С.39-41.

11. Альтбах Ф.Г. Возвышение псевдоуниверситетов / Ф.Г.Альтбах // Alma Mater. – 2001. – № 12. – С.40.

12. Михальченко М.І. Університети як рушійна сила модернізації України // Університетська освіта України ХХІ століття: проблеми, перспективи, тенденції розвитку. Матер. міжнар. наук.-практ. конф. 15-16 грудня 2000 р. Х., 2000. – С.69.

13. Огородникова И.А. Идея университета - проект воплощения идеальной образовательной формы / И.А.Огородникова, А.Г.Геринг // Вестн. Омского ун-та. – 1997. – Вып.4. – С.80.

14. Андрущенко В. Філософія і освіта / В.Андрущенко, В.Лутай // Вища освіта України: Теоретичний та науково-методичний часопис. – 2004. – №4. – С.5-12.

15. Покровский Н.Е. Трансформация университетов в условиях глобального рынка / Н.Е.Покровский // Журнал социологии и социальной антропологии. – 2004. – Том VII. – №4. – С.161.

Жишко Т.А. Идея университета: новые подходы

Университет представлен как древнейшее высшее учебное заведение, в котором объединены наука и образование, свобода мышления и развитие культуры, гуманитарные приоритеты.

Ключевые слова: образование, личность, университет-корпорация, гуманистические ценности.

Zhizhko, T.A. The concept of the university: new approaches

The University is represented as the most prominent higher education establishment for uniting sciences and education, freedom of thought and development of the culture, and keeping up the humanitarian priorities.

Key words: education, a personality, a university-corporation, humanistic values.

Навчальний процес як основа і засіб формування екологічної свідомості студентів

Аналізуються зміст та основні напрями формування екологічної свідомості студентів засобами навчального процесу; підкреслюється важливість введення спеціального курсу з екології для студентів всіх спеціальностей.

Ключові слова: особистість, свідомість, культура, освіта, екологія, екологічна свідомість.

Потреба фахівців в екологічній галузі особливо гостро постала в останні 20 років у зв'язку з необхідністю вирішення міждисциплінарних екологічних завдань, здійснення інтегрованого підходу в питаннях збереження і раціонального використання природних комплексів (біогеоценозів). Екологічна культура сучасного випускника вищого навчального закладу через ставлення до природи й суспільства визначає його духовність, потреби, програму життєвих і фахових завдань. Тому формування екологічного професіоналізму має проходити через: набуття екологічних знань; світоуявлення; світосприйняття; формування екологічного мислення; грамотності; світогляду; етичних принципів поведінки в природі; забезпечення підтримки фізичного стану для проведення екскурсій, експедицій; вироблення активної природоохоронної позиції, формування необхідних якостей вихователя, організатора і пропагандиста ідей захисту природи, свого здоров'я та здоров'я своїх вихованців.

Проте екологічна освіта, незважаючи на її актуальність і важливість у вирішенні проблем екологічної безпеки, ще не стала пріоритетом у державній політиці і переживає кризовий період. Тому однією з найважливіших умов забезпечення реалізації цінностей екологічної культури як міри і способу розвитку та реалізації соціальних сил у процесі матеріально-практичного і духовно-теоретичного засвоєння природи є високий рівень екологічної свідомості, зміст екологічних знань, постійний і безперервний процес формування різних якостей екологічно вихованої особистості. Становлення екологічно культурної особистості можна досягти шляхом екологізації і гуманізації освіти, що дозволяє не тільки наситити освіту екологічними, гуманітарними і соціальними предметами, але й глибоко усвідомити взаємозв'язок і взаємозалежності людини, суспільства і природи (коеволюції суспільства, людини, техносфери і природи). Гуманізація освіти – це не просто відмова від авторитарності й оволодіння знаннями. Це також апеляція до глибинних горизонтів свідомості особистості, її установка на вільне самовираження, на розкриття творчого

потенціалу. «Виховання екологічно культурної особистості в контексті нової екологічної парадигми ґрунтується на створенні умов для розвитку особистості вільної і відповідальної за своє існування у світі. Свобода і відповідальність – це ті два регулятиви, які мають бути покладені в основу еколого-освітньої педагогічної системи, здатної допомогти в становленні особистості, готової втілювати в життя ідеї сталого розвитку» [1, с.62].

Формування екологічної культури в процесі навчання – це оптимальний шлях екологічного виховання. Той чи інший її рівень – результат виховання, головною функцією якого є підготовка підростаючого покоління до життя в цьому світі, а передумовою цього є опанування систем моральних норм, що стосуються як людського світу, так і природи. Без змін у культурі природокористування не можна розраховувати на позитивні зміни в екологічному стані. Оскільки культура здатна поставити діяльність людини у відповідність з біосферними і соціальними законами, вчені, причетні до вирішення екологічних проблем, вважають, що запобігти екологічній катастрофі можна лише за умови тотальної конверсії екологічної свідомості людей за суттєвого підвищення екологічної культури населення та формуванні певної «критичної маси» людей, вихованої на ідеях екологічної філософії життя і здатних піти шляхом екологізації усіх сфер своєї діяльності. В усьому світі все більшу увагу почали приділяти екологічній освіті і вихованню людей. Розробляються концепції розвитку екологічної освіти та реформування систем освіти з урахуванням екологічної компоненти.

Водночас у царині екологічної освіти визначено основні принципи і провідні напрями просвітництва щодо охорони навколишнього середовища. Екологічна освіта повинна: 1) розглядати навколишнє середовище в усій його повноті – як природне і створене людиною, технологічне і соціально-екологічне, політичне, культурно-історичне, моральне, естетичне; 2) бути постійним процесом, тобто починатися в дошкільному віці і тривати на всіх стадіях формальної і неформальної освіти; 3) бути міждисциплінарною за своєю суттю, включати спеціальний зміст у кожний навчальний предмет, створюючи можливість формування цілісної збалансованої перспективи; 4) вивчати головні проблеми навколишнього середовища з урахуванням місцевих, національних, регіональних і міжнародних точок зору, щоб здобути знання про умови навколишнього середовища в інших географічних регіонах; 5) зосередитися на поточних і можливих ситуаціях навколишнього середовища, одночасно беручи до уваги історичну перспективу; 6) роз'яснювати значення та необхідність місцевого, національного і міжнародного співробітництва у вирішенні проблем довкілля і запобіганні їм; 7) докладно висвітлювати різні аспекти навколишнього середовища в процесі соціально-економічного планування і розвитку; 8) дати можливість населенню застосовувати свої знання і досвід у плануванні, прийнятті рішень і визначенні їх наслідків; 9) відносити аспекти чутливості щодо навколишнього середовища і знання його, навчання навичок вирішення проблем і роз'яснення цінностей до будь-якої вікової групи, але надавати особливого значення поглибленню розуміння чутливості щодо навколишнього середовища учнями в ранньому віці і найбільш наближено до місця навчання; 10) допомагати учням визначати ознаки виникнення проблем навколишнього середовища, а також вивчати окремі реальні його проблеми; 11) надавати особливого значення труднощам вирішення проблем навколишнього середовища і в цьому

зв'язку – розвиткові критичного мислення і набуття навичок вирішення проблем, що з'являються; 12) використовувати розмаїтість навколишнього середовища, що вивчається, і широкий набір методичних прийомів для навчання, засвоєння знань про довкілля, почерпнутих з нього, приділяючи належну увагу практичній діяльності і вивченню досвіду з перших рук.

В сучасних умовах провідним принципом освіти має бути формування ноосферного світогляду, розуміння майбутніми фахівцями взаємозв'язку всіх навчальних предметів і єдності навчання та виховання для досягнення остаточної мети професійної освіти – формування спеціаліста з високим рівнем екологічної культури [2, с.11]. Оскільки високий рівень професійної підготовки спеціалістів є потенційною позитивною умовою масштабного впливу на формування екологічної культури підрастаючого покоління, екологічна освіта студентської молоді заслуговує на особливу увагу. Формування у студентів вищих навчальних закладів глибоких переконань у необхідності природоохоронної діяльності викликане нагальною потребою Української держави в екологічно грамотних громадянах, кваліфікованих спеціалістах з екологічного виховання підрастаючого покоління, а також відставанням навчально-виховної роботи природоохоронного напрямку в закладах освіти від вимог часу; невідповідністю вимогам часу природоохоронного аспекту програм навчальних дисциплін вищої школи. Тому екологічні знання нині визнаються важливою складовою екологічної освіти майбутніх фахівців, а одним з її основних завдань виявляється необхідність формування нового всепланетарного (ноосферного) мислення і екологічної культури особистості й суспільства.

Екологізація суспільної свідомості неможлива без знань про взаємодію суспільства і природи, які допомагають зрозуміти причинно-наслідкові зв'язки між природою і суспільством, знаходити шляхи вирішення екологічних проблем, приймати рішення в ситуаціях етичного вибору. Екологічні знання мають особливе значення для студентів як майбутніх природокористувачів, які знають як досягти гармонії у взаєминах з природою. Адже такі знання є необхідною передумовою гармонії і краси внутрішнього світу самої людини. Крім того, формування екологічних знань студентів сприяє їх включенню в креативну пізнавальну діяльність, яка є активним самостійним осягненням об'єктів природи і суспільства в їх взаємодії.

Екологічна ситуація сьогодення є такою, що сучасна вища школа вимушена не тільки забезпечувати можливості для розвитку особистих здібностей, але й прищеплювати студентам пошукові схильності до оволодіння знаннями, засвоєння останніх у максимально повному обсязі. Без цього не може бути сформована екологічна компетентність, яка є необхідною умовою подолання безгосподарного, безвідповідального і бездумно-безладного ставлення до природного середовища. Тому екологічна освіта на рівні професійної школи має бути спрямована на підготовку фахівців до практичного вирішення питань, пов'язаних з необхідністю підтримки прийнятної для життя якості природного середовища. У програмах такої підготовки разом з методиками, що розвивають у майбутніх фахівців творче і масштабне мислення, повинна передбачатися необхідність вивчення екологічно обґрунтованих принципів господарювання, екологічно раціональних методів розробки технологій, вироблення методів екологічного контролю тощо.

Екологічна освіта як процес підготовки фахівців постійно вдосконалюється. Однак на початку третього тисячоліття чітко визначилися й проблеми екологічної освіти, які, на жаль, породжують низку суперечностей, що часто-густо «розмивають» екологічну парадигму, спотворюють духовний світ особистості. Насамперед слід звернути увагу на недостатній ступінь розвиненості екологічної освіти у ВНЗ. Причини цього, звичайно, з'ясовані: екологічна освіта, тим більше в її сучасному варіанті, за історичними мірками ще дуже молода, фактично, вона тільки зароджується. Крім того, багато ВНЗ ще не мають повнопрофільного курсу з екології, зокрема щодо її соціального аспекту. У багатьох галузях екології як науки і навчальній дисципліні залишається більше проблем, ніж їх розв'язань. Виразно позначається і загальний соціальний фон – недооцінка глибини екологічної кризи в нашому суспільстві, охопленому загальною кризою.

Щодо безпосередніх внутрішніх проблем екологічної освіти, то багато з них досить добре відомі і викладачам, і студентам. Це й брак навчальних посібників, далеко не повна оснащеність новітньою технікою досліджень тощо. Але попри все це слід визнати, що ще недостатньо розроблені власне методологічні засади, необхідні для прикладних досліджень в екологічній освіті студентів і конкретних методичних розробок. Система загальної середньої освіти не має в своєму розпорядженні сталих принципів екологічної освіти; є певний розрив між досить непоганим рівнем загальної шкільної екологічної освіти і рівнем розвитку еколого-педагогічної освіти. Наявне загострення зіставлення гуманітарної, природничо-наукової і технічної культур. Зокрема, з огляду на це в екологічній освіті об'ємно представлений природничо-науковий зміст, але істотно відстає гуманітарний, особливо багато в чому обділена увагою соціальна екологія [3, с.22].

Треба враховувати, що сучасна професійна екологічна освіта має дати кожному трудівникові повні знання про вплив його діяльності на навколишнє природне середовище. Хлібороб і тваринник, двірник і будівельник, шофер і слюсар, інженер і архітектор повинні знати екологічні наслідки використаного технологічного процесу і вміти звести їх до мінімуму. Професійна екологічна освіта має стати органічною частиною професійної освіти всіх рівнів. Студентам треба вивчати як мінімум дві дисципліни – «Основи загальної екології» та «Прикладна екологія». Програма останньої має відповідати майбутній професії студента.

Нині спеціальну екологічну освіту повинні мати ті фахівці, які займаються природоохоронною, управлінською, експертною, викладацькою роботою. Ця освіта базується на загальнотеоретичному фундаменті, основу якого складають хімія, фізика, біологія і математика. Другий рівень теоретичної підготовки складають геологія, гідрологія, метеорологія, топографія, геобіохімія, ґрунтознавство, соціальна екологія. Структурно-логічна схема спеціальної екологічної освіти поєднує теоретичний фундамент із фаховими дисциплінами (управління природоохоронною діяльністю, екологічна безпека регіону) через спеціальні курси – токсикологія, заповідна справа, техноекологія, екологія людини, екологічна культура, радіологія, біометрія, економіка природокористування, екологічна експертиза, моніторинг навколишнього середовища, урбоекологія, нормування антропогенного навантаження, екологічна паспортизація, рекреаційні ресурси та інше.

Усі перелічені види екологічної освіти знаходяться в Україні в занедбаному стані і вимагають значного підвищення уваги і державної підтримки.

Насамперед треба змінювати ставлення до спеціальної освіти. Тільки за наявності необхідної кількості висококваліфікованих спеціалістів-викладачів, вихователів, науковців, організаторів, знавців галузевих напрямів екології можливе підвищення рівня загальної та професійної екологічної освіти [4, с. 64].

Відчутних змін у спеціальній екологічній освіті можна досягти досить швидко і практично без матеріальних витрат за рахунок організаційних заходів. По-перше, треба терміново створити фахову раду з екології Міносвіти, головним першочерговим завданням якої повинно стати обґрунтування єдиних міжгалузевих вимог до підготовки спеціалістів-екологів. По-друге, необхідно офіційно визначити місце екології серед інших (традиційних) наук створенням спеціалізованих рад по захисту дисертацій з напрямку «екологія». Зараз склалася ненормальна ситуація – аспірантура з екології існує, але наукові роботи аспірантів мають відповідати вимогам галузевих учених рад з біології, медицини, сільського господарства. Парадокс: аспірант-еколог не може вести наукове дослідження з екології – науки універсальної, міжгалузевої, інтегральної.

Чимало проблем існує і в царині педагогічної екологічної освіти. Сьогодні лише на початковій стадії знаходиться впровадження таких спеціальностей і додаткових кваліфікацій, як педагог-фахівець з соціальної екології, педагог додаткової екологічної освіти, педагог дошкільної екологічної освіти, менеджер екологічної освіти, які не тільки актуальні, але й розраховані на майбутнє, що важливо для вузівської педагогічної освіти. Недостатньо активно впроваджуються навчальні програми з етноекології, еколого-педагогічної практики, екологічного краєзнавства та ін. У підготовці вищими навчальними закладами необхідних для країни фахівців-екологів недостатньо освоюються традиції різних народів, їх екологічна культура, не налагоджена стійка взаємодія педагогічних ВНЗ і загальноосвітніх шкіл. «Кожна національна культура складається з багатьох компонентів, що синтезуються у складну органічну цілісність. Вона і характеризує певну історичну спільність людей з усіма специфічними виразами. Серед розмаїття аспектів виявлення специфіки певної національної культури присутній і екологічний аспект. У контексті екологічного аналізу стають зрозумілішими складні специфіковані риси і ознаки національної культури – як предметні, так і духовні. Причому осмислені як в історичному минулому, так і в сьогоденні та в прогнозованому майбутньому.

Осмислення екологічного буття нації є зараз дуже актуальним для України. Це важливо як для розвитку самосвідомості нації, так і для розв'язання екологічних проблем» [5, с. 17-18].

Специфічними світоглядними орієнтаціями ментальності українців є спрямованість на внутрішній емоційно-почуттєвий світ людини, де панує не раціональне, а чуттєве ставлення до світу – «кордоцентризм». Якщо ж говорити взагалі про вихідні тези аналізу українськими вченими взаємовпливу природного середовища й етносу, треба особливо виокремити три тези:

- 1) наша культура не лише національна, а її глибший та ширший зміст визначений саме географічним положенням;
- 2) культура розглядається як форма адаптації нації до того природного і культурного простору, в межах якого вона виникає і розвивається;
- 3) культура України, її специфіка пов'язана зі специфічним географічним положенням України – «між Сходом і Заходом».

З огляду на це актуальними стають вимоги повернення до людини в розмаїтті її природних, життєвих і соціопрактичних рис. У зв'язку з тим, що параметри та рівні екологічної вихованості учнів і студентів не розроблені, зростають і увиразнюються такі основні суперечності:

- між постулатами соціальної значущості освоєння природи, розвитку екологічної культури і відсутністю теоретичної та практичної моделі процесу їх формування;
- між багатогранністю функціонування екологічної культури і консервативністю навчальних програм, підручників, методичних посібників для цілеспрямованої навчально-виховної роботи;
- між попереднім рівнем інформаційного та екологічного, валеологічного фонду тих, хто навчається і новими завданнями освоєння культури;
- між окремими знаннями про екологічну культуру і відсутністю або недостатністю вмінь і навичок використати їх у соціумі;
- між зростаючими, соціально-значущими завданнями і вимогами до екологічної вихованості, які треба студентові виконувати, і тими можливостями, які обмежують його вчинки і дії у їх вирішенні;
- між зовнішніми впливами і внутрішніми прагненнями студента;
- між набутим негативним досвідом спілкування з довкіллям, поведінки в природі і новими умовами життя та діяльності сучасної молоді.

Ці суперечності породжують основні бар'єри, які утруднюють процес включення питань екології в навчальний план ВНЗ. Серед цих бар'єрів на особливу увагу заслуговують відсутність консенсусу щодо характеру і змісту екологічної освіти, браку часу і засобів для підготовки якісних програм та матеріалів, недоліки підготовки викладачів, неадекватне ставлення викладача до проблем екології стосовно особистих світоглядних засад. Тому під підготовки кадрів у ВНЗ необхідно враховувати ці бар'єри і вчитися їх долати [6, с. 126].

Динаміка соціокультурних процесів, виклики сучасного цивілізаційного розвитку пред'являють нові вимоги до університетської освіти, насамперед до гуманітарної. Вирішення наявних в екологічній освіті проблем і суперечностей потребує єднання зусиль викладачів природничих і гуманітарних дисциплін, учених і педагогів-практиків, філософів і управлінців. На жаль, багато хто серед них і вважає необхідним розчленовування знань на науки про природу і науки про культуру, для об'єднання яких немає підґрунтя. При такому підході виникають дві культури і два стилі мислення. Класичне твердження про те, що існує єдина наука – історія становлення природи людиною – все ще не опанувала свідомістю навіть освічених людей. Тому сучасна екологічна освіта повинна не тільки забезпечити гармонійну єдність природної і гуманітарної освіти, але й через зверненість до сутності людини, її духовності, допомогти вибудувати в індивідів цілісне сприйняття світу.

Формування в студентів екогуманітарних цінностей припускає створення своєрідного аксіологічного середовища вищого навчального закладу, сукупності умов, які забезпечують активність особистості щодо привласнення нею універсальних екогуманітарних цінностей. У центрі такого середовища – суб'єкт-суб'єктна взаємодія педагога і студента, орієнтація педагогічного процесу не тільки на засвоєння інформації, але й на розуміння явищ і процесів, на підставі смислотворчості, вибудовування цілісної картини світу і усвідомлення свого місця в ньому. «Особистість

виховується особистістю, тому успіх, ефективність становлення етичних цінностей в особистості студента багато в чому залежить від ціннісного самовизначення педагога, чистоти його помислів, душевної відвертості та повноти духовного життя. Екологізація освітнього процесу сприяє становленню аксіологічного середовища ВНЗ»[9,с.87].

В екологічній освіті існує настанова на те, щоб навчати особистість опануванню способами і технологіями раціонального природокористування та відновлення порушеної екологічної рівноваги в біосфері. Але наявна й інша настанова – виховання екологічно культурної особистості зі зміненими потребами та ставленням до навколишнього середовища. Перша веде до трактування екологічної освіти як елементу спеціальної природничо-наукової, технічної підготовки, але не забезпечує оволодіння принципами екоцентричного мислення. Адже саме воно полягає в запереченні зіставлення людини і природи, у визнанні їх партнерської взаємодії, в балансі прагматичного і непрагматичного у взаєминах людини і природи. Водночас у сучасних умовах перевагу слід віддати другій настанові: саме в ній підкреслюється необхідність перетворення світогляду особистості, оволодіння нею фундаментальними принципами екоцентричного мислення.

Сьогоднішня екологічна ситуація формує нові канони культурності й освіченості, які повинні стати орієнтирами для розробки нових педагогічних технологій і моделей професійно-освітніх установ. Остаточним продуктом освітньої діяльності повинна стати освічена особистість, що прагне до реалізації вищих цінностей та ідеалів. Тому в процесі навчання необхідно сприяти стимулюванню в студентів самостійного розвитку здібностей і готовності до високої культури самореалізації. Для вирішення такого складного завдання необхідно розробити принципово нову концепцію екологічної освіти яка б забезпечувала постійне поповнення екологічних знань і вирішувала протиріччя між особистим і суспільно необхідним рівнями знань людей.

Формування екологічних знань та компетентності особистості майбутніх спеціалістів неможливо відокремити від процесу підготовки фахівців з вищою освітою. Така освіта у вищій школі має завданням сформувати екологічну свідомість і екологічний стиль мислення, почуття особистої відповідальності за стан навколишнього середовища майбутніх спеціалістів будь-якої професії. Тому система підготовки останніх розгортається в єдиному екологічному просторі вищого навчального закладу. Зокрема, навчальна діяльність передбачає вивчення певного мінімуму навчальних дисциплін. Притому на її зміст і характер також впливає можливість активного використання методів самостійної роботи і роботи під керівництвом викладача. Щодо практичної діяльності, то вона забезпечує формування переконань у тому, що отримані знання не є даремними. Значення цього виду діяльності для формування екологічних знань визначається можливістю майбутнього фахівця відчувати відповідальність за якість своєї професійної підготовки безпосередньо на практиці, при взаємодії з людьми. Науково-дослідна діяльність спрямована на розширення особистого простору, даючи можливість включити в нього не тільки вузькоспеціальні відносини, але і ставлення до себе як до творчої, цікавої особи. Водночас вона допомагає процесу включення студента в робочий екологічний простір вищого навчального закладу. Ще один вид діяльності – організація вільного часу. Його значення полягає в прискоренні

ренні можливості встановлення демократичних взаємин між викладачем і студентом. Важливо, щоб характер і зміст цієї діяльності визначалися характером і змістом майбутньої професії студента. Показником культури навчальної діяльності є відносини пошани, свободи вибору форм організації, контролю за діяльністю, відповідальність кожного за якість роботи, що проводиться. Екологізація навчальної діяльності передбачає виділення екологічних аспектів практично в усіх темах навчальних дисциплін.

Список використаних джерел

- 1.Леськів Г.З. Основи екології: Конспект лекцій. Для студентів. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2007. – 64с.
- 2.Зверев И.Д. Методологические основы принципов и условий реализации экологического образования // Педагогические принципы и условия экологического образования. – М., 1983.
- 3.Проблемы формирования экологической ответственности школьников: Сб. науч. тр. / Редкол.: И.Д.Зверев (отв. ред.) и др. – М.: Изд-во АПН СССР, 1984. – 80с.
- 4.Глазычев С.Н. Экологическая культура учителя: Исследования и разработки экогуманитарной парадигмы. – М., 1998.
- 5.Основы экологического образования у младших школьников: Учеб. пособие по спецкурсу / Сост. В.В.Севостьянов. – Волгоград: Политехник, 1997. – 80с.
- 6.Сластенина Е.С. Экологическое образование в подготовке учителя. – М., 1984.
- 7.Васильева В.Н. Формирование экологического мышления в процессе образования // Сборник материалов конференции. Серия «Symposium», выпуск 29. – СПб.: Санкт-Петербургское философское общество, 2003. – С.273-287.

Ярчук Г.В., Большак Л.И. Учебный процесс как основа и средство формирования экологического сознания студентов

Анализируются содержание и основные направления формирования экологического сознания студентов средствами учебного процесса; подчеркивается важность введения специального курса экологии для студентов всех специальностей.

Ключевые слова: личность, сознание, культура, образование, экология, экологическое сознание.

Yarchuk, G.V., Bolshak, L.I. Academic activities as the basis and means for formation of the environmental awareness in students

Analyses of the content and main lines of formation of the environmental awareness in the students in the course of academic activities; it is underscored how important that a special course on ecology be introduced for students of all specialties.

Key words: a personality, awareness, culture, education, ecology, an environmental awareness.

Інформаційна безпека як чинник захисту особистості в сучасних умовах

Розглядається проблема впливу сучасних інформаційних технологій на свідомість та психіку особистості в контексті трансформаційних процесів суспільств перехідного типу. Дається аналіз понять «інформаційна безпека», «інформаційна безпека особистості», «інформаційні ресурси», «інформаційний вплив на особистість» та інших.

Ключові слова: особистість, людина, свідомість, суспільство, інтерес особистості, безпека, інформація, інформаційна безпека, інформаційна безпека особистості, інформаційні ресурси.

Процеси, що відбуваються в постсоціалістичних країнах висувують багато питань і змушують дослідників переосмислити безліч проблем. Однією з актуальних для сучасних держав, у тому числі й для України, є проблема гарантування інформаційної безпеки людини в сучасних умовах. Розроблені раніше концепції безпеки вимагають постійного удосконалення. Це обумовлено необхідністю нового розуміння світового розвитку залежно від обставин, що безперервно змінюються. Екстраординарного значення набули глобальні проблеми, що загострюються, і вже реально являють загрозу існуванню людства. Науково-технічний прогрес створив умови для прискорення процесів глобалізації громадського життя, становлення взаємообумовленого, взаємозалежного світу. Ці та інші чинники обумовили радикальні зміни суспільно-політичного обличчя світу кінця минулого століття і змусили вчених, політиків звернутись до з'ясування феномена інформаційної безпеки. Попередній аналіз розробленості цієї проблематики свідчить про те, що в сучасній науковій літературі значне місце знаходять публікації про сутність і зміст негативного інформаційно-психологічного впливу, його основні види, форми і способи, проблеми забезпечення інформаційної безпеки особистості, суспільства та держави в контексті протидії інформаційним впливам.

Науково-теоретичні проблеми інформаційних війн і сучасні методологічні проблеми інформаційної безпеки людини та суспільства у контексті протидії інформаційним війнам стали предметом наукового пошуку В.Андрушенка, О.Білоруса, В.Богуша, М.Дзюби, В.Ліпкана, О.Литвиненка, Н.Лумана, В.Петухова, Г.Почепцова, А.Рося, О.Соболя, В.Толубка, В.Трушкова, О.Юдіна, В.Храмова і багатьох інших вчених.

Метою даної статті є розгляд питання інформаційної безпеки особистості в контексті формування планетарного інформаційного суспільства.

Завданням статті є аналіз, характеристика змісту інформаційної безпеки та умов психофізіологічного і соціального впливу інформаційного соціуму на особистість, її захисту від впливу негативних чинників.

Тотальна інформатизація життя людей призвела до перетворення інформації в чинник, який присутній у кожній із сфер життєдіяльності суспільства. Таке положення дозволяє розглядати інформаційну безпеку, як одну з провідних. Інформаційна безпека є як самостійною складовою національної безпеки, так і складовою частиною кожної з її складових безпеки. Найбільше прийнятним у методичному плані визначенням національної безпеки є таке: це сукупність зв'язків і відношень, які характеризують такий стан особистості, соціальної групи, суспільства, держави, народу, при якому забезпечуються їх тривале, стабільне існування, задоволення і реалізація життєвих потреб, спроможність до ефективного відбиття внутрішніх і зовнішніх загроз, саморозвитку і прогресу [1, с.172]. Під кутом цього визначення будемо розглядати зміст поняття інформаційної безпеки.

У Законі України «Про основи національної безпеки України» розглядаються основні напрями гарантування безпеки в інформаційній сфері, під якою часто розуміють інформаційну безпеку як складову національної безпеки України. Слід зазначити, що ці поняття не є тотожні за змістом. Під інформаційною сферою на змістовому рівні розуміється, безпосередньо, інформація та сфера її обігу. Тобто безпека інформації – це стан захищеності інформації та сфер її створення, накопичення, зберігання, оброблення, розповсюдження і використання.

Плідними є визначення інформаційної безпеки, сформульовані українськими дослідниками, а саме: як стан інформаційного забезпечення завдань національної безпеки, при якому досягається захищеність і реалізація життєво важливих інтересів, гармонічного розвитку й потреб в інформації особистості, суспільства, держави, незалежно від наявності внутрішніх і зовнішніх загроз [2, с.56-57].

У змістовному плані під інформаційною безпекою розуміється: по-перше, здатність держави, суспільства, соціальної групи забезпечити з визначеною імовірністю достатні і захищені інформаційні ресурси, надійність функціонування інформаційно-комунікативних систем в інтересах стійкого розвитку суспільства; по-друге, протистояти інформаційним небезпекам і погрозам, негативним інформаційним впливам на суспільну й індивідуальну свідомість, психіку людей, а також на інформаційні структури; по-третє, виробляти особистісні і групові навички і уміння безпечного поводження; по-четверте, підтримувати постійну готовність до адекватних мір в інформаційному протистоянні.

До суб'єктів інформаційної безпеки відносяться: громадяни, громадські або державні організації, які наділені повноваженнями гарантування інформаційної безпеки; державні органи здатні гарантувати інформаційну безпеку. Об'єктами інформаційної безпеки можуть бути окремі особистості, колективи, суспільство, держава, світове співтовариство. Більшість авторів пропонують визначення двох основних видів інформаційної безпеки [3, с.41].

Інформаційна безпека особистості характеризується захищеністю психіки і свідомості від небезпечних інформаційних впливів: маніпулювання, дезінформування, спонукування до самогубства, образ тощо.

Інформаційна безпека суспільства, держави характеризується рівнем їхньої захищеності й, отже, стійкістю основних сфер життєдіяльності (економіки, науки, техносфери, суспільної свідомості) стосовно небезпечних (дестабілізуючих, деструктивних, уражаючи інтереси країни) інформаційних впливів, причому як з упровадження, так і до викрадення інформації. Інформаційна безпека держави визначається спроможністю нейтралізувати такі впливи.

Необхідно зазначити, що інформаційні впливи небезпечні (або корисні) не стільки самі по собі, скільки тим, що вони «оживлюють» потужні матеріально-енергетичні процеси, управляють ними. Сутність впливу інформації саме й полягає в її спроможності «оживляти» і контролювати матеріально-енергетичні процеси, параметри яких на багато порядків вище самої інформації.

Системний підхід до інформаційної безпеки потребує визначення її суб'єктів, засобів і об'єктів, інформаційних загроз, джерел безпеки, спрямованості небезпечних інформаційних потоків. Наведемо такі визначення інформаційної загрози: інформаційний вплив (внутрішній або зовнішній), при якому створюється потенційна або актуальна (реальна) небезпека зміни напрямку або темпів прогресивного розвитку держави, суспільства, індивідів; небезпека заподіяння шкоди життєво важливим інтересам особистості, суспільства шляхом інформаційного впливу на свідомість, інформаційні ресурси та інфосферу машинно-технічних систем; сукупність чинників, що перешкоджають розвитку й використанню інформаційного середовища в інтересах особистості і суспільства.

Унікальною особливістю інформаційних загроз є те, що вони, з одного боку, являють собою самостійний клас загроз, а з іншого – є реалізаційною основою інших видів загроз на інформаційному рівні, а часто і їх першопричиною.

Джерела інформаційних небезпек можуть бути природними (об'єктивними) і навмисними. Перші виникають у результаті непередбачених помилок і несправностей, випадкових чинників, стихійних лих й ін.

Одна з найбільш поширених причин, які призводять до перекручування інформації в автоматизованих інформаційних системах, і як наслідок, до її втрати, участь спеціаліста в попередньому або підготовчому опрацюванні текстів – реферуванні, анотуванні, індексуванні, класифікації, кодуванні й в інших операціях, які стосуються змісту інформації, що оброблюється. У цьому випадку через суб'єктивізм і розходження в «тезаурусах» цих спеціалістів неможливо домогтися повної ідентичності при опрацюванні семантики близьких документів, у зв'язку з чим перекручування змісту й втрата інформації при пошуку – неминучі.

Джерелами навмисних загроз особистості, суспільству, державі, у тому числі й інформаційних, є конфліктні ситуації, викликані суперечностями, обумовленими розбіжністю відповідних інтересів (системи цінностей, цілей) суб'єктів або наявністю в однієї зі сторін стосовно іншої домагань, претензій або інших спонукувань до конфлікту.

Інтерес – це реальна причина соціальних дій, яка обумовлює безпосередні мотиви, помисли, ідеї та дії індивідів, соціальних груп і суспільства в цілому [3, с. 213]. Інтереси людей можуть бути представлені у вигляді певної системи, де вони посідають гідне їх місце. Залежно від сфери прояву говорять про економічні, політичні, моральні й інші інтереси. За характером віддзеркалених потреб вони виступають як матеріальні й духовні.

Інтереси можуть носити універсальний характер, тобто охоплювати багато сфер людської діяльності, виступати як різнобічні.

Одним з найважливіших параметрів служить співставлення інтересів за суб'єктом (носієм). У цьому випадку ми можемо розглядати інтерес конкретної особистості, етносу (нації), класу (соціальної групи), держави, групи держав, людства як соціуму. Інтереси можуть бути: усвідомленими або неусвідомленими – у залежності від того, наскільки вони проникнули у свідомість; за ступенем відповідності реаліям часу – уявними (ілюзорними) або дійсними. У зв'язку з різною спрямованістю, що або сприяє загальному прогресу, або вступає з ним у суперечність, інтереси визначаються як прогресивні або консервативні (регресивні).

Аналіз інтересів передбачає пильну увагу до питання їхньої реалізації, а значить порівняння ролі й значимості одних стосовно інших, установлення їхньої соціальної ієрархії. Так, за своєю значимістю вони можуть виступати як життєво важливі, важливі, другорядні, периферійні й т.п.; якщо мова йде про часові параметри, то використовуються поняття близькі (найближчі) і далекі (перспективні); за рівнем стійкості – постійні й тимчасові.

Найбільш строката картина спостерігається при співставленні, стосовно до безпеки інтересів за ступенем їхнього взаємозв'язку, глибиною і характером взаємодії. За даними критеріями можна виділити наступні різновиди інтересів: конфронтаційні – прямо протилежні, взаємовиключні, що нерідко закінчуються зіткненням їхніх суб'єктів; розбіжні інтереси, що йдуть у розріз один з одним, досить суперечливі, але за ступенем суперництва (меншим за гостроту і глибиною ніж у попередніх) не доходять до прямої конфронтації; які не перетинаються, тобто не мають спільних точок дотику; асиметричні, що характеризуються відсутністю всякого руху сторін до об'єднання зусиль.

Із збільшенням точок дотику міняється і характер взаємодії інтересів. Наприклад, можуть існувати паралельні інтереси – коли відсутній антагонізм, однак при наявності близьких, однорідних цілей спостерігається прагнення до самостійного їх досягнення без узгодження з іншою стороною. Істотною рисою такого роду інтересів є можлива еволюція як убик їхньої розбіжності, так і до співробітництва.

Коли ми говоримо про співпадаючі інтереси, то маються на увазі близькі інтереси, але цей зв'язок, як правило, носить тимчасовий або частковий характер. Повна аналогія, граничний збіг дають нам право говорити про тотожні (ідентичні) інтереси. При наявності досить високого рівня співробітництва їхніх суб'єктів, узгодженості методів реалізації, такі інтереси набувають характеру спільних. Під взаємними (спільними) інтересами, зазвичай, розуміються такі, реалізація яких однією із сторін відповідає інтересам іншої сторони.

Самими специфічними є загальні інтереси. Вони виступають як вищий ступінь взаємної гармонійності, подібності їхньої змістовної сторони в різних суб'єктів. Неодмінною умовою їхньої реалізації виступає єдність дій носіїв цих інтересів.

Все відзначене дозволяє нам підкреслити безліч й специфічність інтересів, з одного боку, а з іншого – реальну можливість існування так званих загальнолюдських інтересів. Вони синтезують у собі декілька моментів, а саме: охоплюють практично всі сфери; виступають як корінні за своєю значимістю й глобальні за масштабом; як співпадаючі інтереси всіх людей,

що живуть на Землі. Загальнолюдські інтереси – єдине в множині інтересів. Це об'єднуючий стрижень такого планетарного соціуму, як людство. Провідне місце серед загальнолюдських інтересів займає безпека. Відразу слід відзначити, що монополієм правом виражати інтерес у безпеці не володіє жоден клас, жоден етнос, жодна держава або навіть група держав. У той же час кожен суб'єкт (особистість, соціальна група, соціальний інститут та ін.) турбується про гарантування своєї безпеки, яка обумовлює можливість його існування. Проте нині людство приходить до розуміння, що прагнення до гарантування безпеки одного суб'єкта за рахунок безпеки інших суб'єктів – дія нераціональна, оскільки призводить до руйнування загального балансу сил і загальної безпеки.

В історії людства підхід до гарантування безпеки був різним. Спочатку безпека гарантувалася за будь-яку ціну, частіше саме насильством. Це призвело до величезної кількості воєн і численних людських жертв і страждань людей протягом усієї історії. Людство пройшло довгий історичний шлях від численних проєктів «вічного миру» до розуміння необхідності створення регіональних і глобальних систем безпеки й т.п. Це ще раз переконує нас у тому, що безпека існування людства, як соціуму, є загальнолюдським інтересом, який складається з зацікавленості в безпеці великої кількості суб'єктів.

Для безпеки, як загальнолюдського інтересу (або глобальної проблеми), характерні наступні риси: забезпечення самого існування людства; відповідність інтересам суспільного розвитку; загальний гуманістичний характер; вихід за рамки окремих націй, класів, держав і т.п.; сприяння зміцненню єдності людства. Для кожного соціального суб'єкта існує певний набір критичних параметрів життєдіяльності, порушення яких призводить до самоліквідації суб'єкта (особистості, суспільства, міжнародної організації й т.п.). Дані критичні параметри характеризують область його життєво важливих інтересів. Для кожного суб'єкта вони будуть різні, але серед них обов'язково буде присутня безпека в тому або іншому вигляді. Для особистості, наприклад, це в першу чергу умови фізичного розвитку, психічного стану, здоров'я, волі, статку, можливості реалізувати себе, для суспільства – це збереження своєї системи цінностей, історичної пам'яті, соціокультурної ідентичності, для держави – це збереження себе, як самостійного суб'єкта зовнішньої й внутрішньої політики.

Оскільки вищезгадані суб'єкти, в процесі своєї життєдіяльності, змушені вступати у взаємини із собі подібними, то можуть виникати ситуації які представляють для них певну загрозу. Правильне визначення зовнішніх і внутрішніх чинників, що представляють загрозу, посідає важливе місце в побудові системи безпеки.

У цілому логіка побудови системи безпеки соціального об'єкта може бути представлена наступним ланцюжком: визначення життєво важливих інтересів (потреб); виявлення потенційних і реальних загроз; створення системи й механізму функціонування безпеки; корегування її в процесі функціонування.

Унікальною особливістю інформаційних загроз є те, що вони, з одного боку являють собою самостійний клас загроз, а з іншого – є реалізаційною основою всіх інших видів загроз на інформаційному рівні, а найчастіше і їхньою першопричиною.

Основним джерелом навмисних загроз є об'єктивні і суб'єктивні суперечності духовних, інтелектуальних і матеріальних інтересів (системи

цінностей, цілей) суб'єктів взаємовідносин, а також шляхів, форм і методів їх задоволення, які й породжують конфліктні ситуації. Прагнення усунення конфліктних ситуацій та інших суперечностей засобами інформаційного впливу ініціює інформаційну боротьбу. Успіху досягає та сторона, яка в боротьбі за досягнення своїх цілей більш ефективно використовує інформацію й канали інформаційного впливу. Це спостерігається на всіх рівнях: окремих особистостей, їхніх співтовариств, суспільства, держави й цивілізації в цілому.

Навмисні інформаційні впливи здійснюються свідомо і цілеспрямовано. При цьому часто використовуються засоби масової інформації, засоби радіоелектронного впливу, спеціальні програмні засоби для комп'ютерів тощо.

Суспільство створює поряд з такими соціальними інститутами як родина, релігія, держава і систему своєї власної безпеки. Інакше воно просто буде соціально не життєздатне. З цього погляду система безпеки – є продукт конкретного суспільства, у якій відбиваються його специфічні риси. При її розгляді важливо зрозуміти, що жодна соціальна система не виникає на порожньому місці. Вона використовує матеріал для свого становлення від попередніх систем або систем існуючих поруч з нею.

Взаємодія системи безпеки із соціальним середовищем являє собою процес обміну інформацією, що носить перемінний характер. Суперечності (боротьба) чергуються періодично зі співробітництвом (сприянням). Якщо зовнішні суперечності протікають між системою безпеки і середовищем, то внутрішні-між елементами самої системи. Часто підсилює ці суперечності факт створення дублюючих один одного соціальних інститутів, що призводить до небажаних фінансових витрат і «боротьбі» цих інститутів за своє виживання. Це викликає необхідність наявності такої важливої характеристики, як гнучкість системи. На практиці це виглядає наступним чином. Спочатку складається функціонуюча модель (умовно дослідний зразок) системи безпеки, що забезпечує мінімальний рівень захисту для існування будь-якого об'єкта (особистості, держави). Потім відбувається процес удосконалювання елементів і системи в цілому. На визначеному етапі свого існування окремі елементи або навіть уся система безпеки реалізує свої можливості. У подібних випадках відбувається модернізація системи, у крайньому випадку, її зміна.

В сучасних умовах надзвичайно важливого значення набирають проблеми інформаційно-психологічної безпеки особистості і суспільства як складової інформаційної безпеки держави. Новітні інформаційні технології, сучасні інформаційні і психологічні форми і способи впливу на особистість і суспільство все більше і більше знаходять своє застосування не тільки в період підготовки і в ході бойових дій (операцій), а й стають невід'ємною частиною повсякденного життя. Застосування сучасних технологій і способів маніпулювання масовою свідомістю сьогодні можна спостерігати в ході передвиборчих кампаній, у рекламній сфері, в діяльності різного роду екстрасенсів, магів, чаклунів тощо.

Культ жорстокості, насильства, порнографії, який сьогодні пропагується у засобах масової інформації, особливо на телебаченні і в комп'ютерних мережах, приводить до неусвідомленого бажання підлітків і молоді наслідувати цьому, сприяє закріпленню подібних стереотипів поведінки в їхніх власних звичках і способі життя, знижує рівень граничних обмежень і правових заборон, появи негативних норм поведінки у суспільстві, що,

в свою чергу, відкриває шлях до втрати морально-ціннісних установок, веде до правопорушень.

Однією з характерних тенденцій, що склалася в сучасних умовах не тільки в Україні, а й у світі – це випереджальний розвиток форм, способів, технологій і методик впливу на свідомість (підсвідомість), психологію і психічний стан людини у порівнянні з організацією протидії негативним, деструктивним психологічним впливам, інформаційно-психологічним захистом особистості і суспільства в цілому.

З проголошенням Україною державної незалежності проблемам захисту національного інформаційного простору, протидії інформаційним загрозам належної уваги не надавалось. Ці питання на державному рівні почали розглядатись лише протягом останніх років. 31 жовтня 2001 року прийнято рішення Ради національної безпеки і оборони України «Про заходи щодо вдосконалення державної інформаційної політики та забезпечення інформаційної безпеки України», яке було уведено в дію Указом Президента України № 1193/2001 6 грудня 2001 року.

Указом Президента України передбачалось у двомісячний термін подати на розгляд Верховної Ради України проект Концепції національної інформаційної політики та інформаційної безпеки України, розробити заходи щодо оптимізації системи державних органів, забезпечивши чітке розмежування повноважень і налагодження їх взаємодії та координації, створення організаційної структури системи забезпечення інформаційної безпеки. проаналізувати Крім того, поставлено низку інших важливих завдань відповідним міністерствам і відомствам у сфері забезпечення інформаційної безпеки України.

Разом з тим, проблема інформаційно-психологічної безпеки особистості і суспільства як складова інформаційної безпеки держави на сьогодні ще не знайшла відповідного рішення. Тільки 8 липня 2009 року Указом Президента України за № 514/2009 була затверджена Доктрина інформаційної безпеки України. Під інформаційно-психологічною безпекою особистості і суспільства розуміється стан захищеності психіки людини від негативного впливу, який здійснюється шляхом упровадження деструктивної інформації у свідомість і (або) у підсвідомість людини, що приводить до неадекватного сприйняття нею дійсності. Мова йде про можливі деформації системи масового інформування і поширення дезінформації, які ведуть до потенційних порушень суспільної стабільності, про завдання шкоди здоров'ю і життю громадян унаслідок пропаганди чи агітації, що збуджують соціальну, расову, національну чи релігійну ненависть і ворожнечу, про діяльність тоталітарних сект, що пропагують насильство і жорстокість [4, 9].

Інформаційно-психологічна безпека особистості і суспільства є складовою частиною інформаційної безпеки держави і має займати особливе місце в державній політиці по її забезпеченню. Ця особливість визначається специфікою загроз і їхніх джерел, особливим характером принципів і задач державної політики у цій сфері.

Потенційними джерелами деструктивного інформаційно-психологічного впливу можуть бути: фізичні особи, що володіють від природи здібностями неусвідомленого впливу на інших осіб і об'єднання цих осіб; джерела масового інформування; релігійні й інші групи і організації деструктивної спрямованості; програми для комп'ютерів; генератори фізичних полів і випромінювань; геопатогенні зони (території і місцевості,

що мають природний деструктивний вплив на психічний стан людини; антропогенні зони (території, де раніше проводились масові знищення і (або) поховання людей), що здійснюють негативний вплив на психофізіологічний стан людини.

Серед основних загроз інформаційно-психологічній безпеці особистості і суспільства можна було б визначити наступні: заподіяння шкоди психофізіологічному здоров'ю людини; блокування на неусвідомлюваному рівні волі, волевиявлення людини, штучне прищеплення їй синдрому залежності від зовнішніх впливів; розробка, створення і застосування спеціальних технічних і програмних засобів для неусвідомленого деструктивного впливу на психіку людини; маніпулювання суспільною свідомістю з використанням спеціальних засобів і технологій впливу; негативний вплив на психофізіологічний стан людини геопатогенних і антропогенних зон; руйнування інформаційного і духовного простору держави, традиційних підвалів суспільства і суспільної моральності.

В сучасних умовах спостерігається активна розробка і впровадження форм, способів і технологій інформаційно-психологічного впливу на індивідуальну, групову і масову свідомість. До таких джерел, каналів і технологій впливу на свідомість, психологію і поведінку людини можна було б віднести: засоби масової інформації і спеціальні засоби інформаційно-пропагандистської спрямованості; глобальні комп'ютерні мережі і програмні засоби швидкого поширення в мережах інформаційних і пропагандистських матеріалів; засоби і технології, що нелегально модифікують інформаційне середовище, на підставі якої людина приймає рішення; засоби створення віртуальної реальності; чутки, міфи і легенди; засоби підпорогового семантичного впливу; засоби генерування акустичних і електромагнітних полів [4. 178].

Найбільш важливими об'єктами інформаційно-психологічного впливу в сучасних умовах є індивідуальна і масова свідомість. Для особистості головними системотворними якостями є цілісність (тенденція до стійкості) і розвиток (тенденція до зміни). При руйнуванні або перекручуванні цих якостей особистість перестає існувати як соціальний суб'єкт. Це означає, що будь-які інформаційно-психологічні впливи на особистість повинні оцінюватись з позицій збереження чи руйнування її як цілого.

Інформаційно-психологічні впливи на індивідуальну свідомість можуть призвести до двох видів взаємозалежних змін.

По-перше, це зміни психіки, психічного здоров'я людини. Оскільки у разі інформаційних і психологічних впливів важко говорити про межі норм і патологій, то показником змін можуть бути втрата адекватності відображення у свідомості і своєму ставленні до об'єктивної дійсності. Можна говорити про деградацію особистості, якщо форми відображення дійсності спрощуються, реакції грубішають і здійснюється перехід від вищих потреб (у самоактуалізації, соціальному визнанні) до нижчих (фізіологічних, побутових).

По-друге, це зрушення у цінностях, життєвій позиції, світоглядних орієнтирах особистості. Такі зміни можуть спричинити антисоціальні вчинки і становлять небезпеку вже для всього суспільства і держави, особливо якщо подібні негативні зрушення відбуваються у лідерів впливу.

Масова (суспільна) свідомість формується, насамперед, в процесі історичного розвитку нації, народності, великої соціальної групи і потім уже внаслідок інформаційно-психологічних впливів. Проте інформаційно-

психологічні впливи можуть істотно змінювати масову свідомість і поведінку великих соціальних груп.

Велика соціальна група – кількісно не обмежена соціальна спільнота, яка має стійкі цінності, норми поведінки і соціально-регулятивні механізми (партії, етнічні групи, виробничо-галузеві і громадські організації). Соціально-психологічними регуляторами життєдіяльності великих груп є: групова свідомість, менталітет, звичаї, традиції тощо. Велика група характеризується визначеним психічним складом, має групову психологію.

У кожній великій групі формується групова свідомість (етнічна, національна, релігійна), що є системою групових ідеалів, ціннісних орієнтацій, емоційних переваг. Групова свідомість буває класовою, національною, релігійною тощо. Окремі стереотипні елементи свідомості переходять у сферу групової підсвідомості («класове чуття», національна ворожість). Ці групові фактори істотно впливають на формування відповідного типу особистості – типових представників класу, партії, нації і т. п. Ці особистості стають носіями групових засад і стереотипів, зразків поведінки, які враховуються і використовуються при здійсненні інформаційно-психологічного впливу.

Форми і способи захисту від деструктивного інформаційно-психологічного впливу на великі маси людей мають бути темою окремого дослідження на конкретному історичному фоні, за умов глибокого аналізу інформаційної ситуації, врахування історичних, економічних, національно-етнічних, політичних особливостей розвитку великої соціальної групи. Важливою особливістю інформаційно-психологічних впливів є те, що їх негативний характер може не помічатись і не усвідомлюватись самою людиною.

Система інформаційно-психологічної безпеки особистості і суспільства має забезпечити захист від внутрішніх негативних інформаційних і психологічних впливів, підривної закордонної пропаганди, нейтралізувати або значно послабити довготривалий вплив іноземних і внутрішніх деструктивних інформаційних дій та гарантувати психологічний і психічний стан людини. Ця система може здійснювати захист лише від тих загроз, проти яких вона спрямована. Вона принципово неспроможна забезпечити надійний захист від методів спеціальних інформаційних операцій. Саме через спеціальний, надзвичайний характер цих операцій для протидії їхнім наслідкам потрібний окремий підхід, спеціальні дії щодо їх нейтралізації [5, 103].

Поряд з традиційними методами управління суспільством, колективами і окремими особистостями (адміністративно-організаційними, економічними, соціально-психологічними і правовими) все більше розповсюдження знаходить метод централізованого впливу на широку верству населення – метод інформаційного управління [6]. А одним із основних постулатів теорії управління є положення, згідно якому еволюції у масовій свідомості досягнути набагато простіше, ніж здійснити революційні зміни.

Сьогодні існують різні підходи до визначення інформаційної безпеки особистості, суспільства, держави. Таким чином пропонується під інформаційною безпекою розуміти стан захищеності національних інтересів (життєво важливих інтересів особистості, суспільства і держави) в інформаційній сфері від внутрішніх і зовнішніх загроз.

Особливість негативних інформаційно-психологічних впливів на особистість і суспільство у контексті інформаційної безпеки держави полягає в тому, що вони можуть бути виявлені лише в результаті спеціальної експертизи, відповідних наукових досліджень, постійного моніторингу інформаційного простору. Для виявлення небезпеки і потенційних загроз, які мають, як правило, латентний характер, повинні розроблятися і використовуватись спеціальні стандарти безпеки – затверджені у встановленому порядку параметри інформаційно-психологічного впливу, які не викликають негативних наслідків для психіки людини, сформованих у суспільстві стандартів моралі, духовних ідеалів і цінностей.

Список використаних джерел

1. Ананьїн В.О., Дзюба М.Т. Національна безпека – умова формування громадянського суспільства в поліетнічній державі // Суспільство. Держава, Армія / Збірник наукових праць. Вип. №6-7, 2005. – С.170-183.
2. Інформаційна безпека держави у контексті протидії інформаційним війнам: Навчальний посібник. За ред. Толубка В.Б. / – К.: НАОУ, 2003. – 178с.
3. Юдін О.К., Богущ В.М. Інформаційна безпека держави: Навчальний посібник. – Харків: Консум, 2005. – 576с.
4. Коротченко Е.Г. Информационно-психологическое противоборство в современных условиях // Военная мысль, 1996. – №1. – С.5-14.
5. Нарис теорії і практики інформаційно-психологічних операцій / Дзюба М.Т., Жарков Я.М., Ольховой І.О., Оніщук М.І.: Навч. посібник // За заг. ред. В.В.Балабіна. – К.: ВІТІ НТУУ «КПІ», 2006. – 472с.
6. Інформаційна безпека особистості, суспільства, держави. / Я.М.Жарков, М.Т.Дзюба, І.В.Замаруєва та ін. – К.: Видавничо-поліграфічний центр «Київський університет», 2008. – 256с.

Ананьин В.О., Пучков О.О. Информационная безопасность как фактор защиты личности в современных условиях

Рассматривается проблема влияния современных информационных технологий на сознание и психику личности в контексте трансформационных процессов обществ переходного типа. Дается анализ понятий «информационная безопасность», «информационная безопасность личности», «информационные ресурсы», «информационное влияние на личность» и др.

Ключевые слова: личность, человек, сознание, общество, интерес личности, безопасность, информация, информационная безопасность, информационная безопасность личности, информационные ресурсы.

Ananyin, V.O., Puchkov, O.O. Information security as a factor of personal protection under the present-day conditions

Review of the issue on influence of the modern information technologies upon the consciousness and mentality of a person in the context of transformation processes in the societies presently being in the period of transition. Analysed are the notions of 'information security,' 'personal information security,' 'informational resources,' 'information impact on a personality,' etc.

Key words: a personality, a person, consciousness, a society, interest of a person, security, information, information security, personal information security, informational resources.

Синтаксичні та посилюючі повторення у Корані

Розглядається проблема синтаксичних та посилюючих повторень, яка є одним із розділів стилістики Корану. Пояснюється відповідність між сенсовими та словними повтореннями.

Ключові слова: Коран, синтаксичний та посилюючий повторення.

(стаття друкується мовою оригіналу)

Мамедов Н.

Синтаксические и усилительные повторы в Коране

Рассматривается проблема синтаксических и усилительных повторов, являющейся одним из разделов стилистики Корана. Поясняется соответствие между смысловым и словесным повторами.

Ключевые слова: Коран, синтаксический и усилительный повторы.

В силу того, что тема словесных повторов одновременно является предметом изучения синтаксиса, то синтаксические повторы становятся проблемой, требующей исследования.

Синтаксис, будучи отдельным термином, проявляется в качестве науки о правилах, изучающей состояние арабских слов и фраз. Синтаксис как науку определяют и в другой форме. Объектом изучения синтаксиса в арабском языке являются слова, используемые как по – отдельности, так и в составе сложной фразы. Иначе говоря, синтаксическая наука – это система правил, закрепляющих в арабском языке слова и фразы в составе предложения.

Повтор слов в синтаксисе изучается под заголовком «таваби» («подчиненные, зависимые») в категории «товкид» или «такид».

Словесный повтор выражается повтором одного и того же слова с целью привлечения внимания к данному слову[1].

Подобный повтор был осуществлен в таких предложениях, как **دمحم عاج** «Мухаммед пришел, Мухаммед», **لظاب لظاب ادح الكن** «Ее брак не признается, не признается», **دمح ا ماق ماق** «Ахмед стал на ноги, на ноги».

Все вышеуказанные предложения являются образцами усиления какого – либо слова в речевом и смысловом отношении. Однако можно привести пример, в котором наблюдается только смысловое усиление: **ريخلاب تننا** «Ты достоин блага, достоин».

В словесном усилении объектом усиления могут выступать не только буква или слово, но и именное или глагольное предложения. Среди арабских языковедов существует единое мнение о неверности повтора повторяемого объекта во всех ситуациях более трех раз[2]. Приводя примеры на повторяющиеся слова, можно более всестороннее понять эту тему. Например, предложения **قاذ قاذ** «Вкусил, вкусил», **تدمرح تدمرح** «Было запрещено, запрещено» являются примером усиления одного и того же глагола посредством его повтора. **معن معن** пример повтора одного слова. В примере **ام دهناسن** «Только он, он заставил меня забыть его» повторяется местоимение.

В другом примере **كاي كاي** «только тебе, только тебе» мы видим повтор слитных местоимений. При повторении слитных местоимений повторяются и предлоги. Например, **كعب ترم** «Я прошел мимо тебя, мимо тебя», **تبغر تبغر** «Я захотел это, это». В данном случае нельзя сказать [бикака] (**كعب**) и [фихихи] (**دهناسن**). Однако в таких предложениях как **ترم ترم** «Я прошел мимо него, него», **تبغر تبغر** «Тебя захотел, тебя» несмотря на то, что предлог не повторяется, местоимение можно употребить дважды.

Усиление (повтор) предложений может происходить как с союзом, так и без союза. Если обратимся к сурам «Завернувшийся» и «Воскресение», то в соответствующих аятах увидим примеры употребления повторов с союзами:

رَدَقْ فَيُكَلِّتُ قَوْمًا رَدَقْ فَيُكَلِّتُ قَوْمًا رَدَقْ فَيُكَلِّتُ قَوْمًا
«Да сгинет он! Как он рассчитал?! Да сгинет он еще раз! Как он рассчитал?!» (Завернувшийся: 19-20)

يَلْوَافُ كَلَّ يَلْوَافُ كَلَّ يَلْوَافُ كَلَّ يَلْوَافُ كَلَّ

«Горе тебе, горе! Еще раз горе тебе, горе!» (Воскресение: 34-35).

Существуют некоторые повторяющиеся друг за другом слова, не относящиеся к «словесному повтору». Например, в 21-22 аятах суры «Заря» выражения **افص افص** и **الك الك** не относят к повтору слов. Несмотря на то, что многие ученые относят их к «словесному повтору», фраза **الك الك** передает смысл **دعب افص افص افص** разбиваться друг за другом, а **افص افص** означает **افص افص** вставшие в ряд, в строй друг за другом. И поэтому, из «даккан, даккан» следует, что в Судный день Земля полностью исчезнет, а из «саффан, саффан» становится ясно, что Господь и ангелы придут рядами друг за другом.

Таким же образом сообщается, что повтор фраз в «азане»-«Аллах велик, Аллах велик» используется для усиления. Однако указывается, что в фразе «Намаз начинается, намаз начинается» указано, что при повторе второе предложение усиливает смысл первого[3].

Если усиливается слово является существительным, то его словесный повтор проявляется повтором самого слова. Например:

تأبصحاك ضراًلأ وضرراًلأ وادهنم قدحوا وسمشالوا واضفلا يف ققل عم موجدال موجدال
يرخالأ بكواكلأ نم فالأ نيب قريغصلأ

«Звезды, звезды подвешены в небе. И Солнце – одно из звезд. А Земля, Земля среди тысяч звезд как маленький камень». В данных предложениях вторые – нуджум (موجدال) и ард (ضرراًلأ) являются словесным усилением и подчиняются предыдущему слову.

Повторение относительного местоимения происходит вместе с тем словом, к которому оно относится. Например:

ني مل اظلا سورع كندى لى ع رداق عامسلأ كمس يذلأ عامسلأ كمس يذلأ

«Он в состоянии перевернуть трон тиранов, держащих небо, держащих небо».

Если повторяется слитное местоимение, его можно заменить не словом, а местоимением схожим по смыслу.

Существуют группа слов, называемая «мухмал», которые не имея определенного смысла, употребляются после некоторых слов и, приняты в качестве словесного повтора. Например: ناشطن ناشطع «хороший», نسب ناسح «испытывающий жажду», بغال بغاس «голодный», اسع او اسعان «сонный-сонный», ناركم ناركس «пьяный-пьяный» и т.п. Вторая часть этих фраз состоит из слов, не имеющих смысла. Однако некоторые лингвисты сообщают, что они использованы для усиления слов, и второе слово эквивалентно первому по смыслу[4].

Основное отличие словесного усиления в синтаксисе и словесного повтора в Коране заключается в том, что в словесном усилии усиление следует непосредственно после усиливаемого слова или предложения. В Коране же словесные повторы не всегда происходят таким образом. Например, в стихе, приведенном Ибн-Хишамом в качестве примера повтора слов كاتا كاتا «пришел к тебе, пришел к тебе» и سباح سباح «арестуй, арестуй», предложения повторяются друг за другом.

А в словесных повторах в Коране это качество не всегда проявляется. Например, в суре «Охота к Умножению» третий и четвертый аяты повторяются друг за другом:

نومل عت فؤس آل ك م ث. نومل عت فؤس آل ك

«Но нет! Скоро вы узнаете! Еще раз нет! Скоро вы узнаете!»

В суре же «Неверные» третий и пятый аяты повторяют друг друга:

مئن آل و. مئدب ع ام دباع أن آل و. دب ع ام نو دباع مئن آل و.
دب ع ام نو دباع

«а вы не поклоняетесь Тому, Кому поклоняюсь я. Я не поклоняюсь так, как поклоняетесь вы (или тому, чему поклоняетесь вы), а вы не поклоняетесь так, как поклоняюсь я (или Тому, Кому поклоняюсь я)».

Следует отметить, что наличие или отсутствие повтора в Коране является предметом многих полемики, но большинство ученых сходятся во мнении, что повтор существует и в Коране, и в хадисах. Ученые, отрицающие наличие повтора в Коране считают это явление бессмысленным, так как, по их мнению, самым правильным является краткое, емкое по смыслу и ненавязчивое выражение.

Ученые же, признающие наличие повтора в Коране, отмечают, что Коран был ниспослан на арабском языке, подчеркивают мысль существования усиления и повтора в их языке, даже утверждают, что повтор является одним из методов выражения красноречия.

В целом, повтор слов широко распространен в Коране. Можно привести большое количество примеров на повторение букв, слов и предложений. Кроме того Аз-Заркаши (V. 794/1391) подразделил особенности стиля и красноречия Корана на три части (категории), назвав их :

1) повтор слов (усиление);

2) элизия (опущение);

3) метатеза, всесторонне исследовав явление повтора слов (28 подзаголовков), включив тему данной статьи (повторно-синтаксические и повторно-настоятельные предложения) в первый раздел.

При изучении связи повтор-синтаксис сообщается о наличии связи повтора только лишь со словесным усилением.

Повтор в Коране можно изучать по 4 разделам:

1. Смысловой. Также как в синтаксической науке осуществляется посредством некоторых слов[6].

عصبا، عتبا، عتكا، عمجا، اتلك، الك، ني ع، سفن

В Коране употребляются только слова (لك) и (عمجا). Например:

تني غتبا نم و عاشت نم كي لي ي ووت و نه نم عاشت نم ي ج رت
ن زح ي ال و نه ني ع رقت نأ ي ن ذاك ل ذكي لي ع حان ج ال ف ت ل زع ن مم
هاللا ناك و مكبول ق ي ف ام مل ع ي هاللا و نه ل ك نه تني تآ ام ب ني ضر ري و
ام لي ل ح ام لي ل ع

«Ты можешь по своему желанию отложить посещение любой из них (жен Пророка), и удержать возле себя ту, которую пожелаешь. Если же ты пожелаешь ту, которую ты прежде отстранил, то это не будет для тебя грехом. Это лучше для того, чтобы глаза каждой из них радовались и чтобы они не печалились и были довольны тем, что ты даруешь им. Аллах знает то, что в ваших сердцах, ибо Аллах – Знающий, Выдержанный» (Сонмы: 51)

ينوت أو اري ص ب تآ ي ي ب آ ه و و ي ل ع فوق ل آ ف آ ذ ه ي ص ي م ق ب أ و ب ه ذا
ن ي ع م ج أ م ه ل ك ة ك ي آل م ل آ د ج س ف

«Ступайте с моей рубашкой и накиньте ее на лицо моего отца, и тогда он прозреет, а потом привезите ко мне всю свою семью» (Йусуф:93)

نوع م ج أ م ه ل ك ة ك ي آل م ل آ د ج س ف

«Все ангелы без исключения пали ниц» (Сад:73)

Как видно из примеров, отдельные фразы لك в суре «Союзники» и نوعمجا в суре «Йусуф», а также два слова в суре «Сад» употреблены рядом.

По мнению выдающегося ученого ас-Суйути польза применения смыслового повтора заключается в устранении вероятности метафоры[7].

Из вышеуказанного следует, что смысловое настояние в Коране не имеет ничего общего с повтором фраз в синтаксисе, потому что в словесном повторе одно и то же слово (или его синоним) следует за повторяемым словом, тогда как в смысловом усилии (уточнении, повторе) подобная ситуация не наблюдается.

2. Словесный повтор. Происходит при повторении самого слова или употреблении после него его синонима. Словесный повтор, осуществляемый повтором самого слова, бывает именем существительным, глаголом и масдаром, местоимением, вспомогательной частицей речи и предложением.

Для обоснования вышесказанного обратимся к примерам из Священного Корана:

نَمْ رِي رَاقٍ . اَرِي رَاقٍ تُنَاكَ يَا وَكَ أَوْ ضُفْ نَمْ . يَنْ أَبْ مَهْ لَ عَ فَا طِي وَ
اَرِي دَقِ تَ اَوْرَدَقِ ضُفْ

«Обходить их будут с сосудами из серебра и кубками из хрусталя – хрусталя серебряного, соразмерных размеров» (Человек: 15-16).

اَدِي وَرْ مَهْ لَمْ اَنْ يَرْفَا كَلْ لَمْ

«Предоставь же неверующим отсрочку, помедли с ними недолго!» (Идущий ночью: 17).

نَوْدَعَوْتُ اَمْلَ تَاَهْ يَ تَاَهْ يَ

«Невероятно, невероятно то, что обещано вам!» (Верующие: 36)

مَهْ دَرَا لَابْ مَهْ وَ اَجْ وَ اَهْ نَوْعُ بِي وَ هَلْ لَ لِي بَسْ نَ عَ نَوْدُصْ يَ نِي ذَلْ
نَوْرَفَاكْ

«те, которые сбивают других с пути Аллаха, стремясь исказить его, и не веруют в Последнюю жизнь» (Худ:19)

تَاَوَا مَسْ لَ اِتْ مَادَامْ اَهْ يَ فَنِي دَلَا خَ . نَنْ جَلْ يَ فَا فَا اَوْدَعُ سَ نِي ذَلْ اَمْ اَوْ
نَوْدُجْ مَ رِي غَ عَا طَعَ كَبَرْ عَا شَ اَمْ اَلْ اَضْرَا لَ اَوْ

«Счастливые же пребудут в Раю. Они пребудут там вечно, пока существуют небеса и земля, если только твой Господь не пожелает иного. Это будет неиссякаемый дар» (Худ:108)

اَرُسِي رُسْ عَالَمَ نَ . اَرُسِي رُسْ عَالَمَ نَ اِنْفَ

«Воистину, за каждой тягостью наступает облегчение. За каждой тягостью наступает облегчение» (Разве мы не раскрыли: 5-6)

В приведенных примерах мы видим, что в 15-16 аятах суры «Человек» повторяется существительное رَاقٍ , в 17-ом аяте суры «Идущий ночью» повторяется глагол لَمْ , в 36-ом аяте суры «Верующие» повторяется масдар تَاَهْ يَ , в 19-ом аяте суры «Худ» -- местоимение مَهْ , в 108-ом аяте той же суры «Худ» -- передняя частица يَ , в 5-6 аяте суры «Разве мы не раскрыли» предложение повторяется полностью.

Предполагается, что при повторе предложений употребление частицы [сумма] (حُثْ) в начале второго предложения придает всему предложению еще большее изящество. Например, в 5-6 аятах суры «Разве мы не раскрыли» частица حُثْ не приведена, тогда как она употребляется в 17-18 аятах суры «Раскалывание» и в 3-4 аятах суры «Охота к Умножению» в начале повторяющегося предложения:

نِي دَلْ مَوْيَ اَمْ كَارْدَا اَمْ مَثْ . نِي دَلْ مَوْيَ اَمْ كَارْدَا اَمْ وَ

«Откуда ты мог знать, что такое День воздаяния? Да, откуда ты мог знать, что такое День воздаяния?» (Раскалывание: 17-18)

نَوْمَلْ عَتَ فَاوَسَ اَلْ كَ مَثْ . نَوْمَلْ عَتَ فَاوَسَ اَلْ كَ

«Но нет! Скоро вы узнаете! Еще раз нет! Скоро вы узнаете!» (Охота к Умножению: 3-4)

Данное обстоятельство является важной особенностью, указывающей на отличие стилистики Корана от других стилей.

Из всего вышесказанного и примеров приведенных из Корана становится очевидным, что словесный повтор в Коране используется гораздо чаще и шире, чем в синтаксисе. Это еще раз говорит о том, что стилистика Корана не только не ограничивается правилами синтаксиса, но и привносит новые оттенки в эту науку.

В словесном усилении речь может пойти и о повторе синонима слова. В связи с этим обратимся к суре «Пророки»:

اَجَاجُفَ اَهِي فَا نَلْ عَجْ وَ مَهْ بَ دِي مَتَ نَ اَيَسْ اَوْرَضْ رَا لَ اَيَ فَا نَلْ عَجْ وَ
نَوْدَتْ هَ يَ مَهْ لَ عَالِ بَسْ

«Мы воздвигли на земле незыблемые горы, чтобы она не колебалась вместе с ними. Мы проложили на ней широкие дороги, чтобы они следовали верным путем.» (Пророки:31)

В данном аяте Аллах извещает людей о том, что создал اَجَاجُفَ для того, чтобы они нашли верный путь. Признанный толкователь Корана Заркаши считает, что эти два слова имеют одинаковый смысл[8]. Но несмотря на то, что эти два слова сводятся к единому значению, следует рассмотреть смысловой нюанс между ними, а именно: фраза اَجَاجُفَ означает «широкая дорога», а слово اَبْرَضْ было употреблено в значении «удобная дорога, дорога без препятствий». Поэтому, переводя фразу اَجَاجُفَ اَبْرَضْ как «широкие дороги», невозможно передать весь ее смысл. Эти два слова можно перевести, объединив их в единую фразу как – «широкие дороги, которые легко пройти».

В Коране есть много примеров, связанных с применением синонима в качестве повтора слова[9].

По нашему мнению, повторение синонима слова в Коране придало новый оттенок словесному усилению в синтаксической науке. Несмотря на то, что словесно-настоятельные предложения в Коране, в целом, не сводятся к единому смыслу, в общем, встречаются предложения со схожим значением. Исходя из этого, можем сказать, что наряду с формами и выражениями, применяемыми и привычными для арабов в Коране, употреблены языковые стили и формы.

3. Подтверждение (усиление) глагола его же масдаром. Эта форма усиления была принята как повторение этого глагола дважды. Например, اَبْرَضْ تَبْرَضْ «Стукнул одним ударом», принято как تَبْرَضْ تَبْرَضْ «Стукнул, стукнул». Вместо того, чтобы растягивать разговор, ученые, добавив в предложении аَبْرَضْ к глаголу его масдар, выразили тождественный смысл. Таким образом была исключена вероятность метафоры в значении глагола. Например, в 164-ом аяте суры «Женщины» в предложении «اَمَّا يَلِكْتُ يَسْ و مَهْ لَلْ اَمْلُ كَوْ...» настойчиво указывается на то, что Муса (Моисей) вел беседу с Аллахом.

В Коране существует еще несколько примеров повторения глагола его масдаром. В учебниках по грамматике это явление изучается в теме мафулу-л-мутлаг (قَلْ طَلْ لَوْ عَفَمْ) . Мафулу-л-мутлаг образуется от самого глагола или от его синонима. В Священном Коране встречаются различные формы этого явления. Как было указано выше, мафулу-л-мутлаг соответствует породе и модели глагола. Однако в Коране встречается мафулу-л-мутлаг, который не соответствует породе глагола. Например:

هَبْ دَعَا يَنْفُكُنْ دُعَابَ رُفَكَ يَنْفُكُ لَعْلَ رَنْ نِي نَلَا لَقَا
نِي مَلَا لَعْلَا نَمَّ اَدَحَا هَبْ دَعَا لَ اَبَا دَعَا

«Аллах ответил: «Я ниспошлю ее вам, но если кто-либо после этого не уверует, то Я подвергну его таким мучениям, которым Я не подвергал никого из миров». (Трапеза:115).

رُجَّاهُ لَو هَلْ هَفَعَا ضُيْفَ اَنْ سَحَا ضُرُقَ هَلَّالْ ضُرُقَ يِي ذَلَا اَذْنَم
مِي رَكْ

«Если кто одолжит Аллаху прекрасный заем, то Аллах увеличит его для него. Ему уготована щедрая награда» (Железо: 11).

Как видно из приведенных аятов, масдары, повторяющиеся с целью усиления, не соответствуют породе глагола. Эти примеры дают нам основание полагать, что мафулу-л-мутлаг в Коране выходит за рамки употребления его в синтаксисе, что придало ему, тем самым, новые направления и оттенки.

В заключение необходимо отметить, что установлена связь между словесными повторами и усилением, образованным при помощи масдара глагола, а мафулу-л-мутлаг, образованная от самого глагола, принята в качестве двойного повтора этого предложения.

4. обстоятельство (образа действия), обладающее свойством настоячности. Причина повторения действий исходит из отсутствия действующего лица, которое только подразумевается в предложении. Например:

اَيَّ حُثَّعْبَا مَوِي وَتَوُمَا مَوِي وَتَدَلُّوْ مَوِي كَيْ عَمَّا لَسَلَاوْ

«Мир мне в тот день, когда я родился, в тот день, когда я скончаюсь, и в тот день, когда я буду воскрешен к жизни» (Марйам: 33)

В данном аяте слово **حُثَّعْبَا** подразумевает воскрешение, а добавление фразы **اَيَّ** означает повторение.

Подобные повторы встречаются во многих других аятах Корана.

Список использованных источников

1. ۲۷۹. ص. یدن رطق. ماشه نبا.
2. ۱۹۸۶. ص. لببارط. ميركالا نأرقلا يف ديكتوتال بيلاس. نأحرجلا دب عيدرطم. ۲۷۹.
3. ۲۵۳. ص. ۱۵. فاشكالا. يرشخمزلا. ۲۹۲. ص. یدن رطق. ماشه نبا.
4. Zihni Mehmet. «el-Muktadab». Istanbul, 1886.
5. ۸۴۶. ص. II. م. نأرقلا مولع يف ناهرل. يشكزرلا.
6. Zihni Mehmet. «el-Muktadab». Istanbul, 1886.
7. ۸۴۶. ص. II. م. نأقتال. يطويسلا.
8. ۴۰۱. ص. II. م. نأرقلا مولع يف ناهرل. يشكزرلا.
9. ۸۴۶. ص. II. م. يطويسلا. ۱۰۳. ص. II. م. يشكزرلا.
10. ۲۴۶-۲۴۵. ص. بهذل رودش حرش. ماشه نبا.

Mamedov, N. Syntactic and intensifying repetitions in the Koran

The article is concerned the problem of syntactic and insistent (intensifying) repetitions which is one of the most interesting and leading sections of stylistics of the Koran. And also, conformity between semantic and verbal repetitions is explained.

Key words: Koran, syntactic and intensifying repetitions.

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ

УДК 327 + 321.7

Піляєв І.С.

Проблеми формування та реалізації державної політики України у сфері зовнішньої трудової міграції

Розглянуто актуальні проблеми розвитку інституційного та політико-правового механізмів регулювання зовнішньої трудової міграції в Україні в контексті європейської інтеграції та міжнародного співробітництва в цій сфері.

Ключові слова: ринок праці, трудова міграція, Рада Європи, європейська конвенція.

Глобальна економічна криза різко загострила конкуренцію на ринку праці, актуалізувала соціальні та безпекові проблеми, пов'язані із застосуванням іноземної робочої сили. В Україні ж, де глобальні кризові явища¹ накладаються на системну кризу (структурну, демографічну, соціальну), питання цілеспрямованої, цілісної та відповідальної міграційної політики, передусім щодо економічних мігрантів є, без перебільшення, доленосним для подальшого розвитку держави та суспільства [1, с.10-11].

Держава все ще не стала активним учасником ринку праці, як і ринку капіталу. Про масштаб та актуальність проблеми свідчить величезна розбіжність в офіційних оцінках чисельності українських трудових мігрантів за кордоном – від 3 до 7 млн. осіб, так само як і в оцінках сукупного обсягу коштів, що їх вітчизняні трудові мігранти перераховують в Україну: від 3,5 до 21,3 млрд. дол. США на рік [2, с.8]. Водночас, за оцінками експертів ООН та Світового банку, в самій Україні мешкають 1,6 млн. нелегальних мігрантів [3, с.152] – це найбільший показник в Європі². Про роль іноземної робочої сили в українській економіці посередньо свідчать величезні суми

1 Заданими Європейського банку реконструкції та розвитку, серед країн Східної Європи та Центральної Азії Україна найбільше постраждала від глобальної фінансової кризи.

2 Дані ж офіційної статистики щодо трудової імміграції в Україні на декілька порядків нижчі: так, за оперативними даними МВС України, у III кварталі 2009 року лише 4953 іноземці отримали дозвіл на працевлаштування (чверть з них – громадяни Туреччини; водночас з Афганістану, наприклад, зареєстрований лише 1 трудовий мігрант, з Бангладеш – 2, з Пакистану – 3.

штрафів за застосування нелегальних трудових мігрантів: лише в 3-му кварталі 2009 року їх сума склала понад 1,9 млрд. грн.³

Ратифікація Україною Європейської конвенції про правовий статус-трудящих мігрантів⁴ виносить питання регулювання зовнішньої трудової міграції в Україні на європейський рівень. Однак очевидно, що перед тим, як бути ефективно скоординованою з європейськими партнерами України, державна політика у сфері трудової міграції має бути концептуально сформульована та цілісно проводитися на національному рівні.

У галузі методології та методів вивчення міграцій, сутнісних характеристик сучасних міграційних процесів значний внесок зроблено російськими науковцями О.Д.Воробйовою, Ж.А.Зайончковською, Т.І.Заславською, Л.Л.Рибаківським, а також такими західними авторами, як К.Бреттелл, М.Вайнер, В.Мартенс, П.Стокер, Т.Хаммар, Дж. Холліфілд та ін.

Вітчизняна наука вже зробила значні кроки у сфері аналізу зовнішніх міграційних процесів, вивчення механізмів їх регулювання. Зокрема, феномен трудової міграції ґрунтовно досліджувався в наукових працях Е.М. Лібанової, Я.М. Пилинського, О.В. Позняка, М.О. Шульги та ін. Проте з точки зору науки державного управління проблема трудової міграції знайшла ґрунтовне висвітлення в Україні лише в розробках О.А.Малиновської. Зокрема, нею вперше зацентовано увагу на диспропорціях державної міграційної політики, коли зовнішню міграцію влада розглядає передусім у контексті контрольних, правоохоронних, а не соціально-економічних завдань.

Однак, незважаючи на значний науковий доробок вищезгаданих дослідників, проблема наукового обґрунтування державної політики України у сфері зовнішньої трудової міграції все ще залишається малодослідженою та гостро актуальною. Зокрема практично не вивчалися проблеми застосування європейських правових інструментів зазначеної політики.

Отже, цілями даної статті є аналіз ключових проблем нинішнього інституційно-організаційного механізму та державної політики регулювання трудової міграції в Україні в контексті недавньої ратифікації Україною Європейської конвенції про правовий статус трудящих-мігрантів та поновлення діяльності її контрольного механізму.

За сучасних умов причини трудової міграції носять майже виключно економічний характер, а основним фактором виступає розмір заробітної плати [4,с.16]. Причиною міграції населення в інші країни можуть також виступати надмірні розміри податків та складність їх сплати на батьківщині.

Як підкреслює відомий американський дослідник С. Хенке, «потік мігрантів створюється політикою країни – експортера робочої сили». Наприклад, через обтяжуючі підприємництво закони та норми, зокрема податкову систему, Туреччина і Польща «виміли» за кордон, переважно в Західну Європу, відповідно 5,5% і 7,6% власних трудових ресурсів. Між тим за ступенем привабливості податкової системи для платників податків (показник агрегує кількість, розміри податків та час, необхідний на їх сплату) Україна посідає сьогодні в рейтингу Світового банку перестанок, 180-е місце у світі [5,с.9].

3 Оперативні дані Державного центру зайнятості.

4 Набула чинності для України 1 жовтня 2007 року.

Досі в Україні фактично відсутня цілісна, антикризова за спрямованістю, державна міграційна політика, не визначені її цілі та пріоритети. Управлінські функції в цій сфері невинуватно розпорошені й нерідко дублюються. Поза впливом держави залишається найбільш численний та соціально значущий міграційний потік, а саме тимчасова трудова міграція. Як вказує О.А. Малиновська, «практично нічого не зроблено на державному рівні для масової репатріації вихідців з України, пов'язаних з нею культурно і ментально» [6]. Державне регулювання трудової міграції обмежується, по суті, лише ліцензуванням фірм-посередників, квотами на працевлаштування в Україні, що не йдуть в порівняння зі справжніми обсягами трудової імміграції, та млявим переговорним процесом із зарубіжними країнами.

26 липня 1996 р. Указом Президента України було створено Державний комітет України у справах національностей та міграції. Але міграційні відносини ніколи не були пріоритетним напрямом діяльності цього Комітету. Більше того, серед міграційних питань основа уваги приділялася не трудовим мігрантам, а біженцям, а щодо українців за межами України – реалізації їх національно-культурних потреб, а не соціально-економічних прав. На сьогодні вищезгаданого органу вже не існує: на його місці у лютому 2007 р. створено Державний комітет у справах національностей та релігії. Проте, серед основних завдань Держкомнацрелігій визначено, зокрема, участь у формуванні та забезпечення реалізації державної політики у сфері міграції.

Ряд функцій щодо проведення імміграційної роботи покладено на Міністерство внутрішніх справ України, проте вони пов'язані передусім з притаманними даному органу реєстраційними, контрольними та іншими правоохоронними функціями.

Непорозуміння між гілками влади щодо статусу державної міграційної служби вже призвели до зупинення Указом Президента України № 675/2009 від 27.08.2009 р. дії ряду актів Кабінету Міністрів України, прийнятих у липні 2009 р., що передбачали створення на базі Державного департаменту у справах громадянства, імміграції та реєстрації фізичних осіб (у складі МВС України) Державної міграційної служби та передачі останній відповідних повноважень МВС України та Держкомнацрелігій.

Водночас, згідно з Положенням про Міністерство праці та соціальної політики саме Мінпраці є головним органом у системі центральних органів виконавчої влади із забезпечення реалізації державної політики у сфері зайнятості та трудової міграції. Проте розробити та подати на затвердження Уряду та Верховної Ради України проект Концепції державної міграційної політики було доручено Мінюсту, хоча в чинному Положенні про це Міністерство нічого про питання міграційної політики не сказано.

Як це не парадоксально, але в проекті ухваленого Кабінетом Міністрів України та поданого на розгляд Верховної Ради України Закону України «Про Концепцію державної міграційної політики» (реєстр. № 5085 від 02.09.2009 р.) не визначені суб'єкти формування та реалізації цієї політики. Документ передбачає створення цивільного за своєю сутністю центрального органу виконавчої влади з питань міграції. Проте, крім цього досить розпливчастого формулювання, жодних інших посилань на концептуальні основи інституційно-організаційного механізму регулювання міграції в зазначеному проекті Концепції немає.

В альтернативному законопроекті (реєстр. № 5085-1 від 16.09.2009), внесеному народними депутатами-членами різних депутатських фракцій Ю.А. Кармазіним, І.Ф. Шаровим, Ю.В. Гнаткевичем, В.А. Бондиком, О.Б. Боднар, на наш погляд концептуальні засади державної міграційної політики прописані ґрунтовніше, але в ньому, крім повноваження Кабміну щодо розподілу квот для іноземців на здійснення трудової діяльності в Україні (відповідно до ст. 4 Закону України «Про імміграцію»), також відсутні визначення та концептуальний розподіл повноважень суб'єктів державної міграційної політики, зокрема у сфері трудової міграції.

Відсутність єдиного державного інституту, відповідального за міграційну політику, й пов'язаний з цим брак системності й послідовності в оцінці сучасних механізмів та інструментів регулювання міграційних потоків загрожує стратегічними політичними помилками, здатними завдати незворотної шкоди національному ринку праці.

Аби не бути голослівним, наведу пропозицію Уповноваженого з прав людини Н.І.Карпачової, висловлену нею на засіданні Верховної Ради України 10 грудня 2008 року, щодо доцільності приєднання України до Міжнародної конвенції ООН про захист прав всіх трудящих-мігрантів та членів їх сімей, 1990 р. (набула чинності 1 липня 2003 року). На думку Н.І.Карпачової, «дуже важливим є те, що, на відміну від Європейської конвенції про правовий статус трудящих-мігрантів 1977 р., Конвенція ООН стосується всіх трудових мігрантів – як легальних, так і нелегальних». Як вважає Уповноважений з прав людини, «її ратифікація надасть Україні моральне право вимагати захисту її мігрантів від країн Європейського Союзу, США та Канади» [7]. Отже, Україні пропонується взяти чіткі юридичні зобов'язання щодо забезпечення прав як легальних, так і нелегальних трудових мігрантів з країн Північної та Тропічної Африки, Центральної, Південної та Південно-Східної Азії, Латинської Америки – тобто з основних регіонів нелегальної міграції до України та Європи (з європейських країн до Конвенції приєдналися лише Албанія та Боснія і Герцеговина), а натомість отримати «моральне право». Але ж, незважаючи на те, що його вже отримали 42 країн-учасниць Конвенції (станом на 01.11.2009 року), жодна з західних країн, нових членів ЄС і навіть країн СНД, де працюють українські заробітчани, цю Конвенцію не ратифікувала й не підписала. Між тим за останній рік до Конвенції приєдналися лише країни з найвищим ризиком масового походження нелегалів: Руанда, Нігер і Нігерія.

Основним позитивом державної міграційної політики залишається те, що вона формувалася на основі загальноновизнаних міжнародних норм та стандартів. Таким чином, створено надійний фундамент для її вдосконалення відповідно до сучасних вимог. Зокрема, велике значення для забезпечення європейських стандартів щодо свободи пересування має ратифікація Парламентом України 05.10.2005 р. Європейської угоди про правила, що регулюють пересування осіб між державами – членами Ради Європи, 1957 р.

1 жовтня 2007 року Україна, нарешті, приєдналася до ключового на сьогодні правового інструмента Ради Європи – Європейської конвенції про правовий статус трудящих-мігрантів, 1977 року, сторонами якої є також Албанія, Іспанія, Італія, Молдова, Нідерланди, Норвегія, Португалія, Туреччина, Франція і Швеція.

22-23 жовтня 2009 р. у м. Ургуп (Туреччина) під егідою Ради Європи відбулося 14-е засідання міжурядового Консультативного комітету з

Європейської конвенції про правовий статус трудящих-мігрантів – перше з 2003 р. (з тих пір Комітет не збирався через відсутність кворуму) й перше після приєднання України до Конвенції.

Контрольний механізм Конвенції, відповідно до її статті 33, передбачає підготовку періодичних доповідей Консультативного комітету на основі національних доповідей, що подаються урядами Сторін.

Слід підкреслити, що існуюча система контролю виконання Конвенції не є досконалою. Перш за все, існує проблема зі своєчасністю подання урядами національних доповідей та їх змістовним наповненням. Причому з роками ця ситуація погіршилася, особливо внаслідок об'єктивного зниження зацікавленості в контрольному механізмі Конвенції з боку держав-учасниць на тому етапі, коли всі вони, окрім Туреччини, стали членами ЄС.

Нині ситуація якісно змінилася після ратифікації Конвенції протягом 2006-2007 рр. Албанією, Молдовою і Україною – країнами, що виступають нетто-експортерами робочої сили.

Консультативний комітет висловився за координацію своїх моніторингових циклів із системою звітності, передбаченою іншими правовими інструментами Ради Європи, зокрема Європейською соціальною хартією. Зокрема, планується провести відповідні консультації з компетентними конвенційними органами Хартії з метою визначитись, чи така координація є можливою.

Таким чином, після багаторічної перерви, нарешті офіційно розпочато 8-й моніторинговий цикл (останній, 7-й моніторинговий цикл було призупинено ще в 1997 р.). Передбачається, що в жовтні 2010 року зведений проект періодичної доповіді на основі національних доповідей (термін їх подання – до 31 травня 2009 р.) буде подано для затвердження на 15-му засіданні Консультативного комітету.

Вбачається важливим, аби висновки Консультативного комітету з його періодичних доповідей стали не лише цінним джерелом інформації, а й нових ідей та ініціатив для Європейського комітету з питань міграції (ЕКМ), як основного органу Ради Європи, що відповідає за міжурядове співробітництво в сфері міграції.

Отже, поновлення, після багаторічної перерви, роботи Консультативного комітету та ухвалені в ході його 14-го засідання рішення відповідають національним інтересам України, дозволяючи зміцнити міжурядові контрольні механізми правового та соціального захисту українських трудящих-мігрантів у країнах-учасницях Конвенції.

Актуальним також вбачається підключення України до програм співробітництва з ЄС в галузі трудової міграції у зв'язку з поширенням ухваленого Європейською Радою Глобального підходу до міграції на країни-сусіди із Східної та Південно-Східної Європи.

У контексті євроінтеграційних пріоритетів зовнішньої політики слід чітко усвідомлювати: якщо українці отримують можливість вільно пересуватися країнами ЄС, то нового відтоку робочої сили з України не уникнути, як це вже сталося з країнами Центральної Європи та Балтії. Натомість український ринок праці заповнять громадяни бідніших країн. Це підтверджують результати дослідження міграційних тенденцій фахівців з ООН, Євросоюзу та Міжнародної організації з міграції.

На двосторонньому рівні з країн Європейського Союзу робота щодо зовнішньої трудової міграції упродовж останніх років фактично

проводилася лише в межах реалізації угод з Чехією, Словаччиною та Португалією.

Слід мати на увазі, що з огляду на ліберальний і в цілому сприятливий для трудових мігрантів характер чинного законодавства ЄС, головним завданням двосторонніх договорів України з державами-членами ЄС у сфері трудової міграції має стати всіляке сприяння процедурам легалізації наших трудящих-мігрантів, які працюють у відповідних країнах.

Варто прислухатися до думки відомого російського дослідника міграції Ж.А. Зайончковської, яка вважає, що «імігранти не знадобляться лише в одному випадку — якщо економіка країни так і не вийде з кризи» [8, с.178]. Сталий же розвиток України, як і Росії, за сучасних демографічних умов неминує вимагатиме притоку трудових імігрантів, подібно до США, Канади в XIX-XX сторіччях й країн теперішнього ЄС. А це, як вказує Я.М. Пилинський, потребує не просто розробки заходів щодо залучення імігрантів, а й виховання українців у дусі співіснування з представниками інших культур та традицій [9, с.5]. Водночас, з точки зору національної безпеки необхідно здійснювати заходи щодо недопущення домінування в іміграційних потоках, за винятком вихідців з України, однієї етнічної групи, преференційного залучення трудових мігрантів із високим потенціалом інтеграції до українського суспільства (передусім вихідців з України та імігрантів із європейських країн СНД), а також щодо відносно збалансованого розміщення новоприбулих мігрантів по регіонах України.

Слід усвідомлювати, що розв'язання міграційних проблем ускладнюватиметься конкуренцією в боротьбі за потенційних мігрантів із сусідніми державами, зокрема з Російською Федерацією, яка проголосила залучення імігрантів із країн СНД пріоритетом своєї демографічної та міграційної політики.

Отже, на порядку денному — подолання стереотипів, характерних для наших політиків та чиновників, у ставленні до міграцій, усвідомлення цих процесів як закономірного явища, що несе великий позитивний потенціал; застосування комплексного підходу, що не допускає здійснення управлінських заходів, адресованих лише окремим складовим міграційних процесів, вимагає врахування міграційного компонента при формуванні всього комплексу внутрішньої та зовнішньої політики. Обов'язковим для сучасного управління зовнішніми міграціями має стати повага до фундаментальних прав людини, незалежно від її походження та статусу.

Сучасній Україні вкрай необхідна міграційна стратегія, спрямована на збереження та поповнення трудових ресурсів. Її основними завданнями повинні стати добровільне скорочення еміграції, заохочення повернення трудящих-мігрантів та членів їх сімей на батьківщину, а також збалансоване за галузевими пріоритетами економічного розвитку та регіонами залучення економічно активних імігрантів, насамперед вихідців з України та їх нащадків.

Вбачається необхідним, аби на рівні закону якнайшвидше було визначено єдиний орган центральної влади, відповідальний за вироблення та реалізацію державної міграційної політики та чітко розмежовано його повноваження з компетенцією Мінпраці, МЗС, МВС, Мінюсту, Держкомкордону, Держкомнацрелігій. Саме цей орган мав би здійснювати постійний моніторинг за реалізацією чинних двосторонніх та багатосторонніх угод у сфері працевлаштування з метою підвищення

їхньої ефективності для України, як це пропонувалося ще в 2006 році в Спеціальній доповіді Уповноваженого Верховної Ради з прав людини [10, с.174].

Найбільш дієвим механізмом досягнення цілей державної міграційної політики вбачається розробка й реалізація державних, а також, за потреби, регіональних чи галузевих цільових міграційних програм. Ефективність такого підходу вже доведено результатами реалізації програм з облаштування раніше депортованих та боротьби з нелегальною міграцією.

Виходячи з європейського досвіду метою державного управління має бути досягнення «регульованої відкритості», тобто забезпечення керованих міграційних переміщень. Першочерговими завданнями державної міграційної політики повинні стати створення привабливих умов для іміграції в Україну з регіону СНД, передусім вихідців з України та їхніх нащадків, укладення двосторонніх угод з країнами, до яких спрямовані основні іміграційні потоки з України, та країнами з численною українською діаспорою (Канада, США, Ізраїль, Австралія, Бразилія, Аргентина).

У зв'язку з цим нагальним завданням науковців, котрі займаються міграційною проблематикою, вбачається концептуальне та науково-практичне обґрунтування механізмів здійснення державної політики України у сфері зовнішньої трудової міграції та її координації на європейському рівні відповідно до соціально-економічних, демографічних та безпекових пріоритетів розвитку країни.

Список використаних джерел

1. Transition Report 2009: Transition in crisis? / [Foreword by Erik Berglöf]. — London: EBRD. — November 2009. - 40 p.
2. Гайдуцький А. Міграційний капітал в Україні: прихована реальність / А. Гайдуцький // Дзеркало тижня. — № 15 (644). — 21-27 квітня 2007 року. — С. 8.
3. Migration and Remittances. Eastern Europe and the Former Soviet Union / [Ed. by Ali Mansoor, Bryce Quikkin]. — World Bank, 2006. — 224 p.
4. Міграційні процеси в Україні: сучасний стан і перспективи / [За ред. О.В. Позняка]. — Умань: Візаві, 2007. — 276 с.
5. Paying Taxes 2009: The global picture. — Washington D.C.: The World Bank, 2009. — 99 p.
6. Малиновская Е. Украина без барьеров [Електронний ресурс] / Е.Малиновская // Отечественные записки. — № 4 (18). — 2004. — Режим доступу: <http://www.strana-oz.ru/?numid=19&article=918>
7. Виступ Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини Ніни Карпачової на представленні у Верховній Раді України Спеціальної доповіді «Стан дотримання Україною міжнародних стандартів у галузі прав і свобод людини» 10 грудня 2008 року [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua>
8. Зайончковская Ж. Трудовая миграция / Ж.Зайончковская // Отечественные записки. — 2003. — №3. — С. 177-188.
9. Pylynskyi Y. Counting the Uncountable. Clandestino country report on Ukraine / Y.Pylynskyi. — Kiev: Kennan Institute, 2008. — 58 p.

10. Карпачова Н.І. Стан дотримання та захисту прав громадян України за кордоном: [Спеціальна доповідь Уповноваженого Верховної Ради України з прав людини] / Н.І. Карпачова. – Київ: АДЕФ-Україна, 2006. – 191 с.

Пиляев И.С. Проблемы формирования и реализации государственной политики Украины в сфере внешней трудовой миграции

Рассмотрены актуальные проблемы развития институционального и политико-правового механизмов регулирования внешней трудовой миграции в Украине в контексте европейской интеграции и международного сотрудничества в данной сфере.

Ключевые слова: рынок труда, трудовая миграция, Совет Европы, европейская конвенция.

Pilajev, I.S. Problems of forming and realization of public policy of Ukraine in the field of external labour migration

Analysis of the current problems of institutional, political and legal mechanisms of labour migration regulation in Ukraine in the context of European integration and international cooperation in the field.

Key words: labour market, labour migration, Council of Europe, European Convention.

УДК 352 (091) 477

Євтушенко О.Н.

Проблеми децентралізації державної влади і місцевого самоврядування в Україні

Розглядаються шляхи децентралізації державної влади і розвиток інституту місцевого самоврядування, як запорука зміцнення громадянського суспільства в Україні.

Ключові слова: публічна влада, державна влада, місцеве самоврядування, децентралізації влади, громадянське суспільство.

Актуальність дослідження полягає в тому, що в Україні існує необхідність створення ефективної моделі державного управління, яка здатна внести стабільність у взаємини між державною владою і органами місцевого самоврядування та створити нові умови взаємин між центром і регіонами. Розвиток місцевого самоврядування в Україні безпосередньо залежить від державної влади, її спроможності забезпечити необхідні умови для ефективного функціонування самоврядування. Зрозуміло що більш управляємою може бути модель державної влади, яка побудована на принципі централізації. Але якою сильною не була б влада в центрі, вона ніколи не зможе стати демократичною в повному розумінні цього слова, якщо не буде спиратися на ініціативу громадян та їх самодіяльність. Саме такий порядок зміцнює основи державності, стабілізує політичну систему, забезпечує єдність й цілісність країни.

Досвід децентралізації влади напрацьований в світі допоможе Україні побудувати таку владу, яка буде більш гуманною та більше орієнтованою на захист пересічних членів суспільства. Тому проблеми децентралізації державної влади постійно перебувають у центрі уваги багатьох українських та зарубіжних вчених. Серед них Андрусюк Б. [1], Болдирєв С. [2], Борденюк В. [3], Варналія З. [6], Ведель Ж. [4], Грицяк І. [5], Іщенко О. [8], Карнаух В., Павко А. [9], Шаповал В. ін. Слід відзначити, що діяльність згаданих авторів погоджується з думкою проте, що децентралізація державної влади та розвиток місцевого самоврядування – це запорука розвитку і зміцнення громадянського суспільства в Україні.

Метою статті є вивчення проблем децентралізації державної влади і розвитку місцевого самоврядування в Україні. Використовуючи український й іноземний досвід з'ясувати роль державної влади і місцевого самоврядування в процесах децентралізації і розбудови реальної демократичної моделі державної влади і місцевого самоврядування.

Проблема децентралізації державної влади для України сьогодні займає важливе місце в процесі формування структури інститутів державної влади, як в центрі так і на місцях. Автор статті під державною владою розуміє політико-правове явище, сутність якого полягає у здатності держави

через здійснення спрямовуючого, організуючого, регулюючого впливу на суспільство реалізувати волю громадян.

Політологічний аналіз проблеми показує, що конституційна формула «народ здійснює владу безпосередньо через органи державної влади та органи місцевого самоврядування» (ст. 5 Конституції України) насправді не спрацює. Головною причиною цього є порушення принципу відділення місцевого самоврядування від системи органів державної влади, який декларується, але його реалізація відповідним розподілом повноважень у вирішенні місцевих питань не забезпечується. Центральні органи влади представляють інтереси держави, а органи місцевого самоврядування інтереси лише територіальних громад, або їх об'єднань. Крім того, діяльність місцевого самоврядування у державно-організованому суспільстві обмежена територією громади. Зрозуміло, що з розвитком демократії можливості самоврядування зростають, тому що держава вимушена делегувати органам місцевого самоврядування значну частину державно-владних повноважень.

Внутрішня природа місцевого самоврядування полягає в наданні населенню права самостійно вирішувати питання місцевого значення в межах Конституції і законів України (ст. 140 Конституції України). Це положення дозволяє сприймати місцеве самоврядування, за своєю сутністю, відосередженим інститутом суспільного і державного механізму, специфічною формою публічної влади, яка «відрізняється від державної влади тим, що їй властиві: особливий суб'єктно-об'єктний склад, своя структурна організація, порядок формування її органів територіальним колективом, спрямованість на вирішення місцевих справ, локальний інтерес в основі її функціонування, системний і підзаконний характер, відсутність «силових придатків» тощо [2, с.5-6].

Автор погоджується з тими дослідниками (Батанов О.В., Баймуратов М.О., Біленчук П.Д., Борденюк В., В.В. Кравченко, Підмогільний М.В., Погорілко В. та ін.) які вважають, що право місцевого самоврядування має своїм джерелом конституційну волю та є самостійною формою публічної влади територіальних громад, поряд з державною владою.

Однак деякі дослідники вважають, що місцеве самоврядування є елементом державного управління, система якого тісно пов'язана з адміністративно-територіальним устроєм держави [3, с.72]. С. Болдирев визначає його, як елемент механізму держави [2, с.5]. На його думку воно «відрізняється від державної влади тим, що їй властиві: особливий суб'єктно-об'єктний склад, своя структурна організація, порядок формування її органів територіальним колективом, спрямованість на вирішення місцевих справ, локальний інтерес в основі її функціонування, системний і підзаконний характер, відсутність «силових придатків» тощо» [2, с.5-6].

Інші дослідники, наприклад В. Шаповал, визначають місцеве самоврядування як «децентралізовану форму державного управління». Однак загально визнано, що місцеве самоврядування не є державним управлінням. Більшість конституцій зарубіжних країн так чи інакше обумовлюють автономність органів місцевого самоврядування та «неналежність» їх до ієрархічної вертикалі виконавчої влади. Але, в такому випадку, «якщо місцеве самоврядування не входить до системи виконавчої влади, тобто не є формою державного управління, то представляється не зовсім правильним визначати його як «форму децентралізації державного управління» або як «форму децентралізації виконавчої влади».

На думку О. Іщенко, хоча органи місцевого самоврядування не є складовою частиною державного механізму і структурно не входять у систему

органів державної влади, але це не означає організаційної відособленості місцевого самоврядування від державної влади, його повної автономності. Тому «неприпустимим є намагання знайти шляхи вирішення проблем у цих сферах на засадах протиставлення державної влади та місцевого самоврядування» [8, с.334].

На нашу думку, місцеве самоврядування – це самостійний елемент функціонування громадянського суспільства, а не елемент системи державного управління (влади). Тому Конституція України, закріпивши концептуальні основи місцевого самоврядування, лише створила політико-правові передумови для створення системи місцевого самоврядування в Україні виходячи з потреб суспільства й держави на даному історичному етапі. Тобто місцеве самоврядування становить, поряд з державною владою, окрему форму публічної влади і є одним з характерних атрибутів сучасної правової держави й громадянського суспільства. На наш погляд, місцеве самоврядування відіграє роль механізму узгодження інтересів місцевих співтовариств і держави. Тому головна роль інституту місцевого самоврядування, як ефективного механізму взаємодії між місцевими співтовариствами і державою, забезпечувати узгодження інтересів суспільства і держави.

Однак місцеве самоврядування існує поряд з державою, а тому для підвищення ефективності управління, держава намагається законодавчо закріпити та на практиці підтвердити незалежність органів місцевого самоврядування від державних органів, і це можливо лише на шляху децентралізації державної влади, тобто передачі частини державних повноважень органам місцевого самоврядування. Зрозуміло, що децентралізація державної влади може відбуватися й шляхом делегування повноважень місцевим інститутам державної влади (місцевого управління), а ні місцевого самоврядування.

Отже, якщо перерозподіл владних повноважень буде відбуватися в бік місцевого управління, тобто органам в ієрархічному плані підпорядкованим центральній владі, то - це буде не децентралізація влади, а її деконцентрація, тобто перерозподіл влади по вертикалі між центральними органами і місцевими, у бік збільшення їх повноважень [4, с.58-59] при виконанні таких функцій, як планування й фінансування. Це дасть місцевим органам виконавчої влади змогу уникнути надмірної концентрації влади на центральному рівні, перевантаження центру місцевими справами. А місцеве населення отримає додаткові можливості участі в політичному процесі. Однак в у підсумку місцеві органи виявляються залежними від уряду, який у свою чергу залежить від місцевої влади. Крім того, місцеві органи управління не є органами самоуправління населення тому, що частіше враховують інтереси влади ніж інтереси місцевого населення. Звідси виникає необхідність розвивати реальне самоврядування на рівні окремих сіл, селищ, міст.

На думку автора, по суті, деконцентрація державної влади - це адміністративна міра, при реалізації якої право прийняття рішень як і раніше залишається за центральною владою. Досвід такої деконцентрації має Франція, де значні повноваження держава передає службовцям, що є представниками центральної влади у адміністративно-територіальних округах, на які поділена вся країна [11, с.12-13]. Таке делегування повноважень виконавчої влади по вертикалі зверху вниз має назву «адміністративна децентралізація» [7]. Ключовою особливістю деконцентрації влади є контроль за реалізацією делегованих владних ресурсів від органу вищого рівня органів, який за субординацією йому підпорядковується.

Наприклад, у Франції міністр делегує частину своїх функцій префектам з метою прийняття ними в своїх департаментах рішень, які найкраще враховуватимуть місцеві потреби. У такому випадку і міністр, і префект діють від імені держави, тобто мусять обирати напрямки реалізації владних повноважень, враховуючи загальнодержавну стратегію [11, с. 28-29].

На думку А. Павко, в Україні формується французький тип системи місцевого самоврядування з розподілом повноважень між органами місцевого самоврядування та місцевою державною адміністрацією, який має свої характерні риси, що виявляються у визначенні місця та ролі обласних і районних рад, співвідношення майнових та фінансових повноважень між громадою міста й територіальною громадою району в цьому населеному пункті [9].

Становленні системи державної влади в Україні показує, що розподіл владних повноважень між центром і територіями, який повинен був розпочатися конституційною реформою, по суті не відбувся. Таки проблеми, як надмірна централізація влади, неефективна організація влади на регіональному рівні, недієздатність місцевого самоврядування і досі залишаються.

Проведення децентралізації в Україні вкрай необхідно і диктується як політичними, так і економічними причинами. По-перше децентралізація є важливим елементом розвитку демократії тому, що зміцнює демократію шляхом наближення рівня, на якому приймаються рішення до місцевого населення, а по-друге надання державних послуг покращується, тому що вони надаються органами, які краще розуміють потреби населення. Децентралізація дозволяє громадянам впливати на рішення, які приймаються на місцевому рівні.

На нашу думку, децентралізація державної влади в Україні повинна відбуватися у делегуванні владних повноважень органам місцевого самоврядування, метою якої повинен стати чіткий і збалансований розподіл повноважень, ресурсів і відповідальності між центральними органами державного управління й місцевого самоврядування. Якщо це відбудеться, то інститут місцевого самоврядування стає ефективним елементом створення удосконаленого механізму стримувань і противаг між законодавчою та виконавчою гілками влади, протистояння між якими не тільки не припиняється, а в періоди передвиборних кампаній навіть загострюється. Тому тільки децентралізація влади і всебічний розвиток місцевого самоврядування є запорукою утвердження в державі демократичних стандартів управління.

На нашу думку, місцеве самоврядування повинне відіграти роль механізму узгодження інтересів місцевих громад і державних інституцій, воно повинне стати основою стабільності й повноцінного розвитку держави. Закордонний досвід переконує: відсутність самостійності в місцевих громадах неминує призводити до криз із можливою зміною державного ладу [9].

Привабливою для України моделлю взаємин центральної й місцевої влади є модель, в основі якої лежить принцип демократичної децентралізації державної влади. Під якою розуміється делегування частини повноважень державної виконавчої влади на рівень населення відповідних адміністративно-територіальних одиниць та органів, котрі вони обирають. Ключові принципами децентралізації повинні стати:

- законодавче делегування громадам певних повноважень держави;

- забезпечення реалізації делегованих повноважень фінансовими і людськими ресурсами та юридичними гарантіями;
- нові партнерські стосунки між державою та громадами [6, с. 102].

В цьому плані цікавим є досвід Німеччини, де місцеве самоврядування здійснюється громадами, містами, районами й муніципальними об'єднаннями громад, тобто всіма муніципальними утвореннями, що мають крім державної адміністрації також й органи влади, які обираються безпосередньо громадянами. Певна деконцентрація управління пройшла у Великобританії з кінця 1980-х – через установу т.зв. «виконавчих агентств», які повинні були виконувати ті завдання, які раніше виконували міністерства. В 1998 році була проведена децентралізація, коли Шотландія й Уельс були перетворені в регіони з виборними регіональними асамблеями [7].

Литва, Естонія, Латвія проводять децентралізацію як одне з завдань переходу до ринку. Всі три країни мають дворівневу систему управління, виборні місцеві ради та їх керівників, однак, деякі місцеві чиновники призначаються центральною владою, чим забезпечується певний контроль над місцевими владами. У всіх трьох країнах місцеві ради мають право розробляти та приймати свої бюджети, але не мають контролю над доходами – вони повністю залежні від грантів та трансфертів з центру. Окрім того, центр контролює й місцеві податки. Вважається, що місцеві влади не мають можливості збирати податки та підтримувати роботу відповідних служб [7].

В 1952 й 1974 роках шведський парламент провів великомасштабну територіальну реформу муніципалітетів. Ця реформа підсилила здатності муніципалітетів виконувати свої завдання як «місцеві держави загального добробуту». Сьогодні у Швеції спостерігається дуже високий ступінь децентралізації, причому уряд не втручається в справи місцевої влади [7].

І. Грицяк вважає, що децентралізація державної влади – це «діяльність незалежного місцевого самоврядування в результаті передачі їм повноважень держави». Передача повноважень, у цьому випадку, розглядається не як делегування, а як перетворення державних повноважень на самоуправлінські, що, очевидно, дає можливість розгляду різної природи влади місцевого самоврядування і державної влади. При цьому зауважує І. Грицяк: «Якщо процеси деконцентрації поширюються лише на державну виконавчу владу на місцях, то децентралізаційна діяльність своїм об'єктом має сферу місцевого самоврядування» [5, с. 58].

Отже, демократична децентралізація дозволяє значно скоротити урядовий апарат за рахунок ліквідації всіх представництв місцевого рівня, використовуючи місцеве населення не лише як споживачів, а й як виробників послуг, що менш витратним та більш ефективним способом вирішують завдання суспільства. Однак державний контроль (нагляд) за органами місцевого самоврядування залишається. Він необхідний для того щоб підтримувати мінімальні стандарти державних послуг на місцевому рівні. Державний контроль «сприяє забезпеченню ефективності місцевого управління, стандартизації послуг, надаваних місцевою владою, захищає громадян від зловживання владою з боку місцевих органів» [12, с. 405].

Найважливішими необхідними складовими процесу демократичної децентралізації є:

- забезпеченість достатнього рівня адміністративної самостійності місцевих муніципалітетів;
- ефективна система взаємодії органів місцевого самоврядування із центральною владою;

- адекватна фінансово-бюджетна децентралізація фінансове забезпечення місцевих бюджетів.

Процеси, які відбуваються в українському суспільстві показують, що державна влада через управління прагне до централізації, демонструє зовнішню впорядкованість справам суспільства й забезпечує можливість досягнути певної одноманітності вияву людської активності. Але це в значній мірі ілюзія, тому що як писав А. Токвіль централізація адміністративної влади, здатна тільки дратувати людей, які цій владі підлягають, бо вона постійно прагне послабити в них громадський дух [10, с.65]. Отже для України найважливішими є наближення влади до народу і недопущення концентрації влади.

Отже державна влада і місцеве самоврядування в демократичному суспільстві - це дві форми народовладдя, їх не можна протиставляти одна одній, навпаки створюючи умови для розвитку місцевого самоврядування через децентралізацію державна влада забезпечує формування громадянського суспільства. Тому самоврядування слід розглядати як «найбільш повний вияв демократії в недержавній формі її існування і розвитку, в якій представлено інтереси територіальних громад, уповноважених самостійно розв'язувати різноманітні питання повсякденного життя» [1, с.23].

Досвід показує, що не існує універсальних моделей й алгоритму рішення питань децентралізації державної влади і розвитку місцевого самоврядування. Кожна країна має свій досвід децентралізації і мету її проведення. Наприклад, «Країни, що розвиваються, проводять її для підвищення ефективності економіки та покращення управління. Пострадянські держави проводять її як природний крок у переході до ринкової економіки та демократії. Латинська Америка розглядає децентралізацію як спосіб демократизації. Африка – як шлях до національної єдності» [7].

Україні потрібна своя Національна програма «Децентралізації державної влади й розвитку місцевого самоврядування» яка б забезпечила зміцнення системи народовладдя, консолідації громадянського суспільства та створення ефективного місцевого самоврядування. Зміцнення системи народовладдя допомогло би досягти політичної стабільності в країні, підвищити економічний добробут населення і забезпечити соціальне благополуччя. В цьому нас переконує європейський досвід, де органи місцевого самоврядування зміцнюють державну владу, роблячи її більше гнучкою й ефективною, тому що вони найбільш доступні для людей, максимально пристосовані до використання ресурсів для задоволення потреб населення.

Крім того, місцеве самоврядування сприяє формуванню громадянської самосвідомості. Об'єднуючи зусилля людей для рішення локальних проблем місцеве самоврядування стає важливою умовою забезпечення соціального миру в державі.

Отже, модернізація ідеології публічної влади в напрямі зміни «класичної» природи управління, що ґрунтується на пануванні держави над людиною, до філософії служіння держави інтересам людини стає фактором демократизації громадського життя, необхідної передумовою становлення громадянського суспільства. Тому враховуючи світовий досвід Україна повинна побудувати свою модель організації влади, має визнати місцеве самоврядування єдиною можливою формою організації публічної влади на місцях. Зрозуміло - децентралізація є процесом політичним, що потребує терпіння та уваги, однак вона може стати важливим механізмом для підвищення якості управління та стійкого людського розвитку. Перспективи подальших досліджень будуть полягати у з'ясуванні

ролі громадян, їх самодіяльності у розбудові гуманної і орієнтованою на членів суспільства влади.

Список використаних джерел

1. Андрусюк Б.П. Місцеве самоврядування в сучасній Україні: проблеми і перспективи / Б.П. Андрусюк // Ін-т нац. відносин і політології НАН України. – К.: Стило, 1997. – 222 с.
2. Болдирев С.В. Організаційно-правові питання місцевого самоврядування в Україні: автореф. дис. на здобуття ступеня канд. юрид. наук: спец. 12.00.02 «Конституційне право» / С.В.Болдирев. – Х., 2003. – 22 с.
3. Борденюк В. Конституційні засади місцевого самоврядування в Україні / В. Борденюк // Вісник УАДУ. – 1996. – № 3. – С. 56-72.
4. Ведель Ж. Административное право Франции / Ж. Ведель. – М: Прогресс. 1973. – 512 с.
5. Грицяк І. А. Проблеми теорії та практики державного управління та місцевого самоврядування / І.А. Грицяк // Матеріали щорічної науково-практичної конференції Української академії державного управління. – К., 1996. – С.58.
6. Державна регіональна політика України: особливості та стратегічні пріоритети: [монографія/ за ред. З.С. Варналія]. – К.: НІСД, 2007. – 820 с.
7. Децентралізація: світовий огляд. Важливий крок на шляху до кращого управління та людського розвитку [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.logincee.org/file/15481/library>
8. Іщенко О. Актуальні питання розвитку місцевого самоврядування на сучасному етапі / О. Іщенко // Вісник НАДУ. 2004. – № 3. – С.333-338.
9. Павко А. Місцеве самоврядування в структурі політичних систем: вітчизняний і зарубіжний досвід [Електронний ресурс] / А. Павко – Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1006/>
10. Токвиль А. Демократия в Америке / А.Токвіль; [пер. В.Т. Олейник]. – М.: Весь мир, 2000. – 559 с.
11. Comparing Local Governance: Trends and Developments [Ed. By B. Denters and L. E. Rose]. – Palgrave: Macmillan, 2005. – P. 12-29.
12. Punnett R. M. British Government and Politics / R. M. Punnett. – Aldershot, 1994. – 588 p.

Евтушенко А.Н. Проблемы децентрализации государственной власти и местного самоуправления в Украине

Рассматриваются пути децентрализации государственной власти и развитие института местного самоуправления, как условие укрепления гражданского общества.

Ключевые слова: публичная власть, государственная власть, местное самоуправление, децентрализации власти, гражданское общество.

Yevtushenko, O.N. The problems decentralization of the state power and the place of local government in Ukraine

The article deals with the ways of decentralization of the state power and the development of local government institution as the condition of civic society reinforcement in Ukraine

Key words: public power, state power, local government, decentralizations of power, civil society.

Специфіка формування вищих керівних органів політичних партій в сучасній Україні

Розглядається процес формування вищих керівних партійних органів в сучасній Україні. Аналізуються формально закріплені в статутах повноваження вищого керівного органу, координаційного, виконавчо-розпорядчого, виконавчо-організаційного та контрольного партійних органів, їхнього взаємного підпорядкування та підзвітності. Пропонуються спрощена, класична та розширена моделі формування керівних органів політичних партій в сучасній Україні.

Ключові слова: політична партія, керівний орган політичної партії, партійний лідер.

В умовах переходу України до парламентсько-президентської форми правління роль політичних партій відповідно збільшується. Однак конституційне закріплення нового статусу партій хоча і не гарантує автоматичного оновлення, але вимагає організаційної модернізації, підвищення їхньої функціональної дієздатності. Це передбачає, що рівень внутрішньопартійної демократії значним чином залежить від ступеня відкритості та конкурентності механізму формування керівних органів в партії.

Політичні партії є предметом дослідження багатьох українських науковців, зокрема, А. Білоуса, Д. Видріна, Л. Дунаєвої, Г. Зеленько, В. Литвина, В. Лісничого, І. Поліщука, Ф. Рудича, М. Сазонова, В. Якушика та ін. У той же час серед вчених, що приділяють увагу аналізу організаційного аспекту функціонування політичної партії необхідно виокремити В. Мейтуса та В. Мейтуса, О. Новакову, М. Обушного, М. Примуша, О. Хімченко, Ю. Шведу, К. Шкуренко, та ін.

Так, розглядаючи політичні партії з точки зору маркетингового підходу, В. Мейтус та В. Мейтус стверджують, що будь-яка партія має риси організації, які передбачають сумування ресурсів у часі та просторі [1, с.96]. На думку Ю. Шведи, партія – це організація, що об'єднує людей у більш-менш формалізовану структуру. Вчений слушно вважає, що демократичність чи недемократичність організаційної структури партії залежить від характеру зв'язків керівництва та членів партії [2, с.134]. Дослідження моделей організації партії актуалізує М. Примуш [3, с.41].

У руслі проблем реалізації внутрішньопартійної демократії як запоруки ефективного функціонування партій К. Шкуренко приходить до висновку про їхнє перетворення на жорстко замкнені авторитарні струк-

тури, де панують авторитарні методи управління, обмежується вплив рядових членів на прийняття рішень» [4, с.284-285]. У створенні партійної структури, зазначає О. Хімченко, організаційна єдність партії підтримується, перш за все, її професійним керівництвом, єдністю, активністю та дисципліною членів партії, відсутністю внутрішньопартійних конфліктів і внутрішньофракційної боротьби» [5, с.69].

Однак, вивчення організаційних засад діяльності політичних партій залишається досі мало дослідженим. Тому мета нашого дослідження полягає у аналізі формально закріпленої в статутах процедури формування керівних партійних органів як однієї зі складових організаційної структури, їхніх повноважень, взаємного підпорядкування та підзвітності.

Внутрішньопартійні організаційні відносини в сучасній Україні регулюються статутами, які визначають структуру партійної вертикалі та горизонтальні зв'язки між місцевими, регіональними партійними організаціями. Аналіз статутних документів партій в Україні закріплює таку структуру вищих керівних партійних органів: вищий керівний орган, координаційний, виконавчо-розпорядчий, виконавчо-організаційний та контрольний органи. Розглянемо докладно їхні функції та повноваження.

Вищим керівним органом політичних партій України є з'їзд партії. Для Конгресу Українських націоналістів – це Збір Конгресу, для Організації Українських Націоналістів – це Великий збір, для Української Національної Асамблеї – це Загальні збори тощо. З'їзд може бути черговим, позачерговим, надзвичайним. Рішення про скликання чергового з'їзду політичної партії в Україні приймається в основному координаційним органом. Інформація про дату, місце проведення, норму представництва, проект порядку денного доводиться до відома всіх партійних організацій в середньому за один місяць до проведення з'їзду.

Процедура обрання делегатів з'їзду визначається відповідно до статутних документів партій України. При визначенні складу делегатів в основному використовується технологія обрання делегатів за квотою кількісного складу місцевих партійних організацій. Кількість делегатів від партійних організацій може залежати від рівня їхньої підтримки на останніх парламентських виборах. Іноді статутні документи передбачають можливість участі у роботі з'їзду в якості делегатів окремих категорій партійного істеблшменту. Статус делегата на з'їзд в партійній практиці можна отримати двома шляхами: в результаті проходження через виборні процедури в партійних організаціях всіх рівнів або за посадою, як виключне право. Делегатами за посадами можуть бути лідер партії, голова координаційного органу партії, їхні заступники. Тож можна зробити висновок, що члени керівних органів політичної партії мають перевагу над рядовими членами, які повинні проходити складну процедуру відбору делегатів. При такій конкуренції, поповнюючи ряди статистів на з'їзді, рядові члени фактично не приймають участі у розробці рішень.

Рішення на з'їзді приймаються простою більшістю голосів делегатів, за винятком внесення змін до Статуту, Програми та рішень щодо виключення члена з партії. Голосування може відбуватись як індивідуально, так і колегіально, наприклад, за принципом: одна делегація – один голос, що, на нашу думку, потребує високого рівня дисципліни для однорідного голосування.

Періодичність скликання вищого керівного органу може бути різною. Приблизно 40% політичних партій України у своїх статутах визначають

термін скликання з'їздів не рідше одного разу на два роки. Решта партій або скорочують цей термін, демонструючи певну мобільність і здатність реагувати на зміни в політиці, або, навпаки, збільшують його з метою демонстрації сталості та стабільності власних партійних структур. Так, наприклад, керівний орган Всеукраїнського об'єднання «Свобода», Прогресивної соціалістичної партії України, Слов'янської партії України збираються раз на рік. Найбільший термін періодичності скликання вищого керівного органу, наприклад, Зеленої екологічної партії України «Райдуга» становить 10 років [6, с. 287].

Прямої залежності між періодичністю засідань керівних органів та ефективністю організаційної структури не знаходимо. Але певні тенденції можна виділити. По-перше, збільшення терміну скликання керівного органу не дає можливості швидко коригувати свої статутні та програмні документи, призводить до зосередження влади у руках партійної еліти, сприяє консервації організаційних форм та методів діяльності. По-друге, часта періодичність проведення зборів, які передбачають втілення у життя достатньо непростих за схемою організаційних заходів, призводить переведення партійних осередків у стан перманентної мобілізації членів партії. По-третє, Закон України «Про політичні партії в Україні», який стимулює діяльність партій погрозами анулювати реєстраційне свідоцтво у разі невисування політичною партією своїх кандидатів на виборах Президента України та виборах народних депутатів України протягом десяти років, фактично закріплює верхню межу скликань зборів.

Повноваження з'їзду свідчать про його виключну компетенцію і полягають у визначенні стратегії і тактики партії; прийомі статуту та програми партії; обранні голови партії, координаційного керівного органу, контрольного керівного органу; заслуховуванні і затвердженні їхніх звітів; здійсненні права власності; затвердженні виборчого списку кандидатів від партії до Верховної Ради України; висуванні кандидата від партії на вибори Президента України; затвердженні документів про створення виборчого блоку з іншими політичними партіями; прийнятті рішення про перехід в опозицію; утворенні у разі необхідності тимчасових економічних та соціальних органів для вирішення конкретних статутних завдань.

Між з'їздами кожна політична партія має свій координаційний орган, який фактично і визначає шляхи та механізми втілення основних стратегічних засад діяльності партії у повсякденному житті. Найбільш розповсюджені назви такого органу Політична Рада, Центральний комітет, Координаційна рада, Центральний провід та ін.

Координаційний орган (як найбільш розповсюджена назва Політрада) – вищий постійно діючий керівний орган між засіданнями з'їзду. Кількісний склад координаційного органу визначається з'їздом партії. Але статuti деяких політичних партій фіксують точну кількість її членів, наприклад, не менше 51 (Республіканська партія України), 65 членів (Українська народна партія). В статутах визначається також і якісний склад координаційного органу. Так, його членами за посадами є голова партії, заступники голови територіальних організацій. До складу координаційного органу можуть входити члени центральної ревізійної комісії, керівники апарату партії, голови регіональних партійних організацій. Доречі, члени координаційного органу мають значно більше можливостей очолювати партійні списки. Так, в партії «Україна соборна» склад політради може бути основою для формування партійного списку на виборах до

Верховної Ради України [7, с. 231]. Це свідчить про перевагу центральних керівних органів порівняно з місцевими партійними організаціями.

Періодичність засідань координаційного органу є різною. Так, один раз на три місяці зустрічається керівництво Всеукраїнської партії духовності і патріотизму, у півроку – партія «Солідарність», Всеукраїнська партія трудящих, Трудова партія України, один раз на рік – Партія національно-економічного розвитку України. Рішення приймається простою більшістю за звичайною процедурою. Як виключення – шляхом письмового та усного опитування. У засіданнях політради, не впливаючи на кворум, можуть брати участь з правом вирішального голосу народні депутати України – члени партії [8].

Про значний обсяг повноважень координаційного органу свідчить закріплене статутном правом затвердження механізму формування списку кандидатів у народні депутати України, а у разі необхідності самостійного внесення зміни в статут та програму партії. Координаційний орган використовує технології кооптації для введення до свого складу нових членів. Статутами політичних партій України визначаються межі застосування такої технології. Він може кооптувати до свого складу не більше 1/5 складу з подальшим затвердженням на з'їзді. Тобто, в цей орган можна вводити необхідних людей, які будуть голосувати згідно «вигідній» лінії керівництва і, таким чином, приймати партійні рішення.

Поточну роботу у партіях, організаційно-технічне забезпечення її діяльності та виконання рішень керівних органів здійснює виконавчо-розпорядчий орган. Його членами є голова партії, заступники, уповноважені представники групи депутатів у Верховній Раді України від політичної партії, керівники партійних засобів масової інформації, які є членами партії. Склад цього органу може обиратись за пропозицією голови партії на з'їзді. Чисельність виконавчо-розпорядчого центрального партійного органу може закріплюватись, наприклад, в п'ятнадцять осіб (Народний Рух України) або тринадцять осіб (Всеукраїнська партія «Нова сила»).

Цей орган може діяти як на постійній основі, так і між засіданнями. Згідно статутів партій України засідання виконавчо-розпорядчого органу проводяться один раз на місяць (Партія державного нейтралітету України), щотижня, але не менше, ніж один раз на місяць (Українська народна партія), два рази на місяць (Українська партія «Зелена планета»). Засідання є правомочним, якщо на ньому присутні не менше половини його членів. Головує в основному на них лідер партії. Дорадчий голос на засіданнях за посадою має голова центральної контрольної ревізійної комісії. Рішення ухвалюються простою більшістю, але можуть прийматись через опитування членів. Таке рішення є правочинним, якщо за нього висловилося 2/3 складу президії.

Виконавчо-розпорядчий орган організовує підготовку та проведення засідань координаційного та виконавчо-організаційного органів, наукове забезпечення діяльності партії, затверджує голів обласних організацій, скасовує або зупиняє виконання рішень статутних органів всіх рівнів, розглядає скарги, апеляції, затверджує бюджет, розпоряджається ним. До його повноважень може входити організація добору, підготовки та перепідготовки кадрів партії, заслуховування звітів голови, заступників, керівників, прийняття рішень по їхній подальшій діяльності аж до звільнення від займаних посад і виключення з партії без узгодження з первинною організацією. Здійснюючи оперативне керівництво діяльністю партійних організацій усіх рівнів, виконавчо-розпорядчий орган також

координує роботу депутата-члена партії в представницьких органах для відображення спільної позиції керівництва партії з актуальних питань сучасної політики.

Для зміцнення своїх статутних функцій (повноважень) виконавчорозпорядчий орган формує виконавчий апарат – секретаріат, виконком тощо. Він може мати таку структуру: керівник секретаріату, організаційний відділ; відділ ідеологічної роботи; загальний відділ; головний бухгалтер. Керівник секретаріату може бути затверджений на з'їзді. За поданням голови він може також бути затвердженим координаційним органом. У сфері повноважень цього органу знаходиться практичне виконання рішень, ухвал координаційного та виконавчорозпорядчого органів, забезпечення виконання їхніх рішень, виконання поточних завдань, облік територіальних та місцевих партійних організацій та членів партії, забезпечення проведення заходів партійних зборів, зібрань, нарад, розповсюдження видань політичної партії. Секретаріат готує пропозиції, організовує роботу, поширює досвід партійної роботи серед членів партії, організовує фінансово-господарську діяльність, розробляє проект бюджету.

До центральних органів політичної партії належить контрольний орган партії – контрольно-ревізійна комісія. Функція контролю – одна з найважливіших функцій партійного будівництва. Контрольно-ревізійна комісія здійснює внутрішній аудит відповідності діяльності партії законодавству України та статуту партії. Повноваження ревізійної комісії полягають у перевірці виконання бюджету центральними партійними органами, територіальними і місцевими партійними організаціями, здійсненні ревізії фінансово-господарської діяльності партії.

Особливої уваги потребує розгляд механізму легітимації партійного лідерства. Кожна політична партія має свого лідера – голову партії, який є вищою посадовою особою. Як виняток, він (вона) може називатися Першим секретарем ЦК КПУ (Комуністична партія України), Головою Конгресу (Конгрес Українських Націоналістів), Головою Ради Партії (Партія «Демократичний союз», Політична партія «Народний Союз Наша Україна», партія «Справедлива Україна»), Президентом (Партія «Нова генерація України»), Генеральним секретарем (Політична партія «Нова демократія»), Лідером (Політична партія «Союз анархістів України») тощо. Голова партії обирається зборами.

Особливих вимог до кандидата на посаду статутні документи не фіксують. Як виключення, голова партії повинен мати партійний стаж не менше двох років [9, с.238]. Він здійснює поточне керівництво партією, без доручення представляє її у всіх зовнішніх стосунках, відкриває і закриває банківські рахунки партії, робить заяви від імені партії, має право підпису документів від імені політичної партії, затверджує плани роботи центральних керівних партійних органів, має право підпису фінансових та інших документів, ініціює скликання позачергового з'їзду, скликає засідання координаційного, виконавчорозпорядчого керівних органів, головує на них (Трудова партія України), здійснює загальне керівництво роботою апарату партії, колегій, інших робочих консультативних та дорадчих органів, здійснює оперативне керівництво, затверджує штатний розклад апарату партії, приймає на роботу та звільняє, може делегувати частину своїх повноважень заступникам, здійснює загальне керівництво координаційним та виконавчорозпорядчим органами (Українська морська партія), рекомендує та дає письмову згоду на обрання (виключення)

членів комітету (Українська національна консервативна партія України). Голова може рекомендувати створення союзів з іншими політичними партіями. На практиці ж саме лідер веде переговори з потенційними партнерами і часто саме від його власної позиції залежить вирішення багатьох стратегічних питань. Контроль за діяльністю голови здійснює з'їзд партії. Лідер партії підзвітний, підконтрольний та відповідальний перед з'їздом, тобто фактично перед рядовими членами партії, які делегуються з партійних осередків. Ось чому збільшення строку можливості скликання з'їзду провокує зосередження влади у руках лідера та партійної еліти, яка не завжди здатна до інноваційних організаційних та кадрових змін, прагнучи зберегти своє панівне положення.

Структура вищих керівних партійних органів може бути розширена за допомогою органів консультативного або дорадчого характеру. Наприклад, це може бути Кадрова Рада, що координує свою діяльність з виконавчорозпорядчим органом і контролює додержання рішень партії та виконання їх депутатами [10, с.283].

Таким чином, статутні документи політичних партій України закріплюють три моделі формування партійних керівних органів: спрощену, класичну, розширену. Спрощена модель закріплює схему формування центральних керівних органів партійних організацій України, згідно якій вищим керівним органом політичних партій України є з'їзд партії. На ньому обирається голова партії, який здійснює поточне керівництво партійними справами. Формується координаційний керівний орган (Політрада, Центральний провід, Головний провід, Координаційна рада, Комітет), центральна контрольно-ревізійна комісія. Серед прикладів спрощеної моделі формування керівних органів можна навести Українську Національну Консервативну партію, Народну екологічну партію України, політичну партію «Відродження», партію «Демократичний союз».

Класична модель формування центральних керівних партійних органів фіксує наступний механізм. Вищим керівним органом політичних партій України є з'їзд партії. На ньому обирається голова партії, формуються координаційні керівні органи (Політрада, Центральний провід, Головний провід, Координаційна рада, Комітет), які можуть діяти як на постійній основі, так і між з'їздами. В рамках цієї моделі виділяють два типи взаємовідносин та взаємного підпорядкування керівних партійних органів. Перший – передбачає формування виконавчорозпорядчого керівного органу на з'їзді і безпосередньо підзвітність останньому. Такий тип відносин характерний для Трудової партії України, Української консервативної партії, Народної партії України, Народного Руху України. Другий – закріплює створення виконавчорозпорядчого органу координаційним органом. Цей тип взаємного підпорядкування керівних партійних органів закріплений в статутах, наприклад, таких партій України, як Партія Регіонів України, НУНС, ВО «Батьківщина», Комуністична партія України, НДПУ, Ліберальна партія України, Селянська партія України, Соціально-християнська партія України.

Структура вищих керівних партійних органів може бути розширена за допомогою органів консультативного або дорадчого характеру. Така модель формування керівних органів партійних організацій в Україні називається розширеною

Проведений аналіз механізму формування керівних органів дозволить констатувати, що найбільш ефективною та оптимальною є класична модель формування керівних органів першого типу взаємовідносин між

ними. Така схема дозволяє забезпечувати швидке прийняття оперативних рішень і в той же час здійснювати контроль за партійною стратегією з боку функціонерів партії.

Список використаних джерел

1. Мейтус В. Политическая партия: стратегия и управление / В. Мейтус, В. Мейтус. – К.: Эльга, Ника-Центр, 2004. – 404 с.
2. Шведа Ю. Р. Теорія політичних партій і партійних систем: [навч. посібник] / Ю. Р. Шведа. – Львів: Триада плюс, 2004. – 528 с.
3. Примуш М. Політична партія та її соціальна база / Микола Примуш // Віче. – 2008. – № 21. – С. 41–44.
4. Шкуренко К. Стандарти партійної демократії / К. Шкуренко // Гілея (науковий вісник). – 2006. – Вип. 6. – С. 270–286.
5. Хімченко О. Г. Політичні партії і виборчий процес в умовах розбудови демократичного суспільства: [навч. посібник] / О. Г. Хімченко. – К.: Професіонал, 2006. – 208 с.
6. Статут Зеленої екологічної партії України «Райдуга» // Політичні партії України: [в 3 т / уклад. Ю. Шайгородський]. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2005. – Т. 1. – 2005. – С. 276–293.
7. Статут політичної партії «Україна соборна» // Політичні партії України: [в 3 т / уклад. Ю. Шайгородський]. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2005 – Т. 3. – 2005. – С. 228–245.
8. Статут політичної партії «Єдиний центр» [Електронний ресурс]: // Офіційний сайт партії «Єдиний центр». – Режим доступу: http://edc.org.ua/?lang=ua&page_id=14.
9. Статут Демократичної партії України // Політичні партії України: [в 3 т / уклад. Ю. Шайгородський]. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2005 – Т. 1. – 2005. – С. 233–241.
10. Статут Прогресивної Соціалістичної партії України // Політичні партії України: [в 3 т / уклад. Ю. Шайгородський]. – К.: Український центр політичного менеджменту, 2005 – Т. 3. – 2005. – С. 276–285.

Моисеева А.С. Специфика формирования высших руководящих органов политических партий в современной Украине

Рассматривается процесс формирования высших руководящих партийных органов в современной Украине. Анализируются формально закрепленные в уставах полномочия высшего руководящего органа, координационного, исполнительно-распорядительного, исполнительно-организационного и контрольного партийных органов, их взаимного подчинения и подотчетности. Предлагаются упрощенная, классическая и расширенная модели формирования руководящих органов политических партий в современной Украине.

Ключевые слова: политическая партия, руководящий орган политической партии, лидер партии.

Moiseeva, A.S. Specific in Forming of Higher Leading Bodies of Political Parties in Modern Ukraine

The process of forming of leading party bodies is explored in modern Ukraine. Higher leading body, co-ordinating, executive and active, executive and organizational, control party bodies, their mutual submission and accountability, which prescribed in regulations are analyzed. Simplified, classic and extended models of forming of leading bodies of political parties in modern Ukraine are offered.

Key words: political party, leading body of political party, party leader.

УДК 324:329 (477)

Новосад О.А.

Вплив виборчої системи на політичну відповідальність місцевих осередків партій в Україні

Проаналізовано значення виборчої системи для розвитку політичної відповідальності місцевих осередків партій в Україні, запропоновано шляхи підвищення політичної відповідальності партій з допомогою законодавства про місцеві вибори.

Ключові слова: політична партія, виборча система, політична відповідальність.

У сучасному суспільстві виборча система створює умови реалізації основних демократичних принципів формування відповідних органів влади через безпосереднє волевиявлення громадян. Водночас вибір державою певного типу виборчої системи впливає на діяльність політичних лідерів, політичних партій та особливості функціонування виборчих органів влади. Певний тип виборчої системи визначає умови політичної боротьби і таким чином впливає на політичну активність суб'єктів виборів, стимулює їх до побудови організаційної роботи на визначених законодавством принципах. Відтак виникає питання відповідальності учасників політики, ключову роль серед яких відіграють політичні партії як найбільш активні представники різноманітних соціальних верств суспільства, що прагнуть здобути політичну владу.

Впровадження пропорційної виборчої системи на місцевих виборах депутатів обласних, районних, міських, районних у містах рад призвело до фактичного знищення персональної відповідальності депутатів рад відповідних рівнів. Поряд із закріпленими нормами відповідальності парламентських партій, що були запроваджені змінами до Конституції України наприкінці 2004 року (діючі з 2006 р.), вибори до місцевих рад привернули дещо меншу увагу законодавця. Партизація місцевих рад породила ряд проблем: відірваності депутатів від виборців, фактично кулуарної виборчої ротації місцевих представницьких органів, демократичного формування місцевих виборчих блоків, невідповідності інтересів багатьох територіальних громад у районних та обласних радах та ін. Крім того, чимало положень законодавства про місцеві вибори досі орієнтовані на мажоритарну виборчу систему. Тому вдосконалення виборчої системи та теоретична розробка персоніфікованої політичної відповідальності територіальних партійних осередків є важливим чинником для розвитку місцевої демократії в Україні.

Метою цієї статті є визначення впливу виборчої системи на особливості відповідальності місцевих осередків політичних партій та пошук

механізмів удосконалення місцевої представницької демократії через посилення політичної відповідальності партійних структур на основі модернізації виборчої системи.

Дослідженням вітчизняної виборчої системи присвячені праці Р. Балабана, А. Білоуса, О. Бойко, В. Гончарука, Ю. Ключковського, А. Романюка, М. Суржко, Ю. Шведи. На вивченні проблем взаємозв'язку виборчої системи і політичної відповідальності акцентують увагу Г. Малкіна, В. Мельниченко, М. Паламарчук, І. Черленяк.

Аналізуючи етапи становлення виборчої системи України, М. Суржко звертає увагу, що на сучасному демократичному етапі розвитку виборчої системи України часто відбуваються несумісні з демократією явища. Адже демократизація політичного представництва переживає значну кризу, яка полягає в підміні демократії партократією, реальним верховенством політичних партій та об'єднань [1, с.348].

Характеризуючи зміни виборчої системи України, аналітична група Українського незалежного центру політичних досліджень (керівник дослідження С. Конончук) відзначає: «Ці зміни характеризують посилення позицій політичного класу на противагу умовам для реалізації політичних прав громадянами України» [2, с.14]. Тому постає актуальна необхідність розвитку партійної системи України на засадах політичної відповідальності, а виборча система має цьому сприяти, моделюючи умови відповідальної взаємодії з виборцями.

За період незалежності в Україні проведення місцевих виборів відбувалося із застосуванням двох видів виборчих систем. З 1990 року місцеві ради обиралися за принципами мажоритарного представництва, а з 2006 року вибори депутатів обласних, районних, міських рад та районних рад у містах (за винятком сільських та селищних рад) проводяться на основі пропорційної виборчої системи.

Проте використання мажоритарної виборчої системи на місцевому рівні в Україні також пройшло еволюційні етапи становлення. Вже традиційним для нашої держави стало змінювати виборчу систему практично перед кожною новою виборчою кампанією. Тож у 1990 році місцеві вибори проводилися за мажоритарною системою абсолютної більшості, з 1994 перейшли до системи відносної більшості, а з 1998 року змінився лише підхід до обрання районних і обласних рад як представників спільних інтересів територіальних громад. Вони обиралися по багатомандатних виборчих округах і кожна з територіальних громад в межах району або області мала однакову кількість депутатів. Подібна система двічі використовувалася на загальних місцевих виборах в Україні.

У процесі становлення партійної системи України в 90-ті роки минулого століття територіальні партійні осередки не мали значного впливу на місцеві представницькі органи влади. Про вкрай низьке значення партій у місцевому виборчому процесі з 1990 до 2006 років свідчать і статистичні дані. Адже за підсумками виборів 1994 року тільки 4,7% місцевих депутатів були членами партій, після 1998 року партійність місцевих обранців збільшилась усього до 7,64% [3, с.168]. Відповідні результати можна пояснити загальною слабкістю на той час партійної системи України на національному рівні, яка переживала період становлення більшості політичних партій та об'єднань. Тож невисока результативність представників політичних партій на місцевих виборах виглядає закономірною, адже керівники новостворених партійних осередків першочергово намагалися потрапити до

Верховної Ради. Крім того, законодавство ще не ставило чітких вимог до кількості зареєстрованих місцевих осередків і в багатьох партій у значній частині регіонів їх просто не було.

Розвиток виборчої системи до місцевих рад в Україні постійно супроводжувався проблемою проведення місцевих виборів одночасно з парламентськими, оскільки виборча риторика партій та увага виборців, як правило, зосереджувалася на загальнодержавних проблемах, знижувався акцент електорату на місцевих кандидатах, що не сприяло ефективному розвитку політичної відповідальності як на індивідуальному, так і на колективному представницькому рівні.

2006 рік став відправною точкою в побудові нових політичних відносин. Партії отримали фактично монополічне становище на місцевих виборах. Територіальні партійні осередки, що виграли вибори до регіональних представницьких органів влади, отримали можливість через своїх представників безпосередньо впливати на вирішення питань місцевого значення.

Політична структуризація в місцевих радах дещо пришвидшила їх роботу у сфері організації рішень, чимало місцевих рад стали частіше проводити сесії. Однак, за такими мотивами часто проглядаються особисті інтереси або догоджання їх політичному керівництву. Партизація місцевих рад призвела до того, що місцеві ради часом намагалися «вирішувати» питання, що не належать до їх компетенції (статус державної мови, питання міжнародного вибору України тощо). Поряд з тим пропорційна виборча система дала можливість місцевим осередкам політичних партій маніпулювати загальнодержавними показниками на свою користь, схватися від політичної відповідальності за висівками блоків, ініціювати формально громадські виборчі проекти для вирішення власних політичних цілей.

Хоча чимало партійних осередків у своїй діяльності намагаються нейтралізувати прогалини законодавства, створюючи громадські приймальні, зобов'язуючи депутатів звітувати за виконану роботу, однак без системного підходу для всіх територіальних відділень окремої партії такі спроби, в цілому, не вирішують проблеми відповідальності.

Віднайти необхідні риси політичної відповідальності місцевих партійних осередків можна за наслідками виборчих систем. Зупинимось на головних аспектах.

Відомо, що ідеальної виборчої системи не існує. Кожна модель має свої переваги й недоліки. На наш погляд, варто погодитися з думкою, що в сучасних умовах найбільш оптимальною може бути виборча модель, яка «гарантуватиме максимально коректну презентацію інтересів виборців через вплив на персональний склад владних еліт» [2, с.25].

Як зазначає Х. Майєр, введення жорсткої мажоритарної виборчої системи англійського типу може мати наслідком фактичну відсутність можливості пройти до виборного органу навіть для дуже сильних опозиційних партій [4, с.64]. Дослідник також стверджує, що імовірність диспропорції результатів голосування відповідно до кількості отриманих мандатів при мажоритарній системі практично рівнозначна пропорційній виборчій системі з 20 % виборчим бар'єром [4, с.68].

На погляд автора, на місцевих виборах за функціональними характеристиками пропорційна виборча система орієнтує на роботу в команді, мажоритарна стимулює індивідуальні якості.

Тому при пропорційній виборчій системі депутати, першочергово, орієнтуються на позицію партії та завоювання внутрішньопартійної підтримки, а при мажоритарній головною метою може бути увага місцевої громади. Проте кожна модель має переваги і недоліки.

Абсолютизація власної персони не принесе високих результатів ще одній «командній структурі» – місцевій раді, адже надмірне розпорошення індивідуальних позицій не додасть великого успіху в ефективності діяльності місцевого виборного органу.

Місцевий депутат-мажоритарник переважно має значно менші можливості у правовому та політичному лобюванні власних поглядів. До того ж, стимул діяти в команді у нього не настільки високий. Тому нерідко депутатські фракції мажоритарників у місцевих радах носять ситуативний характер.

При використанні мажоритарної системи на місцевих виборах партії не мають переваги чи монопольного становища під час процедури висування кандидатів, тому на місцевих виборах перевагу часто здобувають незалежні кандидати. Відтак діяльність партії щодо якісного збільшення членства може бути проведена у післявиборчий період шляхом домовленостей із новообраними депутатами та керівниками органів місцевого самоврядування. При мажоритарній системі партії намагаються посилити свій вплив у місцевих радах методом залучення до своїх лав безпартійних депутатів та службовців керівної ланки.

Обираючи серед різноманітних особистостей кандидатів на виборну посаду, громадяни значно більше уваги звертають на індивідуальні якості, аніж на партійність. Порівняно із виборами депутатів місцевих рад цей фактор значно підсилюється при виборах сільських та міських голів. Наприклад, за результатами дослідження Волинської обласної молодіжної громадської організації «Асоціація молодих політологів і політиків», що було проведене під керівництвом автора з 29 липня до 5 серпня 2009 року в місті Луцьку (опитано 404 респонденти методом стандартизованого інтерв'ю, вибірка репрезентативна за віком, статтю та освітою для дорослого населення міста, статистична оцінка похибки не перевищує 4,98 %), партійність кандидата загалом не є тим фактором, що має вирішальне значення при виборі керівника міста.

Однак, порівняно з усіма респондентами, для однозначно або переважно налаштованих до участі у місцевих виборах, цей чинник дещо важливіший. Респондентів, для яких фактор партійності кандидата на посаду міського голови має значення, виявилось приблизно стільки ж, як і тих, для кого це переважно або зовсім не важливо [5, с. 14] (див. Табл. 1).

У плані підготовки і ухвалення рішень місцевими депутатами пропорційна виборча система може слугувати більш чітким орієнтиром для налагодження системного попереднього обговорення рішень. Депутатські фракційні об'єднання з членів політичних партій формують спільну позицію за ключовими питаннями та, зазвичай, бувають більш підготовленими в юридичному напрямку, адже потужна партійна організація намагається якнайперше сформувати команду юристів, щоб використовувати їх у відстоюванні партійних інтересів та уникнути можливих правових колізій.

Однак місцеві осередки мають зважати і на якість кандидатського списку, особливо велику увагу звертати при визначенні керівників територіальних відділень партії. Адже, отримавши владні повноваження у місцевих радах, такі представники партій через недостатню професійну

Таблиця 1.
Ефект партійності кандидата при виборі керівника міста

Вплив партійності кандидата при голосуванні на виборах міського голови	Якби вибори міського голови Луцька були у найближчу неділю, то чи взяли б Ви у них участь?	
	Усі респонденти	Однозначно або скоріше налаштовані голосувати
Однозначно впливатиме, я хотів (ла) би проголосувати за кандидата ідейно близької для мене партії (політичного блоку)	15.0 %	16.7 %
Переважно впливатиме, бо точно не голосуватиму за представника партії (політичного блоку), до діяльності якої ставлюся негативно	20.4 %	23.0 %
Наскільки впливатиме, настільки й ні	19.0 %	18.3 %
Переважно не впливатиме, основне – це професійні якості кандидата	21.2 %	21.0 %
Зовсім не впливатиме, партійність кандидата для мене не є важливою	20.9 %	19.0 %
Важко відповісти	3,5 %	2.0%

компетентність не зможуть ефективно представляти спільні політичні інтереси членів організації. Поряд із тим, слабкі особисті якості місцевих політичних лідерів можуть звести до нуля ефективність агітаційно-пропагандистської роботи партії, призвести до зменшення кола симпатиків та невисокого результату на виборах.

Останні кілька років у науковому та експертному середовищі тривають дискусії щодо перспектив розвитку виборчої системи України. Як альтернативи діючій системі місцевих виборів розглядаються можливості повернення до мажоритарної системи на всіх рівнях або впровадження системи відкритих списків до тих представницьких органів територіальних громад, що обиралися з 2006 року за пропорційною системою.

Мажоритарна виборча система на всіх рівнях місцевих виборів зможе зменшити заполітизованість рад через значне висування незалежних кандидатів. Однак в такому разі місцеві партійні осередки намагатимуться посилити свій вплив, проводячи роботу із перетягування безпартійних кандидатів на свою сторону. Не виключено також, що й на місцевих виборах при мажоритарній системі може бути використана технологія, аналогічна до застосованої у 2002 році блоком «За єдину Україну», коли ставка на здебільшого формально безпартійних кандидатів дозволила потім сформувати найбільшу фракцію у Верховній Раді і отримати близько двох третин усіх мажоритарних мандатів. Місцеві мажоритарні вибори

відкривають можливість формування багатьох подібних локальних кампаній.

Пропорційна система за відкритими партійними списками – це шлях до подолання внутрішньопартійної корупції. Кандидати змушені будуть значно більше співпрацювати з електоратом, щоб агітувати за себе і партію. Зменшиться кількість корупційних дій при формуванні «прохідної» частини кандидатського списку. Адже в умовах чинного законодавства кандидат від партії з достатнім електоральним запасом, потрапивши у верхню частину місцевого списку, фактично вже почувається обранцем, що не сприяє формуванню ні індивідуального, ні колективного відчуття політичної відповідальності.

Варто погодитись із міркуваннями В. Ковтунця, що серед недоліків пропорційної виборчої системи відкритих списків може бути і те, що за відсутності демократії в партіях така система може призводити до внутрішньопартійних конфліктів аж до розколів цих політичних структур [6, с. 45]. Водночас, ми вважаємо, що така «шокова терапія» може виявитися й тими ліками, які допоможуть партіям динамічніше розвиватися та сприятимуть їх чіткішій структуризації. Це, також, непоганий шлях оновлення політичної еліти шляхом ефективного партійного будівництва. Внаслідок виборів, коли не дуже помітні, на думку партапарату, члени партії займуть лідируючі позиції (чи більшість у фракції), будуть проходити ротації керівництва. Тобто, багато нинішніх «непорушних» політичних лідерів можуть просто відійти на другий план. Їх замінять нові.

Зараз досить багато в середовищі політичної еліти та в колах політичних експертів обговорюються перспективи преференційного голосування на виборах до парламенту. Фактично усі представники законодавчого процесу погоджуються з такою думкою, на ділі майже не сприяючи цьому процесу. Чергові місцеві вибори призначені без будь-яких змін чи доповнень законодавства. Місцеві проблеми черговий раз загубились у вирі політичних протистоянь національних політиків.

Неоднакові терміни повноважень місцевих депутатів та сільських, селищних і міських голів, рішення Конституційного суду, яким визнано термін повноважень місцевих виборчих представників обчислювати від дати їх обрання, незалежно на яких виборах (чергових, позачергових тощо) вони були обрані, могли кинути Україну в тривалий період перманентних місцевих виборів. Саме поняття дати проведення загальнодержавних місцевих виборів могло втратити свою однозначність. Частковим виходом із проблеми є постанова Верховної Ради № 5097 від 20 жовтня 2009 року «Про призначення чергових виборів депутатів місцевих рад та сільських, селищних, міських голів у 2010 р.», якою призначено вибори до органів місцевого самоврядування усіх рівнів, окрім тих, де пройшли позачергові вибори після 26 березня 2006 року. Постанова не суперечить згаданому рішенням Конституційного Суду України, однак обмежує термін повноважень чинних місцевих депутатів з 5 до 4 років. Ініціатори постанови переконані, що не порушили Основного Закону. Зокрема, представник фракції БЮТ, народний депутат А. Портнов наголосив, що попередні вибори проходили до набуття чинності змін до Конституції України, тому наступні депутати місцевих рад вже обиратимуться на 5 років, повноваження чинних з 2006 року місцевих обранців 4 роки [7]. Ми вважаємо таке твердження абсолютно непереконливим, адже, очевидно, що за вихідну дату мається початок минулої місцевої виборчої кампанії в дер-

жаві, яка стартувала 25 грудня 2005 року, а не 26 березня 2006 року, коли відбулися місцеві вибори та вже діяла нова редакція Основного Закону. Правомірність конституційному законодавству згаданого положення можна спробувати перевірити поданням до Конституційного Суду, проте в цьому не зацікавлені найбільші парламентські фракції. Якраз представники абсолютної більшості парламентських партій вирішили закріпити місцевими виборами проявлений на президентських виборах успіх своїх лідерів. Досягнутий політичний компроміс дещо відтягнув вирішення питання терміну повноважень органів місцевого самоврядування, однак не зняв згаданої проблеми в майбутньому. Безперечним позитивом рішення є те, що місцеві осередки партій змушені будуть більш уважніше ставитись до місцевих проблем в умовах нової виборчої кампанії.

Ми вважаємо, що будь-які зміни виборчої системи до місцевих органів влади повинні проходити з урахуванням потреби демократичного політичного розвитку системи місцевого самоврядування. Тому реформування законодавства про місцеві вибори має бути проведене з урахуванням необхідності демократизації суспільства й розвитку політичної відповідальності регіональних партійних структур. Таким чином, перспективними напрямками розвитку виборчого законодавства можуть бути:

1. Розширення прав територіальних громад шляхом сприяння їх рівному представництву в районних та обласних радах.
2. Стимулювання розвитку прозорого партійного будівництва шляхом поєднання індивідуальних та колективних особливостей політичної відповідальності місцевих партійних осередків, ретроспективних та перспективних аспектів політичної відповідальності як умов участі балотування у місцеві представницькі органи влади.
3. Збереження мажоритарної виборчої системи на тих рівнях виборів, де вона існує тепер.
4. Як альтернативу діючій пропорційній системі сформувати модель пропорційних виборів із відкритим голосуванням за кандидатів, що поєднає амбіційний індивідуалізм (найбільш проявляється в мажоритарній системі) та роботу в команді (пропорційна). Поодиночі такі принципи працюють на деструктивізм. Їх поєднання, відкриті виборчі списки, забезпечують збалансованіший і прогресивніший політичний розвиток, стимулюючи прояв індивідуальних і колективних аспектів відповідальності представників політичних партій. При цьому слід передбачити механізм висування незалежних кандидатів як альтернативи місцевим партійним структурам.
5. Запровадити на місцевих виборах право балотуватися виключно за громадянами, що мають право голосу у відповідному виборчому окрузі (територіальний ценз). Разом із тим це сприятиме відповідальнішій роботі політичних партій при доборі кандидатур на виборні посади.

Список використаних джерел

1. Суржко М. О. Етапи становлення виборчої системи сучасної України / М. О. Суржко // Гілея (науковий вісник). – 2009. – Вип. 24. – С. 340-348.
2. Конончук С. Демократичний потенціал пропорційних виборчих систем / С. Конончук, О. Ярош, С. Горобчишина // Укр. незалеж. центр політ. дослідж. – К.: Агентство «Україна», 2009. – 80 с.

3. Політична система та інститути громадянського суспільства в сучасній Україні / Ф. М. Рудич, Р. В. Балабан, Ю. С. Ганжутов та ін. – К.: Либідь, 2008. – 440 с.

4. Майер Х. Избирательное право как инструмент распределения власти или избирательное право и политика / Х. Майер // Сравнительное конституционное обозрение. – 2005. – № 1 (50). – С. 62-68.

5. Звіт за результатами дослідження іміджу ідеального керівника міста, усвідомлення міжнародної співпраці місцевої влади, європейських та електоральних уподобань лучан. – Луцьк: Асоціація молодих політологів і політиків, 2009. – 42 с.

6. Ковтунець В. Питання правового регулювання участі політичних партій у виборах / В. Ковтунець // Вісник ЦВК. – 2006. – № 3. – С. 44-48.

7. Парламент призначив дату проведення чергових місцевих виборів [Електронний ресурс] // Щоденна інтернет газета Утро.ua, 20.10.2009. – Режим доступу: http://utro.ua/ua/politika/parlament_naznachil_datu_provedeniya_ocherednyh_mestnyh_vyborov1256045946

Новосад О.А. Влияние избирательной системы на политическую ответственность местных ячеек партий в Украине

Проанализировано значение избирательной системы для развития политической ответственности местных ячеек партий в Украине, предложены пути повышения политической ответственности партий с помощью законодательства о местных выборах.

Ключевые слова: политическая партия, избирательная система, политическая ответственность.

Novosad, O.A. The Influence of Electoral System on Political Responsibility of the Departments of Local Parties in Ukraine

In this article the role of electoral system for the development of political responsibility of the departments of local parties in Ukraine has been analyzed. The ways of improvement in political responsibility of parties with the help of legislation about the local elections has been also suggested there.

Key words: political party, electoral system, political responsibility.

УДК 32(477)(4-672ЄС)

Сидорук Т. В.

Тенденції внутрішнього реформування в ЄС та європейські перспективи України

Проаналізовано напрями і тенденції внутрішнього реформування в ЄС на початку ХХІ ст. у контексті набуття чинності Лісабонським договором. Подано стислий аналіз змін в інституційному устрої та праві ЄС, запроваджених Лісабонським договором, а також європейських перспектив України у відносинах з реформованим ЄС.

Ключові слова: Лісабонський договір, Європейський Союз, реформування ЄС, Україна.

Початок ХХІ ст. став для Європейського Союзу непростим етапом в його історичному розвитку, позначившись багатьма суперечливими явищами і процесами. З одного боку, можна говорити про інтенсифікацію інтеграційної взаємодії в межах об'єднаної Європи, проявом чого стало ефективне впровадження спільної валюти та успішне завершення безпрецедентного розширення на схід Європи та частково південь Середземномор'я. З іншого – Європейський Союз опинився перед новими викликами, які стосуються як поглиблення інтеграційних процесів, так і можливостей подальшого розширення. Основною ж проблемою розширеного ЄС став провал ратифікації Конституційного договору. Однак в останній час серйозною причиною для оптимізму є той факт, що Європейський Союз зумів подолати так звану «конституційну кризу» шляхом підписанням Лісабонського договору, впровадження якого в життя повинно створити значно кращі правову та інституційну бази для подальшої внутрішньої консолідації ЄС і зміцнення позицій і ролі Європейського Союзу у світі.

Відтак, актуальність даної проблематики викликана, передусім, появою якісно нового джерела первинного права Європейського Союзу, яке вносить суттєві корективи у правовий статус, організацію і функціонування ЄС. Метою цієї статті є аналіз нового основоположного документа Європейського Союзу – Лісабонського договору, а її завданнями – дослідження змін і нововведень у внутрішньому устрої і праві Європейського Союзу, запроваджених даним договором, та перспектив України у відносинах із реформованим ЄС.

Питання, пов'язані з проблемами реформування ЄС, уже давно стали об'єктами наукових досліджень в Україні. Серед них треба відмітити праці таких дослідників та експертів, як Н. Бобицький, О. Гладенко, С. Гуцал, В. Мартинюк, В. Посельський та ін. Однак набуття чинності Лісабонським договором і пов'язані з цим наслідки потребують набагато пильнішої дослідницької уваги, підготовки більш ґрунтовних теоретичних розробок і

формування завершених наукових концепцій в царині цієї проблематики, які поки що у вітчизняній науці відсутні.

Лісабонський договір або Договір про реформування ЄС (офіційна назва – Лісабонський договір про внесення змін до Договору про Європейський Союз та Договору про заснування Європейського Співтовариства, англ. Treaty of Lisbon amending the Treaty on European Union and the Treaty establishing the European Community) – новий основоположний договір ЄС, підписаний 13 грудня 2007 р., покликаний замінити собою Конституційний договір [4; 10], що не вступив у силу через негативні результати ратифікаційних референдумів у Франції (29 травня 2005 р.) та Нідерландах (1 червня 2005 р.), і внести зміни в попередні установчі договори з метою реформування інституційної структури, системи прийняття рішень та засад функціонування ЄС.

Левову долю роботи у напрямку подолання конституційної кризи в ЄС та підготовки нового договору на основі переглянутого тексту Конституційної угоди було здійснено Німеччиною під час її головування в Союзі у першому півріччі 2007 р. У березні 2007 р. під час урочистостей з нагоди 50-річчя укладення Римської угоди про створення Європейського Економічного Співтовариства лідери 27 держав-членів ЄС підписали спільну декларацію, в якій висловили намір відновити процес інституційних реформ шляхом перегляду Конституційної угоди [1, с. 24–28]. На червневому саміті 2007 р. главам держав та урядів країн-членів ЄС вдалося досягнути консенсусу щодо основних положень нового договору. 23 липня 2007 р. розпочала працювати Міжурядова конференція ЄС, протягом 4-місячної роботи якої вдалося погодити запропоновані Німецьким головуванням зміни та доповнення до первісного проекту Конституційної угоди ЄС. Остаточне ухвалення тексту Договору про реформування ЄС відбулося вже під час головування Португалії – на саміті Європейської народної партії в Лісабоні 18–19 жовтня 2007 р., з приводу чого Президент Європейської Комісії Жозе Мануель Баррозу урочисто зазначив: «Лісабон завжди був місцем зустрічі Європи зі світом. Сьогодні він став місцем зустрічі Європи з самою собою» [2, с. 74]. 13 грудня 2007 р. Лісабонський договір [11] було підписано. Планувалось, що він набуде чинності з 1 січня 2009 р., або принаймні до чергових виборів до Європарламенту у червні 2009 р., однак у зв'язку з тим, що Ірландія ратифікувала документ лише за результатами повторного референдуму, процес ратифікації затягнувся до кінця 2009 р.

Лісабонський договір став компромісом між країнами, які свого часу ратифікували Євроконституцію, і державами, що не підтримали документ чи не почали процес ратифікації. З огляду на збереження ключових положень конституційної угоди у Лісабонському договорі, колишній голова Європейського Конвенту Валері Жискар д'Естен зауважив, що «європейські уряди домовилися внести косметичні зміни до Конституції, аби її легше було проковтнути» [7]. Справді, більшість положень нового договору збігаються зі змістом конституційної угоди, але водночас з договору вилучена вся термінологія і принципи, які наближували європейське будівництво до конституційної практики національних держав. Так, розробники договору відмовилися від самого терміна «Конституція», посади міністра закордонних справ ЄС, символів Союзу (прапора та гімну), нових назв нормативно-правових актів ЄС, таких як «закони» і «рамкові закони», що мали місце в Конституції, повернувшись до старих «регламентів» та

«директив», не включили до тексту договору Хартію основних прав [8], надавши їй, однак, обов'язкового характеру, за винятком Великобританії, Польщі і згодом Чехії, які отримали право не виконувати низку положень документу. Основна ж відмінність між двома договорами, як слушно підкреслює А. Гладенко, лежить у площині їх нормативного значення і місця у системі засновницьких договорів ЄС [2, с. 74–75]. Договір про Конституцію покликаний був замінити попередні основоположні угоди (як вказує В. Посельський, «перезаснувати» Спільноту [7]), а Лісабонський – лише доповнює та уточнює вже існуючі правові акти – Римський договір 1957 р. і Маастрихтський 1992 р.

Як і проект конституційного договору, Договір про реформування спрямований на підвищення ефективності прийняття рішень в Євросоюзі, зміцнення демократії через посилення ролі Європейського та національних парламентів, збільшення прозорості бюрократичної системи ЄС та консолідацію його зовнішньої політики. З метою досягнення цих цілей Лісабонський договір впроваджує низку змін та нововведень до існуючої нормативно-правової бази ЄС.

Передусім, Договір про реформування ЄС усуває протиріччя і певну невизначеність у структурі Союзу. Адже до цього часу від імені Євросоюзу діяло Європейське Співтовариство, його інституції, головуюча країна, а він сам залишався певним віртуальним утворенням, яке не мало міжнародної правосуб'єктності. Маастрихтський договір пропонував вважати Союзом Співтовариства, які існували раніше, до яких додалися нові сфери політики – Спільна зовнішня політика і політика безпеки і співпраця між судовими і поліційними органами. Згідно з Лісабонським договором, ЄС, врешті, наділяється міжнародною і внутрішньою правосуб'єктністю і замінює собою всі його колишні складові, поглинаючи їх. Розподіл на так звані «три опори» у певному сенсі втрачає актуальність. Союз замінює Європейське Співтовариство і стає його правонаступником (стаття 46 а Лісабонського договору) [11]. Набуття ЄС міжнародної правосуб'єктності означає, що він зможе укладати міжнародні договори від свого імені у всіх сферах його компетенції. По всьому тексту основоположних договорів назва «Співтовариство» замінюється словом «Союз». Договір про заснування Європейського Співтовариства перейменовано на Договір про функціонування Європейського Союзу. Консолідована версія установчих договорів у редакції Лісабонського договору – це Договір про Європейський Союз і Договір про функціонування Європейського Союзу, доповнені 37-ми протоколами, двома додатками і 65-ма деклараціями, які супроводжували ухвалення Лісабонського договору [9].

Лісабонський договір вносить низку змін в інституційну будову ЄС і процедуру прийняття рішень. Зокрема, він передбачає впровадження посади Президента Європейської Ради, який обирається її кваліфікованою більшістю на термін два з половиною роки з правом на одне повторне обрання (стаття 9 б Лісабонського договору) [11]. Запровадження посади постійного голови цієї інституції, яка, до слова, разом з Європейським центральним банком вводиться новим договором у ранг головних інституційних органів ЄС, посилює її функцію загального політичного скеровування та координації діяльності Євросоюзу, а також відкриває нові можливості для проведення ефективної зовнішньої політики ЄС на міжнародній арені.

Передбачено також запровадження посади Високого представника ЄС з питань закордонних справ та політики безпеки з адміністративними повноваженнями шляхом об'єднання нинішніх функцій Високого представника ЄС із зовнішньої і безпекової політики та європейського комісара у справах зовнішніх зносин та політики сусідства з метою єдиного представництва ЄС на міжнародній арені (стаття 9 е) [11]. Високого представника обиратиме кваліфікованою більшістю Європейська Рада за згодою з Президентом Єврокомісії, при цьому він одночасно виконуватиме функції одного з віце-президентів Європейської Комісії, а також очолюватиме Раду із закордонних справ. У своїй роботі він спиратиметься на Європейську дипломатичну службу, до якої увійдуть відповідні управління Генерального секретаріату Ради та Європейської Комісії (разом із її 130 закордонними представництвами), а також відряджені працівники дипломатичних відомств держав-членів. Ця ініціатива може стати кроком до вирішення дилеми, поставленої колишнім держсекретарем США Генрі Кіссінджером, який запитав «кому мені телефонувати?», шукаючи європейських дипломатів. Європейська дипломатична служба не замінить національні міністерства закордонних справ, вона покликана лише доповнювати дипломатичні служби країн-членів ЄС. Однак внесені Лісабонським договором зміни, безумовно, сприятимуть перетворенню ЄС на більш вагомий і впливовий гравець на міжнародній арені, здатного говорити в один голос і комбінувати важелі економічного і політичного впливу. Відтепер здійснення поточної діяльності з реалізації повноважень ЄС в області зовнішньої політики і політики безпеки, яке раніше було розподілене між різними інституціями ЄС, концентрується в одному місці – у руках Високого представника ЄС з питань закордонних справ і політики безпеки. Водночас, попри зміни в інституційному забезпеченні спільної зовнішньої політики і політики безпеки, вона і надалі зберігає свою специфіку як переважно міждержавної складової діяльності ЄС, рішення у межах якої потребують загальної згоди усіх держав-членів.

Не менш суттєві зміни відбуваються у такій складовій зовнішньої і безпекової політики ЄС як спільна європейська політика безпеки і оборони. Договір про Європейський Союз у Лісабонській редакції вперше на рівні установчих договорів говорить про існування цієї складової інтеграції як dokonаний факт. Крім того, у договір включено положення про взаємодопомогу у випадку військової агресії проти одного з членів ЄС, яке називається «положенням про солідарність».

Підвищенню ефективності функціонування Європейської Комісії та зниженню її бюрократизації покликана сприяти зміна кількості членів Комісії – згідно з новим договором з 1 листопада 2014 р. кількість єврокомісарів відповідатиме двом третинам кількості країн ЄС (стаття 9 d) [11]. Водночас передбачена зміна числа депутатів Європарламенту – ця інституція повинна нараховувати не більше 750 депутатів, не рахуючи Президента. Внесено корекції і в розподіл депутатських мандатів між країнами-членами: мінімум 6 представників від держави, максимум – 96, однак ця система розподілу місць вступить у силу у 2014 р. (стаття 9 а) [11].

Серед новацій Лісабонського договору заслуговує уваги й впровадження нової системи ухвалення рішень «кваліфікованою більшістю» в Раді ЄС. У майбутньому для прийняття відповідних рішень буде необхідна згода 55 % членів Ради (не менше 15), які представляють принаймні 65 %

населення ЄС (стаття 9 с) [11]. Але через потужний спротив Польщі, яка побоювалась, що нова система ухвалення рішень призведе до посилення впливу великих держав, цей принцип голосування набере чинності лише з 1 листопада 2014 р. До того часу діятиме нинішня система, закладена в Ніцькому договорі, згідно з якою для голосування кваліфікованою більшістю необхідно три умови: 255 голосів із 345, тобто 73,9 % (кожен член Ради має різну кількість голосів у залежності від кількості населення держави, яку він представляє), згода більшості держав-членів (14 із 27), які представляють щонайменше 62 % населення ЄС. Впровадження нового принципу голосування було відкладено через його неприйняття Польщею та Великобританією, оскільки принцип розподілу голосів у залежності від кількості населення давав цим країнам значно більші переваги, ніж принцип, закладений у Договорі про реформування. Крім того, встановлено додатковий перехідний термін дії для даного положення до 31 березня 2017 р., протягом якого буде діяти механізм, що даватиме змогу будь-якій групі країн-членів ЄС (не менше 4-х) блокувати рішення Ради та вимагати відкладення його прийняття на «розумний період часу».

За Договором про реформування ЄС помітно посилюється роль Європейського Парламенту у законотворчій діяльності ЄС, а національні парламенти держав-членів вперше отримують право безпосередньо брати участь у цьому процесі. Очевидно, в такий спосіб Європейський Союз хоча б частково прагне вирішити проблему «браку демократії» в його політичній системі, що вже неодноразово ставала предметом критики та дискусій [5, 33–55]. Зокрема, «Європейський Парламент здійснює законодавчі функції і функції, пов'язані з бюджетом ЄС, спільно з Радою», крім того, йому доручено обрання Президента Європейської Комісії (стаття 9 а) [11]. Відтак, Європарламент перетворюється у повноцінний законодавчий орган, а його повноваження прирівнюються до повноважень Ради ЄС. Стосовно ролі національних парламентів, то відтепер законодавчі пропозиції Європейській Комісії («зелені книги», «білі книги», комунікації тощо) перед внесенням їх на розгляд Ради ЄС та Європарламенту, мають направлятися в національні парламенти, які матимуть право висувати протест проти того чи іншого законопроекту. У випадку незгоди однієї третини національних парламентів, законопроект буде спрямовуватись на доопрацювання (стаття 8 с і протокол про роль національних парламентів) [11].

У Лісабонському договорі знайдено оригінальне вирішення проблеми, яка протягом багатьох років викликала гострі протиріччя між континентальною Європою і Великобританією: Хартія основних прав ЄС [8] надається обов'язкового характеру, але на Великобританію її дія не поширюється. Право не виконувати низку положень документу, закріплене в протоколі, доданому до Лісабонського договору, отримали Польща та Чехія. Отже, права людини, слідом за шенгенськими домовленостями і зоною євро, стають черговою областю співпраці та інтеграції зі змінною геометрією, в якій беруть участь тільки готові до цього держави-члени. Сама Хартія у текст договору не увійшла.

Стосовно критеріїв для набуття членства в ЄС, то вони хоч і не зазнали принципових змін, проте помітна тенденція до ускладнення процедури вступу. Стаття 49 Лісабонського договору декларує, що «будь-яка європейська держава, яка визнає і шанує принципи, визначені у статті 1 а («Союз базується на повазі до гідності людської особи, свободи, демократії, рівно-

сті, верховенства права, поваги до прав людини та національних меншин. Ці, спільні для всіх держав-членів, цінності реалізуються в суспільстві, базованому на плюралізмі, недискримінації, толерантності, справедливості, солідарності та рівності чоловіків і жінок», і зобов'язується їх дотримуватись, може подати заявку про її прийняття в члені Союзу» [11]. Вона повинна поінформувати про це Європейський Парламент і національні парламенти держав-членів та подати заявку до Ради, яка після консультації з Комісією та отримання згоди Європейського Парламенту, одногосно приймає рішення. Вказано також, що при цьому повинні враховуватись критерії членства, погоджені Європейською Радою. У Договорі про Європейський Союз в Лісабонській редакції нарешті знайшла місце і стаття про право виходу з організації (стаття 49 а) [11].

У цілому Лісабонський договір – це результат збалансованої інституційної рівноваги між міжурядовими та наднаціональними чинниками, великими та малими державами-членами, який об'єктивно дає можливість розширеному ЄС діяти більш ефективно й узгоджено у рамках здійснення спільних політик і на міжнародній арені. Все зроблено для того, щоб країни, які прагнуть дальшого поглиблення інтеграції в рамках ЄС, не були зв'язані обмеженнями, які накладалися б небажанням інших держав-членів іти по цьому шляху. Лісабонський договір відкриває ширші перспективи для побудови багатшвидкісного Європейського Союзу. Після того, як минуть усі перехідні періоди, Європейський Союз стане суттєво сильнішим, впорядкованішим і раціональнішим інтеграційним об'єднанням, але водночас більш складним, гнучким і багатшвидкісним. Тим не менше, незважаючи на ці зміни, ЄС не стане супердержавою – не матиме конституції, прапора та гімну; законодавчі акти надалі називатимуться регламентами (розпорядженнями) і директивами, а не законами. Лісабонський договір підтвердив, що й надалі далеко не всі питання вирішуватимуться на рівні інституцій ЄС, розділяючи компетенції між центральними та національними органами влади. Цей документ є компромісом для прихильників та критиків реформи.

На стосунки між Україною та ЄС набуття чинності Лісабонським договором безпосередньо не вплине. Тим не менше, наша держава повинна пильно стежити за імплементацією передбачених ним нововведень, і особливо тих, які будуть здатні вплинути на ускладнення процесу вступу до Європейського Союзу.

У цілому, вихід Євросоюзу із «конституційної кризи» – безумовно позитивна тенденція. Адже перманентна внутрішня криза ще більше ослаблювала політичну волю урядів країн-членів Євросоюзу, а також суспільну підтримку в них щодо прийняття рішень, пов'язаних із продовженням процесу розширення ЄС. Жертвою таких тенденцій могли стати, насамперед, відносини з найбільш проблематичними країнами, такими як Україна чи Туреччина.

Інституційна реформа ЄС призведе до дальшої внутрішньої консолідації Європейського Союзу та формування ефективнішої єдиної зовнішньої політики, що може призвести до спрощення відносин із зовнішніми партнерами, в тому числі і з Україною. Однак Лісабонський договір жодним чином не пов'язаний із питанням членства України в ЄС, хоча водночас він ускладнює саму процедуру і процес набуття членства. Держави-члени ЄС надалі залишають за собою право вето в питаннях розширення. Отже, Україні окрім виконання критеріїв (політичних, еко-

номічних), відповідність яким дає будь-якій європейській державі право на набуття повноправного членства в ЄС, необхідно буде переконати всіх держав-членів Євросоюзу у необхідності дати їй «зелене світло» на шляху до об'єднаної Європи. Ухвалення остаточного рішення щодо формату співпраці «Україна–ЄС» чи приєднання України до єдиної Європи лежить у політичній площині.

Сучасні дебати між провідними європейськими державами стосовно можливості, шляхів та термінів подальшого розширення стосуються виключно перспектив балканських держав, а також, ймовірно, Туреччини. Для України ж більш важливою буде наявність консенсусу всередині ЄС щодо подальших хвиль розширення, перші практичні кроки щодо яких можуть здійснюватися не раніше 2013-2014 рр. Як відомо, в 2013 р. закінчується нинішній бюджетний період у ЄС, а в наступному – вступає у силу ключові положення Лісабонського договору, що змінюють систему прийняття рішень в ЄС. До того часу Україна, швидше всього, і далі очікуватиме на визнання «перспективи членства», що, однак, не означає, що вона повинна відмовитися від своєї стратегічної мети чи надмірно панікувати з цього приводу. Натомість держава врешті має використати цей час для здійснення ґрунтовних демократичних і ринкових перетворень, а також послідовно здійснювати такі кроки: укласти з ЄС угоду про асоціацію і розпочати її імплементацію; зосередити увагу на поступовому формуванні зони вільної торгівлі з ЄС після набуття чинності відповідними договірними рамками; активно добиватися скасування візового режиму для українських громадян з боку ЄС; працювати задля розширення числа прихильників України як серед політикуму, так і в середовищі громадськості держав-членів ЄС та лобіювати поширення такого підходу до єдиної Європи, який включатиме й Україну. За цей час необхідно закласти реальні підвалини поступової інтеграції держави до Європейського Союзу. Україна повинна бути більш амбітною і наполегливою у своїх прагненнях і використовувати всі можливості для «побудови мостів» з об'єднаною Європою. Шлях до ЄС пролягає через продовження внутрішніх реформ та ефективний політичний діалог з європейськими країнами.

Список використаних джерел

1. Бобицький Н. Лісабонський договір і майбутнє ЄС – «пацієнт швидше живий, ніж мертвий» / Н. Бобицький // Зовнішні справи. – 2008. – № 8. – С. 24-28.
2. Гладенко О. Лісабонський договір ЄС 2007 року як новий етап еволюційного розвитку права Європейського Союзу / О. Гладенко // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2008. – № 1(11). – С. 73–77.
3. Гуцал С. Тенденції розвитку реформаторського процесу в ЄС: наслідки для євроінтеграції України [Електронний ресурс] / С. Гуцал. – Режим доступу : <http://www.niss.gov.ua/Monitor/Janvery/02.htm>
4. Договір про Конституцію для Європи. Проект ухвалений Європейським Конвентом 10.07.2003 (2003/С 169/01). – К.: Центр європейського та порівняльного права, 2004. – 147 с.
5. Кільманзегт П. Г. Інтеграція та демократія / П. Г. Кільманзегт // Європейська інтеграція / Укл.: М. Яхтенфукс, Б. Колер-Кох. – К.: Києво-Могилянська академія, 2007. – С. 33-55.

6. Мартинюк В. Новий договір Європейського Союзу: фактори сприяння і гальмування європейської інтеграції України / В. Мартинюк // Україна–ЄС 2008: нова гра. Незалежний культурологічний часопис «І». – 2007. – № 50. – С. 87-90.

7. Посельський В. Оновлені договори чи ерзац-конституція / В. Посельський // Дзеркало тижня. – 2007. – № 40 (669). – 27 жовтня–2 листопада.

8. Charter of Fundamental Rights of the European Union // Official Journal of the European Union. Series C. – 2007. – Vol. 50. – № 303. – 35 p.

9. Consolidated versions of the Treaty on European Union and the Treaty on the Functioning of the European Union // Official Journal of the European Union. Series C. – 2008. – Vol. 51. – № 115. – 388 p.

10. Treaty establishing a Constitution for Europe // Official Journal of the European Union. Series C. – 2004. – Vol. 47. – № 310. – 474 p.

11. Treaty of Lisbon amending the Treaty of European Union and the Treaty establishing the European Community // Official Journal of the European Union. Series C. – 2007. – Vol. 50. – № 306. – 271 p.

Сидорук Т.В. Тенденции внутреннего реформирования в ЕС и европейские перспективы Украины

Проанализированы направления и тенденции внутреннего реформирования в ЕС в начале XXI в. в контексте вступления в силу Лиссабонского договора. Подано краткий анализ изменений в институциональном устройстве и праве ЕС, введенных по Лиссабонскому договору, а также европейских перспектив Украины в отношениях с реформированным ЕС.

Ключевые слова: Лиссабонский договор, Европейский союз, реформирование ЕС, Украина.

Sydoruk, T.V. The trends of EU's internal reform and European perspectives of Ukraine

The article deals with the analysis of Lisbon Treaty and the direction and trends of EU's internal reform at the beginning of XXI Century. The author considers questions of major changes in the EU institutional and legal structure after the Lisbon Treaty takes effect and European perspectives of Ukraine.

Key words: Lisbon Treaty, European Union, EU's reform, Ukraine.

УДК 32.019.5

Савойська С.В.

Українсько-російсько-мовний quadrivium: компаративістський аналіз

Зроблено спробу з'ясувати сутність і природу феномена «українсько-російсько-мовний quadrivium» за рідною мовою, який складається з чотирьох понять: «україномовні українці», «російськомовні українці», «україномовні росіяни» та «російськомовні росіяни». Розкрито їх зміст і вплив на розвиток політичної ситуації, яка склалася в пострадянській Україні.

Ключові слова: Україна, Російська Федерація, незалежність, держава, україномовний, російськомовний, політична сила, сепаратизм, російщення, двомовний, одномовний, конфлікти.

Мовне питання в Україні є надзвичайно заполітизованою проблемою, що пояснюється багатовіковим бездержавним і колоніальним статусом українського народу, який призвів до такого явища, як російщення, що створило основу для виникнення російсько-української двомовності, а з часом – російської одномовності. Так, російщення українського народу доцільно було б розглядати за такими етапами: перший можна назвати імперський, другий – радянський, третій – посттоталітарний або незалежницький, зокрема, кожний з них має свою тактику російщення. Всі етапи об'єднувала одна мета: зруйнувати історичну пам'ять українців, їх мову, культуру, звичаї і віру; переписати історію і перетворити їх на етнографічну групу.

В основі російщення знаходиться: переселення і переміщення імперського і радянського народів; заборона української мови, україномовної освіти, друкування книг українською мовою, україномовних ЗМІ тощо. Варто нагадати, що всі ці заборони супроводжувалися переслідуванням і репресіями. Власне, на першому етапі російщення індивід ще міг пам'ятати про своє коріння, оскільки російське ще не усвідомлювалося як чуже. На другому етапі російщення індивід, як правило, не усвідомлює своєї приналежності і не ідентифікує себе з українською етнічністю, тобто повністю зрусифіковується.

Варто зазначити, що на третьому етапі тактика і стратегія російщення дещо змінюється. Мова стає об'єктом політичних спекуляцій, зокрема напередодні та під час виборних перегонів. Мову починають використовувати як засіб, який дає можливість завоювати владу. На фоні цього виникає мовно-політичний сепаратизм, який супроводжується мовними конфліктами. Слід констатувати, що всі ці мовні негаразди призвели до виникнення російсько-української двомовності, яка перетворюється на російську одномовність. Так, у зв'язку з асиміляційними процесами, які відбуваються в українсько-російсько-мовному середовищі, призвели до виникнення російськомовних українців та україномовних росіян. Варто

знати, що на сучасному етапі таких російськомовних українців, які вважають російську мову рідною, є близько 29,6%. Власне, з часом російська мова стає другою рідною для 14,8% етнічних українців, які стали спочатку двомовними, а з часом російськомовними не за своїм особистим бажанням, а в результаті добре спланованої політики російщення. Зауважимо, що двомовними, як правило, ставали не росіяни, а українці. Але процеси російщення мали і зворотній ефект: в результаті взаємодії російськомовних росіян та україномовних українців з'являються україномовні росіяни, яких наразі існує 3,9%.

Відтак, якщо на першому етапі діяли такі методи асиміляції, які були пов'язані з переміщенням українського народу з одного регіону в інший, з однієї держави в іншу; з прямими заборонами української мови, з переслідуваннями, то на другому етапі, крім всього іншого, процеси російщення стали більш гнучкими і були спрямовані на розмивання національної ідентичності, на роздвоєння української свідомості, що досягалось за допомогою таких ідеологем, як «гармонійна двомовність» і «природна асиміляція». На третьому етапі, тобто у пострадянську добу, ці ідеологеми трансформуються у більш сучасні форми асиміляції – це насичення українського ринку дешевою російськомовною низькопробною продукцією, яка у великій кількості завозиться з Російської Федерації; дорожчення української книжки, яка навіть за своєю кількістю не може конкурувати з російською та ін.

Натомість проблема російщення, наслідком якої є двомовність, російська одномовність, мовно-політичний сепаратизм і мовні конфлікти привернула увагу багатьох вчених, таких як І. Дзюба, І. Діак, Г. Залізняк, О. Заремба, О. Майборода, Л. Масенко, Л. Нагорна, В. Панібудьласка, С. Римаренко, В. Скляр, Л. Танюк та ін. Розглянемо окремі праці цих авторів, зокрема книгу І. Дзюби «Інтернаціоналізм чи русифікація?», в якій викладена проблема російщення. У своїй відомій та актуальній до цього часу праці автор розкриває політику асиміляції, яка здійснювалася більшовицькою владою в Радянській Україні ще у минулому столітті. І. Дзюба піднімає та аналізує важливу і до цього часу проблему україномовного села і російськомовного (зросійщеного) міста, які уже тоді були розділені за мовною ознакою: на міське – російськомовне і сільське – україномовне населення. Більше того, ця праця створила основу для виникнення нового руху опору проти насильницької русифікації [1].

На російщення сільського населення, а також на проблему двомовності та одномовності звертає увагу Л. Масенко, яка стверджує, що двомовність в самодержавній і радянській іпостасі – це тяжка спадщина колоніального минулого, яка виконувала роль перехідного етапу від української до російської одномовності [2].

Розглядаючи проблему російщення українців, не можна оминати працю В. Скляра «Етнічний склад населення України 1959-1989 рр.: етномовні наслідки російщення», у якій автор аналізує наслідки цього явища. Вчений упевнений, що мовна асиміляція українців була наслідком бездержавності України. Автор вказує і на ті причини, які спонукали російщення українців, – це, на його думку, географічне розташування України, її природні багатства, економічний та людський потенціал. Метою російщення, за словами автора, було повне і остаточне перетворення українців на етнографічний різновид росіян. Цю проблему В. Скляр розглядає як процес поступової і довготривалої деукраїнізації україномовних українців у напрямку перетворення їх на україномовних росіян спочатку за мовою, а потім за етнічною ідентифікацією. [3, с.31].

На відміну від попередніх авторів дещо по іншому мовну проблему розглядає Л. Нагорна. Не зважаючи на те, що мовна проблема в Україні зберігається на користь російської мови, носить регіональний характер і стоїть на заваді консолідаційним процесам, автор праці «Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики» вважає, що «з двомовністю треба рахуватися, оскільки українська мова є неповною, а наука, освіта, медицина, військова справа і спорт не забезпечені лексикографічно». Більше того, вчений пропонує «враховувати і певну недосконалість української офіційно-ділової і наукової мови. На її думку, деякі основоположні поняття висловити українською мовою неможливо взагалі». Але, щоб виправити ситуацію, «для цього не потрібно обмежувати чи витіснити російську культуру, необхідно вивести українську мову на рівень гідний української нації» [4, с.285-286].

Отже, проблему російщення Л. Нагорна не піднімає. Саме головне – це підняти рівень української мови на більш високий, щоб вона могла конкурувати з російською. В той же час рівень російщення україномовних українців не припиняється, він відбувається також і через російськомовні ЗМІ. Разом з тим, російщення продовжує актуалізуватися в релігійній і освітній сферах, зокрема на Південному Сході держави, а також в АРК, де все діловодство ведеться переважно російською мовою. Все це свідчить про те, що проблема не лише існує, а що вона вже дійшла до тієї межі, коли навіть розмовляти українською мовою у російськомовних регіонах стало небезпечно. Як бачимо, двомовність в українському суспільстві має міцний підмурок, який на регіональному рівні продовжує створювати великі проблеми, що актуалізують мовно-політичний сепаратизм, на основі якого виникають мовні конфлікти. Як бачимо, серед вчених існують різні думки і підходи щодо існування мовної проблеми і такого явища як російщення, у підвалинах якого виник такий феномен як «українсько-російсько-мовний quadrivium», який у такій постановці, в котрій запропонувала його автор, ще не розглядався.

Тому у роботі ставиться завдання: з'ясувати сутність і природу феномена «українсько-російсько-мовний quadrivium» за рідною мовою, який складається з таких чотирьох понять, як «україномовні українці», «російськомовні українці», «україномовні росіяни» та «російськомовні росіяни». Проаналізувати ці явища і показати, як вони взаємодіють між собою і впливають на розвиток політичної ситуації, яка склалася в суверенній Українській державі.

Термін «quadrivium» латинського походження, який у перекладі на російську мову означає «четырёхпутье», «четыре пути», квадривий. В середні віки так називалась група наук (арифметика, геометрія, астрономія, музика), яка була складена за класифікацією Касиодора (V-VI в.) [5, с.638].

«Українсько-російсько-мовний quadrivium» – це феномен, в основі якого лежать українсько-російсько-мовні відносини, що склалися упродовж віків між українським і російським народами та призвели завдяки жорстокій політиці, яку проводила імперська і радянська Росія щодо українського народу, до загострення мовного питання, що, в свою чергу, створило фундамент для виникнення таких чотирьох етномовних понять, як «україномовні українці», «російськомовні українці», «україномовні росіяни», «російськомовні росіяни», які у зв'язку з політикою багатовікового національного гноблення та гонінь на українську мову політизувалися. Власне, кожне з них має свою особливу природу та історію розвитку.

«Україномовні українці» – це одномовні громадяни України, тобто свідомо частина українського соціуму, яка, не зважаючи на всілякі імпер-

ські і радянські утиски і заборони розмовляла і до цього часу продовжує розмовляти лише українською мовою, котра не злякалася гонінь, переслідувань, тюрем відродила свою рідну мову, розвинула і зберегла її для нащадків. Це передусім та частина україномовних українців, яка хоче бачити Україну одномовною державою. Наразі україномовним українцем бути не просто, оскільки і до цього часу йому доводиться перебувати в оточенні російськомовної більшості, яка ще не позбавилася комплексу меншовартості. Україномовні українці в громадських місцях послугуються українською мовою, з тим, щоб привернути увагу до проблеми мови. За результатами національного репрезентативного соціологічного опитування 16. 06. – 23. 06. 2007 р. значний відсоток україномовних українців виступає проти повернення до соціалістичної системи господарювання, підтримує статус української мови як єдиної державної, незалежність і приєднання до Євросоюзу (46,7%), шестеро із десяти україномовних українців симпатизують НАТО [6,с.142-143].

«Російськомовні українці» – це переважно двомовна частина українських громадян, що у повсякденному житті послугується двома мовами – російською, українською або іншою мовою. Власне, російська мова, на їх думку, є більш досконалою, престижною і другою рідною. Разом з тим, українська мова, на їх думку, є суржилом, діалектом російської, недосконалою, непрестижною, сільською, але рідною. Російськомовні українці – це та частина українського народу, що після розпаду СРСР опинилася на території Російської Федерації або іншої незалежної держави, рідною мовою спілкування якої стала російська мова. Це значна частина зросійщених громадян України, що є прибічниками соціалістичної системи господарювання, яких проросійська влада (опозиційна і регіональна) уже незалежної України продовжує російщити. Це ті громадяни незалежної України, що у свій час потрапили під вплив радянської пропаганди і частково зреклися української мови або з різних причин припинили її використовувати на державній службі та під час приватного спілкування. Це зросійщені на рівні свідомості українці, що в основному виступають проти незалежності (шестеро з десяти), НАТО і Європейського Союзу (лише 15,4% з них підтримують вступ до цих структур) [6,с.151]. І, зрештою, – це ті зросійщені громадяни України, що стали російськомовними внаслідок політико-адміністративних обмежень і заборон української мови і які ще до цього часу продовжують соромитися своєї національності та української мови. Власне, поняття «російськомовні українці» у сучасному українському суспільстві є заполітизованим, оскільки проросійські політичні сили України використовують його як політичну зброю у боротьбі з українською одномовністю. «Тому, на думку Т. Марусик, мовна ситуація в Україні залишається суперечливою і потенційно конфліктною,.....яка стимулює політико-ідеологічний розкол країни» [7,с.23].

«Двомовність» – це вільне використання двох мов громадянами будь-якої держави, приміром, російської та української або іншої мови російськомовними та іншомовними українцями. Це користування тією чи іншою мовою в залежності від обставин або з політичних міркувань. Варто зазначити, що двомовними, як правило, є російськомовні українці північних, частково центральних та інших регіонів держави. Разом з тим, двомовність, як правило, окремі політичні сили використовують в політичній боротьбі за владу або заради досягнення своїх особистих інтересів і мети. Власне, якщо дві мови розглядати як дві культури і дві нації у межах однієї унітарної держави, то у нерівних умовах їх розвитку одна з них може перетворитися на пануючу, більш престижну і головну. Окремі дослідники вважають, що коли ліво-центристські політичні сили

борються за державний статус російської мови, яка і так в Україні є пануючою, то насправді вони виборюють рівність не для двох мов – української і російської, а для однієї – російської. Така ситуація призвела до того, що більше однієї п'ятої двомовних українців виступають проти незалежності як такої [6,с.15].

Власне, на думку багатьох українських вчених, функціонування двох державних мов в одній державі може призвести до мовно-політичного конфлікту і до розколу держави за мовною ознакою, якщо одна з них, приміром, – російська, яка частиною українського соціуму вважається «престижною», «панською» та «елітною», інша – українська, яка вважається «суржилом», «селянською», «мужицькою» і «неотесаною». «При таких обставинах, – як вважає Л. Масенко, – взаємини двох мов визначають не гармонійне співіснування і взаємодію, а конфлікт і боротьбу, яка триватиме доти, доки на цій території не переможе одна з них. Та держава, продовжує Л. Масенко, в якій панує мова колонізатора, не розвиватиметься як країна незалежна, а як постколоніальна» [2,с.7].

Якщо порівняти дві точки зору щодо проблеми двомовності, то на відміну від Л. Масенко, Л. Нагорна вважає двомовність «чинником інтелектуального збагачення і духовного розкріпачення». На її думку, «людина, яка знає кілька мов, завжди виграє порівняно з орієнтованою на одномовність». Більше того, Л. Нагорна вважає, що «оволодіння російською мовою на стадії навчання не несе загрози для рідної мови» [2,с.277-281]. Власне кажучи, і з цією точкою зору можна було б погодитися, якби проблема двомовності в Україні не була «об'єктом політичних ігор». А за таких умов, зрозуміло, що чекає на українську мову, коли на державному рівні поруч з нею постане офіційна (державна) – російська.

«Україномовні росіяни» – це незначна частина (3,8%) зукраїнізованого російського населення, яка з різних причин, зокрема у зв'язку з імперською і радянською політикою переселення народів опинилася на території України і котра вважає своєю рідною мовою українську, якою і послугується у повсякденному спілкуванні і на державній службі. Україномовні росіяни як і україномовні українці підтримують, в основному, державний статус української мови, незалежність України і приєднання до Європейського Союзу.

«Російськомовні росіяни» – це та частина російськомовних громадян суверенної України, яка в основному сконцентрована в АРК, на Сході і Півдні держави. Це, скажімо, та російська національна меншина (діаспора), що після розпаду СРСР під впливом об'єктивних і суб'єктивних факторів опинилася на території будь-якої пострадянської держави, а також громадяни Російської Федерації, для яких основною і рідною мовою спілкування є російська мова. Наприклад, росіяни України, які є переважно одномовними, оскільки близько 98,4% з них послугується російською мовою і вважає її рідною. Російськомовні росіяни суверенної Української держави вважають, що російська мова в Україні на законодавчому рівні повинна мати переваги порівняно з іншими мовами і підтримують надання російській мові статусу офіційної. Зокрема, дві третини з них не підтримують незалежність України і бажає приєднатися до Росії. Така позиція частини російськомовних українців і російськомовних росіян частіше за все призводить до мовного сепаратизму, який, як правило, закінчується мовними конфліктами.

«Одномовність» – це поняття, яке відображає ту частину етносу, яка у своєму мовленні користується лише однією мовою. Власне, в Україні цей термін виник у зв'язку з переходом двомовних громадян, тобто частини російськомовних українців та російськомовних росіян на одну

мову спілкування – російську або українську. В результаті цього виникли російськомовні українці, рідною мовою яких стала лише одна – російська, та україномовні росіяни, рідною мовою яких стала українська. Зокрема, частина україномовних українців у своєму мовленні використовують лише одну мову – українську і майже всі російськомовні росіяни послуговуються лише однією мовою – російською. Власне, як свідчать соціологічні дослідження, вивчати українську мову вони не планують в основному з політичних міркувань, що в українському суспільстві призводить до мовно-політичного сепаратизму, який, в свою чергу, актуалізує мовні конфлікти, які частіше за все виникають у Південно-Східному регіоні держави та у Криму. Отже, одномовними громадянами Української держави є частина україномовних українців, російськомовних українців, україномовні росіяни та майже всі російськомовні росіяни. В цьому контексті доречно навести один такий прикрий факт: групою психологів Київського національного університету імені Тараса Шевченка «виявлено 578 громадян України, які не володіють українською мовою, не розуміють її і, як не дивно, не планують її вивчати» [6, с.128]. Такі громадяни України, як правило, не погоджуються з існуванням незалежної Української держави, у їхньому світогляді домінують радянські стереотипи та антиамериканські настрої. Натомість існує ще й така група умовних одномовців, яка у своєму спілкуванні публічно використовує лише одну мову – російську не тому, що не володіє українською, а щоб показати свою неповагу до української незалежності, української мови і тих, хто послуговується цією мовою. Отже, змінювати мову спілкування і переходити на іншу змушують мовців такі обставини: змішані браки, переселення в чужі краї, заборона рідної мови, яка супроводжувалася масовими репресіями за найменшу провинку [8, с.152].

Отже, підсумовуючи сказане вище, зауважимо, що рівень конфронтації між простими мовцями різномовних груп «українсько-російсько-мовного quadriviumu» є не високим. В той же час, він є високим на рівні українського політикуму, якщо зважити, що актуалізує конфронтацію в Україні, приміром, російськомовні засоби масової інформації, ліво-центристські політичні сили та окремі державні діячі, які під гаслом захисту прав російськомовних українців і російськомовних росіян провокують конфлікти на мовному ґрунті, роблять спробу дестабілізувати суспільно-політичну ситуацію в Україні, тобто розчленувати її на райони з російськомовним населенням і підпорядкувати їх державній політиці Росії, оскільки саме російськомовні українці, для яких російська мова є рідною, і російськомовні росіяни є прихильниками приєднання України до союзу з Росією та Білоруссю. Натомість саме російськомовні українці і російськомовні росіяни симпатизують лівоцентристським політичним силам, виступають за надання російській мові статусу другої державної (офіційної), бо, як свідчать соціологічні дослідження, між вибором зовнішнього курсу держави та мовними уподобаннями російськомовних українців і російськомовних росіян існує пряма залежність.

Таким чином, якщо порівняти позицію україномовних українців та україномовних росіян з мовними уподобаннями та інтеграційними інтересами російськомовних українців та російськомовних росіян, то вони є абсолютно протилежними. І не викликає жодних сумнівів, що, приміром, інтеграція України у ті чи інші структури, до того чи іншого союзу пов'язана з внутрішньою політичною нестабільністю в державі, що в свою чергу актуалізує мовно-політичні конфлікти, має прямий зв'язок з політичною мовою чотирьох складових українсько-російсько-мовного quadriviumu. І, нарешті, якщо зважити, що дві третини україномовних

українців, а це більша половина, вважають рідною мовою саме українську, то не важко спрогнозувати їх майбутнє, а також долю держави, якщо другою державною (офіційною) мовою буде все-таки проголошена російська мова. І це буде залежати від того, яка політична сила переможе на виборах у січні 2010 року.

Список використаних джерел

1. Дзюба І. Інтернаціоналізм чи русифікація? [текст] / І. Дзюба. – К.: Києво-Могилянська академія, 2005. – 336 с.
2. Масенко Л. (У)мовна (У)країна: [Популярне видання] / Л. Масенко. – К.: Темпора, 2007. – 88 с.
3. Скляр В. Етнічний склад населення України 1959-1989 рр.: етномовні наслідки російщення / В. Скляр. – К.: Просвіта, 2008. – 392 с.
4. Нагорна Л. Політична мова і мовна політика: діапазон можливостей політичної лінгвістики / Л. Нагорна. – К.: Світогляд, 2005. – 315 с.
5. Бабичев Н. Словарь латинских крылатых слов / Н. Бабичев, Я. Боровский – М.: Русский язык, 1982.
6. Мовна політика та мовна ситуація в Україні: [Аналіз і рекомендації / За ред. Юліане Бестерс-Дільгер]. – К.: Києво-Могилянська академія, 2008. – 363 с.
7. Мовна ситуація в Україні: між конфліктом і консенсусом: [колективна монографія]. – К.: ІПіЕНД імені І.Ф.Кураса НАН України, 2008. – 398 с.
8. Українсько-російська двомовність. Лінгвосоціокультурні аспекти: Зб. наук. пр.; за заг. ред. Л. Ставицької / Ін-т укр. мови НАН України – К.: ПУЛЬСАРИ, 2007. – 200 с.

Савойская С.В. Украинско-русско-язычный quadrivium: компаративистский анализ

Сделана попытка выяснить суть и природу феномена «украинско-русско-язычный quadrivium» за родным языком, который состоит с четырёх понятий: «украиноязычные украинцы», «русскоязычные украинцы», «украиноязычные русские» и «русскоязычные русские». Раскрыто их содержание и влияние на развитие политической ситуации, которая сложилась в постсоветской Украине.

Ключевые слова: Украина, Русская Федерация, независимость, держава, украиноязычный, русскоязычный, политическая сила, сепаратизм, русификация, двуязычный, одноязычный, конфликты.

Savojskaja, S.V. Ukrainian-russian-language quadrivium: the komparativ analysis

In article attempt is made to find out essence and phenomenon nature «Ukrainian-Russian-jazychnyj quadrivium» for native language which consists with Fourto understand: «Ukrainian-speaking Ukrainian», «Russian-speaking Ukrainian», «Ukrainian-speaking Russian» and «Russian-speaking Russian». Their maintenance and influence on development of a political situation which has developed in Post-Soviet Ukraine is opened.

Key words: Ukraine, Russian Federation, independence, power, Ukrainian-speaking, Russian-speaking, political force, separatism, russification, bilingual, monolingual, conflicts.

Українсько-грузинське особливе партнерство: нова якість на пострадянському просторі

Проаналізовано головні етапи й особливості процесу формування стратегічного партнерства в українсько-грузинських міждержавних відносинах після розпаду СРСР, розкрито й охарактеризовано міжнародно-політичні обставини військово-політичного, дипломатичного та економічного зближення двох держав, окреслені його ймовірні перспективи.

Ключові слова: стратегічне партнерство, міждержавні відносини, військово-політичне зближення.

Виступаючи 14 серпня 2008 р. в експертній дискусії, організованій Національним інститутом стратегічних досліджень щодо причини і наслідків грузинсько-російського збройного конфлікту для європейської безпеки, директор Інституту глобальних стратегій В. Карасьов звернув увагу на його безпосередній зв'язок із розпадом СРСР. «Весь сенс так званого цивілізованого розпаду Радянського Союзу полягав у тім, – наголосив відомий політолог, – що всі країни одержують умовну державність, умовний суверенітет і не обирають інші системи безпеки, інші геополітичні орієнтації, аніж російські. Ось на це погодилася тоді і російська еліта, і пострадянські еліти національних республік, які потім утворили нові незалежні держави».

Але так звані «кольорові революції» (спершу в Грузії в листопаді 2003 р., а через рік і в Україні) спричинили розірвання такого «пост-Біловезького консенсусу», й обидві країни перейшли до будівництва націй-держав, що орієнтуються на європейські принципи й мають геополітичні орієнтації, пов'язані з системами колективної безпеки. Відповіддю Кремля на курс України й Грузії від «пост-Біловезької державності» до нової й став так званий «новий російський ірредентизм», тобто допомога російськомовним, російськоорієнтованим громадам на території обох держав. Не випадково, коли Росія вводила свої регулярні війська на територію суверенної Грузії, моральною і правовою легітимациєю цього проголосила допомогу співвітчизникам, які ніби-то потерпають від конфлікту між Грузією й Південною Осетією [1, с.9-10].

Пострадянський регіон (або регіон СНД) як єдине й цілісне геополітичне поняття в сучасній системі міжнародних відносин з'явилося на початку 90-х рр. XX ст. внаслідок розпаду Радянського Союзу й утворення

СНД. Тоді Україна й Грузія поновили самостійну правосуб'єктність у міжнародних відносинах і мали вибудовувати власну зовнішньополітичну стратегію з урахуванням того, що питання безпеки та стабільності є ключовими для сталого розвитку будь-якого регіону, їх неможливо відокремлювати одне від одного. До того ж слід було мати на увазі, що сучасне розуміння безпеки включає в себе не тільки класичне військове тлумачення, але й питання економічної, політичної, екологічної та соціальної безпеки. Наявність невирішених конфліктів, перехідних економік, недемократичних режимів у республіках колишнього СРСР тривалий час впливали на їхній розвиток цих країн.

Здавалося, що ситуація отримала тенденцію до поліпшення після зміни режимів у Грузії й Україні, реального, а не лише на словах, обрання їхнім керівництвом курсу євроатлантичної інтеграції. Але ані в Києві, ані в Тбілісі, очевидно, не врахували тієї прикрий обставини, що побудові нової державності й нової, пострадянської, нації заважатиме «імперська територіальна спадщина», створюючи різного роду проблеми. Тому Кремлем і було реанімовано проблему кордонів, оскільки на момент підписання Біловезьких угод 8 грудня 1991 р. кордони між учасниками СНД розглядались як суто умовні. Сьогодні ж, коли йдеться про нову систему колективної безпеки, проблема територіальності та кордонів набуває досить серйозного геополітичного значення, й очевидно, що Росія так просто не здаватиме ці «пост-Біловезькі» кордони, тому вона «працюватиме» в Криму, робитиме все, аби не делімітувати кордони з Україною, друкуватиме політичні карти з «незалежними» Абхазією й Південною Осетією.

А між тим, лише стабільність у пострадянському регіоні є гарантією ефективного та сталого розвитку всіх його країн, а після розширення Європейського Союзу 1 січня 2007 р. – запорука розвитку й останнього. Крім того, стабільність та безпека в регіоні СНД впливає на енергопостачання країн Європейського Союзу, а також на безпеку транспортних коридорів Європа-Азія.

Українсько-грузинське «особливе партнерство» як важливий чинник безпекового структурування теренів СНД після «кольорових революцій» 2003-2004 рр. стало однією з актуальних тем багатьох періодичних видань не тільки України і Грузії, а й зацікавлених третіх сторін. Причому ця тема фактично не розроблялася науковцями, оскільки більшість із них, як українських, так і закордонних, розглядають тему українсько-грузинських відносин здебільшого у рамках загальної політики Європейського Союзу щодо «нових східних сусідів» або чорноморського процесу, співробітництва в рамках регіональних організацій (ГУАМ, ОЧЕС) тощо. Окремо вивчаються певні аспекти багатостороннього співробітництва у пострадянському регіоні, питання регіональної безпеки, співробітництва в транспортній, енергетичній, економічній сферах [2].

Тому автор взяв за мету проаналізувати двосторонні українсько-грузинські відносини на рівні стратегічного партнерства та їхній вплив на формування зони стабільності та безпеки у пострадянському регіоні й дати оцінку перспективам такого партнерства. У межах зазначеної теми першорядної ваги надано економічному, політичному, гуманітарному й енергетично-транспортному співробітництві двох держав, а також співпраці з питань безпеки та у рамках міжнародних структур.

Пострадянський регіон розглядається українськими фахівцями як один із пріоритетних щодо забезпечення національних інтересів держави й реалізації моделі регіонального лідерства. Тому варто зупинитися на з'ясуванні підґрунтя тандему Україна-Грузія, що має стати основою для стабільного розвитку в регіоні.

З одного боку, Україна досі в силу різних, здебільшого внутрішньо-політичних та економічних причин, неспроможна самотійно відігравати роль регіонального лідера і потребує певної підтримки. За такої ситуації й набуває перспективни тандем Україна-Грузія, тим більше, що обидві держави від початку свого незалежного існування демонстрували добрий рівень взаємовідносин. А після зміни в цих країнах політичних режимів у 2003-2004 рр. відносини між ними не лише наповнилися новим змістом, а й по-праву вважаються стратегічними.

Тандем Україна-Грузія перспективний ще й завдяки тому, що не претендує на домінування над іншими державами регіону. Це тандем рівноправних гравців, де метою кожного з них є стабільний та демократичний розвиток як власних держав, так і всього регіону. Спільність бачення майбутнього розвитку держав, регіону, питань безпеки Чорного моря, орієнтація на Європейський Союз та Північноатлантичний Альянс, спільна робота у рамках різноманітних міжнародних організацій, таких як ГУАМ, Співдружність демократичного вибору, ОЧЕС, БЛЕКСІФОР, ООН, ОБСЄ та Рада Європи, визначає українсько-грузинські відносини як один з факторів стабільності в регіоні.

Щоправда, окремі опоненти активного розвитку українсько-грузинських відносин вважають, ніби формат постійних політичних консультацій між двома державами є популізмом, адже «зв'язки між країнами, позбавлені економічних складових і постійних контактів між людьми, приречені на вихолощування» [3]. Це, зокрема, пояснюється тим, що протягом останнього десятиліття офіційний Тбілісі більше цікавлять політичні контакти між країнами, ніж економічні, адже грузинське керівництво має потребу в союзниках не лише для того, аби встояти перед тиском із боку Москви, а й відновити суверенний контроль над Південною Осетією та Абхазією, що після воєнних дій у серпні 2008 р. на території Південної Осетії здобули офіційне визнання своєї незалежності з боку Російської Федерації.

Але така теза справедлива лише частково: Якщо у 2004 р. товарообіг між Україною та Грузією складав \$ 158 млн., у 2005 р. – \$ 240 млн., у 2006 р. – \$ 384 млн. [4], у 2007 р. – \$ 694,3 млн., у 2008 р., попри збитки від таких форс-мажорних обставин, як грузинсько-російський збройний конфлікт і світова фінансова криза, він зріс до \$ 931,1 млн. [5]. Звичайно, ці цифри поступаються деяким країнам-членам СНД у торгівлі з Україною, однак у процентному відношенні мають одну з кращих тенденцій зростання, особливо щодо статей експорту.

Основну групу товарів з України на ринку Грузії складає продукція агропромислового комплексу (кондитерські вироби, цукор, молочні продукти, тваринні та рослинні жири, борошняні вироби, тютюн), чорної металургії та кольорової металургії (сталевий прокат, труби, прутки, вироби з вуглеводневої сталі), хімічної промисловості (лікарські засоби, фарби, лаки, шини) та машинобудування (холодильники, акумулятори). Має місце реалізація харчової солі, деревини і виробів з неї. Всього ж на грузинському ринку реалізується близько 100 найменувань української

продукції. Грузинський товарний експорт в Україні представлено, в основному, також продукцією агропромислового комплексу (горіхи, чай, цукор, вина, етиловий спирт), гірничовидобувної (марганцеві руди та концентрати) й хімічної промисловості (лікарські засоби).

Основна частка експорту послуг з України припадає на морські перевезення, пасажирські авіап перевезення, транзит автотранспорту, страхові послуги. Останнім часом активізувалися операції українських компаній, що працюють у транспортній сфері задля просування своїх інтересів на ринку Грузії. З них можна відзначити постачання до Грузії пасажирських автобусів «Богдан», відбувається плідна співпраця ТОВ «Грузинська залізниця» з українськими партнерами щодо модернізації власного рухомого складу, а також збільшується кількість авіарейсів між Києвом та Тбілісі.

Поступово кількість сфер взаємодії збільшується. Взагалі, обсяги двосторонньої зовнішньої торгівлі тільки щодо товарних постачань протягом 2000-2007 рр. збільшилися у 7 разів, причому обсяги грузинського імпорту в Україну зросли більш ніж у 2,2 рази, а позитивне сальдо для України склало \$ 180 млн. За даними грузинської статистики, у 2008 р. Україна з питомою вагою 10,5% посіла третє місце у зовнішньоторговельному обороті Грузії (у 2007 р. – 10%), а за обсягами експортних постачань – 10,9% – друге (у 2007 р. – 10,7%) серед основних торгових партнерів Грузії. При цьому зберігаються стійкі тенденції до збільшення кількості перевезених вантажів основною ділянкою транспортного коридору Європа – Кавказ – Азія, тобто залізничною поромною переправою Іллічівськ – Поті/Батумі [6].

Взагалі, транспортна сфера є однією з головних не лише для зростання товарообігу між Україною та Грузією. Це – основа активізації товарообігу й перевезень з Кавказу та Азії до Європи, поромне сполучення між Грузією та Україною – це основна ланка проекту ЄС «ТРАСЕКА». Транзитний статус обох країн робить їх відповідальними за безпеку та безперерйність товаропотоку з Азії до Європи. Поромне сполучення Поті – Іллічівськ було лише першим кроком, з 23 жовтня 2008 р. відкрита поромна лінія Керч-Поті, введення в експлуатацію якої дозволило в 2,5 рази збільшити сумарну пропускну спроможність поромного сполучення між Україною та Грузією з одночасним зменшенням тарифів на перевезення.

Це також стане частиною транспортного коридору «Вікінг», що проляже із Молдови через Україну до Грузії й далі до Центральної та Східної Азії. Такий шлях є ефективним, оскільки не перетинає території невизнаних республік (на відміну від прямого залізничного або автомобільного сполучення, що проходить територією Росії та Абхазії. Саме ця частина шляху не дає тривалий час реалізувати проект ОЧЕС щодо створення єдиного транспортного кола в Чорному морі. Поромні переправи між Україною та Грузією пропонують альтернативний шлях.

Наступним важливим елементом двостороннього співробітництва України та Грузії, який впливає на стабільність у регіоні, є енергетична сфера. Завдяки вдалому геополітичному положенню між Сходом та Заходом і своїй орієнтації у зовнішній політиці, Грузія активно залучена у процес імплементації каспійських енергетичних проектів. Ця країна Південного Кавказу вже може відігравати суттєву роль як транзитна держава для забезпечення чорноморських країн нафтою та газом, що транспортуються й будуть транспортуватися в майбутньому з Азербайджану і

Центральної Азії. Сьогодні вже діють реалізовані проекти Баку – Тбілісі – Джейхан та Баку – Тбілісі – Ерзурум.

Російська Федерація завжди використовувала постачання енергоносіїв як впливовий важіль своєї зовнішньої політики (чого варте широко задеклароване прагнення Кремля набути статусу «енергетичної наддержави»). Але події, пов'язані зі стрімким підняттям цін на енергоносії для сусідніх країн та нових членів ЄС, перекриття поставок природного газу до України, аварії на трубопроводах до Грузії, відмова приєднатися до Європейської енергетичної хартії та багато інших конфліктних ситуацій протягом 2003-2009 рр. змусили Європейський Союз активізувати свої проекти щодо диверсифікації шляхів енергопостачання. Питання диверсифікації енергоносіїв для України та Грузії завжди були актуальними й через значну залежність від Росії, однак лише «перша газова війна» взимку 2005-2006 рр. змусила активізувати ці пошуки.

За такої ситуації Грузія була більш успішною, ніж Україна, адже на сьогодні 60 % газу надходить з Азербайджану, 40 % – з Росії, що ж стосується нафти, то через відсутність нафтопереробних заводів Грузія є лише транзитером, а для власних потреб отримує вже готовий бензин з Румунії, Греції, Азербайджану та Росії. Головна перевага двох країн – це їхні транзитні можливості та розвинута трубопровідна інфраструктура, зокрема, України. Добре відомі трубопроводи Баку – Тбілісі – Джейхан, Баку – Тбілісі – Ерзурум і Одеса – Броди є альтернативними російським шляхам постачання енергоносіїв з Каспію. А на початку 2007 р. поновилося дискусія щодо проекту GUEU – газопроводу, який пов'яже Грузію, Україну та Європейський Союз по дну Чорного моря.

Спеціально створений консорціум за участю британської «Pipeline System Engineering» та американської «Radon & Ishizumi» закінчує роботу над техніко-економічним обґрунтуванням проекту. Зокрема, планується, що газопроводом вартістю \$ 2 млрд. дол. до Європи з азербайджанського родовища Шах-Деніз щорічно буде постачатися 8 млрд кубометрів газу. Згідно з проектом, GUEU дублює частину газопроводу Баку – Тбілісі – Ерзурум, потім відгалужується на грузинський порт Супса, морська частина газопроводу поєднає Супсу та українське місто Феодосію, звідки буде протягнуто 200 км трубопроводу для з'єднання з газотранспортною системою України. Таким чином, газ потрапить до споживачів у Польщі, Литві, Словаччині, які намагаються мінімізувати енергозалежність від Росії.

Окрім російського спротиву реалізації альтернативних шляхів постачання нафти та газу до Європи, тобто зменшення монопольного становища Російської Федерації, існує ще й турецький чинник. Хоча офіційна Анкара й діє іншими засобами, не використовуючи відверто політичні заходи тиску, все ж уряд Турецької Республіки підтримує лише ті проекти, які розташовані на її території. Це пов'язано не лише з економічною складовою, але й із тим, що Анкара намагається закріпити за Туреччиною статус найважливішого транзитного вузла енергетичних комунікацій, причому, не в останню чергу для використання у переговорах з Європейським Союзом [7].

Туреччина має серйозні застереження щодо спорудження газопроводу по дну Чорного моря з Грузії до України (проект GUEU) як продовження давно запланованого Транскаспійського газопроводу для транспортування центральноазійського газу до Європи, оскільки Анкара

розглядає ці газові ресурси як важливий економічний ресурс розвитку власної економіки. Більше того, Туреччина активно лобіює новий проект NABUCCO, де їй відведено пріоритетну роль. Однак, як свідчить практика, ані Європейський Союз, ані Сполучені Штати не мають наміру віддавати таке монопольне становище Туреччині. Тому нові проекти, які б з'єднали нафто- й газотранспортні системи України та Грузії, мають чималий перспективний потенціал з погляду ЄС та США, оскільки і Київ, і Тбілісі зацікавлені у диверсифікації джерел енергоносіїв і мають прозахідну орієнтацію та кінцеву мету – вступ до ЄС, до того ж, цей шлях є одним із найкоротших з Каспію до Європи.

Ще одним важливим елементом співробітництва України та Грузії, який впливає на стабільний та безпечний розвиток регіону, є співробітництво у військовій сфері. Причому, крім двостороннього рівня, дві держави активно та успішно співпрацюють у рамках міжнародних організацій. З 2001 р. Україна та Грузія є членами військово-морської групи БЛЕКСІФОР, метою якої є не лише спільне проведення навчань військово-морських сил шести причорноморських держав, але й боротьба з міжнародним тероризмом, рятувальні операції, недопущення торгівлі людьми, контрабанди, наркотрафіку, забезпечення безпечного судноплавства у Чорному морі та багато іншого. Беручи до уваги транзитне положення Чорноморського регіону, фактично БЛЕКСІФОР є одним із гарантів безпеки транспортних шляхів з Азії до Європи.

Україна та Грузія є учасниками програми НАТО «Партнерство заради миру», що передбачає спільні навчання, допомогу у військовій реформі, координацію миротворчих зусиль та інше. Спільна участь у заходах у рамках «Програми заради миру», зокрема у військових навчаннях у Чорноморському регіоні, та реформування армії, дає Україні та Грузії можливість підвищити рівень військової спроможності обох країн, адаптуватися до стандартів Північноатлантичного альянсу та ефективніше реагувати на виклики регіональної безпеки. Крім того, важливо підкреслити і останню ініціативу у рамках ГУАМ щодо створення спільного миротворчого контингенту держав-членів ГУАМ для участі у миротворчих операціях на власній території. Однак, сталому й стабільному розвитку регіону, в тому числі й ефективному використанню транзитних можливостей України та Грузії, заважають невирішені конфлікти на території країн-членів ГУАМ.

Важливим елементом двостороннього українсько-грузинського співробітництва є співпраця у рамках регіональних організацій, передусім у рамках ГУАМ та Співдружності демократичного вибору (СДВ). Активізація роботи ГУАМ, перетворення його на регіональну інституцію, створення СДВ стали можливими саме завдяки активізації українсько-грузинського співробітництва. Головна ідея цих організацій – спільне розуміння моделі євроатлантичних цінностей, розвиток демократії, зміцнення регіональної безпеки, врегулювання конфліктів, забезпечення транспортування енергоносіїв з Каспію та товарів з Азії, розвиток ринкової економіки – вийшла за межі двосторонніх відносин та залучила до цього процесу інші держави регіону.

На жаль, не всі проекти реалізовано через три основні причини: спротив Російської Федерації, відсутність підтримки Європейського Союзу внаслідок його побоювання погіршення відносин з Росією та власна внутрішньополітична невизначеність, що не дає повноцінно зосередитися на

зовнішньополітичних проектах, більшість з яких починаються, але так і не отримують логічного продовження.

Таким чином, можна зробити висновок, що українсько-грузинські відносини на сучасному етапі мають головні критерії стратегічного партнерства, і це зумовлено, насамперед, збігом стратегічних завдань зовнішньої політики двох дружніх країн і їхніх пріоритетів. Це, передусім, європейська і євроатлантична інтеграція, проведення активної регіональної, добросусідської політики. Схожість основних зовнішньополітичних пріоритетів, високий рівень дружніх відносин позитивно впливають на розвиток співробітництва між нашими країнами. Саме такий характер відносин, на думку Надзвичайного і Повноважного Посла України в Грузії М.Списа, дає можливість обох сторонам вийти на новий рівень реалізації своїх інтересів у регіональному вимірі [6].

Українсько-грузинські відносини мають велику перспективу не тільки у контексті двостороннього співробітництва, а й для забезпечення стабільності й розвитку в регіоні. Спільність зовнішньополітичних орієнтирів, транзитний потенціал, ще не використаний повною мірою, підтримка демократичних цінностей та єдине бачення перспектив економічного та політичного розвитку двох країн, дозволяють не лише плідно співпрацювати у різних сферах, а й впливати на загальні процеси у регіоні. Незважаючи на те, що сьогодні в українсько-грузинських відносинах політична складова превалює над економічною, з кожним роком з'являються нові проекти та можливості для подальшої активізації економічного співробітництва, зокрема у транспортній та енергетичній сферах. Вдала реалізація вищезазначених проектів та спільні зовнішньополітичні орієнтири впливатимуть і на загальний рівень стабільності та розвитку у регіоні.

Список використаних джерел

1. Російсько-грузинський конфлікт: причини та наслідки для Європейської безпеки: матеріали експертної дискусії, 14 серп. 2008 р. / [за заг. ред. Ю. Г. Рубана]. – К.: НІСД, 2008. – 42 с.
2. Шелест Г. Українсько-грузинські відносини як фактор стабільності у Чорноморському басейні / Г. Шелест // Стратегічні пріоритети. – 2007. – № 2(3). – С. 51–58.
3. Прес-реліз щодо двостороннього торговельно-економічного співробітництва між Грузією і Україною. – Серпень 2005. [Електронний ресурс] / Посольство України в Грузії. – Режим доступу: <http://www.uaembassy.ge/show.php?lan=uk&page=n6>.
4. Динаміка експорту–імпорту товарів за країнами світу за 2007 рік. [Електронний ресурс] / Державний комітет статистики України. – Режим доступу: http://www.ukrstat.gov.ua/operativ/operativ2008/zd/din_rik/din_u/dei2006.htm
5. Стан та перспективи розвитку зовнішньоекономічних відносин [Електронний ресурс] // Торговельно-економічна місія у складі Посольства України в Грузії. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/georgia/ua/12150.htm>.
6. Спыс Н. В Грузии я ощущаю дыхание истории. [Електронний ресурс] / Н.В.Спыс // Свободная Грузия. – 2007. – № 1. – Режим доступу: <http://www.svobodnaya-gruzia.com/interview/?p=1-2/01>.

7. Шахназаров О. Запад хочет снизить транзитную функцию Турции за счет Грузии и Украины. [Електронний ресурс] / О. Шахназаров // ИА Regnum. – Режим доступу: www.regnum.ru/news/issues/806978.html.

Анджапаридзе А. Украина-грузинское особенное партнерство: новое качество на постсоветском пространстве

Проанализированы главные этапы и особенности процесса формирования стратегического партнерства в украино-грузинских межгосударственных отношениях после распада СССР, раскрыта и дана характеристика международно-политических условий военно-политического, дипломатического и экономического сближения двух стран, начерчены его возможные перспективы.

Ключевые слова: стратегическое партнерство, межгосударственные отношения, военно-политическое сближение.

Anjaparidze, A. Ukrainian-Georgian special partnership: new quality in post-soviet area

Main stages and particularities of Ukrainian-Georgian strategic partnership formation after the decomposition of the USSR are analyzed in the article. International political conditions of military, political, diplomatic, economical rapprochement of two states are characterizes. It's perspectives are analyzed.

Key words: strategic partnership, interstate relations, military and political rapprochement.

Поняття консолідації політичної еліти в сучасному політологічному дискурсі

Проаналізовані теоретико-методологічні підходи до визначення поняття консолідації політичної еліти, виявлення її консолідаційного потенціалу. Увагу зосереджено на класичних і неокласичних теоріях еліти, плюралістичних та неокорпоративістських концепціях. Висвітлено стан і розуміння проблеми у вітчизняній політичній науці. Розкрито роль інституту консолідації еліти в сучасних умовах розвитку політичної системи.

Ключові слова: Політична еліта, політичний процес, політична система, політичне рішення, консолідація, консенсус, олігархізація, елітизм, демократичний елітизм, плюралізм, поліархія, селективна поліархія, неокорпоративізм, дисперсія влади, консолідаційна демократія.

Поняття політичної еліти вже протягом тривалого часу залишається в центрі політологічних досліджень. Дана проблема є багатогранною і стосується великого спектру питань, таких як влада, суб'єкт і механізм прийняття рішень, функціонування політичної системи тощо. Сучасна політична наука приділяє значну увагу вивченню сутності та структури політичної еліти, особливостей її функціонування. Але, незважаючи на популярність зазначеної проблематики, суперечливим залишається цілий спектр питань, що надає їм чималої актуальності. Одним із таких дискусійних моментів є питання консолідації політичної еліти.

Актуальність зазначеної теми зумовлена недостатнім рівнем її дослідження. Еліти є головними акторами політичного процесу і найвпливовішими суб'єктами прийняття стратегічних рішень. Це зумовлює їх особливу соціально-політичну роль, яка підвищується в транзитних суспільствах. Під час модернізаційних змін політична система може дебалансуватися. Це не тільки несе в собі загрозу демократії, але й взагалі часто унеможливорює будь-яке надійне прогнозування шляхів подальшого розвитку системи. За цих умов надзвичайного значення набувають питання структури еліти, ієрархічних зв'язків і залежностей між її окремими суб'єктами, характеру її внутрішньої організації, особливим виміром якої є консолідованість.

Метою даної статті є аналіз теоретико-методологічних підходів до виявлення консолідаційного потенціалу політичної еліти.

Дослідженню політичної еліти приділена увага в значній кількості праць вітчизняних і зарубіжних учених. Серед сучасних українських політологів варто виділити праці Р. Балабана, М. Головатого, О. Дергачова, Г. Зеленько, О. Новакової, А. Пахарева, Ф. Рудича, А. Стативки, О. Токовенка, В. Фесенка, М. Шульги, Г. Щедрової та ін.

У сучасному елітологічному дискурсі проблема консолідації та структурних особливостей організації політичної еліти досліджується у межах декількох підходів. Сучасні уявлення про політичну еліту прямо чи опосередковано базуються на класичних теоріях еліт, які були започатковані італійською школою політичної соціології. Видатний італійський політолог Гаetano Моска (1858 – 1941 рр.) замість терміну «політична еліта» використовував термін «правлячий» або «політичний клас». У праці «Правлячий клас» (1939 р.) він визначав його як організовану меншість, що здійснює функцію управління менш організованою (або неорганізованою) більшістю: «Влада будь-якої меншості непереможна для будь-якого представника більшості, який протистоїть тотальності організованої меншості» [7, с.189]. Вихідними, базовими атрибутами правлячого класу за Г. Москою є його організованість і нечисленність. Також владна меншість характеризується такими рисами як ідеологічна і соціальна згуртованість, корпоративне почуття, однорідність, згода щодо загальних шляхів і сценаріїв суспільного розвитку, а також щодо головної політичної мети – збереження існуючої системи.

На відміну від Г. Моски інший відомий представник італійської школи – соціолог, політолог і економіст Вільфредо Парето (1848 – 1923 рр.) розумів еліту з ціннісних позицій. У «Компендіумі із загальної соціології» (1920 р.) він називає елітою, або обраним класом тих, хто має найбільш високі індекси в своїй сфері діяльності [8, с.61]. Еліта грає визначну роль у дотриманні балансу і динамічної рівноваги суспільної системи. Політична еліта нечисленна, але вона не обмежується особами, що займають формальні посади. Крім того, у її лавах існує так звана «наделіта», або «комітет, що панує на практиці» [8, с.71]. Помилковим є уявлення про правлячий клас як про конкретну організацію, що має єдину волю, діє логічно, реалізує продумані плани. Цьому сприяють різні деривації, наприклад, схильність людей персоніфікувати владу. Насправді мотиви дій політичної еліти, так само як і керованих нею мас, у значній мірі визначаються ірраціональними залишками.

Видатний німецький політолог і соціолог Роберт Міхельс (1876 – 1936 рр.) у праці «Соціологія політичної партії в умовах демократії» (1911 р.) зосередив увагу на дослідженні реальних механізмів функціонування політичних організацій та їх керівного апарату. На думку Р. Міхельса єдиною реальною формою існування великих соціальних і політичних утворень є їх організованість, що пов'язано з необхідністю професійного керування. Це зумовлює існування в організації правлячої меншості (професіоналів-управлінців), яка неминуче олігархізується, бо зосереджує у своїх руках усі необхідні ресурси й не піддається безпосередньому контролю мас. Політика пануючого класу (класу меншості) є необхідною умовою існування будь-якої людської спільноти. Поступовий відрив, ізоляція правлячої групи від мас призводить до формування управлінської касты. На думку вченого, будь-якій людській організації, що переслідує практичні цілі, іманентно властиві олігархічні ознаки.

Демократія неможлива, а будь-яка «революція» насправді означає заміну авторитету. Конкуруючі політичні угруповання після етапу політичної боротьби співпрацюють на основі консенсусу, мета якого – контроль над масами [6, с.186-187].

Неокласичні (або неолітистські) теорії в цілому продовжують традиції, закладені класичною школою елітизму. Ця група теорій поєднує в собі досить різні інтерпретації політичної еліти. Але їх об'єднує декілька спільних постулатів. Згідно з ними еліта розуміється як єдина, організована, згуртована, привілейована меншість, що концентрує у своїх руках основні ресурси влади та грає головну роль у розподілі цінностей у суспільстві. В середині елітної меншості, за наявності певних розбіжностей, в цілому присутній консенсус щодо головних питань суспільного розвитку. Так, американський політолог, професор Державного університету Флориди, консервативний неолітист Томас Р. Дай розуміє еліту як особливу групу осіб, що має значні прерогативи, пов'язані зі специфікою функцій, які вона виконує у суспільстві. Аналізуючи найсучасніші тенденції, що відбуваються з американською елітою, Т. Дай вказує на закритий характер еліти. Це знаходить своє відображення у зменшенні частки вихідців з основних сфер громадянського суспільства. Адже більшість членів « нової адміністрації » прийшли з урядових або навіколоурядових бюрократичних структур» [3].

Іншим варіантом елітистських теорій є концепції демократичного елітизму. Засновниками цього напрямку є такі відомі вчені, як австрійський економіст і політолог Йозеф Алоїз Шумпетер (1883 – 1950 рр.), німецький соціолог і політолог Карл Маннгейм (1893 – 1947 рр.). Демократичний елітизм збігається з консервативним за багатьма принципами: використання дихотомії «еліта – маса» для пояснення соціально-політичної структури суспільства, визнання виключної ролі еліти тощо. Але, на відміну від консерваторів, демократичні елітисти головну функцію еліти вбачають у представництві та реалізації інтересів більшості.

Один з найвідоміших сучасних представників цього напрямку професор Техаського університету в Остіні, директор Центру австралійських і ново-зеландських досліджень, політолог Джон Хіглі відводить еліті провідну роль у визначенні характеру політичного режиму, встановивши пряму залежність між видом режиму і типом політичної еліти. З цієї точки зору демократія є результатом дій такого типу еліти, що є об'єднаною на основі консенсусу. Навпаки, авторитарній еліті властиві конфлікти й суперечки. Під елітою Хіглі розуміє «людей, які мають організовану можливість регулярно впливати на політику» [11].

Отже, еліти відрізняються між собою ступенем структурної інтеграції та консенсусу. За цими критеріями Хіглі виокремлює три типи еліт: розпорошені, атомізовані еліти, для яких не є характерним консенсус; еліти, консолідовані на ідеологічному ґрунті; консенсусно узгоджені еліти, між якими триває відкрита конкуренція при наявності відповідного ступеня консенсусу з найважливіших питань і єдиних правил гри. Серед основних джерел виникнення об'єднаних еліт вчений називає протистояння іноземній, зовнішній загрози, колоніальне джерело та внутрішню, поступову конвергенцію. Однак, у теперішній час відбувається фрагментація об'єднаних еліт, що становить певну загрозу консенсусу в її лавах. Це

зумовлює тенденцію поляризації еліти, послаблення зв'язків у середині неї та значно жорсткішу конкуренцію між її угрупованнями.

Критична позиція в рамках неолітистського підходу представлена відомим американським соціологом і політологом Чарльзом Райтом Міллсом (1916 – 1962 рр.). Предметом його аналізу було поняття еліти влади, яка визначалася ним як сукупність найвищих статусів у трьох основних ієрархіях – економічній, політичній та військовій, що тісно взаємопов'язані між собою (при домінуванні першої сфери). Ч. Міллс підкреслював виключну роль еліти у суспільстві, адже в силу свого соціального стану, впливу, наявних у її розпорядженні ресурсів еліті належить прерогатива прийняття найважливіших політичних рішень. Еліта – це невелика соціальна група. Її характеризують згуртованість, корпоративізм, сталість міжгрупових зв'язків, спільність інтересів, солідарність, злагодженість дій. Ці внутрішньогрупові характеристики обумовлені такими соціальними і психологічними факторами, як спільність освіти, соціального походження, суспільних зв'язків, способу життя, подібність психологічних рис. А одним з провідних об'єднуючих факторів виступає зацікавленість у збереженні існуючого політичного порядку заради збереження власних позицій.

Джерелом рекрутування правлячої меншості виступають вузькі, найбагатші та найвпливовіші елітарні кола. Цей порядок рекрутування носить сталий характер і є важливою складовою американської політичної системи. Аналізуючи владну еліту США, Ч. Міллс виокремлює тенденцію олігархізації еліти, зрощення політичної та економічної сфер, через всебічне проникнення до політичних кіл представників великого фінансового та промислового капіталу. Ще однією тенденцією є звуження елітних кіл, перенос головного акценту впливу з представницької, законодавчої влади на адміністрацію, що призначається. Реальна влада зосереджена в найвищих шарах останньої, тоді як парламентарі діють на середньому рівні, представляючи інтереси груп впливу [1, с.312,314].

Інший підхід до визначення структурних особливостей політичної еліти демонструють теоретики плюралістичного підходу. У межах цього напрямку умовно можна виокремити так звані теорії вето-груп та концепції плюралізму еліт. Представник першого напрямку американський політолог Девід Бікнелл Трумен (1913 – 2003 рр.) зазначає, що групи інтересів, політизуючись, пред'являють вимоги через інститути державної влади або до самих цих інститутів. Д. Трумен підкреслює, що «інтереси, які впливають на рішення, не обов'язково мають «егоїстичний» характер, консолідовані або виражені організованими групами» [10, с.310]. Державне рішення – це продукт взаємодії цілого спектру інтересів, серед яких інтереси організованих груп не обов'язково є пріоритетними. Результатом цього є децентралізація і достатня незалежність центрів влади. Таким чином, політичний процес являє собою конкуруючу взаємодію різноманітних групових акторів.

Згідно з концепцією плюралізму еліт, представниками якого є провідні американські політологи Роберт Даль, Уільям Гетсмен, Чарльз Едвард Ліндблом, політичний процес – це взаємодія найбільш впливових і активних представників зазначених груп – еліт, які й представляють їх інтереси в політичному просторі. Професор Йельського університету, доктор політичних наук Роберт Алан Даль (народ. у 1915 р.) є автором концепції

поліархії, під якою він розумів порядок, що характеризується множинністю центрів влади, обмеженістю народного суверенітету, консенсусом з основних правил демократичної гри. Для плюралістично організованого суспільства, що є важливою умовою встановлення поліархії, характерне розпорошення влади, впливу, авторитету і контролю, які раніше концентрувалися в єдиному центрі, між різними індивідами, групами, асоціаціями та організаціями. Такі суспільства «перешкоджають концентрації влади в руках будь-якої однієї згуртованої групи акторів і розподіляють її серед низки відносно незалежних гравців», які конкурують між собою [4, с.42]. Таким чином, влада, владні ресурси в СДП-суспільствах є дисперсними. Плюралістичний принцип дисперсії влади має на увазі наявність багатьох автономних, але взаємопов'язаних еліт, що перебувають у стані конкурентної взаємодії. Однак, хоча рівень дисперсії влади в СДП-суспільствах перешкоджає її монополізації з боку окремої групи, нерівність у розподілі влади зберігається. Отже, різні категорії громадян мають різний ступень впливу на політичний процес [4, с.43].

Множинність структур влади в демократичних країнах робить її ситуативною і динамічною. Відносини здорової конкуренції та консенсусу, коаліційні угоди між групами зумовлюють баланс інтересів у суспільстві. Це запобігає концентрації влади в руках окремих суб'єктів політичного процесу. Групи тиску представляють інтереси всього спектру соціальних груп і шарів. Інтереси ж окремих індивідів реалізуються через різноманітні організації цих груп. Таким чином, в суспільстві реалізуються принципи демократії.

Одним з варіантів поліархічних теорій є концепція селективної поліархії, автором якої є відомий італійський політолог, представник флорентинської політологічної школи Джованні Сарторі (народ. у 1924 р.). Ключовою проблемою для Дж. Сарторі є проблема демократичного управління. Сучасна демократія національного масштабу – це представницька, «вертикальна» демократія. Для функціонування представницької демократії важливими є два елементи: чуйність (відгук) і самостійна відповідальність. При цьому ефективність управління у більшій мірі залежить від останнього. У нормативному сенсі «демократія повинна являти собою селективну поліархію» за критерієм достоїнств, тобто селективну (виборну, «відбірну») «систему конкуруючих виборних меншин» [9, с.85].

Одним із сучасних підходів до проблеми суб'єктів і механізмів прийняття політичних рішень є неокорпоративізм. Представники цього напрямку – видатний американський політолог, спеціаліст із транзитології Філіпп Шміттер (народ. у 1936 р.), професор Корнелльського університету Пітер Дж. Каценштейн (народ. у 1945 р.), почесний професор політології в університеті Каліфорнії (Сан-Дієго) Аренд Лейпхарт (народ. у 1936 р.) та ін. Корпоративізм – це один із механізмів, який дозволяє асоціаціям інтересів бути посередниками між власними членами (індивідами, сім'ями, фірмами, групами тощо) і різними контрагентами (насамперед, державними й урядовими органами). У роботі «Пов'язання інтересів і керованість політичних режимів у сучасній Західній Європі та Північній Америці» Ф. Шміттер називає корпоративізм, разом із системою партійного представництва, фактором і ефективним способом інтермедіації та представництва довгострокових інтересів, альтернативним плюралізму. Корпоративізм сприяє подо-

ланню кризи керованості, яка проявляється в тому числі в послабленні згуртованості еліти та її пануючого стану [11, с.342]. Важливою ознакою корпоративізму є погодження, під яким розуміються консультації лідерів корпорацій з представниками державної влади з метою досягнення всебічної згоди.

Аренд Лейпхарт, характеризуючи феномен консоціональних демократій, у функціонуванні подібних систем відводить велику роль політичним елітам. Під консоціональними демократіями він розуміє фрагментовані, але стабільні демократичні системи, які представляють собою «спосіб правління, що здійснюється «картелем еліт», створеним з метою забезпечення сталості демократичної держави з фрагментованою політичною культурою» [5, с.120]. Формування і збереження консоціональних демократій безпосередньо залежить від моделі поведінки еліт. Якщо лідери конкуруючих субкультур, тобто еліти, обирають неконфліктні, засновані на співробітництві форми взаємодії, політична система стабілізується. Кореляція між типом взаємодії еліт і рівнем соціально-політичної стабільності є характерною і для недемократичних режимів. В умовах розколу, політичної кризи доцільним є об'єднання еліт, у тому числі опозиційних, формування коаліційного уряду та інші форми співробітництва. Серед важливих для функціонування консоціональної демократії факторів А. Лейпхарт називає схвалення принципу управління за допомогою «картелю еліт» з боку широких верств населення.

У сучасній українській політології проблемі консолідації політичної еліти приділяється багато уваги. І зараз це питання набуває особливої актуальності. Як зазначає доктор політичних наук, професор Микола Федорович Головатий, існує багато загроз консолідації української еліти, серед яких політолог називає її надто швидку трансформацію, мімікрію за політичними уподобаннями та орієнтаціями, строкатість, малопрогнозованість, безвідповідальність, пріоритет особистих, класово-корпоративних інтересів і амбіцій над загальнонаціональними [2]. Консолідація є питанням ефективності еліти та політичної системи в цілому. Еліта, консолідована навколо цінностей і щодо механізмів впровадження і закріплення демократії є одним з головних факторів консолідації демократії.

Таким чином, існує багато підходів до розуміння природи та специфічних рис політичної еліти. Елітистські концепції як консервативного, так і критичного, лівого характеру, трактують еліту як єдину згуртовану групу, яка концентрує владу, при чому ступінь цієї концентрації має тенденцію збільшуватися. Еліта – це консолідована група, в лавах якої панує узгодженість ключових позицій та інтересів. Плюралістичні моделі еліти наголошують на множинності та конкурентності організованих владних угруповань. Однак, незважаючи на відсутність єдиної пануючої еліти, у статях, розвинутих демократіях рівень консенсусу між ними є дуже високим. Консенсус стосується ключових, стратегічних проблем, головною з яких є питання збереження існуючої системи. Неокорпоративістські моделі вказують на такі характеристики взаємовідносин між корпораціями як погодження, досягнення всебічної згоди, партнерські відносини, демократичний консенсус.

Отже, характер поглядів на сутність та структурні особливості еліти коливаються від плюралістичних уявлень про децентралізовані та автономізовані «вето-групи» до елітистських концепцій єдиного, центра-

лізованого, організованого угруповання. Однак, на наш погляд, поняття консолідації є універсальним, і його застосування можливе в межах будь-якого підходу. Інститут консолідації еліти є питанням міжструктурних зв'язків і комунікацій, інтегративних можливостей підсистеми політичної еліти, що повинно закріплюватися відповідними ідейними та ідеологічними орієнтаціями. Незважаючи на те, який обрано підхід до визначення сутності політичної еліти, ступінь внутрішньої інтеграції, міра та критерії консолідації правлячої меншості грають вирішальну роль у сприйнятті суспільством демократичних принципів.

На нашу думку, консолідація еліти визначається через її організаційну та ідейну єдність. Ця структурна характеристика може виступати засобом подолання конфліктності, клановості, партикуляризму та інших негативних явищ недемократичного характеру. Тобто, консолідація еліти має не тільки інституційний, але й ціннісний аспект. Спираючись на думку видатних українських політологів можна стверджувати: якщо ідейним підґрунтям консолідації виступають такі загальнолюдські фундаментальні цінності, як порядність, чесність, людяність, суспільство інтегрується, стає однорідним, у ньому встановлюється пріоритет консенсусних форм взаємодії.

Список використаних джерел

1. Ашин Г. К. Социология политики: Сравнительный анализ российских и американских политических реалий / Г. К. Ашин., С. А. Кравченко., Э. Д. Лозанский. – М.: Экзамен, 2001. – 608 с.
2. Головатий М. Ф. Політична еліта сучасної України: регіональний і національний контекст [Електронний ресурс] / М.Ф. Головатий // Політичний менеджмент. – 2006. – Спеціальний випуск (вересень). – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=61&c=1332>
3. Дай Т. Р. Элиты не должны костенеть. Рекрутирование элит [Електронний ресурс] / Т.Р. Дай // Русский журнал, 01 березня 2009. – Режим доступу: <http://russ.ru/Mirovaya-rovostka/Elity-ne-dolzheny-kostenet>
4. Даль Р. Предпосылки возникновения и утверждения полиархий / Р.Даль // Полис. – 2002. – № 6. – С. 34-56.
5. Лейпхарт А. Консоциальная демократия / А. Лейпхарт // Теория и практика демократии. Избранные тексты; [пер. с. англ. под ред. В. Л. Иноземцева, Б. Г. Капустина]. – М.: Ладомир, 2006. – С. 119-122.
6. Михельс Р. Социология политической партии в условиях демократии / Р.Михельс // Антология мировой политической мысли в 5-ти томах. – Т. 2. – М.: Мысль, 1997. – С. 185-197.
7. Моска Г. Правящий класс / Гаetano Моска // Социс. – 1994. – № 10. – С. 176-198.
8. Парето В. Компендиум по общей социологии / В. Парето // Антология мировой политической мысли в 5-ти томах. – Т. 2. – М.: Мысль, 1997. – С. 58-79.
9. Сартори Дж. Вертикальная демократия / Дж. Сатори // Полис. – 1993. – № 2. – С. 80-89.
10. Трумэн Д. Процесс государственного управления: политические интересы и общественное мнение // Теория и практика демократии. Избранные тексты; [пер. с. англ. под ред. В. Л. Иноземцева, Б. Г. Капустина]. – М.: Ладомир, 2006. – С. 309-315.

11. Хигли Дж. Демократия и элиты: [лекция] [Електронний ресурс] / Дж. Хигли. – Режим доступу: <http://www.inop.ru/files/Higley.doc>

12. Шмиттер Ф. С. Увязка интересов и управляемость политических режимов в современной Западной Европе и Северной Америке / Ф.С. Шмиттер // Теория и практика демократии. Избранные тексты [Пер. с. англ. под ред. В. Л. Иноземцева, Б. Г. Капустина]. – М.: Ладомир, 2006. – С. 341-348.

Балацкая Е.Б. Понятие консолидации политической элиты в современном политологическом дискурсе

Проанализированы теоретико-методологические подходы к определению понятия консолидации политической элиты, обнаружению ее консолидационного потенциала. Внимание сосредоточено на классических и неоклассических теориях элиты, плюралистических и неокорпоративистских концепциях. Освещены состояние и понимание проблемы в отечественной политической науке. Раскрыта роль института консолидации элиты в современных условиях развития политической системы.

Ключевые слова: политическая элита, политический процесс, политическая система, политическое решение, консолидация, консенсус, олигархизация, элитизм, демократический элитизм, плюрализм, полиархия, селективная полиархия, неокорпоративизм, дисперсия власти, консоциальная демократия.

Balatskaya, O.B. The concept of consolidation of political elite in modern politic science discourse

The article deals with the analysis of theoretical-methodological approaches to the definition of the concept of consolidation of political elite, finding its consolidation potential. The attention is concentrated on classic and neoclassic theories of elite, pluralist and neocorporative conceptions. The state and understanding of the problem in native political science is illustrated. The role of the institute of consolidation of elite in modern conditions of political system development is opened in the article.

Key words: Political elite, political process, political system, political decision, consolidation, consensus, oligarchization, elitism, democratic elitism, pluralism, polyarchy, selection polyarchy, neocorporativism, dispersion of power, consolidational democracy.

Імідж жінки-політичного лідера: умови формування

Досліджуються умови формування іміджу жінки-політичного лідера. Автор визначає їх як зовнішню обстановку, що оточує процес формування даного семантичного конструкту. Відповідно, ці умови можна поділити на політичні, історичні, соціально-психологічні, нормативні, технологічні. Обґрунтовується доцільність виокремлення кожної групи.

Ключові слова: імідж, жінка-політичний лідер, умови.

Актуальність дослідження феномену політичного іміджу, є загально-визнаним фактом, проте, на нашу думку, його складність і варіативність зумовлюють появу низки все нових досліджень, присвячених даній проблематиці. Аналіз сутності та змісту іміджу політичного лідера знаходимо у роботах В. Бебіка, Е. Галумова, Л. Гозмана, О. Жмирікова, В. Королько, В. Кривошеїна, Л. Кочубей, Г. Почепцова, І. Панаріна, В. Шепель, О. Шестопал та інших. Досліджується природа, специфіка іміджу політичного лідера, методи та інструменти його формування, надаються цікаві практичні рекомендації щодо цих процесів. Гендерні особливості іміджу розробляються С. Денисюк, яка приділяючи їх дослідженню питому увагу, тим самим чітко окреслює тенденцію фемінізації української політики; не обмежуючись постулюванням ролі жінки-лідера у суспільстві, намагається виокремити складові оптимального успіху жінки-політика.

На нашу думку, зазначені наукові праці є методологічним підґрунтям вивчення іміджу жінки-політичного лідера, проте, більшість із них акцентує увагу на технологіях його формування, тобто досліджується здебільшого свідомо складова цього процесу. Ми визначаємо імідж жінки-політичного лідера як цілісну, варіативну, самоорганізовувану, знакову систему, яка є відображенням у політичній свідомості населення образу жінки-політика, сформованого на основі врахування її особистих характеристик; характеристик цільової аудиторії даного політика; образів «ідеального» і «реального» кандидатів, що сформувалися у даної аудиторії, а також ірраціональної, мотиваційної, національної компонент політичної свідомості населення, гендерних аспектів його політичної культури.

Звідси, факт формування іміджу з точки зору площини свідомого-несвідомого. При цьому, феномен іміджу не є статичним утворенням, він живе у політичній свідомості населення, тим самим, зазнаючи постійного впливу як з боку зовнішнього, та внутрішнього по відношенні до нього середовищ. Можемо констатувати, що той семантичний конструкт (первинний імідж), який створюється командою жінки-політика і апробується на її електораті, знаходить певне відображення у політичній свідомості

населення, (це відображення може відрізнитися він першочергової задумки); це вторинне утворення і є імідж. Політик та її команда мають здійснювати комплексні заходи з дослідження цього вторинного іміджу, оцінки його ефективності, і, за необхідності, приймати рішення щодо подальшої корекції цього семантичного утворення. Як бачимо, процес формування іміджу жінки-політичного лідера триває постійно, при цьому на різних його етапах (створення первинного конструкту, його апробація на електораті, формування вторинного іміджу, дослідження кандидатом і його командою його ефективності і можливі дії з подальшої корекції); на різних етапах на цей процес впливають фактори і умови різного роду походження. У зв'язку з попередніми дослідженнями факторів формування іміджу, вважаємо за доцільне перейти до умов цього процесу, що сприятиме досягненню основної мети – вивчення процесу формування іміджу жінки-політичного лідера у різних його вимірах.

Метою даної статті є виокремлення умов формування іміджу жінки-політичного лідера через виконання низки наукових завдань: визначення сутності цих умов, виокремлення їх специфіки у порівнянні з факторами формування, а також позначення різних груп цих умов за певними критеріями.

Сперш ніж визначити умови формування іміджу жінки-політика, визначимось із розумінням змісту процесу формування іміджу політичного лідера взагалі. О. Жмиріков зазначає, що кінцевою метою процесу представлення іміджу є формування у більшості представників адресних електоральних груп настанови прийняття іміджу кандидата як образу лідера, якому надається перевага. Досягнення вказаної мети зустрічається з великою кількістю ускладнень, що пов'язані як з особливістю власне цього процесу (наприклад, втратою частини інформації під час передачі; особливостями сприйняття цілісного образу кандидата представниками електоральної групи), так і діями команди конкурента (дискредитацією іміджу кандидата, зміною окремих характеристик іміджу тощо). Тут команда повинна враховувати мовленнєві засоби передачі інформації у адресні електоральні групи, пам'ятати про стереотипи сприйняття текстової інформації, використовувати деякі заходи із захисту іміджу кандидата від дискредитуючих дій супротивника. При цьому формуванням настанови прийняття іміджу не закінчується конкурентна боротьба кандидатів за голоси виборців, які є суперниками. Вона набуває нового статусу. Тепер зусилля кандидата, якого група прийняла у якості лідера, спрямовані на зберігання і укріплення лідерської позиції, в той час як зусилля конкурента спрямовані на «розмивання» базових рис іміджу супротивника [6, с.6]. Дійсно, дана теорія підкріплює нашу позицію щодо процесу формування іміджу як низки взаємопов'язаних етапів, що передбачають формування первинного іміджу; його апробації на цільовій аудиторії; вторинний імідж як результат відображення сформованого первинного конструкту у політичній свідомості населення; подальші дії команди політика з його діагностики, оцінки і корекції.

Як стверджує С. Денисюк, імідж політика формується у контексті розвитку політичної культури, і, відповідно, на нього впливають такі умови – особливості сучасного українського соціуму, стан політичної системи, культури, конкретну фазу історичного буття, політичні традиції, політичний клімат, у якому формується старт лідера, його попередній досвід, явища глобалізації і трансформації, особливості політичного

простору, особливості сприйняття громадянами інформації і темпоритм, зовнішньополітичну орієнтацію держави, особливості електоральних груп, сегментацію виборців, командне оточення лідера, інформаційне забезпечення виборчої кампанії тощо [5]. Перерахований перелік не є вичерпним, що засвідчує складність, багатогранність і багатоальтернативність феномену іміджу. Деякі з цих аспектів, віднесені нами до факторів формування іміджу (особливості сприйняття громадянами інформації і темпоритм, специфіка різних електоральних груп, сегментація виборців, командне оточення лідера тощо); інші, є на нашу думку, інструментами, що забезпечують цей процес (інформаційне забезпечення виборчої кампанії).

Під умовами ми будемо розуміти обставини, у якій відбувається будь-що; основа, передумова для чогось [12, с. 518-519] – зокрема, формування іміджу жінки-політичного лідера. Ми вже відзначали усю складність чіткого розведення факторів і умов цього процесу, проте фактор є рушійною силою будь-якого процесу, що впливає на певне явище (імідж жінки-політика) і викристалізовується з даних умов.

Перша група умов, яку ми виокремимо у контексті нашого дослідження, є *політичні умови*. Сюди, ми будемо відносити специфіку зовнішньополітичної орієнтації конкретної держави, особливості політичного поля (політичної культури зокрема, і політичної системи і режиму в цілому). Погоджуючись із С. Денисюк, стверджуємо, що імідж не тільки живе у політичній свідомості населення, формується у контексті його політичної культури [5], він є складовою політичної системи суспільства як інтегрованої сукупності політичної влади, суб'єктів, відносин, політичної організації і політичної культури суспільства, яка забезпечує його соціальну стабільність, соціальний порядок і яка має певну соціально-політичну орієнтацію [11, с. 511].

Особлива увага у нашому дослідженні при вивченні умов формування іміджу жінки-політичного лідера, має приділятися гендерному зрізу політичної системи. Імідж формується в умовах загальної тематичної лінії – жінка і політика. Будь-яка політична система включає в себе цілу низку показників – специфіка жіночих рухів і організації, представленість жінок у політичному житті країни, гендерні аспекти політики держави в цілому тощо [4], за якими ми можемо робити гендерний вимір цієї системи. Так, наприклад, Р. Музер, досліджуючи вплив виборчих систем на представництво жінок у владі, стверджує, що система пропорційного представництва має тенденцію до підвищення долі жіночого представництва у більшому ступені, ніж система одномандатних округів [8]. Можливо, пропорційна виборча система є сприятливішою за мажоритарну в контексті гендерного питання, проте, на нашу думку, тільки за умови «м'якої» системи формування списків. А. Анреєнкова, намагаючись встановити взаємозв'язок між представленістю жінок у національних вибірних і виконавчих органах і специфікою політичної системи, стверджує, що причини такого низького представництва жінок потрібно шукати не у відсутності готовності виборців голосувати за них, а в процесі висування кандидатів на виборах. База для рекрутування жінок у політику де в чому є меншою, ніж для чоловіків, так як жінки є менш політично активними і менше цікавляться політикою, ніж чоловіки. Вони рідше приймають участь у політичних діях, не так задіяні у партійній діяльності і рідше займають посади у партіях, і навіть, за наявності останніх, жінки займають нижчі позиції за чоловіків [4]. Як бачимо, підтверджується думка про більшу

сприятливість м'якої і напівжорсткої пропорційної виборчої системи просуванню жінок до влади.

Ще однією з умов формування іміджу жінки-політика є політичний режим. Під останнім ми будемо розуміти, сукупність визначених структур влади, які функціонують у спільних (структурних і часових) межах політичної системи суспільства і переслідують цілі її стабілізації, спираючись у цьому на соціальні інтереси, які вже склалися (або складаються) і при цьому використовують певні методи для цього [15]. Тоталітарний, авторитарний, демократичний режими накладають певний відбиток як на первинний образ політика, що формується його командою, так і на вторинний конструкт, що функціонує і розвивається у політичній свідомості населення. Звідси, можемо стверджувати, що політичний режим доцільно відносити до умов формування іміджу жінки-політика.

В. Туренко зазначає, що сучасні політичні системи вступили до тривалої фази трансформаційних змін [14]. Відповідно, політичну трансформацію як історичний процес змін, що постає як єдність декількох складових: трансформація політичної системи суспільства; трансформація «політичної людини» (особа, еліта, колектив, організація тощо); трансформація політичної культури суспільства і особи (ідеї, норми, рівень політичних відносин тощо) [11, с. 667], ми також відносимо до політичних умов формування іміджу.

Процес трансформації суспільного життя, і його вплив на українське суспільство, знаходить відображення у численних наукових доробках сучасних науковців, що зайвий раз засвідчує гостроту цього питання і актуальність його вивчення. Це доводить у своїй статті І. Надольний «Національна свідомість як чинник державотворення», який зазначає, що динамічність суспільних трансформацій комплексно впливає на формування культури, мови, традицій, історичної пам'яті, національних цінностей суб'єктів матеріального й духовного виробництва [9, с. 175].

В умовах тотальних змін всіх галузей і сфер суспільного буття, коли ті ідеї, які раніше всіма вважалися утопічними і абсурдними, сьогодні стають цілком реальними; багато хто починає розуміти, що застаріли стереотипи і моделі поведінки сьогодні вже не є ефективними. Відповідно, якщо раніше, про жінок, як активних учасників політичного процесу, ми, навіть, не замислювалися, то сьогодні, використовуючи як козир трансформаційні зміни, гасло «якщо чоловіки не спроможні змінити ситуацію, тоді справу беруть до рук жінки», ми можемо сподіватися на ефективність іміджу жінки-політика.

Взагалі, сучасні українські умови є настільки динамічними і непередбаченими, як власне і подібні загальносвітові тенденції, що дозволяє говорити про їх сприятливість для висування жінок на провідні ролі політичного життя. Продовжуючи тезу про вплив трансформації на всі сфери суспільного буття, І. Надольний наголошує на феномені глобалізації: глобалізм охоплює всі тканини виробництва, життя, праці, розподілу, освіти, виховання, духовності. Глобальні тенденції вриваються насамперед у духовну царину особистості, духовні цінності, духовну культуру, намагаючись здійснити тут тотальний вплив, підпорядкувавши окреме загальному, національне загальнолюдському, індивідуальне (особистісне) колективному [9, с. 175].

Наступною групою є *соціально-психологічні умови*. Тут хотілось би відзначити, що до них можна відносити, усі обставини взаємодії людини,

групи і суспільства. Інтереси різних соціальних груп, громадська думка, чутки і багато інших соціально-психологічних явищ. Ми вже зазначали, що конкретний політик є репрезентантом інтересів певної соціальної групи, тому він певним чином їм відповідає і слугує їх задоволенню. Громадська думка як соціальний феномен є безпосереднім виразом образів і понять масової свідомості, саме їй належить право регуляції політичної поведінки громадян, а також відображення і вираження оцінки тих подій, що відбуваються, існуючих політичних інститутів, суб'єктів тощо.

З метою конкретизації соціально-психологічних умов процесу формування іміджу до них будемо відносити символічність природи іміджу; закони і закономірності процесів відображення масовою свідомістю оточуючої дійсності. Розглянемо їх дещо детальніше.

Символічність природи іміджу пояснюється тим фактом, що він є «... основною формою комунікації між владою і суспільством, засобом зовнішньої і внутрішньої легітимації» [11, с. 606]. Класиком семіотики, як відомо, є Р. Барт, який трактує останню як відокремлення того, що визначає, від того, що визначають. На його думку, і політичний імідж, і політичний міф, створюються на основі деякої послідовності знаків, яка існує до нього, тобто вони є певною семіологічною системою [2]. Відповідно, «... масова свідомість орієнтується переважно саме на іміджеві характеристики, що виступають як певні символи нашої політичної реальності» – зазначає Є. Петракова [10].

У контексті формування іміджу жінки-політичного лідера символічні умови знаходять своє логічне загострення, адже його гендерний аспект, на нашу думку, актуалізує несвідомі компоненти психіки людини, і однією з їх основних характеристик є символічність сприйняття навколишнього середовища. «Сучасні соціально-психологічні методики допомагають створити зрозумілу мову образів, що легко сприймається, не вимагає великої інтелектуальної напруги, має значний емоційний потенціал. Стратегія іміджу політичного суб'єкта виступає в ролі раціонального механізму перетворення ірраціональних потенцій виборців на історично обумовлений політичний вибір суспільства» [10].

До соціально-психологічних умов формування іміджу ми відносимо також закони і закономірності масового сприйняття даного феномену. Так, цей процес відчуває на собі вплив законів соціальної перцепції, коли вирішальне значення має перше враження. І для жінки-політика воно може відіграти вирішальну роль. Крім того, виборці схильні домальовувати ті риси, які на їх думку є притаманними кожному окремому кандидату (а кандидатці особливо) на певну політичну посаду. Жінка в сучасному політичному житті, на жаль, є здебільшого виключенням, ніж правилом, тому для електоральної свідомості її образ є певним викликом, на який ця свідомість реагує занадто активно. Тому процес домальовування певних рис іміджу жінки-політичного лідера в цьому випадку є особливо активним.

Наступна група – *історичні умови* формування іміджу – це досвід функціонування інституту політичного лідерства в конкретній країні; традиції електоральної поведінки її громадян; образи «ідеального» кандидата; особливості менталітету населення. Зазначені умови також потребують свого детального опрацювання з боку політика та її команди, адже тільки в разі врахування історичного виміру феномену лідерства, проведення

його ретроспективного і перспективного аналізів, ми можемо говорити про комплексний підхід до формування іміджу у теперішній час.

Ще однією групою умов формування іміджу жінки-політика – є, на нашу думку, *нормативні умови* – специфічні риси регулювання гендерних питань на законодавчому рівні у загальносвітовому, національному і місцевому масштабах. Сюди належать питання гендерної рівності у законодавчих механізмах різних країн, міжнародно-правові документи ООН з питань розвитку національних механізмів з гендерної рівності, політика ООН і Європейського Союзу з даної проблематики тощо. Гендерна політика – це комплексна цілеспрямована діяльність держави, міжнародних та недержавних організацій щодо інтегрування гендерного підходу для ліквідації усіх форм дискримінацій за ознакою статі у суспільстві. Вона є не просто окремим напрямком державної політики, а інтегруючим компонентом усіх напрямків політики держави, враховуючим її вплив на представників різної статі [3]. Нас цікавить передусім вплив нормативних умов на формування іміджу жінки-політичного лідера. Пряму кореляцію цього процесу віднайти складно, проте, імідж жінки-політика є утворенням, що функціонує і розвивається у масовій свідомості, яка, певним чином, відображає зазначені гендерні аспекти законодавчих актів.

Імідж жінки-політичного лідера формується за допомогою технологій політичних маніпуляцій, до яких будемо відносити, погоджуючись із О. Картуновим і О. Маруховською – паблік рілейшнз (PR), політичну рекламу та пропаганду [7]. Низка політичних технологій, які використовуються сьогодні, прямим чином впливають на процес відображення населенням дійсності, і відповідно є *технологічними умовами* формування іміджу жінки-політика. Це і відбір і традиційне подання позитивних чи тільки негативних фактів; подання тверджень чи запитань, що можуть викликати емоційну реакцію об'єкта переконування; використання образливих епітетів та метафор; експлуатація сакральних для народу понять та почуттів; підміна значень; експлуатація думок, поглядів авторитетних осіб; відбір фраз, які вимагають тотожності у поведінці і створюють враження, ніби так роблять усі; створення ілюзії незалежного вибору; замовчування; напівправа; карикатуризація; відверта неправда; натяк; підміна раціонально-логічних підходів та суджень емоційними висловлюваннями для створення негативних стереотипів [13]. Зазначені, а також ціла низка інших технік масової маніпуляції, дозволяють говорити нам про існування технологічних умов формування іміджу жінки-політичного лідера.

Зазначені вище особливості дозволяють нам стверджувати, що під умовами формування іміджу жінки-політичного лідера ми будемо розуміти обставини, в яких відбуваються процес побудови «первинного» іміджу жінки-політика; його апробації на електораті; формування «вторинного» конструкту у політичній свідомості населення. Звідси, можемо констатувати, що на цей процес впливають такі умови: політичні (особливості зовнішньополітичної орієнтації держави, політичної системи в цілому, її гендерні аспекти, специфіка політичного режиму, процеси політичної трансформації і глобалізації); історичні (особливості історичного досвіду інституту політичного лідерства в конкретній країні, традиції електоральної поведінки, образи «ідеального» політичного діяча, особливості менталітету населення); соціально-психологічні (сюди ми відносимо символічність природи іміджу і закони та закономірності процесів відображення у масовій свідомості); нормативні (регулювання

гендерних питань на законодавчому рівні); а також технологічні (система PR, політична реклама, пропаганда тощо).

У цілому, перспективними в подальшому є розробки, присвячені наданню практичних рекомендацій щодо оптимізації процесу формування іміджу жінки-політичного лідера, його апробації на електораті, а також поради з можливої корекції того чи іншого іміджевого конструкту, виходячи із зазначеного переліку умов формування іміджу.

Список використаних джерел

1. Андреевкова А.В. Причины низкого представительства женщин в выборных органах власти в России и на Украине в 1990-е годы // Гендерная реконструкция политических систем: Сборник [Электронный ресурс] / под ред. Н.М. Степанова, М.М. Кириченко, Е.В. Кочкиной. – СПб.: ИСПГ-Алетей, 2003. – 991 с. – Режим доступа: <http://www.owl.ru/win/books/genderpolicy/index.htm>.
2. Барт Р. Избранные работы: Семиотика. Поэтика / Пер. с фр.- М.: Прогресс, 1989. – 615 с.
3. Гендерна політика України. Дотримання рівних прав та можливостей чоловіків і жінок на Полтавщині [Електронний ресурс] // Матеріали до єдиного дня інформування населення Полтавщини у березні 2008 року. – Режим доступу http://www.adm-pl.gov.ua/politics/data/upload/.../ua/.../d_inf0308.doc.
4. Гендерная реконструкция политических систем: Сборник [Электронный ресурс] / под ред. Н.М. Степанова, М.М. Кириченко, Е.В. Кочкиной. – СПб.: ИСПГ-Алетей, 2003. – 991 с. – Режим доступа: <http://www.owl.ru/win/books/genderpolicy/index.htm>.
5. Денисюк С.Г. Імідж політичного лідера в контексті розвитку української політичної культури: особливості формування та механізми реалізації: дис. ... канд. політ. наук: 23.00.03 / Національний педагогічний ун-т імені М.П. Драгоманова. – К., 2006. – 209 с.
6. Жмыриков А.Н. Как победить на выборах: Психотехника эффективного проведения избирательной кампании. – Обнинск: Титул, 1995. – 128 с.
7. Каргунов О., Маруховська О. Політичний маркетинг і менеджмент [Електронний ресурс] // Політичний менеджмент. – 2009. – № 3. – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=34&c=609>.
8. Музер Р.Дж. Влияние избирательных систем на представительство женщин посткоммунистических государствах // Гендерная реконструкция политических систем: Сборник [Электронный ресурс] / под ред. Н.М. Степанова, М.М. Кириченко, Е.В. Кочкиной. – СПб.: ИСПГ-Алетей, 2003. – 991 с. – Режим доступа: <http://www.owl.ru/win/books/genderpolicy/index.htm>.
9. Надольний І. Національна самосвідомість як чинник державотворення // Філософія освіти. – 2006. – № 3(5). – С. 175-185.
10. Петракова Є. Деякі аспекти формування іміджу політичного лідера: [Електронний ресурс] // Політичний менеджмент. – 03/2004. – №2 (5). – Режим доступу: <http://www.politik.org.ua/vid/magcontent.php3?m=1&n=24&c=298>.
11. Політологічний енциклопедичний словник / В.Б. Авер'янов, І.В. Алексеев, С.С. Андреев та ін.; В.П. Горбатенко (упоряд.); Ю.С. Шемшученко та ін. (відп. ред). – К.: Генеза, 2004. – 735 с.
12. Словарь русского языка: В 4-х т. / АН СССР, Ин-т рус.яз.; под ред. А.П. Евгеньевой. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Русский язык, 1984. – Т. 4: С – Я. – 794 с.
13. Солонская С.А. Недбаевский С.Д. Практика манипулирования массовым сознанием в СМИ и способы ее нейтрализации // Актуальні проблеми міжна-

родних відносин. – Збірник наук. праць Ін-ту міжнародних відносин Київського національного ун-ту імені Тараса Шевченка, 2002. – Вип. 36, ч. 1. – С. 105-106.

14. Туренко В.В. Трансформація політичних систем в пострадянську пору в контексті історіософії: постановка питання // Нова парадигма: Спец. випуск: Трансформація політичних систем на постсоціалістичному просторі: матеріали міжнародної науково-теоретичної конференції, 8-9 лютого 2006 р. / укл. Г.О. Нестеренко; за ред. В. П. Беха. – Київ: НПУ, 2006. – С. 68-70.

15. Цыганков А. Современные политические режимы: структура, типология, динамика [Электронный ресурс]. – Режим доступа: http://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Polit/Cigank/intro_2.php.

Дидух А.Я. Імідж жінки-політичного лідера: умови формування

Исследуются условия формирования имиджа женщины-политического лидера. Автор определяет их как внешнюю обстановку, которая окружает процесс формирования данного семантического конструкта. Следовательно, эти условия предлагается поделить на политические, исторические, социально-психологические, нормативные, технологические. Обосновывается целесообразность выделения каждой группы.

Ключевые слова: имидж, женщина-политический лидер, условия.

Didukh A.Y. Image of Woman-politican: forming terms

The article is devoted to the research of terms of forming of a woman-politician image. Author determines them as an external situation which surrounds the process of forming of given semantic construction. Consequently, it is suggested to divide these terms by political, historical, socially-psychological, normative, technological. Expedience of selection of every group is grounded in the article.

Key words: image, Woman-politican, terms.

«Демократизаційні хвилі» в контексті сучасних міжнародних відносин

Розглядається закономірність виникнення так званих «демократизаційних хвиль» в умовах динамічної трансформації сучасної системи міжнародних відносин. Потреба в цьому актуалізована необхідністю пошуку наукової парадигми, яка б адекватно відбивала складні колізії світу, котрий, тотально глобалізуючись створює передумови для формування нової системи міжнародних відносин.

Ключові слова: глобалізм, глобалізація, демократія, демократизація, міжнародні відносини, антиглобалізм.

Епоха динамічних глобалізаційних змін характеризуються подальшим розвитком або ширенням демократичних процесів. Як стверджує відомий аналітик Самуель Гантінгтон в монографії «Третя хвиля. Демократизація в кінці XX століття», «третя хвиля» демократизації накрила до кінця минулого сторіччя всю Європу і чималу частину решти світу. Дослідник аналізує таке нове поняття для політичної науки, як «хвиля демократизації» і пропонує наступне визначення цього явища: «Хвиля демократизації є перехід групи країн від недемократичних режимів до демократичних, прокочуючись в певний проміжок часу і за кількістю істотно перевершуючи ті країни, в яких за той же період часу розвиток відбувається в протилежному напрямі» [1, с.15]. Хоча можливо правильніше було назвати ці процеси ширенням або наступом демократії.

Але за логікою розвитку, якщо є приплив, то обов'язково має бути й відплив, так само як існує наступ, так і відступ. Відповідно історично прокочуються й «хвилі демократизації»: за бурхливим сплеском відбувалися певні спади демократичних процесів і, у свою чергу це спричинювало передумови для піднесення антидемократичних рухів. Зазначені етапи історичного розвитку С. Гантінгтон називає «хвилею, що відкочується» («reverse wave»), хоча їх можна назвати й відступом демократії з причин, що описані, які є факторами, що формують трансформаційні процеси.

Розглянемо докладніше викладені дослідником наступні етапи або хвилі припливу і відпливу (наступу і відступу) процесів демократизації [1, с.16].

Підґрунтям та фундаментом першої «хвилі» демократизації, яку слід вважати затьожною, були американська та французька революції. Дія цієї «хвилі» в часовому просторі вимірюється приблизно ста роками з 1828 по 1926. В цей період відбулося зародження і становлення демократичних – в сучасному розумінні – інститутів XIX століття. Зазначеному періодові демократичних перетворень було властиве поступове розповсюдження виборчого права на переважаючу більшість дорослого населення зі

скороченням, а потім й скасуванням майнового цензу та становленням і розвитком відповідальних представницьких інститутів і підзвітних їм виконавських органів. Це дало можливість, в період першої «хвилі» демократизації, завершити зазначений процес в таких країнах, як Сполучені Штати Америки, Великобританія, Франція, Швейцарія, Австралія, Канада, Нова Зеландія і низці країн Північної Європи. Незадовго до першої світової війни демократичні режими були встановлені в Італії і Аргентині, а в повоєнний період – у двох нових державах Європи, що здобули незалежність, – Ісландії та Ірландії.

Перша «хвиля» відпливу, яка тривала з 1922 по 1942 рр., завдала відчутного удару процесам демократизації. Так, результатом цього демократичного відступу стало те, що з сімнадцяти країн, в яких у проміжку між 1910 і 1931 рр. встановилися демократичні режими, до кінця 30-х років лише чотири зберегли демократичні форми правління [1, с.21].

Головними подіями даного періоду були антидемократичні наступи на демократичні цінності, які вже сформувалися і були сталими. Провідним таким наступом можна назвати прихід до влади в Німеччині у 1933 р. Гітлера, результатом чого було встановлення фашистського режиму, який ознаменував поразку Веймарської демократичної республіки. До цього, щоправда вже відбулися захоплення влади і встановлення фашистської диктатури Б. Муссоліні в Італії, ліквідація нестійких демократичних інститутів у Польщі, Литві, Латвії та Естонії в результаті воєнних переворотів, у Португалії (в результаті державного перевороту владу захопили військові, і в країні встановилася військова диктатура, що поіснувала майже п'ять десятиріч).

Антидемократичний рух розвивався стрімко, активно, як ланцюгова реакція. В Іспанії громадянська війна 1936-1939 рр. завершилася встановленням диктатури генерала Франка, перервавши короточасний процес демократизації, що розпочався там в 1932 році. У тридцять роки минулого століття відбулися також військові перевороти в латиноамериканських країнах, які обрали до цього шлях демократичного розвитку – Аргентині, Бразилії та Уругваї.

Зрештою, зараз ми усвідомлюємо, що ця «хвиля» відпливу чи відступу від демократизації, в результаті стала однією з головних причин початку другої світової війни: адже необхідно було зупинити антидемократичну ланцюгову реакцію першої «хвилі» відпливу. Саме так і склалося, що друга «хвиля» демократизації стала можливою завдяки розгрому фашистської Німеччини, мілітаристської Японії та звільненню західними союзницькими військами окупованих територій. Другу «хвилю» демократизації умовно можна назвати стрімкою, і тривала вона з 1943 по 1962 рр. В результаті цього були відновлені демократичні режими у Франції, Голландії, Данії, Бельгії та інших країнах Західної Європи. Присутність окупаційних союзницьких військ в Німеччині, Італії і Японії сприяла не тільки встановленню і зміцненню в цих країнах демократичних політичних інститутів, а й забезпечила умови для того, щоб демократичний розвиток в них став безповоротним. В цей же час у багатьох латиноамериканських країн, зокрема в Аргентині, Бразилії, Венесуелі та Перу, були проведені демократичні вибори. Так сталося, що друга «хвиля» демократизації збіглася з наростаючим процесом деколонізації колишніх колоній і напівколоній. За цей період були встановлені демократичні форми правління в таких країнах, як Індія, Нігерія, Філіппіни, Шрі-Ланка і т.д. Однак до початку 60-х рр. друга «хвиля» демократизації себе вичерпала.

З того часу започатковується друга «хвиля» відступу від демократизації. Умовно тривалість цього періоду можна визначити в таких межах:

з 1957 по 1975 рр. У 1967 році в Греції в результаті військового перевороту, був перерваний демократичний розвиток і встановилася військова диктатура «чорних полковників». Окрім Греції, друга «хвиля» впливу демократії охопила переважну більшість країн «третього світу», де внаслідок військових переворотів або узурпації влади правлячою елітою встановилися авторитарні режими, багато хто з яких мали відверто диктаторський або військово-диктаторський характер. Ефект глобального відступу від демократії в «третьому світі» був вражаючим: так, якщо в 1962 році уряди, які сформовані в результаті військових переворотів, існували в тринадцяти країнах, то до 1975 року їх налічувалося вже аж тридцять вісім. Показово, що в цей же період спостерігаються багато кризових процесів і в західній демократії. Тому не випадково, що в багатьох політологічних і соціологічних дослідженнях того часу не тільки переважала теза про незастосовність демократичної моделі до країн, які розвиваються, а й висловлювалися песимістичні прогнози щодо життєздатності самої парадигми демократії.

Проте подальші два десятиріччя стали наочною історичною ілюстрацією протилежної тенденції, певним чином спростувавши сумніви з приводу успішного функціонування демократичних інститутів. У квітні 1974 року в Португалії силами демократично налаштованих військових був здійснений військовий переворот, згодом підтриманий масовим загальнонародним рухом, який поклав край багаторічній диктатурі військового режиму. Через декілька місяців потому в Греції внаслідок глибокої політичної кризи військовий уряд був вимушений скласти з себе повноваження, і влада перейшла до рук цивільних осіб з-поміж лідерів політичних партій демократичної орієнтації. У листопаді 1975 року смерть Франка поклала кінець тридцяти шестирічному авторитарному правлінню в Іспанії [2, с.63].

Результатом зазначених подій стало завершення песимістичного періоду відступу другої «хвилі» демократизації і формування нових передумов зринення третьої «хвилі» демократизації. Через те прийнятнo вважати за початок третьої «хвилі» демократизації саме 1974 рік.

Слід підкреслити, що для ілюстрації розглянутої у статті проблеми ми спираємося лише на найбільш відомі події і факти, яких, думаємо, цілком достатньо для обґрунтування тези про черговість «накочуваних хвиль» демократизації в різних країнах і регіонах світу та відповідний вплив цього процесу на загальний стан системи міжнародних відносин у різні історичні проміжки.

Той факт, що демократичні форми правління розповсюдилися на більшу кількість країн, не зазнавши при цьому краху, тобто збереглися, означає, що на зміну колишнім несприятливим для виникнення і збереження демократичних інститутів умовам повинні були прийти значною мірою сприятливіші умови. В цьому сенсі підтвердженням слугує майже півдюжини змін, які допомагають пояснити глобальну експансію демократії, яку спричинила третя «хвиля» демократизації.

Зовнішні втручання і вплив, ворожий демократичним інститутам, зменшили тоді, як зросла міжнародна підтримка демократії. Найбільше джерело відкритої антидемократичної інтервенції, особливо в Центральній Європі, зникло внаслідок краху Радянського Союзу; менш явна підтримка з боку США військових режимів у Латинській Америці була істотним чином змінена у вісімдесяти роки на протилежну політику; міжнародні організації, від ООН до Всесвітнього банку, почали (хоча й деякою мірою і обережно), але все-таки підтримувати демократизацію. Міжнародна си-

туація почала складатися таким чином, що стала набагато сприятливішою для формування і, що найголовніше, виживання демократичних урядів.

Більшість крахів демократичних режимів у ХХ столітті відбувалися в результаті військових переворотів, що було найбільш помітно в Латинській Америці. Проте в останній чверті століття військові диктатури були дискредитовані їх політичними та економічними негараздами, а в Аргентині навіть воєнною невдачею. Таким чином, основні чинники внутрішньої загрози демократії і головне джерело переворотів істотно послабшали, натомість контроль над військовими і поліцією з боку вибраних цивільних лідерів посилювався.

Коли демократичні інститути утверджуються в країні, в якій поширені антидемократичні переконання, а демократичні позиції слабкі, демократичні уряди навряд чи можуть встояти, особливо в періоди криз і напруг, яких час від часу зазнають чи не всі держави. Протягом двадцятого століття в різних країнах сталися величезні зміни у співвідношенні позицій демократичних і антидемократичних ідеологій та переконань. У першій половині століття істотно ослабла підтримка монархії, спадкової аристократії і олігархії, що були до того часу найбільш поширеними формами недемократичного правління. Протягом наступної чверті століття основні недемократичні ідеології і системи правління, що підтримували їх, – фашизм, нацизм, радянський комунізм – були остаточно зруйновані їх власними фатальними провалами у військовій, економічній та політичній сферах. Хоча антидемократичні ідеології, такі, як крайній націоналізм і релігійний фундаменталізм, є постійними перешкодами для демократизації в деяких країнах, загалом на світовій арені вони позбавлені тієї привабливості, яку має демократія. Значення демократичних ідей у створенні і збереженні легітимності влади підсилюється, зокрема, тією настирливістю, з якою авторитарні уряди намагаються замаскувати суть своїх режимів псевдodemократичною риторикою.

Гострі культурні конфлікти є серйозною перешкодою для стабільності демократичного правління. Відповідно, глобальна експансія демократії відбулася здебільшого в країнах, що відрізняються високим ступенем культурної гомогенності, або ж там, де культурні відмінності існують в такій формі, яка не спричинює надмірного конфлікту. До того ж, в деяких країнах, таких, як Південна Африка, в яких значний потенціал культурного конфлікту, переходу до демократії і її подальшій консолідації сприяє ретельна розробка електоральних домовленостей і політичних практик, що заохочують політичну включеність і компроміс швидше, ніж дискримінацію і конфлікт.

Нарешті, розповсюдження капіталістичних ринкових економік і заміна ними в деяких державах економічних систем централізованого управління створили передумови для соціальних структур, установок і запити, сприятливіші для демократичних переконань, для демократичного способу дій і формування демократичних інститутів. У багатьох країнах по всьому світу ринковий капіталізм став чинником, що заохотив економічне зростання, сприяв підвищенню рівня життя і формуванню середнього класу. З розвитком середнього класу зростає потреба в багатьох атрибутах громадянського суспільства, що сприяють появі і стабілізації демократичних інститутів: освіти, свободи запитів і комунікацій, прав власності, верховенства закону, політичної участі, пошани до прав опозиції та низки інших атрибутів, які безпосередньо або побічно підтримують демократичні політичні інститути. Таким чином, глобальне розповсюдження ринкового капіталізму супроводжується глобальним збільшенням кількості країн,

цивільних суспільств, що характеризуються існуванням сприятливіших умов для демократичних інститутів [3,с.915-931].

Тому третя «хвиля» демократизації, яка триває донині, має суттєві відмінності від двох попередніх. Першою і основною відмінною рисою у порівнянні з попередніми «хвилями» демократичного процесу є її більш глобальний характер, оскільки вона охоплює практично всі континенти. Глобалізацію світового демократичного процесу, що розширюється, С. Гантінгтон характеризує наступними чинниками:

- криза легітимності авторитарних і тоталітарних систем;
- безпрецедентне зростання світової економіки в шістдесяті роки, а також розвиток освіти і збільшення міського середнього класу;
- суттєві зміни в доктрині католицької церкви в шістдесяті роки;
- зміна політичного курсу провідних світових політичних сил (США, СРСР, європейське співтовариство);
- демонстраційний ефект, посилений новими засобами міжнародної комунікації, а також первинним досвідом переходу до демократії в рамках третьої «хвилі», який відігравав стимулюючу роль і слугував моделлю для подальших зусиль щодо зміни режиму в інших країнах [1,с.24].

Підсумовуючи, можемо констатувати, що, так звані, «демократизаційні хвилі» в еволюції системи міжнародних відносин є не лише своєрідними віхами у процесі її розвитку, а й суттєво впливають на динаміку її формування.

Список використаних джерел

1. Huntington S.P. The third wave. Democratization in the late twentieth century / Samuel P. Huntington. – London: University of Oklahoma Press. 1991. – P.15-24.
2. Грачев М.Н. Демократия: методология исследования, анализ перспектив / М.Н. Грачев., А.С. Мадатов. – М.: АЛКИГАММА, 2004. – 63 с..
3. Dahl R. Displaced scopes of democratic rules / R Dahl // Social Research. – Vol.66. – №3. – Fall 1999. – P.915-931.

Макарук И.В. «Демократические волны» в контексте современных международных отношений

Рассматривается закономерность возникновения так называемых «Демократизационных волн» в условиях динамической трансформации современной системы международных отношений. Потребность в этом актуализирована необходимостью поиска научной парадигмы, которая бы адекватно отбивала сложные коллизии мира, который, тотально глобализуясь создает предпосылки для формирования новой системы международных отношений

Ключевые слова: глобализм, глобализация, демократия, демократизация, международные отношения, антиглобализм.

Makaruck, I.V. «Waves of democratization» in the context of modern international relations

In the given article the author tries to consider the conformity of appearing the so called «democratic waves» under the conditions of dynamic transforming the modern international relations system. Its necessity is caused by the need of searching scientific paradigm which would reflect difficult world collisions adequately, which creates all preconditions for forming of new international relation system.

Key words: globalizm, globalization, democracy, democratization, international relations, antiglobalizm.

УДК 316. 614. 5:321,74

Рубанов В.В.

Політичний аналіз і аналіз політики: основні підходи та критерії демаркації понять у сучасному політологічному дискурсі

Обґрунтовується необхідність і критерії розмежування політичного аналізу та аналізу політики як понять та окремих політико-управлінських дисциплін. Стверджується, що основним критерієм демаркації політичного аналізу та аналізу політики може виступати самий метод аналізу їхньої предметної сутності, оскільки предметом цих наукових дисциплін є не тільки те, що вони досліджують, але й те, яким способом вони це здійснюють.

Ключові слова: політичний аналіз, аналіз політики, критерії демаркації.

Створення Головної служби **політичного аналізу** в структурі Секретаріату Президента та Груп **аналізу політики** при Апараті Прем'єр-міністра України, є, як відомо, науково-обґрунтованим рішенням [1;2]. Однак не зважаючи на реальну функціональну й рольову специфіку політичного аналізу та аналізу політики як політико-управлінських дисциплін, самі ці поняття в більшості випадків як у суспільній свідомості, так і у науковій літературі не розмежовуються і трактуються аж до теперішнього часу як синоніми [див.: 3,с.37]. Безумовно, якоюсь мірою, складність наявного моменту можна пояснити тимчасовим фактором – зазначені структури є щойно створеними, як і саме поняття «політичний аналіз» і «аналіз політики», які також нещодавно увійшли у наш лексикон. До того ж необхідно враховувати й той незаперечний факт, що вони ще не є сталими, тому що відносяться до категорій, що розвиваються, і відповідно їхній зміст уточнюється в міру подальшого просування в сферу предмета методології й практики аналітичної роботи. Однак, рішення зазначеної проблеми ускладнюється ще й тим, що в сьогодиншній несприятливій ситуації задіяні не тільки часовий і академічний фактори, а й ідеологічний: у суспільній свідомості сам факт створення «аналогічних» структур, але з різною назвою, розцінюється не більш ніж як вербальна еквілібрстика й зовнішній прояв усім відомих неприязних стосунків Президента та Прем'єр-міністра, а точніше – як лише своєрідний спосіб позиціонування програм їхніх партій і партійних відносин. Отже, не дивно, що вчені, які безпосередньо досліджують категорію «аналіз політики», констатують:

«...у людей, малообізнаних з проблематикою аналізу державної політики, термін «аналіз політики» викликає асоціацію з партійним будівництвом, коментуванням політичних подій або, в кращому випадку, з аналітичним розглядом того, що вже фактично відбулося, що вже виконано» [4,с.3].

А тому мета даної статті – проаналізувати існуючі підходи в демаркації політичного аналізу і аналізу політики, та представити науково-обґрунтовані критерії їх розмежування як понять і окремих політико-управлінських дисциплін. Тим більше, що для реалізації зазначеної мети дослідження уже є відповідна науково-теоретична база – кількість досліджень з даної проблематики з року в рік зростає, а обсяг опублікованих в Україні робіт закордонних і вітчизняних авторів із проблем аналізу суспільної і державної політики перевищує аналогічний показник кожної з країн СНД і Центрально-Східної Європи [4,с.3]. Мова йде насамперед про роботи таких відомих закордонних і вітчизняних вчених як: А. Вілдавскі, В. Вільямс, Д. Веймер, А. Вайнінг, В. Дан, А. Дегтярьов, К. Симонов, С. Туронок, Л. Пал, Б. Хогвуд і Л. Ган, А. Баронін, Т. Брус, О. Валевський, О. Дем'янчук, Ю. Кальниш, О. Кілієвич, О. Кучеренко, В. Ребало, В. Романов, О. Рудік, С. Телешун і В. Тертичка. До того ж, окрім зростання кількості праць з цієї тематики, покращується й їхня якість. Так, український учений В.Тертичка в статті «Аналіз державної політики й політологія», висловлює, на наш погляд, ряд дуже важливих положень і висновків, які так чи інакше сприяють розв'язанню проблеми концептуалізації співвідношення категорій «політичний аналіз» і «аналіз політики», обґрунтуванню функціональних особливостей «аналізу політики» та його предметної сутності:

1. «Досить часто у ЗМІ, – пише вчений, політичний аналіз видається за аналіз політики. Або ж політичний *аналітик* намагається сконструювати *експертну* (виділено автором) оцінку державної політики. Тим часом поняття **аналіз політики, політичний аналіз і аналіз для політики** суттєво відрізняються. Спеціалісти, що здійснюють аналіз, відповідно й називаються – **аналітиками політики, політичними аналітиками й аналітиками для політики**» [4,с.4].

2. Це розходження зумовлене тим, що в англійській мові є два еквівалентні поняття щодо україномовного терміна «політика»: **politics** і **policy**. Політику в розумінні **politics** досліджують *переважно* (вид. авт.) політичні аналітики. Відповідно, політика в розумінні **policy** – як курс або напрям дій є предметом аналізу політики, який здійснюють аналітики політики [4,с.5].

3. Аналіз у контексті розуміння терміна «аналіз державної політики» – це комплекс аналітичних процедур, спрямований насамперед на пораду щодо **майбутніх (конкретних) дій** [4,с.6]. Безпосередніми виконавцями аналізу політики є аналітики політики. Деякі дослідники вважають, що для України характерна проблема якості аналізу політики і, відповідно, кваліфікація *аналітиків-експертів* (вид. авт.). Адже, як зазначав Н. Макіавеллі, «саме добрі поради, хто б їх не давав, породжуються мудрістю володаря, а не мудрість володаря породжується добрими порадами» [4,с.9].

4. Існуюче у науковій літературі твердження, що зрештою, якісний аналіз політики зводиться до політичного аналізу, дещо суперечить логіці дослідження, адже результатом політичного аналізу є **прогноз**, а результатом аналізу політики – **порада щодо конкретних дій**. Тобто **порада** не може бути складовою прогнозу, оскільки прогноз використовується під

час вироблення порад-рекомендацій. І в окремих аспектах **політичний аналіз є складовою аналізу політики** (як і соціальний чи економічний аналіз), окремим аспектом майбутнього курсу дій [4,с.9].

Відаючи належне досить результативним дослідженням професора В. Тертички, висловимо, проте, щодо його висновків, деякі критичні зауваження методологічного характеру, що мають безпосереднє відношення до досліджуваної нами проблеми. Перше, на що необхідно звернути особливу увагу – це невизначеність позиції дослідника (що стало вже традиційним для робіт з даної тематики) щодо характеристики сутності аналізованих базових понять. Так, з одного боку – на його думку, категорично неприйнятним є зведення аналізу політики до політичного аналізу, тому що «поняття **аналіз політики, політичний аналіз і аналіз для політики суттєво** (вид. авт.) відрізняються [4,с.4], а з іншого – В. Тертичка визнає їх взаємозв'язок, а через це в статті особливо підкреслюється, що в «окремих аспектах **політичний аналіз є складником аналізу політики**» [4,с.9].

Подібна невизначеність автора згаданої статті виявляє себе й у досить суперечливих положеннях і оцінках специфіки професійної діяльності аналітиків політики (див.: п.1 і п.3 – виділено курсивом). З одного боку, вона характеризується в розглянутій роботі як *експертна* [4,с.4], а з іншого – повністю відкидається запропонована іншими дослідниками (саме з метою підвищення якості аналізу політики) кваліфікація аналітика-*експерта*, і при цьому акцентується особлива увага дослідників на тім, що безпосередніми виконавцями аналізу політики є *аналітики* (вид. авт.) політики [4,с.9].

Таким чином, справедливо вказавши на експертний характер професійної діяльності суб'єкта аналізу політики й результатів його праці, а також необхідність розрізнення самих понять «політичний аналіз» і «аналіз політики» В. Тертичка, проте, так і не зміг до кінця визначити їхню сутність, а отже й концептуально описати специфіку професійної діяльності політичного аналітика й політичного експерта, їхній реальний взаємозв'язок і взаємозумовленість в аналітичному процесі підготовки, прийняття й реалізації публічних політичних рішень і програм. На наш погляд, це зумовлено тим, що у визначенні предметної сутності політичного аналізу й аналізу політики із всієї системи можливих критеріїв їхньої демаркації в згаданій роботі використані лише два: перший – це сукупності наукових проблем, які вони вирішують, і другий – проблеми, що позначають ці англійські терміни *politics* і *policy*, і існуючі розбіжності між ними. Однак колізія закладена в тому, що й інструментальні можливості використовуваних критеріїв у розв'язанні проблеми визначення предмета політичного аналізу й аналізу політики, також виявилися обмеженими, і дозволили всього лише артикулювати, але не вирішити цю проблему до кінця. Якщо говорити більш конкретно, то методологічна уразливість використовуваних В. Тертичкою критеріїв у визначенні предмета політичного аналізу й аналізу політики закладена, по-перше, у тому, що такий критерій як сукупність проблем, які вони досліджують, не є постійним і по закінченні певного часу він змінюється (й розширюється). Характерний тому приклад – проблема оцінювання результатів реалізації політичних рішень і програм, яка аж до кінця минулого століття не була предметом дослідження ні політичного аналізу, ні аналізу політики. І тільки завдяки цілеспрямованим зусиллям цілого покоління вчених 1970-1980-х років цю проблему було зафіксовано, і вона посіла гідне місце не тільки в теорії,

а й у практиці політико-управлінського процесу [див.: 5,с.39]. У зв'язку з відзначеними особливостями використовуваного критерію та його інструментальних можливостей навіть таке сумлінне дослідження, що його провів В. Тертичка, ще не розкриває предметну сутність політичного аналізу й аналізу політики, їхнє місце й роль в аналітичному процесі підготовки, прийняття й реалізації публічних політичних рішень і програм.

По-друге, процес демаркації понять «політичний аналіз» і «аналіз політики» залишився незавершеним ще й тому, що В. Тертичка надто перебільшує не тільки роль самої проблеми пошуку правильного перекладу українською мовою англійських термінів *politics* і *policy* і використання їх у транслітерації, але й, наголосимо, – існуючого між ними розходження, оскільки в реальності воно не настільки істотне, ніж це трактується в згаданому нами дослідженні. На цю, дуже важливу для нашого дослідження, деталь звертають особливу увагу фахівці, які мають безпосереднє відношення не тільки до теоретичних, а й практичних аспектів використання англійських термінів у реалізації проектів публічної політики в неанглійських країнах. «Справа в тому, що якщо розібратися, – пише англійський професор Девід Кумбс (який пропрацював не один рік політичним консультантом по реалізації проектів публічної політики в країнах Центральної та Східної Європи), то виявиться, що розходження між *policy* і *politics* не є таким уже очевидним, як студенти й практики в області публічної політики хотіли б, щоб ми думали» [6,с.341]. При цьому, акцентуючи увагу на даному факті, він дотично зауважує, що французька, німецька, іспанська й італійська мови також не мають однозначного перекладу слова *policy*, але ці труднощі не стали в неанглійських країнах причиною термінологічної плутанини в теоретичному й практичному їх використанні. Зміст політико-управлінських досліджень (*policy studies*) обговорювався вільно й узгоджено (як це взагалі могло бути) французькими й німецькими носіями мови начебто англійська або її гібридна версія були їхньою рідною мовою, а терміни використовувалися залежно від контексту у двох значеннях: 1) питання про владу й принципи, пов'язані з роллю сучасних демократичних партій – називалися словом *politics*; 2) курс або програма дій, запропонована політичній владі задля досягнення певної легітимно визнаної мети – задоволення потреб суспільства – *policy* [6,с.341].

Тобто, з одного боку, наведений нами приклад з усією очевидністю доводить, що існуючі розходження як між явищами, що розглядаються, так і їхніми термінами, що виражають *politics* і *policy* – досить відносні: якщо перший фіксує процес взаємодії інститутів держави й громадянського суспільства у виробленні політики, то другий – її конкретний зміст, а разом вони виражають ту саму сутність – публічну політику. А з іншого боку, із цього висновку, на наш погляд, випливає те, що в поняттях «політичний аналіз» і «аналіз політики», що відображають їхню предметну сутність як політико-управлінських дисциплін також більше загального, ніж особливого, що у свою чергу означає лише відносну самостійність аналізу політики в рамках єдиних функціонально-рольових меж політичного аналізу – забезпечення аналітичного процесу підготовки, прийняття й реалізації публічних політичних рішень і програм.

Таким чином, можемо стверджувати, що задля вирішення поставленого нами завдання даного дослідження, необхідний, як ми намагались довести, інший критерій, у якості якого, на наш погляд, може виступати сам

метод аналізу їхньої предметної сутності, оскільки предмет політичного аналізу й аналізу політики полягає не тільки в тому, що вони досліджують, але й у тому, як та яким способом вони це здійснюють. Інструментальна перевага зазначеного критерію, порівняно з вищезгаданими, проявляється, насамперед, у тому, що метод – це особливий різновид концептів, а отже й концептуально обґрунтована програма здійснення самого процесу визначення предмета політичного аналізу й аналізу політики.

Список використаних джерел

1. Указ Президента України № 814/2006 від 2 жовтня 2006 року «Про внесення змін до деяких Указів Президента України щодо Секретаріату Президента України» // Урядовий кур'єр. – 2006. – 7 жовтня. – С. 10.
2. Нагребецька І. Час інституційних змін і відкритості / І. Нагребецька // Урядовий кур'єр. – 2006. – 10 жовтня. – С.4.
3. Теремко В.В. Прикладний політичний аналіз / В.В.Теремко // Прикладна політологія: [навч. посіб. / за ред. В.П. Горбатенка]. – К.:Академія, 2008. – С. 390-409.
4. Тертичка В. Аналіз державної політики і політологія / В. Тертичка // Політичний менеджмент. – 2004. – № 6. – С. 3-22.
5. Рубанов В. Методологічна сутність політичної аналітики / В.Рубанов // Політичний менеджмент. – 2008. – № 3. – С. 29-42.
6. Кумбс Д. Введение в концепцию публичной политики в контексте посткоммунистического транзита / Д. Кумбс // Публичная политика: от теории к практике; [сост. и науч. Ред. Н.Ю. Данилова, О.Ю. Гурова, Н.Г. Жидкова]. – СПб.: Алетейя, 2008. – 356 с.

Рубанов В.В. Политический анализ и анализ политики: основные подходы и критерии демаркации понятий в современном политологическом дискурсе

Обосновывается необходимость и критерии размежевания политического анализа и анализа политики как понятий и отдельных политико-управленческих дисциплин. Утверждается, что основным критерием демаркации политического анализа и анализа политики может выступать сам метод анализа их предметной сущности, поскольку предметом этих научных дисциплин является не только то, что они исследуют, но и то, каким способом они это осуществляют.

Ключевые слова: политический анализ, анализ политики, критерии демаркации.

Rubanov, V.V. Political analysis and analysis of politics: basic approaches and demarcation conceptions' criteria in modern political discourse

The necessity and differentiation criteria of political analysis and analysis of politics as conceptions and separate political and administrative disciplines is grounded. It's asserted that the principle criterion of demarcation of political analysis and analysis of politics can represent the method of analysis of its objective entity itself, because the subject of these scientific disciplines consists as well in what they study as in methods of its quantitative and qualitative research.

Key words: political analysis, analysis of politics, demarcation criteria.

Криза легітимності та особливості делегітимаційних процесів

Делегітимаційні процеси є складовою процесу набуття легітимності владними інституціями. Делегітимація є неминучим і необхідним елементом сучасної політики та політичного управління. Особливості делегітимаційних процесів зачасти визначають специфіку владно-політичних процесів та їх наслідків щодо певної країни, суспільства. Тож без ґрунтовного дослідження делегітимації неможливо в повній мірі вивчити проблематику владної легітимності.

Ключові слова: легітимність, легітимація, делегітимація, влада, суспільство, криза легітимності, політичне управління, політичний режим.

Проблема легітимності політичної влади є однією з провідних у сучасній кратології. Очевидним є те, що саме у процесі легітимації влада перетворюється із абстрактної категорії на реальний дієвий засіб впливу, що визначає та регламентує багаточисельні суспільно-політичні процеси. Аналогічну значущість має і процес втрати легітимності політичною владою – делегітимація. Він відіграє важливе місце в функціонуванні влади та політичної системи і може спровокувати незворотні процеси в державі. Тож дослідження причин делегітимації є доволі важливим та теоретично актуальним. До того ж криза владної легітимності та делегітимація виступає одним із критеріїв ефективності легітимації влади та неодмінним атрибутом політичного життя та розвитку суспільно-політичних відносин.

Будь-який політичний режим, владна система рано, чи пізно, все одно досягає ситуації втрати довіри, підтримки легітимності. Тож вміння політиків, управлінців передбачувати, упереджувати та адекватно реагувати на настання кризи легітимності є ключовим у системі забезпечення владної легітимності. Це і визначає практичне значення дослідження делегітимаційних процесів.

Проблема легітимаційних криз і процесу делегітимації стає предметом наукових розвідок представників як вітчизняних, так і зарубіжних політологічних шкіл. Найбільшу цікавість представляють вже майже класичні концепції М. Догана та Д. Істона.

Згідно концепції М. Догана, немає жодної країни в світі, де б все населення вважало існуючий режим повністю легітимним. Рівень легітимності визначається за ступенями. Політичні режими можна розподілити на уявній осі за збільшенням ступеня легітимності від його мінімуму до максимуму. Легітимність пролягає від згоди з нею і її загального схвалення до її занепаду, заперечення, руйнування і краху. Існують верстви

суспільства, які апатично ставляться до неї, і субкультури, які чинять їй опір, це можуть бути як мирні опозиціонери, так і озброєні терористи. Саме між цими крайніми полюсами і знаходиться більшість, що частково визнає обґрунтованими претензії на легітимність влади з боку певних особистостей чи груп [2].

На думку Ж. Д. Істона, показниками ступеню легітимності є частота порушень законності і розмах дисидентських рухів. Але в емпіричних дослідженнях їх важко враховувати. Опиту громадської думки з більшою легкістю оцінюють явища, схожі з легітимністю, ніж саму легітимність. Наприклад, непопулярність уряду не означає його нелегітимності [8].

Російський дослідник Є. Реутов аналізує вплив соціальних реформ 2004 – 2005 рр. в Російській Федерації на рівень легітимності різних інституцій влади [6].

Практика делегітимаційних процесів у сучасній Україні досліджується в роботах О. Висоцького [1], О. Новакової [4], П. Манжолі [3]. О. Висоцький акцентує увагу на порівнянні особливостей легітимаційної політики української влади до і після «помаранчевої» революції, в аналогічному контексті здійснюється дослідження О. Новакової. Історичним аспектам процесів легітимації – делегітимації у політичній системі України присвячена робота П. Манжолі.

Отже, зрозумілою стає необхідність узагальнюючого дослідження особливостей перебігу легітимаційних криз та процесу делегітимації політичної влади в сучасній Україні на підставі теоретичної концепції легітимації-делегітимації. Саме в цьому і полягає мета даної роботи.

Кризу легітимності політичної влади не слід сприймати як щось надзвичайне, це природний процес оновлення, вдосконалення відносин між особистістю, суспільством та державою у контексті поступального суспільно-політичного, економічного, культурного розвитку, який вимагає постійного самовдосконалення та адаптації від учасників політичного процесу [5].

Криза легітимності (legitimacy crisis) – ситуація, в якій правомірність існуючого соціального порядку піддається сумніву та відкрито висловлюється недовіра до існуючої влади. Вона свідчить про те, що політична влада вже не здатна перекопати суспільство в необхідності і оптимальному функціонуванні існуючих державних інститутів.

Розрізняють такі характерні риси кризи легітимності: відсутність згоди в суспільстві стосовно політичної влади, невизнання громадянами процесу прийняття політичних рішень, невідповідність цих рішень домінуючим у суспільстві уявленням про право та справедливість, надмірна конкуренція у боротьбі за владу, політична пасивність мас, які не звертають уваги на заклики влади, неспроможність владної еліти посилити своє політичне панування.

З огляду на наявні історичні дані та політичні теорії, неможна однозначно говорити про існування абсолютних показників кризи легітимності. Можна лише зазначити, що криза легітимності політичної влади та режиму, зазвичай, пов'язана із дестабілізацією політичної влади та системи державного управління. Факторами кризи легітимності можна назвати:

- руйнацію конституційно-правового порядку (С. Хантінгтон);
- наявність військових конфліктів та громадянських війн (Д. Яворскі);
- неможливість органів влади здійснювати свої функції або присутність у політичному просторі нелегітимного насильства (Ф. Білі);

- неможливість уряду адаптуватися до динамічної зміни умов суспільного розвитку (*Е. Циммерман*) [7].

Слід зазначити, що криза владної легітимності може носити як ситуативний характер, і бути викликаною перебігом чи збігом певних причин та подій, або мати постійний відкритий чи латентний характер, коли відносини владних інституцій та суспільства знаходяться тривалий час на межі взаємовизнання та підпорядкування. В залежності від характеру кризи формується і система заходів щодо її подолання. Але, навіть, за схожих обставин, універсального рецепту подолання кризи легітимності бути не може. Як досягнення легітимності політичної влади, так і подолання її кризи є справою суто індивідуальною для кожної країни та суспільства.

Щодо найвірогідніших причин кризи легітимності політичної влади, то тут можна сказати, що єдиної точки зору, знову ж таки немає, до їх числа дослідники найчастіше відносять характер соціально-культурних рис населення, вплив стереотипів та традицій, поведінку та фаховість політичної еліти, економічні, соціальні, зовнішньополітичні чинники

Легітимність має властивість змінювати свою інтенсивність, тобто характер і ступінь підтримки влади (і її інститутів), що дозволяє говорити про періодичні кризи легітимності. Під кризами розуміється таке падіння реальної підтримки органів державної влади або правлячого режиму, що впливає на якісну зміну їх ролей і функцій.

Можна виділити кілька причин кризи владної легітимності та делегітимації влади.

Однією з головних причин даного процесу можна вважати конфлікт між універсальними цінностями, що панують у суспільстві, та егоїстичними інтересами володарюючої еліти і пов'язаних з нею соціальних груп. Поглиблення цього протиріччя призводить до того, що влада втрачає підтримку суспільства та замикається сама в собі, що є симптомом розвитку владної кризи.

Другою причиною делегітимації влади, характерною для демократичних режимів, є протиріччя між ідеєю демократії та соціально-політичною практикою управління країною. Подекуди, спроба вирішення цього протиріччя призводить до використання силових методів, що теж призводить до кризи владної легітимності та руйнації здобутків демократії.

Третьою причиною делегітимації влади виступає відсутність у політичній системі представленості в належній формі інтересів соціальних груп, відсутність достатньої вертикальної мобільності в поєднанні із соціальною нерівністю. Зазначені причини приводять до радикалізації настроїв у суспільстві та посилення опозиції, що теж суттєво підриває легітимність влади та довіру до державних інститутів.

Четвертою причиною делегітимації можна назвати наростаючу бюрократизацію та корумпованість влади. Ця причина є однаково актуальною для країн з різним історичним досвідом розбудови державності, системою побудови влади, традиціями демократії та рівнем життя населення. До цього положення частіше за все приводить відсутність громадського контролю за діяльністю влади, недостатньо ефективна система обрання влади та наділення її владними повноваженнями, та нерозвиненість інститутів громадянського суспільства.

Всеохоплююча корупція, безкарна можливість конверсії влади в матеріальне багатство є серйозним симптомом наростаючої і небезпечної кризи владної легітимності та ознакою неефективності обраної моделі політичного управління. З іншого боку, якщо у влади є можливість виявляти, осуджувати та протистояти корупції, вдосконалюючи систему

управління, це може служити доказом демократичного, легітимного функціонування політичної системи.

До числа основних причин делегітимації влади також можуть бути віднесені такі прояви, як: націоналізм, сепаратизм та, нарешті, втрата владною елітою віри у правомірність своєї влади і втрата цілісності самої владної еліти.

Слід зазначити, що проблема набуття та втрати легітимності політичної влади була та залишається актуальною для більшості країн на протязі усього часу їх існування. Легітимність влади настільки нестабільна складова політичного життя, що потребує постійної уваги до себе та пошуку щоразу нових методів та шляхів своєї підтримки. Тож дана проблематика весь час залишається актуальною, а дослідники розробляють та пропонують все нові теорії та ідеї стосовно як самого терміну легітимність влади, так і ефективних шляхів її забезпечення.

Криза легітимності, і як наслідок делегітимація, зазвичай, наступають не спорадично, а є наслідком тривалого її зниження, обумовленого діями та вчинками провладних інституцій та осіб, які негативно оцінювалися з боку суспільства. Криза владної легітимності визріває тривалий час, а проявитися може несподівано під впливом певних факторів та обставин. Передбачити подібний розвиток подій не складно. Тим, хто знаходиться при владі, потрібно мати лише бажання та хоча б елементарні навички політичних досліджень, аналізу та прогнозування. В нагоді їм можуть стати чисельні теорії та технології визначення ступеню легітимності влади, можливих факторів делегітимації, розроблені вченими-політологами протягом ХХ-го століття.

Всеосяжна корупція є симптомом делегітимації режиму. Падінню режимів часто передують широкий розмах корупції, що набуває всеохоплюючого характеру. Останнім оплотом режиму є опір корупції, який їй надають судді. Коли ж загальна корумпованість вражає і їх, для звичайних громадян не залишається більше ніякої надії. У такому разі можна легко передбачити повну кризу легітимності.

Критичний момент, який сповіщає про початок делегітимації політичного режиму, для кожної країни є власним. У демократичній країні, навіть якщо в ній тривалий час зберігається велике число незадоволених осіб, *легітимність режиму не ставиться під сумнів; виключення складає лише випадок його економічного, військового або політичного краху.* Демократичний режим не руйнується, тому що не існує кращої альтернативи, окрім як реформувати демократію демократичним шляхом. Гідність демократії в тому, що вона забезпечує можливість змін відповідно до правил політичної гри.

Дослідники називають різні соціально-економічні фактори, які впливають на легітимність політичного режиму. Одним із основних факторів є стабільність економіки та рівень добробуту населення. Внаслідок зростаючої ролі, якої набуває держава в області економіки, легітимність режиму багато в чому визначається його економічною ефективністю. Довга низка економічних невдач може ослабити легітимність режиму або по меншій мірі деякі з його інститутів. Радянський Союз зник не в результаті військової поразки, а внаслідок тяжкої економічної ситуації. Поступове падіння режимів в країнах Східної Європи стало результатом їх економічної неефективності, не дивлячись на те, що існував сильний політичний контроль. І навпаки, економічні успіхи Тайваню, Південної Кореї, Сінгапуру надали можливість доволі проблемним режимам цих країн посилити власну легітимність. Завдяки своїм економічним, досяг-

ненням рівень легітимності підвищився настільки, що з'явилася реальна можливість провести відносно вільні вибори.

Іншою актуальною проблемою, що впливає на рівень легітимності, є відсутність достатньої вертикальної мобільності. У поєднанні з серйозними проявами соціальної нерівності це також може суттєво вплинути на легітимність режиму. Крім того ступінь нерівності в суспільстві, є нижчим в легітимних демократіях, ніж в країнах з авторитарним режимом.

Увагу дослідників привертає також роль інтелігенції та інших соціальних груп та верств суспільства в процесах легітимації і делегітимації. Коли інтелектуали ставлять під сумнів існуючий режим, його легітимність виявляється слабшою.

Не стоїть поза цією проблемою церква, яка на протязі всієї своєї історії реально впливала не лише на духовне, але і на суспільно-політичне життя.

Увагу теоретиків, що досліджують проблему легітимності, останнім часом привертає також армія, як впливовий фактор делегітимації в багатьох країнах, що розвиваються.

Розглядаючи вітчизняні реалії та особливості кризи владної легітимності в Україні треба зазначити, що цей процес набув загрозливого характеру.

Аналізуючи різні історичні етапи українського державотворення, можна сказати, що взаємодія між владою та суспільством в Україні завжди залишала бажати кращого. Фактично, кожен з них жив власним життям, вимушено сприймаючи ідею співіснування та адаптуючись до її практичного виконання. Українська влада в новітній період, після здобуття незалежності 1991 року, весь час балансувала на межі легітимності – нелегітимності. Кілька ситуативних криз легітимності української політичної влади (1994 та 1999 років) засвідчили циклічність кризових явищ в українській політиці та державотворенні. Причому кожного нового циклу, а між зазначеними циклами, які, до речі, загалом співпадали з періодами обрання Президента України, проходило зазвичай 5-6 років, характер та глибина кризи легітимності політичної влади посилювалася. Найбільш глибокою, резонансною та суспільно важливою стала криза легітимності української політичної влади кінця 2004 року.

Причинами перманентної кризи легітимності політичної влади в Україні деякі дослідники називають те, що «...не сформувалася соціальна сила, спроможна очолити процес модернізації. Сучасний підприємницький прошарок складає в основному «буржуазія в першому поколінні». Вона має досить низький рівень культури і освіти, не володіє баченням історичної перспективи, вдається до нецивілізованих методів привласнення матеріальних благ. Своєю поведінкою ця соціальна група дискредитує саму ідею модернізації та непрямо підтримує політичні сили, що виступають з позицій негативного популізму...» [4,с.32].

Також до причин критично низького рівня легітимності політичної влади в Україні можна віднести не тільки «...надзвичайно низький рівень довіри населення до політичної системи в інституціональному та персоніфікованому вимірі, а й швидке зниження авторитету держави на міжнародній арені...» [3,с.63].

Однак, на думку автора, справжні причини кризи легітимності політичної влади в Україні є більш глибокими та менш помітними суспільству. Вони лежать в основі свідомості, культури, психології та світосприйняття певної частини населення, усвідомлення сутності влади, шляхів її досягнення та утримання, відсутності тривалої традиції державотворення,

врядування та налагодження взаємодії між особистістю, суспільством та державою.

Особливістю легітимаційних криз в Україні можна назвати їх циклічність та незавершеність. Тобто криза легітимності влади не призводила до вирішення нагальних проблем, що накопичилися у взаєминах владно-державних інституцій та суспільства, як це зазвичай буває, а лише тимчасово послаблювала їх. Таким чином, щоразу відтерміновувалося та переносилося на майбутнє вирішення головних проблем, які й лежали в основі кризових явищ. В результаті, на сучасному етапі, Україна знаходиться не лише в стані глибокої ситуативної суспільно-політичної та глобальної економічної кризи, але і має ситуацію надглибокої кризи легітимності політичної влади, яка є набагато небезпечнішою. Суспільство зневірилося не лише в діях органів влади, але й обґрунтовано та правомірно ставить під сумнів загальні засади державності та державотворення.

Загалом, криза легітимності політичної влади є типовим явищем для перехідних, революційних, перебудовних періодів та країн, що мають слабкі традиції власного державотворення, слабо структуровану та малосвідому політичну еліту, низький рівень політичної свідомості та культури населення, чи є залежними від рішень та дій інших, більш впливових, держав.

Завдяки вивченню історичного досвіду врегулювання криз легітимності, можна зазначити, що подолання кризи владної легітимності, проблеми делегітимації має відбуватися з урахуванням конкретних причин зниження підтримки політичного режиму в цілому або його конкретного інституту зокрема, а також типу і джерела підтримки. У якості основних шляхів і засобів виходу з кризових ситуацій можна назвати наступні дії:

- створення системи політичного управління, легітимність якої ґрунтується на історичних традиціях та ментальності населення;
- термінова адаптація політичної системи, законодавства, моделі державного управління відповідно до суспільних вимог та ситуації;
- залучення до управління державою політичного лідера з реальним харизматичними рисами, який має підтримку у суспільстві;
- швидке подолання найбільш актуальних та небезпечних соціальних проблем, відновлення законності, правопорядку та довіри до державно-управлінських інституцій;
- налагодження взаємодії з суспільством та отримання його підтримки, підтримання постійних контактів з населенням;
- проведення владними інституціями роз'яснювальної роботи щодо своїх цілей;
- посилення ролі правових методів досягнення цілей і постійного оновлення законодавства;
- відновлення врівноваженості дій та повноважень гілок влади;
- встановлення та дотримання правил політичної гри, рівних для усіх сил, що беруть в ній участь;
- налагодження системи дієвого контролю з боку організованої громадськості за різними рівнями державної влади;
- сприяння відновленню та зміцненню демократичних цінностей в суспільстві;
- подолання правового нігілізму та політичної необізнаності серед населення.

Однак зазначені рекомендації є цілком теоретичним та умовними, вони потребують адаптації до реалій конкретного суспільства та ситуа-

ції, в якій воно перебуває. Багато залежить від бажання та злагодженості співпраці суспільства та владних інституцій у справі пошуку виходу з кризової ситуації. І якщо взаємопорозуміння та відвертості у взаєминах немає, то виконати зазначені заходи неможливо.

Незважаючи на значну зацікавленість вказаною проблемою серед науковців та практиків, універсального та ефективного рецепту забезпечення легітимності влади не існує. В даному випадку, для кожної країни він має бути індивідуальним. Дослідження особливостей процесу делегітимації у політичних системах світу може стати предметом подальших досліджень.

Список використаних джерел

1. Висоцький О. Ю. «Помаранчева» революція як зміна парадигм легітимаційної політики української влади / О. Ю. Висоцький // Гуманітарний журнал. – 2004. – №3 (23). – С. 95-101.
2. Доган М. Легитимность режимов и кризис доверия / М. Доган // Социс. – 1994. – № 6. – С. 147-155.
3. Манжол П. Г. Взаємодія влади та громадян: практика легітимації інститутів влади у новітній історії України / П. Г. Манжол // Стратегічні пріоритети. – № 1 (2). – 2007. – С. 58-64.
4. Новакова О. «Помаранчева революція» як криза легітимності владної еліти / О. Новакова // Політичний менеджмент. – 2005. – № 4 (13). – С. 29– 37.
5. Політологія: підручник / [За ред. О.В. Бабкіної, В.П. Горбатенка; 3-тє вид., перероб., доп.]. – К.: Академія, 2006. – 567 с.
6. Реутов Е. В. Общество и власть. Кризис легитимности? / Е. В. Реутов // Социс. – 2006. – № 1. – С. 82-91.
7. Скиба В. Й. Вступ до політології: Екскурс в історію правничо-політичної думки / Скиба В. Й., Горбатенко В. П., Туренко В. В. – К.: Основи, 1996. – 717 с.
8. Easton D. The Analysis of Political Systems. Comparative Politics. Notes and Readings / D. Easton [Ed. R.C. Macridis, B.E. Brown]. – Homewood, 1961. – 325 p.

Цокур Е.Г. Кризис легитимности и особенности делегитимационных процессов

Делегитимационные процессы являются составляющей процесса приобретения легитимности властными институциями. Делегитимация является неминуемым и необходимым элементом современной политики и политического управления. Особенности делегитимационных процессов зачастую определяют специфику властно-политических процессов относительно определенной страны, общества. Поэтому без глубокого исследования делегитимации невозможно в полной мере изучить проблематику властной легитимности.

Ключевые слова: легитимность, легитимация, делегитимация, власть, общество, кризис легитимности, политическое управление, политический режим.

Tsocur, E.G. Crisis of legitimacy and features of de-legitimation's processes

De-legitimation's processes are the constituent of process of acquisition of legitimacy by power's institutions. De-legitimation is the inevitable and necessary element of modern policy and political management. It is impossible in a complete measure to learn problem of power legitimacy without research of de-legitimation.

Key words: legitimacy, legitimation, de-legitimation, power, society, crisis of legitimacy, political management.

УДК 316.32 (21)

Білошицький С. В.

Ліберальна доктрина «світового уряду» в системі розбудови сучасного глобального управління

Досліджено основні етапи еволюції ліберальної доктрини «світового уряду»; визначено місце та роль доктрини «світового уряду» в формуванні сучасної системи глобального управління; окреслено детермінанти еволюції цієї доктрини та визначено суб'єкти її ствердження.

Ключові слова: «світовий уряд», міжнародне планування, «холодна війна», мондіалізм, теорія конвергенції, глобалістська еліта, ліберальна демократія.

Дослідження проблем трансформації влади в сучасній Україні передбачає адекватне уявлення політикуму та наукового співтовариства про особливості функціонування системи глобального управління, ролі та місця у цьому процесі доктрини «світового уряду». У загальному вигляді проблема полягає в тому, що свого часу в рамках ліберальної ідеології виникло та розвинулося вчення про «світовий уряд», яке по мірі становлення системи глобального управління почало відігравати помітну роль. Водночас питання про відповідність сучасної доктрини «світового уряду» канонам ліберальної ідеології, роль та місце цієї доктрини в системі сучасного глобального управління залишаються малодослідженими.

Деякі аспекти даної проблеми у своїх наукових працях висвітлювали такі діячі, як Зб. Бжезінський, М. Делягін, Ф. Закарія, О. Зинов'єв, Г. Кіссінджер, Г. Неміровський, О. Панарін, Ф. Фукуяма, С. Хантінгтон В. Хаттон та інші, однак вказані дослідники розглядали лише певні аспекти зазначеного питання, уникаючи широкого науково-критичного погляду на загальний стан проблеми.

Таким чином, завдання статті – дослідити основні етапи еволюції ліберальної доктрини «світового уряду»; визначити місце та роль доктрини «світового уряду» в формуванні сучасної системи глобального управління; окреслити детермінанти еволюції цієї доктрини та визначити суб'єкти її ствердження.

Починаючи з XVII ст., після ствердження в Європі принципів Вестфальської системи, цілий ряд мислителів ліберального напрямку почали активно висувати ідею встановлення світової гармонії й вічного миру. У роботах І. Бенґама, І. Гердера, І. Канта, Я. Коменського, Г. Лейбніца, Г. Лессінґа, В. Малиновського, В. Пені, Е. Роттердамського, Ж.-Ж. Руссо, Ш. де Сен-П'єра, А. Сміта, І. Фіхте пропонувалися різноманітні способи запобігання війн та несправедливості в міжнародних відносинах і

створення для цього різноманітних наднаціональних органів керування (європейських і світових конфедерацій або загальних рад).

Як відзначає Р. Епперсон, не випадково саме ліберали на протигагу консерваторам фактично висунули теорію «світового уряду», розраховуючи таким чином створити «устрій для повного контролю над навколишнім середовищем людини». Якщо консервативна доктрина припускає, що конфлікт між людиною й середовищем розв'язується шляхом зміни самої людини, то ліберальне рішення передбачає зміну навколишнього середовища, що виправдовується необхідністю ошчасливити людину.

Вважається, що найбільш аргументовано в той час неминучість і корисність створення єдиного центру управління світовими процесами обґрунтував І. Кант. Відповідно до його поглядів, у міжнародній політиці домінує «право найсильнішого». Німецький філософ розглядав цей стан як нічого невартий та нерозумний. У цій сфері, вважав він, люди повинні «мати мужність використати свій власний розум». У короткому есе «До вічного миру» він відстоює уявлення про всесвітню «Лігу Націй», що має регулювати взаємні відносини незалежних держав за універсальними принципами розв'язання конфліктів і мирного співіснування. При цьому І. Кант уважав, що принцип національного суверенітету має залишатися священним: «Жодна самостійна держава (велика або мала – це однаково) не може бути придбаною іншою державою ані в спадщину, ані в обмін, ані за допомогою купівлі, ані у вигляді дарунку» [1, с. 287-292].

Міцний поштовх до реалізації доктрини «світового уряду» дали Перша й Друга світові війни, які продемонстрували зростаючий технологічний потенціал військових засобів розв'язання міжнародних конфліктів. Були здійснені спроби створити такі міжнародні та наднаціональні інститути, як Ліга Націй і Організація Об'єднаних Націй. Однак дані утворення, демонструючи повагу до принципу національного суверенітету, відчули серйозні обмеження та складності в питаннях проведення ефективної політики. Подібна ситуація стимулювала другу хвилю інтересу ліберальних політиків і суспільствознавців до дискусії про функції й повноваження органів глобального управління, а також про співвідношення даного явища з поняттями національного суверенітету й ліберальної демократії.

Так, відомий ліберальний економіст Ф. Хайек відразу після закінчення Другої світової війни дійшов висновку, що майбутній світовий устрій має гарантувати світу неприпустимість подібного масштабного збройного конфлікту. Причину війни він виявив у здатності держав «бути вищим суддею своїх дій і керуватися лише своїми актуальними інтересами», тобто здійснювати національний суверенітет. Відповідно, усвідомлення цієї небезпеки приводить мислителів до висновку, що «економічне планування має бути «міжнародним» і здійснюватися якоюсь наднаціональною владою». Далі економіст виявляє, що міжнародне планування у значно більшій мірі, ніж планування в масштабах однієї країни, «буде неприкритою диктатурою, розгулом насильства й свавілля, що здійснюватиметься невеликою групою, яка нав'язуватиме всім іншим своє уявлення про те, хто до чого здатний і хто чого гідний. Це буде втіленням німецької ідеї Grossraumwirtschaft – великомасштабного централізованого господарства, яким спроможна буде управляти лише раса панів – Herrenvolk [2, с. 211-213].

Як наслідок – учений застерігає нащадків від створення «світового уряду», здатного здійснювати світову гегемонію, що найбільш імовірно в тому випадку, якщо його функції виконуватимуться одною наддержавою. Найбільш оптимальною формою створення «світового уряду», вважає він,

є «Федеративний союз», який припускає передачу міжнародному уряду лише певних повноважень, у той час як у всіх інших відносинах окремі держави продовжують відповідати за свої внутрішні справи. Тільки за цих умов міжнародні відносини вдасться врегулювати відповідно до принципів демократії, однак, вважає Ф. Хайек, «федерація – це демократія з дуже обмеженою владою» [2, с. 221-222].

В умовах «холодної війни» тема «світового уряду» почала виконувати функцію потужного ідеологічного інструменту впливу на умонастрої правлячих еліт національних держав, і в першу чергу наддержав – США й СРСР. Наприклад, стала активно мусуватися теза про здатність еліт цих держав спільними зусиллями встановити світову гегемонію. Так, А. Тойнбі в середині 50-х років ХХ ст. дійшов висновку, що лідери США й СРСР, монополюючи ядерною зброєю, могли б виконувати роль світового уряду, для чого наддержавам необхідно перебороти взаємну недовіру сторін. Іншим можливим сценарієм утворення «світового уряду» історик називав поступове перетворення національного уряду США або СРСР на світовий [3, с. 297-299].

Подібну точку зору зайняли автори відомої монографії «Від всесвітнього закону до глобального світу» Г. Кларк і Л. Сонн, які стверджують, що «світовий уряд» виникне як інструмент, що забезпечує повне вирішення проблеми безпеки людства шляхом об'єднання збройних потенціалів провідних країн світу й більш рівномірного розподілу життєвих ресурсів серед всіх народів. Однак один із провідних стратегів «холодної війни» Г. Кан також виразив сумнів у привабливості союзу США та СРСР для західних людей, які звикли до домінування й високого життєвого стандарту, а у випадку стратегічного союзу з СРСР були б змушені розділити ці блага з іншими суспільствами. Коментуючи концепцію Г. Кларка й Л. Сонна, аналітик заявив: «Вона (концепція) нічого не варта, якщо врахувати, що легше бути героєм, ніж святим. Дійсно, неважко відшукати тисячі людей на Заході, що бажають віддати своє життя в ім'я більш-менш підходящого Всесвітнього уряду, однак лише одиниці погодилися б на китайський або індійський рівень життя або хотіли б ризикнути, щоб це трапилося з ними або з їхньою родиною» [4, с. 215].

За часів «холодної війни» у політичній науці виникає особливий напрямок, який одержує назву «мондіалізм» і вивчає перспективи встановлення світового правління. Головним ідеологічним і політичним центром мондіалізму виступили США, які були зацікавлені в розробці різних варіантів (моделей) переходу до єдиної світової системи під своїм патронатом. Особливе місце серед цих сценаріїв займала теорія конвергенції, яка вперше була сформульована П. Сорокіним і адаптована під умови 70-х років групою аналітиків, очолюваною Зб. Бжезінським і Г. Кіссінджером. У рамках цієї теорії були розроблені методи створення нової культурно-ідеологічної цивілізації, проміжної між соціалізмом і капіталізмом, з утворенням «світового уряду». До складу цього уряду мали ввійти Вашингтон і Москва, які спільними зусиллями і визначали б магістральні шляхи розвитку людства.

Прихильник теорії конвергенції Б. Гаврілішин у відомій «Доповіді Римському клубу» стверджував, що якщо йти шляхом виключення малоімовірних варіантів розвитку цивілізації, то людство неминуче приходить до ідеї «світового порядку» й «світового уряду». Необхідними умовами такого переходу виступають самовизначення націй, позбавлених державності; децентралізація державної влади; вихід національних економік на рівень, що відповідає передовим зразкам; усвідомлення різними народами

ідеї загальної долі й т. д. Звертаючись до питання формаційного протистояння, футуролог виступав за зближення системи вільного підприємництва, що практикувалася в США, і системи розподільного соціалізму, що культивувалася в СРСР, убик їхньої трансформації, зближення й взаємозбагачення. Він виразив упевненість у тому, що через кілька десятиліть шляхи руху різних частин людства зближаться, оскільки жодна група людей не зможе самостійно «приватизувати планету» і всі народи будуть змушені пристосуватися до правил гуртожитку, якими й керуватимуться в умовах «єдиного світового порядку й загальної долі» [5, с. 202-204].

Дана модель набула значного поширення не лише серед американських політологів, але й у середовищі радянської ліберально налаштованої інтелігенції. Відомий фізик-ядерник А. Сахаров у своїх теоретичних соціальних побудовах виходив з того, що дві формаційні системи – соціалістична та капіталістична «зіграли вничю, особливо у військовій галузі; показали одна одній свою силу, і тепер треба зупинити військове змагання, яке стало небезпечним і безглуздим». Для подолання руйнівних тенденцій сучасності він вважав за необхідне забезпечити «подолання розпаду світу на антагоністичні групи держав, процес зближення (конвергенції) соціалістичної й капіталістичної систем, що супроводжується демілітаризацією, зміцненням міжнародної довіри, захистом людських прав, закону й свободи, глибоким соціальним прогресом і демократизацією, зміцненням морального, духовного особистого начала в людині». У результаті цих зусиль мав виникнути новий лад, що опирається на «економіку змішаного типу, поєднуючи в собі максимум гнучкості, свободи, соціальних досягнень і можливостей загальносвітового регулювання».

Апологетом теорії конвергенції й «світового уряду» виступав і впливовий радянський ідеолог Ф. Бурлацький, котрий вважав, що встановлення режиму світового правління дозволить перебороти спонтанний, а тому й небезпечний для людства, характер розвитку високотехнологічних суспільств. «Порушуючи питання про можливості планування миру, – відзначав він, – ми маємо на увазі встановлення загального миру, що розуміється нами як загальнолюдське надбання, як абсолютна цінність на відміну від відносних цінностей, що мають значення для окремих держав, націй, соціальних груп і тому неминуче носять більш локальний характер». Установлення подібного режиму припускало «створення світового федерального уряду або всесвітніх органів, які виконували б функції збереження загального миру».

До числа адептів «світового уряду» належав і відомий ліберальний соціолог І. Бестужев-Лада, який вважав, що із другої половини ХХ ст. в світі вже створена система міжнародних інститутів (ООН, СБ, ЮНЕСКО, ФАО, ВООЗ, МВФ і т. д.), яка в результаті багатоступінчастої еволюції трансформується в «світовий уряд», що, у свою чергу, спираючись на корпус «блакитних шоломів», забезпечить ефективний світовий порядок, гарантований від антидемократичних практик [6, с. 280-281].

Мондіакратичний проект створення світового уряду, на думку Зб. Бжезінського, зіграв важливу роль у перемозі США в «холодній війні». Як відзначає політолог, під час усіляких контактів між представниками керівництва США й СРСР (а також РСФСР і пізніше РФ) американська сторона під гаслом «зрілого стратегічного партнерства» ініціювала питання про створення «нового демократичного американо-російського кондомініуму», у якому декомунізована Росія (як правонаступниця СРСР) нарівні зі Сполученими Штатами отримувала право здійснювати глобальне управління рештою світу. Дана концепція, констатує політолог,

була привабливою й одночасно оманливою, оскільки «Америка не мала намірів ділити глобальну владу з Росією», хоча б тому, що в реальності Росія була занадто слабкою для такого партнерства. Цій обставині сприяли: диспропорції в політичній владі, фінансовій заможності, технологічних новаціях і культурній привабливості, які в сукупності зробили «зріле стратегічне партнерство» безмістовним, «і це потрясло величезну кількість росіян як навмисно спланований обман Росії» [7, с. 99-101].

У результаті США залишилися єдиною наддержавою, здатною винести тягар світової гегемонії, а представники правлячої еліти Росії були змушені претендувати на членство у «світовому уряді» не як організована сила, а на принципах індивідуального членства. Завершення цього етапу «холодної війни» ознаменувалося в сфері мондіократії повною дискредитацією теорії конвергенції й проголошенням безапеляційної перемоги ліберально-демократичного миру. Американський політолог Ф. Фукуяма в 1989 р. заявив, що ліберальна демократія являє собою «кінцевий пункт ідеологічної еволюції людства» й «остаточну форму правління в людському суспільстві», будучи тим самим «кінцем історії» [8, с. 8]. Відповідно, світове правління має являти собою гегемонію провідних ліберально-демократичних держав на чолі зі США, на які повинні рівнятися всі інші суспільства.

Поява й еволюція вчення про перспективи встановлення та функціонування «світового уряду» є важливим свідченням факту посилення тенденцій до глобалізації сфери управління. І якщо з визначенням об'єкта подібного керування особливих проблем не виникає й прийнято вважати, що в цій якості виступає все людство або його окремі сегменти, то виявлення суб'єкта цього процесу викликає складність методологічного та ідеологічного характеру. Якщо в рамках геополітики та геоекономіки можна зіштовхнутися з думкою, що суб'єктами глобальної політики виступають окремі країни, їхні блоки, транснаціональні інститути, наднаціональні органи влади, центри впливу або навіть світова фінансова еліта, то цілком резонним виглядає питання про те, чиї інтереси вони виражають. Як відзначає В. Галецький, традиційне поверхневе пояснення, що ці інститути виражають інтереси держав-засновників, частково можна застосувати лише до таких малоефективних і маловпливових організацій, як, наприклад, ООН. «А от чиї інтереси виражає Європейський Союз (як інституція), НАТО (як інституції), чиї інтереси виражав СРСР і радянський блок?» – задається питанням дослідник і доходить висновку, що мова може йти про особливий «транссистемний номенклатурний клас». Логіка вченого наступна: у свій час М. Восленський і М. Джилос переконливо довели, що соціалістичний табір представляв інтереси особливого номенклатурного класу. І той же Радянський Союз у першу чергу розпався не тому, що цього хотіло його населення, а тому, що в силу різних причин дезинтегрувався номенклатурний клас. Тоді В. Галецький запитує: «Якщо номенклатурний клас був шістнадцятою й головною республікою СРСР, а головний суб'єкт Організації Варшавського договору й СЕВ – це транссистемний номенклатурний клас, і його існування блискуче доведене тими ж Восленським і Джилосом, то чому не можна припустити наявність тієї ж самої логіки щодо Європейського Союзу, НАТО, а тепер і, почасти, звичайно, планети в цілому?» [9, с. 131].

З даним підходом кореспондується й позиція ряду інших дослідників. Так, на думку економіста Б. Ліндсі, підтримка ефективного світового порядку не вимагає створення інститутів міжнародної влади. Існуючий сьогодні безпрецедентно високий рівень міжнародної економічної інтегра-

ції, вважає він, не має опори у вигляді потужних міжнародних структур. Як розуміє ситуацію вчений, феномен виникнення інститутів глобальної влади полягає не стільки в сфері об'єктивної потреби підтримки світового порядку, скільки в суб'єктивній потребі частини світового істеблішменту зафіксувати своє домінуюче становище в системі глобальної владної ієрархії.

О. Зинов'єв відзначає, що сучасна західна наука прагне пояснити феномен об'єднання людства в глобальне суспільство з єдиним «світовим урядом» та іншими атрибутами цілісного суспільства винятково обставинами раціональної доцільності. Як правило, увага акцентується на здатності глобальної влади ефективно вирішувати завдання планетарного масштабу, управляти світовою економікою й згуртовувати людство в єдине ціле. При цьому, наполягає вчений, всі дослідники, що пишуть на цю тему, за рідкісним винятком, відсуюють на задній план або зовсім ігнорують той факт, що ідея глобального суспільства є «ідея західна, а не абстрактно-світова», хоча насправді в її основі знаходиться «не стільки прагнення різних народів до об'єднання – таке прагнення з'являється надзвичайно рідко, – скільки прагнення певних сил Заходу мати пануюче становище на планеті, організувати все людство у своїх конкретних інтересах, а не в інтересах якогось абстрактного людства».

Якщо раніше протягом усього розвитку людської цивілізації глобалізаційні процеси носили скоріше горизонтальний характер і спрямовувалися на створення єдиного економічного, політичного й культурного простору, то сучасний етап глобалізації, що відмітився з другої половини ХХ ст., характеризується посиленням вертикальних тенденцій, які відображають процес соціальної стратифікації єдиного глобалізованого світу. Як зауважує В. Галецький, «світовий інтерактивний простір став двох'ярусним, вертикальним... на світовій сцені з'явився, структурувався й активно діє зовсім новий суб'єкт, що володіє колосальною міццю. Це – транссистемний інтегративний глобалістський шар планети, гігантський айсберг, верхню, видиму частину якого становить глобалістська еліта» [9,с.112].

Як уже раніше відзначалося, ядром транссистемного інтегративного глобалістського шару виступає глобалістська еліта, яка, власне кажучи, і є локомотивом глобалізації світових управлінських процесів. «Представляється досить дивним, – відзначає В. Галецький, – що глобалістська еліта дуже мало вивчається й чомусь не привертає до себе уваги дослідників. У більшості праць, присвячених глобалістиці, вона взагалі не згадується як суб'єкт процесу. У читача може навіть виникнути думка, що глобалістська еліта або не існує зовсім, або її жодним чином не можна спостерігати» [9,с.116]. Фактичну відсутність в офіційній науці інтересу до вивчення структури, функцій і завдань глобалістської еліти відзначає й О. Зинов'єв [10,с.311]. У результаті лише окремі дослідники проявляють досить обмежені через масштабність проблеми зусилля для вивчення феномена правлячих світових еліт.

Сам О. Зинов'єв дійшов висновку, що глобалістська еліта (або «глобальне надсуспільство», як воліє називати її сам дослідник) виникла як явище другого рівня, що височіє як «надбудова» над звичайними суспільствами й фактично підпорядковує останні в головних аспектах їхньої життєдіяльності. Це «глобальне надсуспільство», підкреслює вчений, помилково приймають за світову фінансово-економічну еліту, хоча остання є всього лише складовою частиною першого. Крім представників «грошового механізму» «глобальне надсуспільство» включає представників еліт, які забезпечують керування й контроль над діяльністю.

В цілому «глобальне надсуспільство» «має складну структуру, яка ще не оформилася досить чітко» [10,с.310-311].

Роблячи спробу відповісти на запитання про можливу чисельність глобалістської еліти, що управляє шестимільярдным людством, О. Зинов'єв наприкінці ХХ ст. називав цифру в 100 млн. чоловік, які володіють половиною або більше всіх світових ресурсів [10,с.310]. У 2003 р. він виявив, що чисельність «глобального надсуспільства» перевищує 100 млн. чоловік, які контролюють близько 70% світових ресурсів, а в 2005 р. учений заявив, що надсуспільство в процесі свого інтенсивного становлення досягло чисельності в 150 млн., у розпорядженні яких перебуває 60-70% світових ресурсів.

Російські дослідники М. Калашніков та Ю. Крупнов вважають, що на рубежі тисячоріч чисельність «світового надсуспільства» складала 50 – 80 млн. чоловік. Депутат Європарламенту, італійський публіцист Дж. Кьеза дійшов висновку, що на початку ХХІ ст. «глобальне надсуспільство» складалося з 80-100 млн. представників правлячих еліт (включаючи членів їхніх родин) [11,с.90]. Відомий американський соціолог С. Хантінгтон стверджує, що в 2000 р. представників «глобального суперкласу» налічувалося близько 20 млн. чоловік, 40% з яких були американцями. Через 10 років, згідно з його прогнозами, чисельність нової глобальної еліти має подвоїтися. В самих США представників цієї еліти становлять менш 4% від загального населення країни, що є достатньою пропорцією для гідного представлення інтересів глобальної влади [12,с.420-421].

Таким чином, можна зробити наступні висновки і припущення. 1) Ідея досягнення «світової гармонії» та «вічного миру» за рахунок створення наднаціонального демократичного органу світового управління глибоко вкорінена в ліберально-демократичну ідеологію та має понад трьохсотлітню інтелектуальну традицію. Надалі (в першій половині ХХ ст.) потужним поштовхом до реалізації доктрини «світового уряду» стали Перша та Друга світові війни, які поставили під загрозу саму здатність сучасної людської цивілізації вижити в умовах прогресу військових технологій та озброєнь. 2) У другій половині ХХ ст. тема «світового уряду» почала виконувати функцію потужного ідеологічного інструменту впливу на умонастрої правлячих еліт національних держав, і у першу чергу таких наддержав, як США й СРСР. Внаслідок реалізації мондіакратичної теорії конвергенції правляча еліта СРСР демонтувала свою державність, а правлячі кола США навпаки підсилили здатність своєї країни здійснювати світову гегемонію, перебираючи на себе певні функції «світового уряду». 3) Феномен ствердження в сучасному світі інститутів глобальної влади, скоріш за все, полягає не стільки в сфері об'єктивної потреби підтримки світового порядку, скільки в суб'єктивній потребі частини світового істеблішменту (глобалістської еліти) зафіксувати своє домінуюче становище в системі глобальної владної ієрархії. За експертними оцінками, чисельність цієї еліти становить 100-150 млн. чоловік, які спільними зусиллями контролюють 60-70% світових ресурсів.

Список використаних джерел

1. Кант И. К вечному миру // И. Кант // Сочинения в шести томах. – Т. 6. Подготовка текста и вступительная статья А.В. Гулыги. – М., «Мысль», 1966. – С.257-347.
2. Хайек Ф. А. Дорога к рабству / Ф. А. Хайек; [пер. с англ.]. – М.: Новое издательство, 2005. – 264 с.

3. Тойнбі А. Дослідження історії / Арнольд Тойнбі; [пер. з англ.]. – К.: Основи, 1995. – Т. 2. – 406 с.
4. Дайсон Ф. Оружия и надежда / Фримен Дайсон; [пер. с англ.]. – М.: Прогресс, 1990. – 288 с.
5. Гаврилишин Б. Дороговкази в майбутнє. Доповідь Римському клубові / Богдан Гаврилишин; [пер. з англ. Л. Л. Лещенко]. – К.: Основи, – 238 с.
6. Бестужев-Лада И. В. Альтернативная цивилизация / Игорь Бестужев-Лада. – М.: Алгоритм, 2003. – 448 с.
7. Бжезінський З. Велика шахівниця / Збігнев Бжезінський; [переклад з англ.]. – Львів – Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2000. – 236 с.
8. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек / Фукуяма Френсис; [пер. с англ. М.Б. Левина]. – М.: АСТ, 2004. – 588 с.
9. Галецкий В. Ф. Системология, историософия и кибернетика глобализации / Н. М. Римащевская, В.Ф. Галецкий, А. А. Овсянников и др. // Население и глобализация; [2-е изд.]. – М.: Наука, 2004. – С. 29-172.
10. Зиновьев А. А. Русская трагедия. Гибель утопии / Александр Зиновьев. – М.: Изд-во Эксмо, 2003. – 512 с.
11. Кьеза Дж. Война империй: Восток – Запад. Раздел сфер влияния / Джульетта Кьеза; [пер. с ит. Н. Мироновой]. – М.: Эксмо, 2006. – 320 с.
12. Хантингтон С. Кто мы? Вызовы американской национальной идентичности / Самуэль Хантингтон; [пер. с англ. А. Башкирова]. – М.: АСТ, 2004. – 635 с.

Белошицкий С.В. Либеральная доктрина «мирового правительства» в системе становления современного глобального управления

Исследованы основные этапы эволюции либеральной доктрины «мирового правительства»; определено место и роль доктрины «мирового правительства» в формировании современной системы глобального управления; определены детерминанты эволюции этой доктрины и установлены субъекты ее утверждения.

Ключевые слова: «мировое правительство», международное планирование, «холодная война», мондиализм, теория конвергенции, глобалистская элита, либеральная демократия.

Biloshitskiy, S.V. Liberal Doctrine of «the World Government» in the System of Modern Global Management Coming into Being

In the article, the main stages of evolution of «the world government» doctrine are studied; the place and the role of «the world government» doctrine in the formation of the modern system of global management are defined; the determinants of evolution of this doctrine are defined and the subjects of its coming into being are pointed out.

Key words: «world government», international planning, «cold war», mondialism, convergence theory, globalistic elite, liberal democracy.

УДК 339.9(510)

Варламова К.С.

Глобалізація: китайський погляд

Аналізується специфіка погляду китайських науковців на проблему глобалізації та її впливу на Китай і країни, що розвиваються. Виокремлено особливості сучасного етапу глобалізації. Розглянуто питання періодизації глобальних процесів.

Ключові слова: глобалізація, країни, що розвиваються, глобальні процеси, глобальна економіка, універсалізація.

В сучасній науці немає загальновизнаного єдиного визначення поняття глобалізації та її періодизації. Відмінності зумовлені масштабністю та недостатнім рівнем дослідження цього феномену.

Міжнародний Банк Реконструкції та Розвитку визначає глобалізацію як зростаючу економічну взаємозалежність країн світу, як наслідок зростаючого об'єму та різноманіття міжнародних переміщень товарів, послуг та інтернаціональних потоків капіталу, а також більш швидкого і широкого розповсюдження технологій. Міжнародний Валютний Фонд вважає основними рисами глобалізації зростання світової торгівлі, транснаціональних фінансових потоків, переливання технологій, інформаційні мережі і взаємодію культур. Основною рисою всіх концепцій глобалізації виступає ідея посилення взаємозалежності людства на всіх рівнях (економічному, політичному, соціокультурному). Більшість дослідників погоджуються з тим, що взаємозалежність віддзеркалює сутність процесу глобалізації.

Глобалізація проявляється у тому, що соціальні процеси в одній частині світу все більше впливають на те, що відбувається в усіх інших частинах світу, і, у свою чергу, зазнають впливу з боку останніх.

На думку європейських вчених глобалізація як процес об'єднання, універсалізації суспільних структур сягає своїм корінням минулого. Уже в давні часи та в Середньовіччя існували великі соціальні спільноти, що об'єднували величезні території та народи: Перська держава, держава Олександра Македонського, Римська імперія. Та ці спільноти були нестійкими політичними об'єднаннями різних за культурою, традиціями територій, що призвело до їх розпаду.

У XIV-XIX століттях розпочався процес різкого прискорення інтеграції, тобто взаємодії та взаємовпливу різних регіонів світу. Це було пов'язано з великими географічними відкриттями, винайденням та розповсюдженням друкарства, виникненням капіталістичного суспільства і індустріальною революцією у Західній Європі. Наприкінці XX століття цей процес в результаті використання нових засобів комунікації, кінця «холодної війни» розпаду Радянського Союзу, перейшов на такий рівень, що вперше в історії інтеграція, взаємодія та взаємовплив різних частин

людства охопили всю планету, об'єднавши всі регіони без винятку. Саме з цього моменту можна говорити про глобалізацію в повному сенсі цього слова. Інтегрованим виявилось все людство в цілому, нехай навіть різною мірою[6].

Глобалізація в її сучасному прояві постає як багаторівнева та багатостороння система різноманітних інтеграційних проявів. Основні з них це: глобальна комунікація, глобальна економіка, глобальна політика, глобальна культура, глобальна наука, глобальна мова, глобальний спосіб життя.

До особливостей сучасного етапу глобалізації відносять такі обставини:

1. Безпрецедентна масштабність цього явища.
2. Зростаюча тенденція до уніфікації не лише культурно-цивілізаційного, але й соціально-політичного життя країн Землі.
3. Особливістю сучасного етапу глобалізації є розвиток на його тлі специфічної фази світового науково-технічного прогресу – фази інформаційно-комунікаційної революції, яка незнаним до цього чином прискорює обертання економіко-виробничих факторів, а також робить більш легким проходження політичних ідей та знань, розповсюдження соціальних та цивілізаційних цінностей.
4. Для менш розвинутих країн специфіка сучасного етапу глобалізації полягає в перевазі негативних її наслідків над позитивними можливостями[8].

Китайський вчений Яньсянь Янь зауважує, що на початок 1990-х років тема глобалізації перестала бути новиною для китайських вчених та політиків, які приймали участь в дискусіях з її приводу з початку 1980-х років. Він також особливо зауважив, що глобалізація постає як проект модернізації на противагу більшій частині тих дискусій, які ведуться на Заході і в яких глобалізація трактується як феномен постіндустріальної та постмодерністської епохи[10,с.44].

Від того, як розуміється глобалізація, багато в чому залежить стратегія і тактика дій різних сил і суб'єктів міжнародних відносин, що добре показує, наприклад, китайський учений Ань Цинянь. У статті «Проблеми глобалізації в Китаї» він відзначає, що китайський уряд хоча і виступає за політичну багатополарність і культурне різноманіття, проте з великою повагою відноситься до економічної глобалізації», розглядаючи її як об'єктивну, історично неминучу тенденцію. «Через великий вплив практичного раціоналізму, – пише він, – в Китаї не існує поширеного в західних країнах руху антиглобалізму. Сьогоднішні успіхи Китаю в економіці в значній мірі пов'язані з тим, що він дуже ефективно використовує шанс, що представлений йому глобалізацією»[2,с.147].

Китайські автори пропонують наступну періодизацію для процесів глобалізації та зауважують, що на різних етапах ступінь участі Китаю в них була різною. «На першій стадії процесу глобалізації (1840-1949 рр.) китайська держава знаходилася у васальній залежності від західних держав. Другий етап (1949-1978 рр.) відрізнявся спробами Комуністичної партії Китаю протиставити процесу глобалізації, що домінував на Заході, соціалістичний шлях розвитку за моделлю Радянського Союзу. Та хоч спротив глобалізації гарантував Китаю політичну незалежність, він у той самий час відкинув його в економічному і культурному плані ще далі.

Безпосередню участь в процесі глобалізації у всіх її аспектах Китай приймає лише на теперішній – третій його стадії»[10,с.45].

Китайська дослідниця Гао Шучинь дає наступне визначення процесу глобалізації: «Глобалізація є процесом економічної, політичної та культурної універсалізації різних країн на основі фінансової та виробничої інтеграції»[5,с.9].

Підкреслюючи невідворотність включення країни до процесу глобалізації, багато китайських вчених та суспільних діячів визнають, що незалежно від бажання або небажання кого-небудь, без участі в глобалізації, Китай не зможе ані розвивати свою економіку, ані здійснювати її модернізацію[2,с.147]. Обговорюючи проблему глобалізації, китайські вчені одностайні в тому, що цей процес, з одного боку, обіцяє Китаю великі можливості, а з іншого – кидає серйозний виклик: наскільки ті переваги, які отримує Китай від включення до загальносвітового процесу інтернаціоналізації зв'язків, пересилать труднощі та втрати, які він може мати на цьому шляху.

«Тенденції розвитку світу ніколи не були однозначними. Без сумніву, сучасні тенденції глобалізації, інтеграції, стандартизації викликають багато голосів протесту, але поставити їм перешкоди неможливо, і нам залишається лише йти разом з ними вперед, не здригаючись, не ремствуєючи на Небо і не звинувачуючи людину – такий один бік явища. Та є в тенденції ще й інший бік – локалізація, розмаїття, народність та індивідуальність. Все з більшою впевненістю люди повинні оберігати систему та традиції власної культури, власну самостійність» – пише китайський дослідник Ван Мен[3,с.169].

Директор Китайського інституту міжнародних проблем МЗС КНР професор Ян Ченсюй стверджує, що «по мірі глобалізації світової економіки Китай у своїх торгово-економічних зв'язках з Америкою, Європою, Японією та іншими індустріально розвинутими країнами майже припинив відчувати вплив політичних розбіжностей»[11,с.31].

В китайській літературі спеціалісти звертають увагу на особливості впливу глобалізації на розвинуті країни та країни, що розвиваються і на неоднакові наслідки глобалізації, вони підкреслюють, що піонерами та провідниками сучасного етапу глобалізації є розвинуті країни Заходу. Саме вони створили основні правила гри і намагаються керувати нею. Як зауважують китайські вчені Тан Женью і Ху Чуньму, це зумовлено тим, що, «по-перше, головні економічні організації, подібні МВФ, Всесвітньому Банку і ВТО, що виробляють правила глобалізації, контролюються великими багатими державами. Цілком зрозуміло, що такі правила відповідають, перш за все, інтересам багатих і не відповідають інтересам бідних країн.

По-друге, ці, так звані, загальні правила походять нібито з рівності можливостей всіх країн світу. А насправді ставлять більшість з них в нерівноправне становище. Це відбувається тому, що стартові можливості у різних груп країн дуже різняться. Розвинуті країни не лише захоплюють ринки країн, що розвиваються, присвоюють їхні природні та людські ресурси, але й за завищеними цінами продають їм технологічну та інтелектуальну продукцію. В світлі цього зовсім не важко наперед визначити переможців та переможених.

По-третє, виробленим правилам не вистачає прозорості. Країнам, що розвиваються, не надана трибуна для викладення своїх концепцій, їм не надана можливість висловлювати свою думку. ООН все більше перетворюється на арену для великих держав, які мають право вето практично з усіх питань.

По-четверте, правила глобалізації, які виробляються головним чином на основі цінностей та інтересів США та інших розвинутих країн, фактично перетворюють цей процес на «американізацію» [4, с.9].

Китайський вчений Фань Ган вводить поняття «нерівного становища в глобалізації», під яким він розуміє ту обставину, що розвинуті країни отримують більше дивідендів від глобалізації, ніж країни, що розвиваються. Однак, на відміну від інших, що покладають відповідальність за нерівність в глобалізації на розвинуті країни, він вважає, що менш розвинуті країни, в тому числі і Китай, самі мають шукати шляхи подолання такої нерівності, і перш за все звернути увагу на відповідність ступеню відкритості економіки, якого вимагає глобалізація, внутрішнім можливостям країни [13].

Китай ототожнює економічний аспект глобалізації та її основний зміст, фактично китайські експерти окреслюють рамки та межі доцільності глобалізаційних процесів рамками економічної сфери. «Глобалізація може бути корисною в економіці, але небезпечна в політиці та суспільних стосунках, бо загрожує суверенітету менш розвинутих країн» [4, с.9]. XVI з'їзд правлячої Комуністичної партії Китаю в листопаді 2002 року ухвалив установку, згідно з якою розвиток китайської економіки необхідно пов'язати з глобалізацією світової співдружності [1, с.167].

Одним з напрямків включення КНР в процеси глобалізації є участь в регіоналізації, яка, як підкреслює китайська дослідниця Гао Шучинь, є необхідним етапом економічної глобалізації [5, с.10]. Саме участь у регіоналізації дозволить Китаю не тільки активізувати процес економічної глобалізації, а й отримати необхідний досвід для реформування міжнародних фінансових інститутів [8; 11, с.45].

Політичну глобалізацію Китай розглядає як втручання Заходу у свої внутрішні справи. В такому контексті він трактує глобалізацію не інакше, як небезпечний та неприйнятний для Китаю новий варіант гегемонізму [4, с.9].

Китайські автори закликають суспільство не піддаватися ілюзорним уявленням про переваги західного шляху економічного розвитку, більше того, виступають проти глобалізації як нової форми імперіалізму і закликають твердо відстоювати національні інтереси. Китайські науковці доводять, що доля Китаю має знаходитися в руках самих китайців, які мають спиратися на власні сили, зберігати вірність духовним традиціям і не копіювати взірці західної культури. Вони говорять не про те, що треба замкнутися у собі, а лише про те, що «необхідно з ще більшою відкритістю вбирати, приймати, перетравлювати все, що є в світі передового, корисного» [3, с.170].

В декларації про міжнародний порядок в XXI столітті, що була підписана за підсумками переговорів Володимира Путіна та голови КНР Ху Цзиньтао (Москва, 2005р.) підкреслюється, що «глобалізація розвивається дуже незбалансовано і супроводжується збільшенням розриву між розвинутими країнами та країнами, що розвиваються і рештою світу.

Для здорового розвитку процесів глобалізації необхідно збільшувати координацію, взаємовигідне співробітництво між державами і регіонами, відмовлятися від будь-яких проявів дискримінації в економічних стосунках, зменшувати розрив між бідними та багатими, сприяти спільному процвітання шляхом розширення і поглиблення торгово-економічних та науково-технічних обмінів» [12].

Китайські вчені, досліджуючи глобальні процеси, доходять висновку, що, приймаючи виклики глобалізації і вступаючи у світову співдружність, Китай має намагатися відстоювати свої національні інтереси, дотримуватися своєї національної гідності і будувати свої стосунки з іншими країнами як самостійна, незалежна держава, політика якої походить, перш за все, з власних інтересів, однак з урахуванням загальносвітових правил та інтересів. Увійти до глобального світу Китай має не бідним родичем, а рівноправним партнером. Китай намагається максимально використовувати великі можливості глобалізації і одночасно до мінімуму знизити ті видатки, які пов'язані з цим процесом.

Таким чином, можна зробити наступні висновки: по-перше, китайські науковці ототожнюють економічний аспект глобалізації та її основний зміст. Розглядають політичну глобалізацію як загрозу суверенітету менш розвинутих країн. По-друге, по мірі глобалізації світової економіки Китай у своїх торгово-економічних зв'язках майже припинив відчувати вплив політичних розбіжностей з Америкою, Європою, Японією. По-третє, правила глобалізації, які виробляються великими державами, не відповідають інтересам бідних країн.

Список використаних джерел

1. Ань Вэй. Глобализация и право. Воздействие современной китайской правовой философии на развитие общества в Китае // Восток. – 2005. – №5. – С. 166-170.
2. Ань Цинянь. Проблемы глобализации в Китае // Вестник Российского философского общества. – 2005. – №4(36). – С.145-151.
3. Ван Мэн. Волна глобализации и строительство культурной державы // Проблемы Дальнего Востока. – 2004. – №2. – С.168-171.
4. Гао Шучинь. Внешняя политика КНР в условиях глобализации // Азия и Африка сегодня. – 2003. – №11. – С.25-28.
5. Гао Шучинь. Глобализация: взгляд из Китая // Азия и Африка сегодня. – 2003. – №11. – С.9-10.
6. Добренев В.И. Вызовы глобализации и перспективы человечества // Вестник Московского университета. Серия 18. Социология и политология. – 2004. – №4. – С.3-27.
7. Лю Цинцай. КНР: геополитическая среда и внешняя политика добрососедства // Проблемы Дальнего Востока. – 2006. – №1. – С.33-42.
8. Сафронова Е.И. Глобализация и взгляд на неё из КНР и развивающихся стран // Проблемы Дальнего Востока. – 2003. – №6. – С.31-39.
9. Чжан Байцзя. Исторический обзор эволюции внешнеполитических отношений Китая в период осуществления реформ и политики расширения внешних связей (1992-2002) // Проблемы Дальнего Востока. – 2003. – №6. – С.40-51.
10. Яньсянь Янь. Государственная власть и изменения в культуре Китая // Многоликая глобализация. Культурное разнообразие в современном мире. – М.: «Аспект Пресс», 2004. – 379с.

11. Ян Чэнсюй. Китайская дипломатия в условиях глобализации мира // Китай в мировой политике. – М: Московский государственный институт международных отношений (Университет); «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. – 528с.

12. <http://www.novopol.ru/article278.html>

13. <http://russian.people.com.cn/31518/6544426.html>.

Варламова Е.С. Глобализация: китайский взгляд

Анализируется специфика взглядов китайских учёных по проблеме глобализации и её влияния на Китай и развивающиеся страны. Определены особенности современного этапа глобализации. Рассмотрен вопрос периодизации процессов глобализации.

Ключевые слова: глобализация, развивающиеся страны, глобальные процессы, глобальная экономика, универсализация.

Varlamova, K.S. Globalization: A Chinese View

The specific of look of the Chinese research workers is analysed on the problem of globalization and her influence on China and countries that develop. The features of the modern stage of globalization are selected. The question of division into the periods of global processes is considered.

Key words: globalization, developing countries, which are developing, global processes, global economy, universalization.

УДК 328.123

Ірха К.О.

Теоретичні аспекти дослідження політичної опозиції в західній науці XIX-XX ст.

Аналізуються теоретичні надбання зарубіжних вчених відносно проблеми політичної опозиції. Результати вивчення творів класиків світової політико-правової думки XIX-XX століть свідчать про широкий спектр підходів до сприйняття опозиції як політичного явища.

Ключові слова: опозиція, політична участь, інституціоналізація, держава, суспільство.

Політична опозиція як фактична одиниця соціально-політичного життя існує за будь-якого режиму владних відносин, але як предмет політологічного дослідження актуалізується лише з середини XX століття. Не дивлячись на те, що інститут політичної опозиції в сучасній науці активно підлягає аналізу у своїх реальних проявах, його теоретичні витoki потребують не менш пильної уваги.

Сучасна політологія досліджує сталі форми опозиційної діяльності, сформовані протягом тривалого періоду теоретизування. Щоб систематизувати та узагальнити увесь спектр наукових припущень та теоретичних моделей, пропонуємо простежити, як змінювалися уявлення про політичну опозицію та процес інституціоналізації даного явища у зарубіжних дослідників-суспільствознавців.

Початок теоретичному розумінню феномену опозиції було покладено мислителями XVII століття. Перші праці з даної проблематики були написані Г. Болінброком, Дж. Локком, А. Шефстбері. Пізніше аналіз поняття «політична опозиція» отримав відображення у роботах таких вчених, як Т. Джефферсон, Ш.-Л. Монтеск'є, Ж.-Ж. Руссо та інших.

Широкої актуалізації проблема політичної опозиції зазнала наприкінці XIX – першій половині XX століття. Серед авторів-розробників можна назвати Ф. Гізо, Р. Даля, А. Лоуелла, Р. Міхельса, Д. Растоу, С. Франка, Б. Чичеріна, Дж. Шарпа, Й., Шумпетера та інших.

Значний внесок у розвиток теорії політичної опозиції зробив видатний представник французького лібералізму I половини XIX століття, історик і державний діяч Франсуа Гізо. Його основною ідеєю є обґрунтування необхідності участі опозиції в процесі здійснення державної влади. На думку Ф. Гізо, в умовах малопродуктивної діяльності традиційного державного апарату зробити управління суспільством ефективним, зберігши при цьому свободу та основні правові гарантії громадян, можливо лише за участі політичної опозиції [6, с.311-312].

Й. Шумпетер, один з найвидатніших економістів, соціологів та політичних вчених ХХ ст., у своїй праці «Капіталізм, соціалізм та демократія» зазначає, що ініціатива у висуванні питань на парламентське обговорення, як правило, належить урядові або ж тіньовому кабінету опозиції, а не окремим депутатам. Ця думка свідчить про надання опозиції інституціональної форми тіньового уряду та про неминучу участь опозиції у прийнятті державних рішень. В той же час учений вважає, що іноді «політична машина не може сприйняти певних проблем, так як вище керівництво уряду та опозиційних сил не вбачає в них політичної цінності або ж ця цінність насправді сумнівна. Такі питання беруть собі аутсайтери, які віддають перевагу індивідуальній боротьбі за владу замість служіння в лавах однієї з існуючих партій» [11, с.238-239].

Німецький політолог Р. Міхельс у своїй праці «Соціологія політичної партії в умовах демократії» розглянув феномен опозиційної партії і прийшов до висновку, що «всі сили опозиційної партії спрямовані на витіснення правлячої партії, аби посісти її місце, іншими словами, замінити одне угруповання правлячого класу іншим. Та рано чи пізно конкурентна боротьба між окремими угрупованнями правлячих класів закінчується перемир'ям, несвідомий мотив якого – збереження таким чином панування над масами або ж його розділення...» [6, с.549-551]. У роздумах Р. Міхельса простежується натяк на критерій конструктивності політичної опозиції. Отож можна зробити висновок, що для автора опозиція не є носієм альтернативних шляхів розвитку держави, а лише виконує функцію заміщення кланової влади.

Російський релігійний дослідник С. Франк (1877-1950) наділив опозиційною функцією народні маси. У роботі «По той бік «правого» та «лівого» вчений пише: «До недавнього часу консервативна влада завжди спиралася на народні маси проти створених класів, і, навпаки, влада, вступаючи на шлях радикальної та планомірної перебудови суспільства, натикалася на опозицію народних мас...». Одна з ознак, що створює поняття «правого» та «лівого», на думку С. Франка, змінює своє місце: принцип свободи, який зазвичай не сприймається владною верхівкою стає надбанням опозиції. Тому за нових соціальних обставин вимога свободи в значній мірі характеризує політичні прагнення, що визначаються як «праві». Вони у своїй більшості стають вождями частини народних мас, мріють про народне повстання і певним чином обіймають позицію «крайніх лівих». Не дивлячись на свою гостру ненависть до «лівих» в інших відносинах, вони інколи солідаризуються з тими «крайніми лівими», котрі самі знаходяться в опозиції і не задоволені пануючою в державі лівою владою» [8, с.227]. Тобто опозиційність виступає в ролі об'єднавчого принципу і, хоча й містить ідеологічний відбиток протистояння, не відкидає можливості конструктивного політичного співіснування.

Філософа, правника, суспільного діяча Бориса Миколайовича Чичеріна називають одним із засновників російської «державної школи». У своїй науковій праці «Різні види лібералізму» опозиційний лібералізм автор виокремив самостійним видом. «Яка тут представлена суміш людей! Різні мотивації, різні соціальні типи – від Собакевича, який запевняє, що прокурор – добропорядна людина, та й той нікчема, до пана, незадоволеного скасуванням кріпосного права, до вельможі, який потрапив у немилість і тому долучився до опозиції, доки не засяє над ним благодатна посмішка, котра знову поверне його до влади» [6, с.629-630]. Автор зазна-

чає, що стан опозиційності здавна притаманний російському суспільству і характеризує критичний суспільний настрій. До форм опозиційної діяльності Б. Чичерін відносить «невдоволення з патріархальним характером»; умисну злу іронію, яка покликана продемонструвати, що насмішник знаходиться мінімум на один щабель вище інших учасників соціальної дискусії; докори; агресивні вимоги, за яких в один і той же час з однаковим натиском вимагаються абсолютно протилежні речі; «поетичну любов» до самоврядування, гласності; ораторські ефекти, які супроводжуються відповідними мімікою та рухами; «свободолюбства», яке зазвичай втілюється у деспотію тощо [6, с.631].

Американський політолог, один із засновників транзитології як аналізу та моделювання переходів від диктатури до демократії Д. Растоу у праці «Переходи до демократії: спроба динамічної моделі» приділив увагу ролі опозиції у процесі демократичного транзиту. «Довіра до демократії буде зростати особливо динамічно, якщо в перші ж десятиріччя існування нового режиму в управлінні державними справами зможе брати участь широкий спектр політичних течій – або шляхом об'єднання у різного роду коаліції, або по чергово змінюючись у ролі уряду та опозиції...» [7, с.8-9]. Вчений цитує Р. Даля: «Узаконена партійна опозиція – це випадковий винахід сучасності». Д. Растоу ж вбачає користь в існуванні інституту політичної опозиції в тому, що засобом втілення демократії є подолання відчутних приводів для суспільного невдоволення. Часто хитка політична система з усіма своїми владними інститутами та інституціями неспроможна конструктивно протистояти кризовим викликам. У таких ситуаціях опозиція потрібна як дорадчий інструмент впливу.

Опозиція завжди підсвідомо асоціювалася зі спротивом і протистоянням, певним чином поступалася у конструктивності владній діяльності. Але у політичній теорії ХХ століття було приділено увагу методам ненасильницької діяльності, а англійський вчений Джин Шарп нарахував їх 198 [10]. Такий політичний арсенал безумовно стане у нагоді конструктивній політичній опозиції. Серед зазначених автором засобів зустрічаємо: політичне втручання (громадянська непокоря «нейтральним законам», робота без співробітництва, подвійний суверенітет та створення паралельного уряду), соціальне втручання (створення альтернативних соціальних структур та систем комунікацій), політичний траур, офіційні заяви тощо [10]. Запропоновані Дж. Шарпом методи ненасильницької діяльності охоплюють різні рівні: особистісний, родинний, локальний, регіональний, загальнодержавний, глобалізований, віртуальний тощо. Автор пропонує пристосувати побутову діяльність до інструментарію відстоювання політичних позицій, зазначаючи, що таким чином людині набагато простіше донести свою ідеологічну позицію до членів групи спротиву.

Відомий представник американської політичної науки Р. Даль у праці «Політичні опозиції у західних демократіях» сформулював критерії, що забезпечують демократичний характер політичних систем, відповідно створюють умови існування політичної опозиції:

- 1) свобода думки та висловлювань, у тому числі можливість доведення відмінних позицій меншості до відома інших громадян і керівних інститутів держави;
- 2) можливість брати участь у політичному житті;
- 3) у випадку політичного конфлікту – контроль більшості громадян, виборців і обраних посадових осіб над рішеннями уряду;

4) раціональність у політичному обговоренні й ухваленні рішень, розуміння громадянами та лідерами держави висунутих цілей і відповідних засобів їх досягнення;

5) згода під час прийняття політичних рішень про необхідність мінімізації кількості та рівня обурення і примусу стосовно переможеної меншості та максимізація кількості громадян, котрі вважають, що прийняті рішення відповідають їх цілям;

6) мирний спосіб розв'язання конфліктів і мінімізація політичного насилля;

7) вирішення термінових питань політики, коли уряд звертає увагу на будь-яке питання, розцінене значною кількістю громадян або лідерів як термінове, важливе, і приймає рішення, що задовольняють найбільшу кількість громадян;

8) широка довіра і лояльність до Конституції та демократичних процедур у державі [4, с. 112-118].

У середині XX століття Р. Даль запропонував типологію політичної опозиції. У своїй класифікації він спирався на критерій цілепокладання опозиції. Вчений виокремлював структурну опозицію (прагне змінити або запобігти змінам у головних сферах функціонування держави: політичний курс уряду, тип політичної системи, тип політичного режиму, соціально-економічна структура); неструктурна опозиція (прагматична опозиція або напівопозиція) [1, с. 167]. А у своїй роботі «Поліархія. Участь та опозиція» Даль пропонує нове поняття – «поліархія», інтерпретуючи її як особливий тип режиму правління у сучасному суспільстві. Основною відмінністю «поліархії» від інших політичних режимів, на думку Р. Далья, є поєднання двох характеристик: високої терпимості до опозиції, тобто до тих, хто протидіє діям уряду, та широких можливостей участі у впливі на поведінку уряду та навіть у зміщенні мирним шляхом офіційних осіб держави.

Значну увагу теоретики і практики в галузі політології приділяли розподілу повноважень між опозицією та урядом. М. Дюверже, аналізуючи політичні реалії та уточнюючи поняття законодавчої і виконавчої влади, зазначає, що «різниця між законодавчою і виконавчою владою не має значення, адже у багатьох випадках лідер партії парламентської більшості володіє тією та іншою, оскільки керує урядом і контролює цю більшість. Тому говорити, що ці влади розмежовані, – фікція, а справжній поділ влади має місце між урядом і опозицією» [9, с. 83].

Повертаючись до питання класифікації політичної опозиції, можна навести цитату відомого німецького дослідника Г. Оберройтера щодо критерію системності опозиції: «Не всякий опір можна назвати сьогодні політичною опозицією, а тільки політичну протидію, де функціонують добре організовані суб'єкти з конкретними політичними вимогами або навіть програмами, що містять одночасно високий альтернативний, евристичний і протестний потенціал, спрямований проти політики діючої влади. Таким чином, про цивілізовану опозицію можна вести мову тільки тоді, коли суперечності між більшістю та меншістю ґрунтуються на фундаментальній єдності по цій і другий бік альтернативи і не ставлять під загрозу основи конституційної, політичної та правової систем» [2, с. 134].

Згідно з визначенням відомого вченого початку XX ст. А. Лоуелла, яке в сучасній Англії вважається класичним, опозицією називається «партія, яка не перебуває при владі, але є абсолютно лояльною до установ дер-

жави і готовою взяти владу без будь-якого ушкодження для політичних традицій влади» [5, с. 322].

Проблеми визначення, класифікації, інституціоналізації політичної опозиції, критерії системності та конструктивності опозиції були і залишаються актуальними серед політологів і соціальних філософів XIX–XX ст. Лише частково проаналізувавши теоретичні розробки зарубіжних вчених, ми зробили наступні висновки: *по-перше*, значний вплив на теорію політичної опозиції мала історична ситуація в тій або іншій державі; *по-друге*, одним із вирішальних критеріїв аналізу опозиції є системність, тобто яке місце в системі владних відносин посідає опозиційна сила (парламентська, позапарламентська, «тіньовий» кабінет тощо); *по-третє*, політична опозиція може розглядатися як політичний інститут та як форма суспільного спротиву; *по-четверте*, політичну опозицію часто розглядають з позиції учасника системних трансформацій, виявляючи її роль, передусім, у процесі демократичного транзиту; *по-п'яте*, інститут парламентської опозиції складає невід'ємний атрибут цивілізованого парламентаризму та політичної системи демократичного суспільства; по-шосте, проаналізовані теорії засвідчують гостру необхідність у закріпленні реальних механізмів впливу політичної опозиції на процес прийняття важливих державних рішень.

Виходячи з того, що політична опозиція в сучасній Україні перебуває на етапі інституціоналізації, слід неодмінно врахувати здобутки західної політичної науки у царині теоретичної складової дослідження інституту опозиції.

Список використаних джерел

1. Dahl R. Governments and Political Opposition / R. Dahl // Handbook of Political Science. – Vol. 3 (Macropolitical Theory). – Addison-Wesley Publishing Company, 1975. – P. 115-174.
2. Oberreuter H. Parlamentarische Opposition. Ein internationaler Vergleich / H. Oberreuter. – Hamburg, 1975. – P. 134.
3. Варзар І. М. Політологічні і історіологічні засади феномена «Політична опозиція» / Ф. М. Варзар // Політична опозиція: теорія та історія, світовий досвід та українська практика. - К.: МОН України, 1996. – С. 94-102.
4. Даль Р. Політичні опозиції у західних демократіях / Р. Даль – Харків: Каравела, 2002. – 216 с.
5. Лоуэлл А. Правительства и политические партии в государствах Западной Европы [пер. с англ.] / А. Лоуэлл. – М.: Изд. С. Смирмунта, 1905. – С. 322.
6. Новакова О. В. Політична модернізація та розвиток демократичних процесів в сучасній Україні: [Монографія] / О. В. Новакова. – Луганськ: Вид-во СНУ ім. В. Далья, 2006. – 216 с.
7. Политология / [хрестоматія; сост. проф. М. А. Василик]. – М.: Гардарики, 2000. – 843 с.
8. Растой Д. А. Переходы к демократии: попытка динамической модели / Д. А. Растой // Полис. – 1996. – № 5. – С. 5-15.
9. Франк С. Л. По ту сторону «правого» и «левого» / С. Л. Франк // Новый мир. – 1990. – № 4. – С. 226-233.
10. Шаповал В. М. Зарубіжний парламентаризм / В. М. Шаповал – К.: Основи, 1993. – С. 83.

11. Шарп Дж. От диктатуры к демократии. Концептуальные основы освоения [Электронный ресурс] / Дж. Шарп. – Режим доступа: <http://psyfactor.org/2005/lib/sharp.htm>

12. Шумпетер Й. Капитализм, социализм и демократия / Й. Шумпетер. – М.: Наука, 1995. – 327 с.

Ирха Е.А. Теоретический базис проблемы политической оппозиции в работах зарубежных исследователей XIX-XX ст.

Анализируются теоретические разработки зарубежных ученых относительно проблемы политической оппозиции. Результаты изучения произведений классиков мировой политико-правовой мысли свидетельствуют о широком спектре подходов к восприятию оппозиции как политического явления.

Ключевые слова: оппозиция, политическое участие, институционализм, государство, общество.

Yrha, K.O. Theoretical basis of the problem of political opposition in working of the foreign researchers XIX-XX century

The theoretical developments of foreign scientists are analyzed for problems to political opposition. The result of the study of the products of classicist world politician-legal thought is indicative about wide spectrum approach to perception of the oppositions as political phenomena.

Key words: the opposition, political participation, institutionalism, state, society.

УДК 327.51

Черній В.А.

Болгарія в балканській політиці СРСР і Німеччини у передвоєнний період

Розглядається політична боротьба між Радянським Союзом і Німеччиною задля залучення на свій бік союзників напередодні другої світової війни. Безпосередньо автор звертає свій погляд на Болгарію і процес втягування її у геополітичну і економічну орбіту рейху. Достатню увагу у дослідженні приділено помилкам сталінської дипломатії у «боротьбі» за Болгарію.

Ключові слова: політика, переговори, союзники, гарантії, проект, протокол, політична атмосфера, окупація.

Початок Другої світової війни, небаченої у сіті трагедії, датується, як відомо, 1 вересня 1939 року, коли на світанку цього дня німецькі війська вторглися в Польщу. Через день агресорові оголосили війну Англія, Франція, англійські домініони, Австралія та Нова Зеландія, а дещо пізніше – Канада і Південно-Африканський Союз. Польща попросила допомогу у своїх союзницьких гарантів – Англії та Франції, однак ті не поспішали. «Доля Польщі, - міркували правителі Англії і Франції, - визначатиметься загальними результатами війни, а вони, у свою чергу, залежатимуть від здатності західних держав здобути перемогу над Німеччиною в кінцевому підсумку, а не від того, чи зможуть вони ослабити тиск Німеччини на Польщу на самому початку» [7,с.7].

З початком війни протягом кількох місяців воєнні дії фактично не велися. Такий стан на фронті у Франції дістав назву «дивної війни», а в самій Німеччині – «сидячої війни», або, як зазначив німецький дипломат В. Путліц, це була фальшива, несправжня війна [8,с.278].

Реальне співвідношення сил на Західному фронті в цей період створювало для Англії і Франції сприятливі можливості для полегшення становища Польщі. Однак 110 французьких і англійських дивізій, які протистояли 23 німецьким, воєнних дій не вели. Як писав у своїх мемуарах фельдмаршал Б. Монтгомері, «Франція і Британія не поворухнулись, коли Німеччина проковтнула Польщу. Я не розумів, чи була це війна» [10,с.85].

Як відомо, знищенню Польщі та захопленню інших країн багато в чому сприяла політика Радянського Союзу, який уклав договір з Німеччиною про ненапад і виконував умови таємного додаткового протоколу до нього, яким передбачалося розмежування сфер впливу СРСР та Німеччини в переможній Польщі. В цій статті маємо намір торкнутися питання про визначення місця Болгарії в балканській політиці Радянського Союзу

та Німеччини. Це обумовлене тим, що й досі існують різні оцінки цього факту.

Геополітичні інтереси зазначених держав багато в чому збігалися щодо розподілу сфер впливу в різних субрегіонах Європи і, зокрема, на Балканах, де їх приваблювала можливість заволодіти сировинними ресурсами (близькість до румунських нафтових промислів), а також вигідним військовим плацдармом [9,с.85], про що не раз заявляв А. Гітлер [9,с.86]. В. Молотов обстоював інтереси СРСР на Балканах, в районі Чорного моря, зокрема, в Румунії, Болгарії і Туреччині [9,с.87]. В листопаді 1939 р., наприклад, на переговорах між В. Молотовим та А. Гітлером знову йшлося про Балкани, точніше (про проток. Босфор і Дарданелли з посиланням на Кримську війну та події 1919 року) «історичними воротами Англії для нападу на Радянський Союз» [9,с.90]. Стосовно позиції Німеччини щодо Проток, то А. Гітлер заявив, що має намір переглянути цю проблему. Коли було порушено питання про гарантії Болгарії (Молотов підкреслив, що «Радянський Союз за жодних обставин не втручатиметься у внутрішні справи цієї країни» [8]), то Гітлер підкреслив, що на разі має значення, чи просила ці гарантії сама Болгарія, але «Він не знає про будь-які запити Болгарії на цю тему. Крім того, він, звичайно, має дізнатися про думку Італії, і лише після цього зробить певні заяви» [9,с.92].

Чому виникло таке непорозуміння між сторонами, що мали тоді загалом чимало спільних поглядів на проблеми геополітики? Чому так настирливо В. Молотов говорив про гарантії Болгарії? Як виявляється, це пояснювалося тим, що «В цьому питанні у Росії лише одна мета: вона хоче гарантувати себе від нападу через протоки і хоче врегулювати це питання з Туреччиною (гарантії Болгарії полегшать ситуацію). Як Чорноморська держава, Росія має право на таку безпеку і впевнена, що вона зможе знайти розуміння в цьому питанні» [9,94]. Гітлер відповів, що це приблизно збігається з позицією Німеччини. Молотов відтак наголосив, що Радянський Союз готовий гарантувати Болгарії вихід до Егейського моря, але важливо як ставиться до таких гарантій Німеччина. Абстрактна відповідь фюрера зводилася до того, що інтереси СРСР як чорноморської держави на разі будуть взяті до уваги при розгляді питання про долю Болгарії.

На цьому власне бесіда В. Молотова з А. Гітлером була завершена (13 листопада 1940 року), а самі радянсько-німецькі переговори, у зв'язку з нальотом британської авіації на Берлін, були продовжені в бункері міністра закордонних справ Німеччини: на них розглядалося питання вироблення політики співробітництва між Німеччиною та Радянським Союзом щодо сфер впливу на теренах Європи. Зокрема, на пропозицію міністра закордонних справ Ріббентропа розглядався проект угоди між країнами Троїстого пакту і Радянським Союзом, що складалася з трьох основних частин. Згідно з першою, Німеччина, Італія та Японія погоджувалися всіма можливими засобами протистояти перетворенню війни у світовий конфлікт і співробітничати у питанні відновлення миру. Міністр закордонних справ СРСР підтримував цю ідею і запропонував виробити спільну політичну лінію [9,с.95]. В другій статті містилися зобов'язання чотирьох зазначених держав поважати «природні сфери впливу» кожної з них. У третій зазначалося, що ці країни зобов'язуються не входити у блоки держав і не підтримувати жодних міжнародних блоків, спрямованих проти будь-якої з них [2].

Проект угоди доповнювався двома таємними протоколами, в яких конкретизувалися територіальні інтереси чотирьох держав після укладання миру в Європі. Зокрема, що для Німеччини – це Центральна Африка; для Італії – Північна і північно-східна Африка; для Японії – район Східної Азії на південь від Японії; для Радянського Союзу – напрямок до Індійського океану [9,с.95].

Радянський Нарком виклав свої погляди на питання, що обговорювалися. Він відкинув ідею отримання Радянським Союзом виходу до Індійського океану. Запропонував прийняти інші пропозиції, зокрема, протокол між Німеччиною, СРСР та Італією про визнання того факту, що «Болгарія географічно розташована всередині зони безпеки чорноморських кордонів Радянського Союзу і що укладення радянсько-болгарського договору про взаємодопомогу, котрий в жодному разі не торкнеться внутрішнього режиму Болгарії, її суверенітету та незалежності, є політичною необхідністю» [2].

Як бачимо, у міжвоєнний період точилася складна геополітична гра між країнами, що відверто декларували свої територіальні претензії і намагалися їх «погодити» з найбільш впливовими конкурентами. На разі на тлі всіляких дипломатичних хитросплетін (зокрема, зазначених територіальних інтересів на африканському і азійському континентах, про що йшлося вище) все-таки пріоритетом для більшості з них (крім, звичайно, Японії) залишалися Балкани, і в першу чергу, така стратегічно ключова країна цього субконтиненту, як Болгарія. Щодо загалом балканського питання, то Ріббентроп прокоментував його так: «В Балканах ми зацікавлені виключно з економічної точки зору. В Німеччині, як повторю заявив фюрер, немає територіальних інтересів на Балканах. Основне питання полягає в тім, чи готовий Радянський Союз і чи спроможний він співробітничати з нами у справі ліквідації Британської імперії. З усіх інших питань ми легко досягли б домовленості, якби вдалося розширити наші відносини в розмежуванні сфер впливу» [3].

На цьому власне історична бесіда двох міністрів закордонних справ була завершена (до речі, В. Молотов підкреслив, що не шкодує про повітряний наліт, оскільки завдяки йому вдалося провести таку вичерпну бесіду з імперським міністром закордонних справ). Навіть з наведених фрагментів Бесіди видно, як долю народів Європи (і не лише їхню) намагалися вирішити (і багато в чому вирішували, як показали наступні події) лише три офіційні особи країн, що цілеспрямовано обстоювали різні ідеології.

Підсумкам переговорів у Берліні були дані офіційні оцінки обома сторонами. В комюніке переговорів В. Молотова з керівниками німецького уряду (вміщеному г. «Правда» за 15 листопада 1940 року) зазначалося: «Під час перебування в Берліні протягом 12-13-го листопада цього року Голова Ради Народних Комісарів і Народний Комісар Закордонних справ т. В.М. Молотов мав бесіду з рейхсканцлером п. А. Гітлером і Міністром Закордонних справ п. фон Ріббентропом. Обмін думками відбувався в атмосфері взаємної довіри і встановив взаємне розуміння з усіх найважливіших питань, що цікавлять СРСР та Німеччину». Насправді все було далеко не так, що цілком підтвердили наступні події. Як згадував пізніше перекладач А. Гітлера П. Шмідт, «Після переговорів Гітлера з Чемберленом під час Судейської кризи не спостерігалось таких гострих розбіжностей, як під час переговорів Гітлера з Молотовим». Власну оцінку переговорам

дав їхній учасник – Гітлер у листі до Б. Мусоліні від 20 листопада 1940 р.: «... Всупереч його (Гітлера – В.Ч.) зусиллям спрямувати російські амбіції на схід, в бік Індійського океану, Молотов виявляє зростаючий інтерес до Балкан, що не прийнятно ні для Німеччини, ні для Італії».

Справді, через серйозні розбіжності між Німеччиною і Радянським Союзом відносини між ними стали погіршуватись. Центральне місце у відносинах тривалий час посідала проблема Балкан і Болгарії. За цю країну розпочалася жорстка конкуренція. Радянський уряд продовжував настирливо шукати варіанти розв'язання болгарської проблеми. Про це, наприклад, свідчить телеграма Ріббентропові посла Німеччини в СРСР графа фон Шуленбурга, котрий зазначав, що Молотов зробив йому заяву, в якій передбачалося погодити третій, четвертий і п'ятий протоколи, що стосуються Болгарії, після її приєднання до Троїстого пакту. Пропонувалося, щоб в п'ятому, таємному, протоколі між СРСР, Німеччиною та Італією визнавався факт близького сусідства Болгарії і що укладення радянсько-болгарського договору про взаємну допомогу не торкатиметься інтересів Німеччини. Навіть, коли стало відомо про перекидання німецьких військ на болгарську територію, в телеграмі Шуленбурга Міністерству Закордонних справ Німеччини від 1 березня 1941 р. зазначалося: «Зараз події стали розвиватися по-новому. Проте думка радянського уряду, що Болгарія входить в зону безпеки СРСР залишається незмінною».

Ще в одній телеграмі, надісланій до Німеччини того ж дня повідомлялося, що в питанні Болгарії Берлін прийняв рішення, яке суперечить інтересам Радянського Союзу. Москва не раз наголошувала про свою особливу зацікавленість Болгарією і не може погодитись з діями Берліна щодо цієї країни. В меморандумі радянського уряду, зокрема, зазначалося «Прикро, що, не зважаючи на застереги з боку радянського уряду, які містилися в заяві від 25 листопада 1940 р., уряд Німецької імперії вважає за потрібне дотримуватися курсу, який завдає шкоди інтересам безпеки СРСР і вирішив здійснити воєнну окупацію Болгарії. Оскільки радянський уряд досі стоїть на позиціях, описаних у заяві від 25 листопада, німецьке керівництво має розуміти, що воно не може розраховувати на підтримку СРСР щодо своїх заходів у Болгарії» [4]. Навіть і після того, що сталося, В. Молотов продовжував повторювати: «Вкрай прикро, що попри всі зусилля, розширення війни, таким чином, виявилось неминучим» [9,с.104]. Невже у Москві вірили в декларативні заяви вищих керівників рейху. Подальший перебіг подій дає ствердну відповідь.

Дипломатичний двобій (як слушно назвали це протистояння аналітики) між Німеччиною та СРСР за Болгарію характеризується й тим, що 18 листопада 1940 р. Молотов запропонував болгарському послу в Радянському Союзі гарантії своєї держави, а 25 листопада Москва виступила з ініціативою укласти з Болгарією пакт про взаємодопомогу. Однак, керівництво Болгарії відмовилось від такої пропозиції, посилаючись на небажання дратувати Німеччину. Очевидно, й тут німецька дипломатія виявилась спритнішою, бо вже в лютому 1941 р. Ріббентропу вдалося переконати болгарське керівництво ухвалити рішення про приєднання країни до Троїстого пакту (1-го березня це відбулося де-факто). Того ж дня німецькі війська, за згоди болгарського керівництва вступили на територію Болгарії, не зважаючи на активні протести Москви.

На разі німецька сторона й надалі намагалася твердити, що нібито її дії на Балканах виключно спрямовані на недопущення отримання Англією ще одного вигідного плацдарму на континенті, що цим не переслідуються жодні геополітичні цілі. Радянська сторона вбачала в цьому розширення війни.

Ситуація в регіоні кардинально зміцнювалась, з'явилася реальна загроза неминучого зіткнення між Німеччиною та Радянським Союзом, однак кремлівське керівництво продовжувало вірити декларованим заявам спільників рейху. СРСР й надалі проводив зовнішню політику, «спрямовану на недопущення зіткнення з Німеччиною. Така політика підтверджується і тоном радянської преси, яка розглядає всі події, що стосуються Німеччини, у формі, що не викликає заперечень щодо дотримання економічних угод, укладених з Німеччиною» [9,105]. Більше того, ТАСС заявив, що настирливе мусування слухів про можливий радянсько-німецький конфлікт є «... незграбно сфабрикованою пропагандою ворожих СРСР і Німеччині сил, зацікавлених у подальшому розширенні та розв'язуванні війни» [5].

Тим часом, керівники рейху звинувачували радянську сторону в порушенні нею обіцянок не більшовизувати і не анексувати європейські країни. «З укладенням радянсько-югославського договору про дружбу і ненапад від 5 квітня цього року (1941 – В.Ч.), що зміцнив тил болгарських змовників, СРСР приєднався до англо-югославо-грецького фронту, спрямованого проти Німеччини. Водночас він намагався зблизитися з Румунією для того, щоб схилити цю країну до розриву з Німеччиною. Лише швидкі німецькі перемоги привели до краху англо-російського плану виступу проти німецьких військ в Румунії та Болгарії» [6].

Навесні 1941-го року, як відомо, Німеччина захопила всі балканські країни, використовуючи їх як могутній стратегічний плацдарм у майбутній війні з СРСР. Фашистська Німеччина таким чином здійснила економічне проникнення в ці країни, до її рук перейшли всі банківські, економічні, фінансові та військові структури, а також людський потенціал. На виснажливі роботи до Німеччини лише з Болгарії було вивезено 20 тисяч людей [6].

Економічна експансія Німеччини в Болгарію у передвоєнні роки здійснювалась послідовно і настирливо, реалізувалась стратегія перетворення цієї країни в сировинний придаток рейху. Німеччина допускала незначний розвиток тих галузей, які могли забезпечити їй вивезення великої кількості сировини та продовольства. Скажімо, вивезення руд з Болгарії у 1939 році становив 5, 6 тис. тонн., в тому числі до Німеччини – майже 3, 5 тис. тонн. (це становило 61, 5 % всього вивозу). В наступні роки вивезення руд до Німеччини збільшилось в кілька разів [9,с.109-110].

Фашистська Німеччина здійснювала політику недопущення розвитку болгарської промисловості за активної допомоги монархо-фашистських урядів країни. В Болгарії домінували політичні режими, що ігнорували національні інтереси населення. Тісні економічні зв'язки з Німеччиною у 30-ті роки негативно позначилися на всій економіці Болгарії. Її економічна уязвленість від сильного сусіда створила об'єктивні передумови для політичного тиску. До того ж, двоїста політика західних демократій також сприяла економічній та політичній експансії.

Політичний чинник на разі виявився домінуючим в історичній долі цієї країни. Колізії її передвоєнного розвитку чимось нагадують ситуацію,

що склалася нині в нашій країні: олігархічні уряди у гонитві за здобуття матеріальних і політичних переваг ігнорують проблеми становлення економічного і аграрного секторів розвитку, що створює об'єктивні передумови опинитися, у кращому разі, сировинним придатком сильніших країн, а в гіршому – втратити державну незалежність.

Список використаних джерел

1. Правда: [газета]. – 1939. – 14 сентября.
2. Правда: [газета]. – 1939. – 18 сентября.
3. Правда: [газета]. – 1939. – 19 сентября.
4. Правда: [газета]. – 1939. – 20 сентября.
5. Правда: [газета]. – 1939. – 27 сентября.
6. Правда: [газета]. – 1939. – 28 сентября.
7. История дипломатии: в [5-ти т.; под ред. А. А. Громыко и др.]. – М., 1959-1979. – Т. 4, – С.7.
8. Путлиц В. По пути в Германию. Воспоминания бывшего дипломата / Вольфганг Путлиц. – М.: Иностр. лит., 1957. – С. 278.
9. СССР – Германия. 1939-1941: Документы и материалы [Сост. Фельштинский Ю.Г.] – М.: Московский рабочий, 1991. – 367 с.
10. Montgomery B. The Memoirs of Field-Marshal the Viscount Montgomery of Alamein / Bernard Montgomery. – London, 1958. – P. 85.

Черний В.А. Болгария в балканской политике СССР и Германии в предвоенный период

Рассматривается политическая борьба между Советским Союзом и Германией за привлечение на свою сторону союзников перед второй мировой войной. Непосредственно автор рассматривает процесс вовлечения Болгарии в геополитическую и экономическую орбиту рейха. Достаточно внимания в статье уделено ошибкам сталинской дипломатии в «борьбе» за Болгарию.

Ключевые слова: политика, переговоры, союзники, гарантии, проект, протокол, политическая атмосфера, оккупация.

Therniy, V.A. Bulgaria in the Balkan policy of the USSR and Germany in the pre-war period

In the article the political struggle between the Soviet Union and Germany for involving their allies on the eve of World War II is considered. The author presents his point of view on Bulgaria and the process of its drawing into geopolitical and economic orbit of Reich. Sufficient attention in the research is paid to Stalin diplomacy mistakes in «struggle» for Bulgaria

Key words: policy, talks, allies, guaranties, project, protocol, political atmosphere, occupation.

НАШІ АВТОРИ

Ананьїн Валерій Опанасович – доктор філософських наук, професор кафедри ІСЗЗІ НТУУ «КПІ».

Андржапарідзе Арчіл – аспірант кафедри країнознавства Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Балацька Олена Борисівна – аспірантка кафедри політології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ).

Білошицький Сергій Володимирович – кандидат історичних наук, доцент, докторант Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України.

Божак Ярослав Васильович – аспірант кафедри всесвітньої історії Прикарпатського національного університету імені Василя Стефаника (м. Івано-Франківськ).

Большак Людмила Іванівна – аспірантка Черкаського державного технологічного університету.

Варламова Катерина Степанівна – аспірантка Миколаївського державного університету імені В.О.Сухомлинського.

Вікторов Віктор Григорович – доктор філософських наук, професор, завідувач кафедри філософії, соціології державного управління Дніпропетровського регіонального інституту державного управління Національної академії державного управління при Президентові України.

Гамідов Вугар Міргамід огли – здобувач кафедри філософії Запорізького національного університету.

Голозубов Олександр Вячеславович – кандидат філософських наук, доцент, докторант Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Гуз Анатолій Михайлович – кандидат історичних наук, доцент кафедри теорії та історії держави і права Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Дедяєва Ірина Петровна – кандидат філософських наук, старший викладач кафедри філософії Київського національного економічного університету.

Джура Олександр Дмитрович – кандидат філософських наук, директор індустріального коледжу Івано-Франківського Національного університету нафти і газу.

Дідух Ганна Ярославівна – аспірантка кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Дрожжина Світлана Володимирівна – кандидат філософських наук, доцент, проректор з виховної роботи Донецького національного університету економіки та торгівлі імені М. Туган-Барановського.

Євдокимов Микола Олександрович – кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри журналістики Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ).

Євтушенко Олександр Никифорович – кандидат політичних наук, доцент кафедри державної служби Інституту державного управління Чорноморського державного університету імені Петра Могили (м. Миколаїв).

Ємельянова Наталія Миколаївна – доктор філософських наук, професор кафедри філософії Донецького національного університету.

Жижко Тетяна Анатоліївна – кандидат педагогічних наук, доцент кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).

Забавін Вячеслав Олегович – викладач Маріупольського державного гуманітарного університету.

Зінченко Віктор Вікторович – кандидат філософських наук, професор, завідувач відділом глобалістики та геополітики Центру європейських досліджень (м. Київ).

Ігнатенко Марина Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент РВНЗ «Кримський гуманітарний університет» (м. Ялта).

Ірха Катерина Олександрівна – аспірантка кафедри політології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ).

Колісник Олександра Володимирівна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та соціально-політичних дисциплін Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка.

Кошетар Уляна Петрівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри філософії Національного авіаційного університету (м. Київ).

Кулакова Оксана Миколаївна – викладач кафедри суспільних наук Національного фармацевтичного університету (м. Харків).

Лісовська Ольга Василівна – кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії України Уманського державного педагогічного університету імені П.Г. Тичини.

Макарук Ігор Васильович – старший викладач кафедри гуманітарних наук Західноукраїнського економіко-правничого університету (м. Івано-Франківськ), здобувач Інституту світової економіки і міжнародних відносин НАН України.

Мамедов Насрулла – доцент кафедри арабської філології Бакінського державного університету (Азербайджан).

Міронова Ірина Сергіївна – кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Одеського національного університету імені І.І. Мечникова.

Моїсєєва Алла Сергіївна, кандидат політичних наук, асистент кафедри політології Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля (м. Луганськ).

Небрат Сергій Геннадійович – студент історичного факультету Маріупольського державного гуманітарного університету.

Новосад Олександр Анатолійович – аспірант кафедри політології Волинського національного університету імені Лесі Українки (м. Луцьк).

Онїпко Тетяна Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри культурології та історії Полтавського університету споживчої кооперації України.

Орлова Тетяна Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Орлянський Володимир Семенович – доктор історичних наук, професор кафедри політології та права Запорізького національного технічного університету.

Ороховська Людмила Анатоліївна – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Національного авіаційного університету (м. Київ).

Осмоловська Олена Юріївна – кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Інституту історичної освіти Національного педагогічного імені М.П. Драгоманова.

Павлова Тетяна Сергіївна – кандидат філософських наук, викладач кафедри філософії Дніпропетровського національного університету.

Петренко Ірина Миколаївна – кандидат історичних наук, доцент, докторант історичного факультету Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Піляєв Ігор Славович – доктор політичних наук, проректор з міжнародних зв'язків, професор Міжрегіональної академії управління персоналом.

Полянська Вікторія Іванівна – кандидат філософських наук, доцент МННІ Одеського національного університету імені Мечникова (м. Миколаїв).

Приходько Володимир Васильович – доктор педагогічних наук, професор кафедри управління проектами Національної металургійної академії України.

Пучков Олександр Олександрович – кандидат філософських наук, доцент, начальник кафедри ВІПІ НТУУ «КПІ».

Рубанов Віктор Володимирович – кандидат філософських наук, доцент кафедри політології Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна.

Савойська Світлана Василівна – кандидат історичних наук, доцент, викладач кафедри політичних наук Київського національного університету будівництва і архітектури.

Савчак Григорій Якович – старший викладач Миколаївського філіалу Київського національного університету культури і мистецтв.

- Салій Анатолій Володимирович** – старший викладач кафедри філософії, суспільних наук, українознавства та української мови Вищого державного навчального закладу України «Українська медична стоматологічна академія» (м. Полтава).
- Сегеда Сергій Павлович** – кандидат філологічних наук, доцент, полковник, докторант Національного університету оборони України.
- Сергєєв Микола Васильович** – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Львівської комерційної академії.
- Сидорук Тетяна Віталіївна** – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин та країнознавства Національного університету «Острозька академія» (м. Острог, Рівненська область).
- Солдатенко Валерій Федорович** – доктор історичних наук, професор, член-кореспондент Національної академії наук України, завідувач відділом Інституту політичних і етнонаціональних досліджень імені І.Ф. Кураса НАН України.
- Усанов Ігор Вікторович** – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та політології Полтавського університету споживчої кооперації України.
- Усанова Людмила Анатоліївна** – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії Полтавського державного педагогічного університету імені В.Г. Короленка.
- Цокур Євген Георгійович** – кандидат історичних наук, докторант кафедри політичних наук Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).
- Черніговець Наталія Миколаївна** – аспірантка кафедри історії та археології слов'ян Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова.
- Черній Валерій Альбертович** – кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародної інформації Рівненського інституту слов'янознавства.
- Шалімова Євгенія Олегівна** – аспірантка кафедри управління та євроінтеграції Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).
- Яворська Валерія Володимирівна** – аспірантка кафедри етнології Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (м. Київ).
- Ярош Лариса Василівна** – кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та соціально-політичних дисциплін Полтавського національного технічного університету імені Юрія Кондратюка.
- Ярчук Геннадій Васильович** – здобувач Інституту вищої освіти АПН України.

ЗМІСТ

ІСТОРИЧНІ НАУКИ

- Солдатенко В.Ф.**
Революційний чинник в українській історії 5
- Міронова І.С.**
Історія київської пошти (друга половина ХУП-ХІХ ст.) 17
- Євдокімов М.О.**
Історія судового процесу над Володимиром Далем за епіграми на віце-адмірала Грейга 27
- Петренко І.М.**
Шлюб і сім'я в повсякденній культурі дворян Російської імперії ХVІІІ ст. 35
- Савчак Г.Я.**
Постать Леся Курбаса в історії театрального мистецтва доби «Розстріляного Відродження» 45
- Оніпко Т.В.**
Діяльність споживчої кооперації України щодо забезпечення дітей харчуванням у період голоду 1921-1922 рр. 51
- Орлянський В.С.**
Деякі особливості української колаборації у роки Другої світової війни 59
- Осмоловська О.Ю.**
Історичний аналіз стану і перспектив розвитку держав Південного Кавказу (кінець ХХ – поч. ХХІ ст.) 71
- Лісовська О.В.**
Матеріально-технічне забезпечення процесу хімізації сільського господарства Української РСР в 60-80-ті роки ХХ ст. 77
- Ігнатенко М.М.**
Політична мета Президента України В.Ющенка: збереження села і селянства 82
- Яворська В.В.**
Вплив командно-адміністративної системи на процес створення фільму Сергія Параджанова «Тіні забутих предків» 94
- Божак Я.В.**
Чесько-польський прикордонний конфлікт та проблема його врегулювання 102
- Орлова Т.В.**
Сучасний стан історіографічного аналізу напрацювань в галузі жіночих студій українськими науковцями ХХ – початку ХХІ ст. 107
- Черніговець Н.М.**
Реєстраційні анкети як джерело вивчення соціального та професійного складу іммігрантських колективів на території України (1920-ті роки) 114

Сегеда С.П.

Українська військова преса XX – XXI століття:
історіографія досліджень доби незалежної України..... 122

Гуз А.М.

Джерельна база дослідження проблеми шкільної
правової освіти України (1990-2005 рр.) 129

Кульбака К.В., Забавін В.О., Небрат С.Г.

Курган зрубної культури біля с. Коминтерново..... 136

ФІЛОСОФСЬКІ НАУКИ**Зінченко В.В.**

Сучасна глобальна система суспільства:
макросоціальний підхід та світ-системний аналіз..... 142

Дедаєва І.П., Ярош Л.В.

Методологічні аспекти філософії історії..... 149

Гамідов В.М.

Проблеми світоглядної свободи особистості в Україні 159

Ороховська Л.А.

Єдність людства в філософсько-історичному осмисленні 165

Усанова Л.А., Усанов І.В.

Онтологічний статус віртуальної реальності..... 176

Шалімова Є.О.

Сутність і зміст стратагемного мислення крізь призму теорій ігор 183

Колісник О.В.

Творчість як феномен буття людини: філософське осмислення..... 191

Дрожжина С.В.

Сучасний стан поліконфесійних відносин в Україні:
позитивні тенденції та негативні риси..... 199

Ємельянова Н.М.

Ольга Кобилянська та Володимир Винниченко: самотні
в'язні екзистенційно-жертвового духу..... 205

Кошетар У.П.

Ідеологія українського консерватизму С.Томашівського та
В.Залозецького в контексті інформаційного суспільства..... 213

Павлова Т.С.

Розвиток об'єктивного духу в роботі Г.В.Ф.Гегеля
«Енциклопедія філософських наук» 222

Полянська В.І.

Естетика російських формалістів: мистецтво, інтерпретація, творчість..... 230

Салій А.В.

Біблійний елемент у філософії Лева Шестова 235

Голозубов О.В.

Міфопоетика романів Н. Казандзакіса «Остання спокуса»
та «Франциск Ассизський» 240

Сергєєв М.В.

Гене́за поняття «національна ідея» як спосіб усвідомлення
проблеми державності русского етносу в Росії..... 250

Кулакова О.М.

Діяльнісно-культурологічна система мовної комунікації 258

Вікторов В.Г., Приходько В.В.

Проблеми, тенденції та перспективи реформування
вищої освіти в сучасній Україні 265

Джура О.Д.

Основні напрями демократизації освіти 277

Жижко Т.А.

Ідея університету: нові підходи 284

Ярчук Г.В., Большак Л.І.

Навчальний процес як основа і засіб формування
екологічної свідомості студентів 290

Ананьїн В.О., Пучков О.О.

Інформаційна безпека як чинник захисту особистості в сучасних умовах 298

Мамєдов Н.

Синтаксичні та посилюючі повторення у Корані 308

ПОЛІТИЧНІ НАУКИ**Піляєв І.С.**

Проблеми формування та реалізації державної політики
України у сфері зовнішньої трудової міграції 315

Євтушенко О.Н.

Проблеми децентралізації державної
влади і місцевого самоврядування в Україні..... 323

Моїсеєва А.С.

Специфіка формування вищих керівних органів
політичних партій в сучасній Україні..... 330

Новосад О.А.

Вплив виборчої системи на політичну відповідальність
місцевих осередків партій в Україні 337

Сидорук Т.В.

Тенденції внутрішнього реформування в ЄС
та європейські перспективи України..... 345

Савойська С.В.

Українсько-російсько-мовний quadrivium: компаративістський аналіз 353

Анджапарідзе А.

Українсько-грузинське особливе партнерство:
нова якість на пострадянському просторі 360

Балацька О.Б.

Поняття консолідації політичної еліти
в сучасному політологічному дискурсі..... 368

Дідук Г.Я.

Імідж жінки-політичного лідера: умови формування..... 376

Макарук І.В. «Демократизаційні хвилі» в контексті сучасних міжнародних відносин	384
Рубанов В.В. Політичний аналіз і аналіз політики: основні підходи та критерії демаркації понять у сучасному політологічному дискурсі	389
Цокур Є.Г. Криза легітимності та особливості делегітимаційних процесів	394
Білошицький С.В. Ліберальна доктрина «світового уряду» в системі розбудови сучасного глобального управління	401
Варламова К.С. Глобалізація: китайський погляд	409
Ірха К.О. Теоретичні аспекти дослідження політичної опозиції в західній науці XIX-XX ст.	415
Черній В.А. Болгарія в балканській політиці СРСР і Німеччини у передвоєнний період.....	421

СОДЕРЖАНИЕ

ИСТОРИЧЕСКИЕ НАУКИ

Солдатенко В.Ф. Революционный фактор в украинской истории.....	5
Миронова И.С. История Киевской почты (вторая половина XVII – XIX ст.)	17
Евдокимов Н.А. История судебного процесса над Владимиром Далем за эпиграммы на вице-адмирала Грейга	27
Петренко И.Н. Брак и семья в повседневной культуре дворян Российской империи XVIII в.	35
Савчук Г.Я. Фигура Леся Курбаса в истории театрального искусства эпохи «Расстрелянного Возрождения»	45
Онишко Т.В. Деятельность потребительской кооперации Украины по обеспечению детей питанием в период голода 1921-1922 гг.	51
Орлянский В.С. Некоторые особенности украинской коллаборации в годы Второй мировой войны.....	59
Осмоловская Е.Ю. Исторический анализ состояния и перспектив развития государств Юного Кавказа (кон. XX – нач.XXI ст.)	71
Лисовская О.В. Материально-техническое обеспечение процесса химизации сельского хозяйства Украинской ССР в 60-80-е годы XX ст.....	77
Игнатенко М.Н. Политическая цель Президента Украины В. Ющенко: сохранение села и крестьянства	82
Яворская В.В. Влияние командно-административной системы на процесс создания фильма Сергея Параджанова «Тени забытых предков»	94
Божак Я.В. Чешско-польский пограничный конфликт и проблема его урегулирования	102
Орлова Т.В. Современное состояние историографического анализа разработок в области женских студий украинских ученых XX – начала XXI века.....	107
Черниговец Н.Н. Регистрационные анкеты как источник изучения социального и профессионального состава иммигрантских коллективов на территории Украины (1920-е годы)	114

Сегеда С.П.

Украинская военная пресса XX – XXI века: историография исследований периода независимой Украины..... 122

Гуз А.М.

Источниковая база исследования проблемы школьного правового образования 129

Кульбака К.В., Забавин В.О., Небрат С.Г.

Курган срубной культуры у с. Коминтерново..... 136

ФИЛОСОФСКИЕ НАУКИ**Зинченко В.В.**

Современная глобальная система общества: макросоциальный подход и мир-системный анализ 142

Дедаева И.П., Ярош Л.В.

Методологические аспекты философии истории 149

Гамидов В.М.

Проблемы мировоззренческой свободы личности в Украине 159

Ороховская Л.А.

Единство человечества в философско-историческом осмыслении 165

Усанова Л.А., Усанов И.В.

Онтологический статус виртуальной реальности 176

Шалимова Е.О.

Сущность и содержание стратагемного мышления сквозь призму теорий игр 183

Колисник А.В.

Творчество как феномен бытия человека: философское осмысление..... 191

Дрожжина С.В.

Современное состояние поликонфессиональных отношений в Украине: позитивные тенденции и негативные черты..... 199

Емельянова Н.Н.

Ольга Кобылянская и Владимир Винниченко: одинокие узники экзистенциально-жертвенного духа 205

Кошетар У.П.

Идеология украинского консерватизма С.Томашевского и В.Залозецкого в контексте информационного общества 213

Павлова Т.С.

Развитие объективного духа в работе Г.В.Ф.Гегеля «Энциклопедия философских наук» 222

Полянская В.И.

Эстетика русского формализма: искусство, интерпретация, творчество 230

Салий А.В.

Библейный элемент в философии Льва Шестова 235

Голозубов А.В.

Мифопоэтика романов Н. Казандзакиса «Последнее искушение» и «Франциск Ассизский» 240

Сергеев Н.В.

Генезис понятия «национальная идея» как способ осознания проблемы государственности русского этноса в России..... 250

Кулакова О.Н.

Деятельностно-культурологическая система языковой коммуникации 258

Викторов В.Г., Приходько В.В.

Проблемы, тенденции и перспективы реформирования высшего образования в современной Украине 265

Джура О.Д.

Основные направления демократизации образования 277

Жижко Т.А.

Идея университета: новые подходы 284

Ярчук Г.В., Большак Л.И.

Учебный процесс как основа и средство формирования экологического сознания студентов 290

Ананьин В.О., Пучков О.О.

Информационная безопасность как фактор защиты личности в современных условиях..... 298

Мамедов Н.

Синтаксические и усилительные повторы в Коране 308

ПОЛИТИЧЕСКИЕ НАУКИ**Пилаев И.С.**

Проблемы формирования и реализации государственной политики Украины в сфере внешней трудовой миграции 315

Евтушенко А.Н.

Проблемы децентрализации государственной власти и местное самоуправление в Украине 323

Моисеева А.С.

Специфика формирования высших руководящих органов политических партий в современной Украине 330

Новосад О.А.

Влияние избирательной системы на политическую ответственность местных ячеек партий в Украине 337

Сидорук Т.В.

Тенденции внутреннего реформирования в ЕС и европейские перспективы Украины 345

Савойская С.В.

Украинско-руско-язычный quadrivium: компаративистский анализ..... 353

Анджапаридзе А.

Украино-грузинское особенное партнерство: новое качество на постсоветском пространстве 360

Балацкая Е.Б.

Понятие консолидации политической элиты в современном политологическом дискурсе 368

Дидух А.Я. Имидж женщины-политического лидера: условия формирования	376
Макарук И.В. «Демократические волны» в контексте современных международных отношений.....	384
Рубанов В.В. Политический анализ и анализ политики: основные подходы и критерии демаркации понятий в современном политологическом дискурсе	389
Цокур Е.Г. Кризис легитимности и особенности делегитимационных процессов	394
Белошицкий С.В. Либеральная доктрина «мирового правительства» в системе становления современного глобального управления.....	401
Варламова Е.С. Глобализация: китайский взгляд.....	409
Ирха Е.А. Теоретический базис проблемы политической оппозиции в работах зарубежных исследователей XIX-XX ст.	415
Черний В.А. Болгария в балканской политике СССР и Германии в предвоенный период....	421

CONTENT

HISTORICAL STUDIENS

Soldatenko, V.F. A revolutionary factor in the history of Ukraine	5
Mironova, I.S. History of Kiev post (the second half of XVII till XIX centuries)	17
Evdokimov, M.O. History of trial above Volodymyr Dal for epigrams on vice-admiral Greyg	27
Petrenko, I.M. Marriage and family in everyday life of nobility in Russian empire in the 18-th century.....	35
Savchak, G.Y. The Figure of Les' Kurbas in the history of dramatic art in the age of «Shot Renaissance».....	45
Onipko, T.V. The activity of Consumer Co-operatives of Ukraine concerning maintenance of children with food in hunger's period of 1921-1922	51
Orlyansky, V.S. Some peculiarities of the Ukrainian collaboration in the years of the Second World War.....	59
Osmolovska, O.Y. Historical analysis of South Caucasus countries' state and prospect of development (the end of XX – the beginning of XXI century).....	71
Lisovska, O.V. Logistical support of the process of chemistrisation of Ukrainian agriculture in the USSR in 60-80 years of XX century.....	77
Ignatenko, M.M. The political goal of the President of Ukraine V. Yushchenko: preservation of the village and peasantry	82
Yavorska, V.V. Influence of command-administrative systems on the process of film-making of Sergiy Paradzhanov's «Shades of forgotten ancestors».....	94
Bozhak, Y.V. Czech-Polish boundary conflict and problem of his decision	102
Orlova, T.V. The contemporary state of the historiographic analysis of research in the domain of women's studies of Ukrainian scholars of the XX – early XXI cc... ..	107
Chernigovets, N.M. Registration questionnaires as a source of studying social and professional structure of immigrant collectives on territory of Ukraine (1920th years)	114

Segeda, S.P.

The press of the Ukrainian armed forces of the XX-XXI Century:
historiography of researches of the Ukrainian independence's era..... 122

Guz, A.M.

The source base for research on the issue
of school legal education in Ukraine (1990-2005) 129

Kulbaka, V.K., Zabavin, V.O., Nebrat, S.G.

The barrow of Timber-Grave Culture near the village of Cominternovo 136

PHILOSOPHIC SCIENCES**Zinchenko, V.V.**

Modern global system of society: macrosocial
approach and world-systems analysis 142

Dedyaeva, I.P., Yarosh, L.V.

Methodological aspects of philosophy of history 149

Gamidov, V.M.

Problems of the freedom of personality's outlook in Ukraine 159

Orochovska, L.A.

The unity of mankind in philosophical and historical comprehension 165

Usanova, L.A., Usanov, I.V.

Ontological status of virtual reality 176

Shalimova, E.O.

Essence and maintenance of stratagemic
mentality through the prism of game theories 183

Kolisnik, O.V.

Creation as a phenomenon of human being: philosophical omprehension 191

Drozhzhina, S.V.

The Modern State of Multi-confessional Relations in Ukraine:
Positive Trends and Negative Features 199

Yemelyanova, N.M.

Olga Kobylanska and Volodimir Vinnichenko:
the Single Prosoners of Existential and Sacrifice Spirit 205

Koshetar, U.P.

The Ukrainian conservatism ideology (S.Tomashivsky and V.Zalozetsky)
in the context of informative society 213

Pavlova, T.S.

Development of objective spirit in process G.V.F.Hegel
«Encyclopaedia of philosophical sciences» 222

Polianska, V.I.

The aesthetic of Russian Formalism: the art, interpretation, creative 230

Salij, A.V.

Biblical motives in philosophy Lev Shestov 235

Golozubov, O.V.

Mythopoeics of N. Kazantzakis' novels «The Last Temptation
of Christ» and «Saint Francis» 240

Sergeyev, M.V.

Genesis of concept national idea as a method of awareness
of problem of the state system of Russian ethnosa in Russia 250

Kulakova, O.M.

Activity-culturological system of the language communication 258

Victorov, V.G., Prykhodko, V.V.

Problems, tendencies and prospects for reformation
of the higher education in the contemporary Ukraine 265

Dzhura, O.D.

Primary directions of democratisation in the area of education 277

Zhizhko, T.A.

The concept of the university: new approaches 284

Yarchuk, G.V., Bolshak, L.I.

Academic activities as the basis and means for
formation of the environmental awareness in students 290

Ananyin, V.O., Puchkov, O.O.

Information security as a factor of personal protection
under the present-day conditions 298

Mamedov, N.

Syntactic and intensifying repetitions in the Koran 308

POLITICAL SCIENCES**Pilajev, I.S.**

Problems of forming and realization of public policy
of Ukraine in the field of external labour migration 315

Yevtushenko, O.N.

The problems decentralization of the state power
and the place of local government in Ukraine 323

Moiseeva, A.S.

Specific in Forming of Higher Leading
Bodies of Political Parties in Modern Ukraine 330

Novosad, O.A.

The Influence of Electoral System on Political Responsibility
of the Departments of Local Parties in Ukraine 337

Sydoruk, T.V.

The trends of EU's internal reform and European perspectives of Ukraine 345

Savojskaja, S.V.

Ukrainian-russian-language quadrivium: the komparativ analysis 353

Anjaparidze, A.

Ukrainian-Georgian special partnership: new quality in post-soviet area 360

Balatskaya, O.B.

The concept of consolidation of political
elite in modern politic science discourse 368

Didukh A.Y.

Image of Woman-politican: forming terms 376

Makaruck, I.V.

«Waves of democratization» in the context of modern international relations... 384

Rubanov, V.V.Political analysis and analysis of politics: basic approaches
and demarcation conceptions' criteria in modern political discourse..... 389**Tsotur, E.G.**

Crisis of legitimacy and features of de-legitimation's processes 394

Biloshitskiy, S.V.Liberal Doctrine of «the World Government» in the System
of Modern Global Management Coming into Being 401**Varlamova, K.S.**

Globalization: A Chinese View 409

Yrha, K.O.Theoretical basis of the problem of political opposition
in working of the foreign researchers XIX-XX century 415**Therniy, V.A.**Bulgaria in the Balkan policy of the USSR
and Germany in the pre-war period 421

Вимоги до оформлення наукових статей для публікації в збірнику наукових праць «Гілея (науковий вісник)»

1. Редакція приймає до друку статті виключно за умови їх **відповідності вимогам ВАК України до структури наукової статті** (див. Постанову Президії ВАК України № 7 - 05/1 від 15.01.2003 р./ « Гілея (науковий вісник)»: Збірник наукових праць – К., 2007. – Вип. 7; 8).

Наукові статті повинні містити такі необхідні елементи:

- *постановка проблеми* у загальному вигляді та зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями;
- *аналіз останніх досліджень і публікацій*, в яких започатковано розв'язання даної проблеми і на які спирається автор, виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття;
- *формулювання цілей статті* (постановка завдання);
- *виклад основного матеріалу* дослідження з повним обґрунтуванням отриманих наукових результатів;
- *висновок* з цього дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку.

2. Стаття подається українською або іншими мовами у електронному варіанті у вигляді файлу, який виконаний в текстовому редакторі MS Word for Windows, на дискеті, диску чи електронною поштою.
3. Статті, автори яких не мають наукового ступеня, супроводжуються рецензією доктора наук за фахом публікації або витягом із протоколу засідання кафедри (відділу) про рекомендацію статті до друку. Рецензія або витяг з протоколу подається у сканованому вигляді електронною поштою.
4. Текст статті має супроводжуватись **шифром УДК і трьома анотаціями** (українською, російською, англійською). Всі анотації повинні містити:
 - прізвище, ініціали автора;
 - назву статті;
 - текст анотації (до 50 слів);
 - перелік ключових слів.

Матеріал в анотації викладають стисло і точно з використанням синтаксичних конструкцій, притаманних мові ділових документів, уникаючи складних граматичних зворотів. Необхідно вживати стандартизовану термінологію, а не маловідомі терміни і символи. Без вживання слів «**У статті ...**» або «**Стаття присвячена ...**».

5. **Вимоги для оформлення тексту:** всі поля 20 мм; шрифт Times New Roman, кегель 14, інтервал – 1,5; абзацний відступ – 10 мм. Кількість сторінок для статті не повинна перевищувати 0,5 друкованого аркуша (12 сторінок комп'ютерного тексту). Рисунки й таблиці оформляються згідно з ДСТУ. Щодо символів. В тексті необхідно використовувати лапки лише такого зразку: «», тире – це коротке тире: «–». Не потрібно ставити зайві пробіли, особливо перед квадратними чи круглими скобками, а також в них. Для запобігання потрібно використовувати функцію «Недруковані знаки».

Розташування структурних елементів статті

УДК	Прізвище І.Б.
НАЗВА СТАТТІ	
Анотація українською з переліком ключових слів	
Т е к с т с т а т т і	
Список використаних джерел	
ПІБ, назва статті, анотація російською з переліком ключових слів	
ПІБ, назва статті, анотація англійською з переліком ключових слів	

6. Перелік літературних джерел розташовується за алфавітом або в порядку їх використання після тексту статті з підзаголовком **Література** і виконується мовою оригіналу. В переліку посилань зазначається загальна кількість сторінок (для книг) або номерів сторінок початку і кінця тексту джерела (для статей). Джерела в переліку посилань нумеруються вручну, без використання функції меню Word **«Формат – Список – Нумерований»**. Кількість джерел для публікації не повинна перевищувати 10-12 найменувань.
7. Посилання на літературу в тексті подаються за таким зразком: [7,123], де 7 – номер джерела за списком літератури, 123 – сторінка. Посилання на декілька джерел одночасно подаються таким чином: [1;4;8] або [2,32;9,48;11,257]. Посилання на архівні джерела – [15,арк.258,231зв]. Згадані в тексті науковці, дослідники називаються за абеткою – М.Тард, Е.Фромм, К.Юнг, К.Ясперс та інші. На початку зазначається ім'я, а потім прізвище вченого. Необхідно виокремлювати зарубіжних та вітчизняних дослідників.
8. Стаття обов'язково супроводжується **авторською довідкою** із зазначенням прізвища, ім'я, по батькові (повністю); наукового ступеня, звання, посади, місця роботи; домашньої адреси і телефонів, адреси електронної пошти.
9. Відповідальність за точність поданих фактів, цитат, цифр і прізвищ несуть автори матеріалів. Редакція матеріалів не рецензує і не повертає. У статтю можуть бути внесені зміни редакційного характеру без згоди автора. Редакційна колегія залишає за собою право відхилити неякісні матеріали без пояснення причин. Редколегія може не поділяти світоглядних переконань авторів.
10. У разі передруку посилання на «Гілея (науковий вісник)» *обов'язкове*.
11. Збірник регулярно розсилається у бібліотеки за переліком, встановленим ВАК України.

Адреса редакції:03142, м. Київ, вул. Семашка, 13 оф. УАН
Телефони:(044) 424-51-81, (067) 509-33-99; (097) 364-06-65
Е – mail:gileya@gileya.org.ua

Наукове видання
Збірник наукових праць «Гілея (науковий вісник)»
Випуск 29

Научное издание
Сборник научных работ «Гилея (научный вестник)»
Выпуск 29

Scientific edition
Collection of scientific papers «Gileya» (scientific bulletin)
29-th edition

Співзасновники: Українська академія наук;
Вашкевич В.М.; Кривошея В.В.

Головний редактор – Вашкевич В.М.
Відповідальний секретар – Кривошея В.В.

Формат 60х90 1/16. Друк офсетний.
Друк. арк. 30,91
Наклад 300 прим.

Видавництво УАН ТОВ «НВП «ВІР».
03142, Київ, вул. Семашка, 13.
Друк ПП «Фенікс».
Зам. №

Підписано до друку 30.12.2009 р.

Безкоштовно